

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat
İnstitutu**

Tanrıverdi Paşa

**DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAFIN
HƏDD GÖSTƏRİCİLƏRİ
(Monoqrafiya)**

Bakı-ELM-2019

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur

**Elmi redaktor: AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun şöbə
müdiri: i.e.d., prof. F.Ə.Qənbərov**

**Rəyçilər: AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Baş elmi işçisi:
i.e.d., prof. M.M.Bağırov**

**AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Aparıcı elmi işçisi:
i.f.d., dos. A.M. Mustafayev**

**AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Aparıcı elmi işçisi:
i.f.d., dos. N.M. Əhmədov**

Monografiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlıq göstəricilərinin müəyyən edilməsinin, dayanıqlı inkişafın mahiyyəti və məzmununa dair nəzəri-metodoloji əsasları işlənir, iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını qiymətləndirilməsi kriteriləri, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasından irəli gələn müasir indikatorların təsnifatı verilir. Burada həmçinin Azərbaycanın iqtisadiyyatının maliyyə və fiskal dayanıqlılığı xarakterizə edən göstəricilər müəyyən edilir, Azərbaycanın maliyyə dayanıqlığı dünyanın aparıcı ölkələrində fiskal sektorun dayanıqlığının mövcud qiymətləndirilməsi əsasında ölkəmizdə fiskal qaydaların mümkün tətbiq istiqamətləri göstərilir. Azərbaycanın vergi daxilolmalarının iqtisadiyyatın sektorları, birbaşa və dolaylı vergilər, ayrı-ayrı vergi növləri üzrə vergi yükünün makroiqtisadi təhlili və qiymətləndirilməsi ilə iqtisadi inkişafın vergilərlə stimullaşdırılması yolları, bu göstərici üzrə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri göstərilir. Həmçinin bank sektorunun maliyyə dayanıqlığı, monetizasiya səviyyəsinin həddləri, Azərbaycanın bank sisteminin əsas göstəricilərinin, iqtisadiyyatının pulla təminatı və pul aqreqlarının, maliyyə dayanıqlığı və xarici maliyyə asılılığını xarakterizə edən əsas hədd göstəricilərinin müqayisəli təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatında dayanıqlı monetar və maliyyə şərtlərin formalaşması və tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilir.

Əsər elmi işçilər, magistr və doktorantlar, ali məktəb müəllimləri, iqtisadçı mütəxəssis və ekspertlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Fəsil və başlıqlar

		s/s
	GİRİŞ	6
I	AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ	9
FƏSİL.	DAYANIQLIQLI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN MÜƏYYƏN	
	EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ	
	ƏSASLARI	
1.1.	Dayanıqlı inkişafın mahiyyəti və məzmununa dair nəzəri-metodoloji ümumiləşdirmələr	10
1.2.	Dayanıqlı inkişafın təmin olunması şərtləri və başlıca istiqamətləri	17
1.3.	Dayanıqlı iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişafa nail olunması üzrə tədbirlər	23
1.4.	Azərbaycanın dayanıqlı və davamlı inkişafının təmin olunmasına yönəldilən strateji konsepsiya və proqramlar	29
1.5.	İqtisadi inkişafın dayanıqlılığını qiymətləndirilməsi kriteriləri	37
1.6.	Dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji ünsürlərlə əlaqələndirilməsi	40
1.7.	Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasından irəli gələn müasir indikatorların təsnifatı	43
1.8.	Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinə keçidin təzahürləri	52
1.9.	Azərbaycanda dayanıqlı, davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan modelin strateji istiqamətləri	58
1.10.	Azərbaycan iqtisadiyyatının sabit artım qabiliyyəti üzrə dayanıqlıq indikatorlarının təhlili	60
1.11.	Azərbaycanda iqtisadi vəziyyətin yekun qiymətləndirilməsi: GZİT təhlili	70
II	AZƏRBAYCANIN İQTİSADİYYATININ	74
FƏSİL.	MALİYYƏ DAYANIQLIĞI VƏ FİSKAL	
	QAYDALARIN TƏTBİQİNİN BAŞLIQA	
	ŞƏRTLƏRİ	
2.1.	Maliyyə dayanıqlılığını xarakterizə edən göstəricilər	74

2.2.	Fiskal dayanıqlılığın mahiyyəti və tərkib üsürləri	85
2.3.	Müasir dünya ölkələrində fiskal qaydalar və onların Azərbaycanada mümkün tətbiq istiqamətləri	90
2.4.	Dünyanın aparıcı ölkələrində fiskal sektorun dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi	95
III	AZƏRBAYCANIN VERGİ SİSTEMİNİN VƏ	112
FƏSİL.	VERGİ DAXILOLMALARININ TUTULMA MƏNBƏLƏRİ VƏ İQTİSADİYYATIN SEKTORLARI ÜZRƏ MAKROİQTİSADI TƏHLİLİ	
3.1.	Birbaşa və dolay vergilərin tətbiqinin xüsusiyyətləri.	112
3.2.	Vergi daxilolmalarının birbaşa və dolay vergilər üzrə qruplaşdırılması və təhlili	119
3.3.	Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının makroiqtisadi parametrlərinin qiymətləndirilməsi	130
3.4.	Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının ayrı-ayrı vergi növləri üzrə təhlili və qiymətləndirilməsi	152
3.5.	Dövlət büdcəsi gəlirlərinin iqtisadiyyatın sektorları üzrə təhlili və qiymətləndirilməsi	169
3.6.	İqtisadi inkişafın vergilərlə stimullaşdırılması üzrə dünya təcrübəsi	171
3.7.	Heritage Fondunun İqtisadi Azadlıq İndeksində görə vergi yükü üzrə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri	187
3.8.	“Doing Business” hesabatı üzrə Vergi yükü (ÜDM-ə nisbəti %-lə) mövqeyinin təhlili	197
IV	AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA	206
FƏSİL.	DAYANIQLI MONETAR VƏ MALİYYƏ ŞƏRTLƏRİN FORMALAŞMASINDA BANK SİSTEMİNİN FƏALİYYƏTİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
4.1.	Bank sisteminin ölkə iqtisadiyyatının və maliyyə sisteminin tənzimlənməsində rolu	206
4.2.	Bank sektorunun maliyyə dayanıqlığı	220

4.3.	Monetizasiya səviyyəsinin həddləri və onun qiymətləndirilməsində dünya təcrübəsi	231
4.4.	Azərbaycanın bank sisteminin fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi	253
4.5.	Azərbaycan iqtisadiyyatının pulla təminatı və pul aqreqlarının makroiqtisadi təhlili və qiymətləndirilməsi	274
4.6.	MDB ğlkələrində pul aqreqlarının müqayisəli təhlili	291
4.7.	Azərbaycan iqtisadiyyatının pulla təminatı	296
4.8.	Maliyyə xidmətləri sektorunun GZİT təhlili	305
4.9.	Fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi və davamlı monetar siyasətin qəbul edilməsinə yeni tələblər	311
4.10.	Bankların rəqəmsal transformasiyasının sürətləndirilməsi üçün tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi	313
V	AZƏRBAYCANDA BORC DAYANIQLIĞININ	316
FƏSİL	TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
5.1.	Xarici borclanmanın ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti və fəsadları	316
5.2.	Azərbaycanın borc dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi	325
5.3.	Azərbaycan və Rusiya iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyəti və dayanıqlıq üzrə hədd göstəricilərinin təhlili	331
5.4.	Azərbaycan və Rusiyanın maliyyə dayanıqlığı və xarici maliyyə asılılığını xarakterizə edən hədd göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi	333
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	347
	ƏDƏBİYYAT	380
	XÜLASƏ	398
	PEZİOME	400
	RESUME	402
	MÜƏLLİFİN BİOQRAFİYASI	404

GİRİŞ

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının mahiyyəti onan ibarətdir ki, iqtisadiyyatın ölkə və qlobal səviyyədə inkişafı planetin resurs və ekoloji imkanları çərçivəsində baş verməli və ona uyğun olmalıdır. Bu, onunla bağlıdır ki, planetimizin zamanla inkişafı onun ölçüsü və mövcud təbii resursların artması ilə müşayiət olunmur. Buna görə də, istər ayrı-ayrı ölkələrin, istərsə də qlobal iqtisadiyyatın xaotik hədsiz artım əvəzinə balanslı, davamlı və dayanıqlı inkişafına nail olunması labüddür.¹

Dayanıqlı inkişaf, bütövlükdə iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin istehsal-iqtisadi göstəricilərinin öz sərhədlərindən kənarlaşmadan, sabit və fasiləsiz artım meyillərinin məcmusunu özündə əks etdirir. İqtisadiyyatın inkişafı o zaman dayanıqlı hesab edilir ki, xarici və daxili təsirlərin tarazlığı təmin edilsin, amma mövcud vəziyyət əvvəlki vəziyyətdən az kənarlaşsın.

Son onilliklərdə bütün dünya ölkələrini sarsıtmış maliyyə-iqtisadi böhranları əyani olaraq bir daha göstərdi ki, istisnasız olaraq bütün ölkələrin uğurlu sosial-iqtisadi inkişafı üçün ən vacib şərt - iqtisadi sistemin dayanıqlığı və sabitliyidir. 2008-2009-cu illərdə baş verən son qlobal maliyyə və iqtisadi böhranı göstərdi ki, belə qabiliyyətə dünyanın çox məhdud sayda ölkələri malik olmuşdu və həmin ölkələr çox qısa müddətdə tənəzzül və durğunluqdan çıxaraq iqtisadi artımı bərpa edə bilmişdilər.

Maliyyə dayanıqlılığının hər bir dövlətdə əsas özəyi, büdcə-vergi sistemidir. Verginin yığılma dərəcəsi və ya səviyyəsi vergi sisteminin səmərəli və ya əksinə olmasının əsas meyardır. Beynəlxalq maliyyə

¹ Андрианов В. Концептуальные подходы к разработке стратегии устойчивого развития экономики России до 2030 г. ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА, № 7, 2016, с. 5: - https://www.inecon.org/docs/Andrianov_SE_7_2016.pdf

təşkilatları hər bir ölkənin kredit ödəmə qabiliyyətini onun vergini hansı səviyyədə yığa bilməsi ilə ölçür və müqayisə edirlər.

Xarici təsirlərə dayanıqlıq sütunlarından birini dövlətin valyuta ehtiyatları, digərini isə intizamlı borclanma təşkil edir. Xarici valyuta ehtiyatlarının dayanıqlı səviyyədə saxlanması üçün Dövlət Neft Fondundan transfertin dövlət büdcəsində payı tədricən azaldılmalıdır. Məcmu borc makroiqtisadi sabitliyə, o cümlədən dövlət büdcəsinin sabitliyinə xidmət etməlidir.²

Neft gəlirləri azaldığı son dövrdə (2014-2018) büdcə kəsirinin artımına yol verilməməsi, strateji valyuta ehtiyatlarının qorunması, qeyri-sosial xərclərə qənaət makroiqtisadi sabitliyin və dayanıqlı iqtisadi inkişafın zəruri şərtlərindən biri kimi qəbul olunmuşdur. Ölkənin büdcə sistemində neft sektoru gəlirlərinin dominant rol oynamasına baxmayaraq, son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı aparılan islahatlar artıq 2015-ci ildən başlayaraq öz təsirini göstərməyə başlamışdır, belə ki, ölkənin büdcə təcrübəsində ilk dəfə olaraq, 2017-ci ildə qeyri-neft sektorunun büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 50 faizi keçmişdir. Son bir neçə ildə qeyri-neft sektorunun vergi daxilolmalarında payının 75 faizi ötməsi də dayanıqlı iqtisadi inkişafa keçidin əsaslarından biridir.

Hazırda Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf xəttini müəyyən edən iqtisadi islahatların tərkib hissəsi olan vergi sisteminin yenidən qurulması prosesi həyata keçirilir. Vergi sahəsində aparılan yeni islahatlara sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi, “kölgə iqtisadiyyatı”nın azaldılması və iqtisadiyyatın şəffaflaşdırılması, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergi güzəştlərinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması

² <https://interfax.az/view/825977>

və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi məsələləri daxildir. Bu istiqamətlərdə aparılan islahatlar vergi sisteminin yeni çağırışlara uyğunlaşması, müasir biznes əlaqələrinin qurulması və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında vergi sisteminin rolunun artırılması üçün yeni imkanlar açır.³

Yeni dövrün reallıqlarına uyğun olaraq, Azərbaycan hökuməti dövlət maliyyəsinin bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə fiskal konsolidasiya tədbirlərinə qərar vermişdir. Belə ki, 2016-cı il üçün dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan kapital xərclər əhəmiyyətli səviyyədə azaldılmışdır. Fiskal konsolidasiya öz-özlüyündə müsbət meyil olsa da, dövlət investisiyalarından yüksək asılılığa malik olan iqtisadi aktivliyin azalması bu mənada qaçılmazdır. Lakin ortamüddətli dövrdə iqtisadi artımın dövlət tələbindən özəl tələbə transformasiya edilməsi aspektində fiskal konsolidasiyanın iqtisadi siyasət alternativini mövcud deyildir.

Təqdim edilən Monoqrafiyada Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlıq göstəricilərinin müəyyən edilməsi, dayanıqlı inkişafın mahiyyəti və məzmununa dair nəzəri-metodoloji əsasları, iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını qiymətləndirilməsi kriteriləri işlənmiş, Azərbaycanın iqtisadiyyatının maliyyə və fiskal dayanıqlılığı xarakterizə edən göstəricilər, o cümlədən, vergi daxilolmalarının iqtisadiyyatın sektorları, birbaşa və dolaylı vergilər, ayrı-ayrı vergi növləri üzrə vergi yükü, iqtisadiyyatının pulla təminatı və pul aqreqatları, xarici borc və xarici maliyyə asılılığını xarakterizə edən əsas hədd göstəriciləri makroiqtisadi parametrlərlə müqayisədə, fiskal sektorun dayanıqlılığının dünyanın aparıcı ölkələrində mövcud qiymətləndirilmə təcrübəsi

³ Agarzayev A. Budget and tax policy of the government of Azerbaijan against the coronavirus, s. 106 // https://www.esd-conference.com/upload/book_of_Proceedings_esdBaku2021_Online.pdf

əsasında ətraflı tədqiq və təhlil olunmuş, iqtisadi inkişafın vergilərlə stimullaşdırılması, bu göstərici üzrə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatında dayanıqlı monetar və maliyyə şərtlərin formalaşmasında bank sisteminin fəaliyyətinin gücləndirilməsi və tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə dair konkret tövsiyələr verilir.

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DAYANIQLIQ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Dayanıqlı inkişafın mahiyyəti və məzmununa dair nəzəri- metodoloji ümumiləşdirmələr

İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının mahiyyətini, onun elmi-nəzəri tərəflərini araşdırarkən iqtisad elmində son illər çox işlənən, elmi və kütləvi informasiya mənbələrində əksərən, eyni mənada başa düşülən və ya eyni anlamda ifadə edildən: “*dayanıqlı inkişaf*”, “*dayanıqlı iqtisadiyyat*”, “*dayanıqlı artım*”, “*davamlı istifadə*” anlayışlarını fərqləndirmək məqbul hesab edilir. Əslində, bu anlayışlar bir-birini tamamlasa da, qarşılıqlı şəkildə əvəzlənmir.

“*Dayanıqlı artım*” termini daxilən ziddiyyətli xüsusiyyətə malikdir. Doğrudan da, heç bir fiziki təsir sonsuz şəkildə arta bilməz.

“*Davamlı istifadə*” termini yalnız resursların yenilənməsində tətbiq edilir. Belə ki, resurslardan hər hansı hədd səviyyəsində və onların bərpa imkanları çərçivəsində istifadə edilməsi mümkündür.

“*Dayanıqlı inkişaf*” termini isə bütövlükdə iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin istehsal-iqtisadi göstəricilərinin öz sərhədlərindən kənarlaşmadan, sabit və fasiləsiz artım meyillərinin məcmusunu özündə əks etdirir. Dayanıqlı inkişaf əhalinin və bütünlükdə iqtisadiyyatın artmaqda olan ehtiyaclarının fasiləsiz şəkildə ödənilməsinə xidmət edir.

Dayanıqlıq termininə - iki aspektdən yanaşmaq olar: geniş mənada - dünya iqtisadiyyatının inkişafına ötən əsrin 60-ci illərin sonlarında

formalaşan və daha çox ekoloji prioritetlərdə ifadə olunan konsepsiyası kimi; dar mənada - iqtisadi sisteminin dinamik tarazlığı kimi.⁴

Dayanıqlı inkişaf - əhalinin və bütünlükdə iqtisadiyyatın artmaqda olan ehtiyaclarının fasiləsiz şəkildə ödənilməsinə xidmət edir. Əslində, dayanıqlılıq termini özündə “*davamlılıq*” da bir prinsip kimi əks etdirir və özündə həmin mənanı da daşıyır. Lakin “*davamlılıq*” zamanca fasiləsizliyi və möhkəmliyi ifadə edir, onun dayanıqlılıq əlamətini isə ancaq ehtimal etmək olar.

Dayanıqlı inkişaf, bütövlükdə iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin istehsal-iqtisadi göstəricilərinin öz sərhədlərindən kənarlaşmadan, sabit və fasiləsiz artım meyillərinin məcmusunu özündə əks etdirir. Dayanıqlı inkişaf bütünlükdə iqtisadiyyatın artmaqda olan ehtiyaclarının fasiləsiz şəkildə ödənilməsinə xidmət edir. Əslində, dayanıqlılıq termini özündə “*davamlılıq*” da bir prinsip kimi əks etdirir və eyni mənanı da daşıyır.

Dayanıqlı inkişaf, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrinin təbii resurslarının istismarından başlamış, investisiyaların, elmi-texniki tərəqqinin istiqamətləri, şəxsiyyətin inkişafı və instisional dəyişikliklər və s. əlaqələndirilmiş şəkildə harmonik, bərabər, tarazlaşdırılmış inkişafdır.

Dayanıqlı inkişaf, daxili və xarici təsirlərin nisbəti ilə xarakterizə olunur, onun təmin olunması isə çoxşaxəli və kompleks amillərin məcmusunu özündə əks etdirir. İqtisadiyyatın inkişafı o zaman dayanıqlı hesab edilir ki, xarici və daxili təsirlərin tarazlığı təmin edilsin, amma mövcud vəziyyət əvvəlki vəziyyətdən az kənarlaşsın. Xarici təsirin dayanıqlılıq şərtinə malik olması, ilk növbədə, obyektin özünün daxili əlamətlərindən, onun müqavimət imkanlarından asılıdır.

⁴ Андрианов В. Концептуальные подходы к разработке стратегии устойчивого развития экономики России до 2030 г. ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА, № 7, 2016, с. 5: - https://www.inecon.org/docs/Andrianov_SE_7_2016.pdf

Dayanıqlılıq, eyni zamanda zahiri forma olmaqla, iqtisadi sistemin daxili strukturunun təzahürlərini özündə əks etdirir.⁵ Statik və dinamik sistemlər üçün nəzərdən keçirilən dayanıqlıq həm sabit parametrlər (konkret nöqtələr), həm də dəyişkən xüsusiyyətləri (sistemin hərəkətinin hər hansı səthə və ya trayektoriyaya bağlanması) ilə səciyyələnə bilər. Dəyişkən xüsusiyyətlər, məsələn, dövri hərəkətin xas olduğu sistemlərə aiddir.

Dinamik sistem modeli – sistemin müəyyən qrup xüsusiyyətlərini göstərməklə bu sistemin sxematik, qrafiki, formallaşdırılmış dildə təsviridir.

Bəzən eyni müəllif “*dayanıqlı inkişaf*” termininin bir-birinə əks şərhini verir: “keyfiyyətə transformasiya, təşkilin yeni səviyyəsi ilə xarakterizə olunan dönməz, səmtlənirilmiş, qanunauyğun dəyişiklik”;⁶ “zamana görə keyfiyyətə yeni, daha mükəmməl vəziyyətə keçidlə xarakterizə olunan, məqsədyönlü, fasiləsiz və dönməz istiqamətdə qanunauyğun dəyişmələr prosesi”.⁷

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevi 15 sentyabr 2008-ci il tarixli fərmanı ilə tədiq edilən “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda⁸ termin “*davamlı inkişaf*”; Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 26 dekabr 2014-cü il tarixində təsdiq etdiyi⁹ rəsmi metodiki sənəd – “Dayanıqlı inkişafı xarakterizə edən

⁵ Mustafayev F.F. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Monoqrafiya. Bakı, “Elm” 2008. – s.88

⁶ Логунцев Е. Концепция устойчивого развития с позиций междисциплинарного подхода. // Городское управление. – 2000. - №11 – с. 24-32.

⁷ Ярулина Г.Р. Управление устойчивым экономическим развитием предприятий промышленного комплекса: теория и методология. Автореф. дисс. докт. экон. наук. – Казань, 2011.

⁸ www.president.az/articles/2558

⁹ www.stat.gov.az/menu/2/development/IS_Development.pdf

göstəricilər”də “*dayanıqlı inkişaf*” adlanır. Eyni terminin belə fərqli ifadəsinə çoxsaylı kitab və məqalələrdə də rast gəlinir.¹⁰

İqtisad elmində dayanıqlığa yaxın anlayış kimi “*tarazlıq*” anlayışından da istifadə edilir, lakin bu anlayış daha dar mənaya malikdir,¹¹ dayanıqlılıq, həm də iqtisadi tarazlığın bir ünsürü kimi qəbul olunur. İqtisadi tarazlığın statik və dinamik tarazlıq vəziyyəti fərqləndirilir. Statik tarazlıqda, iqtisadiyyat təbii, maddi, maliyyə və insan resurslarından istifadənin müəyyən bir həddinə çatdıqdan sonra praktiki olaraq inkişafdan dayanır. Dinamik tarazlıqda, bütün resurslardan səmərəli istifadə etməklə nəinki təkrar istehsal prosesinin dayanıqlığı, davamlılığı və fasiləsizliyi təmin olunur, həm də sosial-iqtisadi sistemin strukturu və proporsiyalarında artan keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olunur. İqtisadi sistem dayanıqlı, dinamik tarazlıq vəziyyətində olarsa, ətraf mühitdə bu tarazlığın pozulmasına yönələn istənilən dəyişikliklərə və sarsıntılara daha dözümlü olur və qısa bir zaman kəsimində o, özünü bərpa edərək, əvvəlki vəziyyətinə qaydır. İqtisadiyyatda dinamik tarazlığa nail olunması və onun daima saxlanılması ən strateji makroiqtisadi məqsədlərdən hesab edilir.¹²

“Dayanıqlıq” anlayışının semantik yükünü “*stabillik*” anlayışı ilə də müqayisə etmək olar. Onların hər ikisi sosial gözləntiləri, sabahkı günə inamı əks etdirən vacib komponent kimi vaxta görə dəyişməyən – eyni

¹⁰Davamlı inkişaf və ekoloji problemlər files.preslib.az/projects/azereco/.../eco_m2_1.pd; “Milli iqtisadiyyat: modernləşmə və davamlı inkişaf” xalqazeti.com/az/news/education/33766; Davamlı inkişaf konsepsiyasının sosial-iqtisadi aspektləri elshanhajizadeh.com/az/article-view/14/329/; Mustafayev F.F. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Monoqrafiya. Bakı, “Elm” 2008. – s.88

¹¹Зуб А.Т. Антикризисное управление: Учебник для студ. вузов. – М.: Аспект пресс, 2011. – сәh.117

¹² Андрианов В. Концептуальные подходы к разработке стратегии устойчивого развития экономики России до 2030 г. ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА, № 7, 2016, s. 6: - https://www.inecon.org/docs/Andrianov_SE_7_2016.pdf

stasionar vəziyyəti ifadə edirlər. Belə yanaşdıqda “dayanıqlıq” adı “durqunluq”dan fərqlənmir və cəmiyyət həyatının istənilən durqunluq forması davamlı inkişaf üçün ssenari kimi də başa düşülə bilər.

Hazırda dünya iqtisad elmində ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, secdiyi inkişaf modelindən, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya dərəcəsiindən asılı olaraq, *zəif və güclü dayanıqlılıq* anlayışları fərqləndirilir. *Zəif dayanıqlılıq* – elə inkişafdır ki, nəsildən-nəsilə o azalmır”, *zəif dayanıqlılıqda* istehlakın davamlı təmin edilməsi əsas kapitalın vəziyyətini pisləşdirmədən baş verir.¹³

“*Davamlı*” sözü digər elmlərdə - məsələn, riyaziyyat, fizikada daşdığı mənanı tam ifadə etmədiyindən, “dayanıqlı” kimi işlənir. Bu sözdən “*hərəkətin dayanıqlılığı*”, “*elastik sistemlərin dayanıqlılığı*”, “*tarazlığın dayanıqlılığı*”, “*termodinamik dayanıqlılıq*” və s. törəmə terminlər yaranmışdır. “*Dayanıqlıq*” riyaziyyat və fizikada - hər hansı sistemin sükunət halını (*dayanıqlı tarazlıq*) və yaxud hərəkətini (*dayanıqlı hərəkət*) ifadə edir və hər iki halda, daxili və xarici təsirlərin olmasını nəzərdə tutur. Bu təsirin müəyyən səviyyəsində sistem tarazlıqdan çıxıb bilər və yaxud təsirləri neytrallaşdırmaq və ya ondan yararlanmaqla sabit hərəkət trayektoriyası təmin edilə bilər yaxud yayınmış hərəkəti əvvəlki trayektoriyasına döndərmək imkanı yarana bilər. Dayanıqlılığın bu məzmununda başa düşülməsi sosial və humanitar hadisələrin mahiyyətinin daha dəqiq izahına və onun məzmun araşdırmalarına da yardımçı ola bilər.

Müxtəlif müəlliflər dəfələrlə bu terminin bir sıra xarici dillərdə, o cümlədən rus dilində dəqiq olmayan tərcüməsinə də toxunmuşlar. Bəzi müəlliflərin fikrincə, elmi ədəbiyyatda “*dayanıqlı (davamlı) inkişaf*” termininin 100-dək müxtəlif şərhləri və izahları vardır.¹⁴ Əslində, buna

¹³ M.Porter. Международная конкуренция. М.1993 cü il

¹⁴ Урсул А.Д. Концептуальные проблемы устойчивого развития // Бюллетень РАН.

normal da baxmaq lazımdır. Cəmiyyət həyatında sosial, iqtisadi və ekoloji aspektlərə malik belə mürəkkəb terminə müxtəlif təbəqələrin – iqtisadçı, filosof, ekoloq, siyasətçi və sahibkarların bu problem haqqında təsəvvürləri, bu terminə yanaşma tərzləri və hətta maraqları da fərqlidir. Doğrudan da, “dayanıqlı inkişaf” termininin mənası sadəcə olaraq sabit, daimi artım deməkdir. Eyni zamanda, avropa dillərində terminin rərkib hissəsi olan sözlərin tərcüməsi belə verilir: *ing. sustainable* - davamlı, dəstəklənən, sabit, etibarlı, yaşam qabiliyyətli, ekoloji cəhətdən rasional;¹⁵ gələcək ehtiyacları təmin edən;¹⁶ *development* - inkişaf, artım, böyümə, genişləndirilmə, işləmə, təkamül, təkmilləşdirilmə, yaxşılaşdırma, yaratma, şərh, açıqlama, nəticə, mənimsəmə, istehsal, tikinti, hadisə, vəziyyət, təzahür;¹⁷ *fr. development* - inkişaf; *durable* – davamlı, möhkəm, uzunmüddətli, uzunmüddətli istifadə, etibarlı;¹⁸ *alm. nachhaltige* - davamlı; *entwicklung* - inkişaf, təzahür, işləmə, yaratma, konstruksiya, genişləndirmə, layihə, layihələndirmə, modernləşdirilmə, dəyişiklik.¹⁹

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “*dayanıqlı inkişaf*” sözünün özü də *ingiliscədən (sustainable development)* düzgün tərcümə deyildir, əslində “dəstəklənən inkişaf”dır. İstənilən halda, dayanıqlı inkişaf konsepsiyası əsasən insan və ətraf mühit kimi sistemin tarazlaşdırılmış təkamülünə səmtləndiyindən, bütöv sistemin (insan-təbiət) eyni zamanda: “*substainable development*”, “dayanıqlı inkişaf”ı ilə öncə, adaptasiya prosesləri – sistemlərin adaptiv qarşılıqlı əlaqəsi; həm də ayrılıqda hər altsistemin daxilində adaptasiya imkanları ilə təmin oluna bilər.

¹⁵ Англо-русский большой универсальный переводческий словарь. — 2012. // dic.academic.ru.

¹⁶ Англо-русский словарь по экологии. — 2011. // dic.academic.ru.

¹⁷ Новый большой англо-русский словарь.

¹⁸ [https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое развитие](https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое_развитие)

¹⁹ [https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое развитие](https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое_развитие)

Belə kontekstdə, bu tərcümə dar mənada götürülməlidir. Bunu, bəşəriyyətin mövcudluğu və onun əvvəlki istiqamətdə inkişafına zidd olmayan “*davam edən*” (“*özünəyətərli*”) inkişafı kimi də ifadə etmək olar. Prof L.Q.Melnikə görə “*sustainable development*”-in rusca tərcüməsi “*ustoyçivoye razvitiye*” – dayanıqlı inkişaf terminin mənə yükünü tam ifadə etmir və hətta, müəyyən məntiqsizliyin də daşıyıcısıdır. Belə ki, “*dayanıqlılıq*” tarazlığı nəzərdə tutur, “*inkişaf*” isə ancaq sistemin daima tarazlıq halından çıxması şərtində mümkündür.²⁰ Əgər inkişaf varsa, onun daimiliyi, sabitliyi ola bilməz.²¹ Digər müəlliflərə görə, daimilik və sabitliyin mövcudluğu inkişafın olmasını inkar etmir, dayanıqlı, sabit cəmiyyətin özü tək-cə fiziki artımda yox, keyfiyyət-cə inkişafda maraqlıdır.²²

Ümumi anlamda *iqtisadiyyatın dayanıqlılığı* - onun xarici mühit dəyişikliklərinə reaksiya verərək, nəinki özünün tarazlı vəziyyətini, həm də gələcək inkişafını təmin edən amilləri generasiya etmək xassəsidir. Başqa sözlə, *dayanıqlılıq* - xarici təsirdən asılı olmayaraq, tarazlığı qoruyub saxlamaq və ilkin vəziyyətə qayıtmaq qabiliyyəti ilə səciyyələnir.

Dayanıqlılığa, iqtisadi sistemin dövlət mənafeələrini ardıcıl olaraq qorumaq və saxlamaq qabiliyyəti, təsərrüfat subyektlərinin normal fəaliyyətini və əhalinin layiqli yaşamasını fasiləsiz reallaşdırmaq imkanına malik olması kimi baxmaq lazımdır. İqtisadi sistem belə qabiliyyətə ancaq geniş təkrar istehsalın vacib göstəricisi olan ÜDM-in natural və dəyər ünsürlərinin lazımı səviyyəyə çatması halında malik olur.

Dayanıqlılığın ümumiləşdirici anlamı - sistemin bəzi xassələri və xüsusiyyətləri dəyişməz saxlaya bilmək qabiliyyətində ifadə olunur. Lakin müxtəlif elmi məktəblərdə sistemlərin dayanıqlılığının

²⁰ [https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое развитие](https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое_развитие)

²¹ Давыдова Н, Тимофеева О. Устойчивое развитие города. Вопросы разработки стратегии // Журнал муниципальная экономика - 2000.- №4.- С.18-23.

²² Костина Т.И. Мамедов Н.М. Основания концепции устойчивого роста

müəyyənləşdirilməsi, onların çoxplanlılığı və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, müxtəlif cür şərh və izahlarla verilir. Məsələn, *statik və dinamik sistemlər* üçün nəzərdən keçirilən dayanıqlıq, həm *sabit parametrlər* (konkret nöqtələr), həm də *dəyişkən xüsusiyyətlər* (sistemin hərəkətinin hər hansı səthə və ya trayektoriyaya bağlanması) ilə səciyyələnə bilər. Dəyişkən xüsusiyyətlər, bir qayda olaraq, dövrü hərəkətin xas olduğu sistemlərə aiddir. Davamlılığa yaxın, lakin daha dar mənada ən çox iqtisad elmlərində “tarazlıq” anlayışı işlədilir.²³

Sistemin dayanıqlılığı həm də, onu formalaşdıran təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyətini şərtləndirir. Müxtəlif amillərin təsiri ilə iqtisadi sistemin dayanıqlılığını artırmaq üçün hər şeydən əvvəl, dayanıqlı inkişafın elmi əsaslandırılmış prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatın dayanıqlılığının təmin edilməsi onun daxili komponentlərinin optimal əlaqələndirilməsi, sistem daxilində baş verən neqativ meyillərin effektiv şəkildə neytrallaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır.

1.2. Dayanıqlı inkişafın təmin olunması şərtləri və başlıca istiqamətləri

Son illərdə beynəlxalq aləmdə dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və humanitar aspektlərinin gücləndirilməsi və həmin məqsədlərin əməli cəhətdən reallaşdırılmasına diqqət daha da aktuallaşmışdır.

Dayanıqlı inkişafın təmin olunması istiqamətlərini araşdırarkən onun elmi-nəzəri əsaslarının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı inkişaf, ilk növbədə, *dayanıqlılıq – dialektik yekdilliyin saxlanılmasını* özündə əks etdirir. Dayanıqlı inkişafın elmi əsaslandırılmış

²³ Зуб А.Т. Антикризисное управление: Учебник для бакалавров. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрайт, 2019. 343 с.

strategiyası institusional dəyişikliklərin formalarını, spesifik xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarını da, yeni təsərrüfat subyektlərinin formalaşmasını da özündə əks etdirir. Bu, ilk növbədə iqtisadi sistemin transformasiyası zamanı öz aktuallığını saxlayır. Dayanıqlı inkişaf son nəticədə, sürətli və dinamik iqtisadi artımın təmin olunmasına xidmət edir.

Sistemli təhlil nəzəriyyəsinə və qanunlarına görə *sistemin dayanıqlığı* - onun özünütənzimləmə mexanizmlərinə malik olması ilə müəyyən olunur. İqtisadi proseslərin özünütənzimləməsi dedikdə, sistemin dayanıqlı, sabit, tarazlı və dinamik vəziyyətini saxlamaq qabiliyyətini başa düşülür.

Ölkənin iqtisadi sisteminin dinamik fəaliyyət mexanizmi - onu təşkil edən hissələr, sistem daxilində baş verən proseslər arasında mövcud olan və yeni formalaşan qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdən məcmusundan ibarətdir. Hökumət tərəfindən ölkənin iqtisadi fəaliyyət mexanizminə əlavə qaydalar daxil edilməklə, ölkə iqtisadiyyatı tənzimlənir və ya aktiv idarə olunur.

Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı fəaliyyəti – ölkə iqtisadiyyatı dinamik sistem olaraq fəaliyyət göstərərəkən kənardan və ya sistem daxilindən təsirlərə davamlılığı, həmin təsirlərdən sonra da malik olduğu vəziyyətini qoruyub saxlama və ya baş verən təsir nəticəsində müvazinətli vəziyyətini itirsə də, bu qüvvələrin təsiri kəsildikdən sonra müvazinətli vəziyyətini bərpa edə bilməsi qabiliyyətidir.

İqtisadi sistemin dayanıqlığını onun daima dəyişən daxili və xarici mühitdə, eləcə də qəfil, təsadüfi və ya qəsdən baş verən transformasiyalar şəraitində sabitliyini, davamlılığını və möhkəmliyini saxlamaq qabiliyyəti kimi də müəyyən etmək olar.²⁴

²⁴ Андрианов В. Концептуальные подходы к разработке стратегии устойчивого развития экономики России до 2030 г. ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА, № 7, 2016, с. 6: - https://www.inecon.org/docs/Andrianov_SE_7_2016.pdf

İqtisadi sistem dayanıqlığı şəraitində, ətraf mühidə baş verən istənilən dəyişikliklərə və sarsıntılara daha dözümlü olur və qısa bir zaman kəsimində o, özünü bərpa edərək, əvvəlki vəziyyətinə qaydır. 2008-2009-cu illərdə baş verən qlobal maliyyə və iqtisadi böhranı göstərdi ki, belə qabiliyyətə dünyanın çox məhdud sayda ölkələri malik olmuşdu və həmin ölkələr çox qısa müddətdə tənəzzül və durğunluqdan çıxaraq iqtisadi artımı bərpa edə bilmişdilər.²⁵

Dayanıqlığın özülünü təşkil edən “*iqtisadi inkişaf*” və “*iqtisadi artım*” anlayışları arasındakı fərq də toxunmaq vacibdir. *Artım* - iqtisadiyyatın miqyasının fiziki ölçüsülərdə böyüməsinin təmin edilməsidir. Bu, iqtisadiyyatın əsasında duran hər cür material və enerji axınlarının həcmi və sürətinin, əhalinin və insan əməyinin məhsulu olan maddi nemətlərin kəmiyyətə artımı deməkdir. *İnkişaf isə* – həmin fiziki həcm və axınların strukturunda və tərkibində keyfiyyət təkmilləşmələrini də nəzərdə tutur.

Dayanıqlı inkişafa əsaslanan *iqtisadi tərəqqi* təkcə kəmiyyət göstəricilərinin artmasına əsaslanan iqtisadi artımı yox, həm də daha yüksək keyfiyyətli inkişafı nəzərdə tutur. Həqiqi iqtisadi tərəqqi yalnız ətraf mühitin hesabına deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin və insanların müxtəlif səviyyəli biogeokimyəvi tsikllərdə davranışlarının uzlaşdırılması və iqtisadi sistemin özünü təmin etməyən mühidən qapalı qlobal struktura tam inteqrasiyası hesabına baş verən inkişaf deməkdir.²⁶ Yalnız kəmiyyət göstəricilərinə əsaslanan iqtisadi artım, nəticədə, özünü məhv etməyə (məhz buna görə “*dayanıqsızdır*”) gətirib çıxarırsa, keyfiyyətə iqtisadi inkişaf məhz dayanıqlılığa malik olan inkişaf deməkdir.²⁷

²⁵ Yenə orada, s.6

²⁶ Costanza R., Folke C. Ecological Economics and Sustainable Development. Paper prepared for the international Experts Meeting for the Operationalization of the Economics of Sustainability. Manila, Philippines. 1994. July 28-30.

²⁷ Хильчевская Р.И. Проблемы экологической экономики в свете концепции Устойчивого развития // Экономика и математические методы. 1996. Т. 32. Вып. 3. с. 85-95.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, dinamik iqtisadi artımın istənilən dalğası, o cümlədən “Asiyanın yeni sənayeləşmiş ölkələri”nin güclü artım dalğası belə, dövlət səviyyəsində strateji idarəetmə və uzunmüddətli planlaşdırma praktikasından istifadə etmədən baş verə bilməzdi. Həm də, strateji hədəf və məqsədlər məlum olmadan, dayanıqlı, sabit və dinamik inkişafa nail olmaq da mümkün deyil, belə xaoslu inkişafın nəticələrini biz hazırda dünyanın bir neçə ölkəsi istisna olmaqla, əksəriyyətinin timsalında görürük.²⁸

Dayanıqlı iqtisadi artım resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə və əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında gəlir və xərclərin səviyyəsinin uyğunlaşdırılmasına, əhalinin müxtəlif kateqoriyalarına münasibətdə sosial ədalət prinsipinin qorunmasına istiqamətləndirilməlidir. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın əsasında siyasi, sosial, ekoloji və iqtisadi proseslərin real qarşılıqlı əlaqələri dayanır. Bu problemin tədqiqi, institusional iqtisadiyyatın metodologiyası və çoxsaylı institusional konsepsiyalarından istifadə olunmasını tələb edir.

Neoklassik nəzəriyyə, dayanıqlı inkişafa daha çox qeyri-nəzəri aspektlərdən yanaşır. Bu nəzəriyyə, dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında dövlətin rolunun məhdudlaşdırılmasını ön plana çəkir, əsasən, əmin-amanlığın, ictimai asayişin qorunmasını, cəmiyyətin tarixi inkişafını, irqi münasibətləri və s. əsas götürür.

İnstitusional nəzəriyyə, dayanıqlı inkişafda dövlətin roluna xüsusi önəm verir, iqtisadiyyatda dövlətin rolunu daha çox hüquqi tənzimləmə metodları, bilavasitə qəbul olunmuş qərarlarla, onun şərtləri ilə tamamlayır.

Qeyri-institusionalistlər, dayanıqlı inkişafda insan davranışının motivləşməsi problemini ön sıraya qoyurlar. Dayanıqlı inkişafa ənənəvi

²⁸ Андрианов В. Концептуальные подходы к разработке стратегии устойчивого развития экономики России до 2030 г. ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА, № 7, 2016, s. 7: - https://www.inecon.org/docs/Andrianov_SE_7_2016.pdf

neoklassik yanaşmanın müasir *neoinstitusionalizmdən* fərqi ondadır ki, burada xüsusi mülkiyyətə, firmaların fəaliyyət istiqamətlərinə daha çox önəm verilir. Neoinstitusionalist yanaşmada cəmiyyətdə sosial standartlar və qaydaların formalaşmasına əhəmiyyət verilərək, dövlətin: “*dövlət müdafiəçidir*” və “*dövlət istehsalçısıdır*” kimi iki əsas funksiyasının məhdudlaşdırılmasını ön plana çəkilir. *İkinci funksiya*, dövləti ictimai sərvətlərin istehsalçısı kimi qələmə verir, bu, sözsüz ki, davamlı iqtisadi inkişafın birbaşa mahiyyətinə aiddir. Dövlətin funksiyalarından səmərəsiz istifadə olunması, norma və qaydaların pozulması onun artıq totalitarizmə yuvarlanması göstəricisidir.

Məlum olduğu kimi, müasir cəmiyyətlər qloballaşma prosesini yaşayır və bu proses əslində iki amilin: daxili mühitin ifrat dərəcədə liberallaşması və xarici mühit təsirlərinin həm davamlı, həm də intensiv xarakter almasından qaynaqlanır. Bütün bunlar, iqtisadi inkişafın davamlı və dayanıqlı olmasına mənfi təsir göstərir. Beləliklə, *dayanıqlı inkişaf* - müasir şəraitdə köklü dəyişikliklər və liberallaşma müstəvisində həyata keçirilməklə, eyni zamanda həmin dəyişmələrə adekvat reaksiya verilməsini və sistemin dayanıqlılığının təmin edilməsini zəruri edir.

Dayanıqlı inkişafa nail olunması kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəli proses olmaqla, cəmiyyətdə ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sabitliyə nail olunmasına xidmət edir. Dayanıqlı inkişaf əslində, məqsəd deyil, məqsədə çatmağa istiqamətlənən ən mühüm vasitədir. O, həm dünyada beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiya prosesinin hazırkı mərhələsində, həm də ölkədaxili sosial-iqtisadi proseslərdə özünəməxsus rola və əhəmiyyətə malikdir.

Dayanıqlı inkişaf, cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının bütün ünsürlərini əhatə edir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həyat resurslarının qorunub saxlanması, eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji tarazlığın təmin edilməsi, texnogen sabitliyin təmin olunması üzrə kompleks tədbirləri də özündə əks etdirir. Dayanıqlı inkişafa nail

olunması təkcə iqtisadi, sosial məna kəsb etmir, beynəlxalq müstəvidə də kifayət qədər qlobal xüsusiyyətlərin daşıyıcısıdır.

Məhz buna görə də, iqtisadi və sosial sahələrdə inkişaf, istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsi yolu ilə bütün sahələrdə dayanıqlı inkişafın şərtləri və qanunauyğunluqları nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dayanıqlı inkişafı bağlı qarşıda duran vəzifələrin reallaşmasına konkret yanaşmalar müxtəlif və fərqlidir. Lakin bütün bu özünəməxsus müxtəlifliklərə baxmayaraq, dayanıqlı inkişafın əsas konsepsiyasından kənara çıxmaq şərti ilə ümumi prinsiplərə əməl edilməlidir.

Nəzəri və sırf iqtisadi parametrlər üzrə dayanıqlı inkişaf kəskin sosial və siyasi çərçivədə də mümkündür. Faktiki olaraq, belə dayanıqlılıq, o zaman mümkündür ki, inkişaf siyasətini işləyib hazırlayarkən resursların əlverişli şəkildə dəyişikliyi və əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında xərclərin və gəlirlərin bölüşdürülməsi məsələləri nəzərə alınsın. Hətta dar mənada, fiziki dayanıqlılığın inkişafı müxtəlif yaş qruplarına münasibətdə sosial ədalətin gözlənilməsini özündə əks etdirir.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf iqtisadi institutlar sistemində, sosial və iqtisadi münasibətlərdə dərin dəyişikliklər aparmadan mümkün deyildir. Buna görə də, "*iqtisadi inkişaf*" təkcə ənənəvi iqtisad elminin məsələlərini əhatə edən anlayış deyildir, o həm də sosial, institusional və siyasi dəyişiklikləri, həyat səviyyəsinin keyfiyyət baxımından yaxşılaşdırılmasını və dayanıqlı iqtisadi artımı nəzərdə tutur. Dayanıqlı inkişaf cəmiyyətin bütün üzvlərinin istər fərdi qaydada, istər yerli, milli və transmilli səviyyədə normal yaşayışını təmin etməlidir.

1.3. Dayanıqlı iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişafa nail olunması üzrə tədbirlər

“Dayanıqlı iqtisadiyyat” dayanıqlı inkişafın nəticəsi hesab edilir və ilk növbədə, iqtisadiyyatın resurs bazasının qorunub saxlanmasına əsaslanır. Dayanıqlı inkişaf o zaman əldə edilir ki, məhsul istehsalının artımı, eləcə də iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi intensiv amillərin təsiri nəticəsində təmin edilsin, bundan əlavə, bütünlükdə təsərrüfat sistemi dəyişən konyunktur şəraitində onun dalğalarına çevikliklə adaptasiya olunsun.

Bir çox tədqiqatçılar dayanıqlı inkişafı təbii resurslardan səmərəli istifadə ilə sıx əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, bu kifayət qədər düzgün yanaşmadır. İstehsal potensialından səmərəli şəkildə istifadə edilmədikdə iqtisadiyyatda dayanıqlı inkişafı təmin etmək imkanları məhdudlaşır.

Dayanıqlı inkişafa nail olunması tədbirlərini üzvi vəhdətdə olan *üç qrupa* bölmək olar:

Birinci qrup - dayanıqlı inkişafa nail olunmasına yönəldilmiş dövlət siyasətinin hazırlanması tədbirləridir. Dövlət strukturları iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən həyat resurslarının mühafizəsinə yönəldilmiş dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədilə maliyyə və texniki vasitələrə malik olmalıdır. Buna görə, dövlət strukturları, ilk növbədə, problemlə bağlı kifayət qədər geniş informasiyaya malik olmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət daha çox təbiətin mühafizəsi və ekoloji mühitin qorunması sahəsində məqsədli kompleks proqramlar hazırlayır, cəmiyyətdə sosial tarazlığın təmin edilməsinə yönəldilən tədbirlər həyata keçirir.

İkinci qrup tədbirlər - mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün təsərrüfat subyektlərinin xüsusi təşəbbüslərini özündə əks etdirir. Bu ilk növbədə, istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsini, məhsul istehsalı və xidmətlərin göstərilməsinə sərf edilən xərclərə qənaət

edilməsi və dayanıqlı inkişafı ilə bağlı qarşıya çıxan problemlərin təsərrüfat subyektləri və regionlar səviyyəsində aradan qaldırılmasını özündə əks etdirir.

Üçüncü qrup tədbirlər - dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində bütün növ infrastruktur sistemlərinin formalaşmasını, sosial baxımdan münaqişələrin həll edilməsində həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətinin aktivləşdirilməsini özündə əks etdirir.

Son qlobal iqtisadi-maliyyə böhranı bir çox ölkələrin ali rəhbərliyinin və pul sektoruna məsul orqanların monetarizm və keynsçi iqtisadi nəzəriyyələrin çoxdan məlum olan ən əsas müddəalarından rəşional və səmərəli istifadə edə bilmədiyini göstərdi. Xüsusilə, bu özünü, monetaristlərin və keynsçilərin pul siyasətinin ən vacib əsası kimi təkrar-təkrar vurğuladıqları *“sabitlik, sabitlik, yənə də sabitlik”* şərtinə az əhəmiyyət vermələrində biruzə verirdi. Böhran həm də, bu nəzəriyyələrin bəzi müddəalarının praktikada özünü doğrultmadığını da göstərdi.²⁹

Monetarizm nəzəriyyəsində bazarların rəqabət qabiliyyətli olması və bazar sisteminin avtomatik olaraq makroiqtisadi tarazlıq əldə etməsi aksiom kimi təsvir edilir. Lakin, qlobal maliyyə böhranı bir daha göstərdi ki, praktikada bu baş vermir. Təsədüfi deyildi ki, böhranın ən qızğın vaxtında, demək olar ki, dünyanın bütün sənayeləşmiş aparıcı ölkələri makroiqtisadi stuaşiyanın, maliyyə, əmək və əsas əmtəə bazarlarında vəziyyətin sabitləşməsi üçün vəziyyəti, sabitləşdirmək üçün iqtisadiyyatın *“manual yaxud əllə”* idarə edilməsinə keçməyə məcbur olmuşdular.³⁰

İqtisadi dayanıqlıq sistemində milli maraqların həyata keçirilməsinin və sabit iqtisadi inkişafın bilavasitə qarantı olan maliyyə komponenti mühüm rol oynayır. Ölkənin daxili və xarici ödəmə

²⁹ Андрианов В. Концептуальные подходы к разработке стратегии устойчивого развития экономики России до 2030 г. ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА, № 7, 2016, с. 24: - https://www.inecon.org/docs/Andrianov_SE_7_2016.pdf

³⁰ Yənə orada, 24

qabiliyyətinin itirilməsinə, milli pul vahidinin sabitliyinin pozulmasına, əhalinin gəlirlərinin və təsərrüfat subyektlərinin aktivlərinin azalmasına səbəb olan vaxtaşırı maliyyə böhranları bu gün maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsini daha da aktuallaşdırmışdır.³¹

Hazırda baş verən texnoloji inqilab maliyyə, büdcə-vergi siyasətinin inkişaf məqsədlərinə yönəldilməsini, bütün növ innovativ və yüksək texnoloji fəaliyyətlərə vergi yükünün azaldılmasını, yeni texnoloji ukladın təşəkkülü üçün çox vacib xərclərinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə büdcə ayırımlarının artırılmasını, elmi-tədqiqat və konstruktor işləmələrinə hər cür xərclərin vergidən azad edilməsini tələb edir. Dünyanın bir çox ölkələri yeni texnoloji ukladın böyüməsi üçün perspektivli istiqamətlərdə innovativ layihələr həyata keçirən müəssisələrə vergi bonusları (mükafatları) da ödəyirlər. Öncül ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, yeni texnoloji ukladın əsas daşıyıcısı və lokomotivi olan sektorları olan təhsil və səhiyyəyə dövlət xərclərini ən azı 1,5 dəfə elmi tədqiqatlara isə xərcləri ən azı iki dəfə artırmaq lazımdır.

Pul siyasəti alətləri geniş təkrar istehsalın və iqtisadiyyatın yeni texnoloji ukladın formalaşmasının perspektivli sahələrinin daha sürətli inkişafı üçün adekvat pul kütləsini təmin etməlidir. Bunun üçün elmi-texniki və innovativ siyasətin kəskin şəkildə fəallaşdırılması tələb olunur.

İqtisadiyyatda böhran təzahürlərinin bu və digər mənfi nəticələri müxtəlif vaxtlarda Azərbaycanda da özünü göstərməkdədir. Buna görə də, ölkənin ən vacib sosial-iqtisadi məsələlərinin həllinə, maliyyə infrastrukturunun qorunmasına, maliyyə müstəqilliyinin itirilməsinə, xarici bazarlara çıxışının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxara biləcək belə mənfi nəticələrə qarşı əvvəlcədən müvafiq tədbirlər görülməlidir.

³¹Кузнецов Д.А., Руденко М.Н. Систем индикаторов оценки экономической безопасности страны // https://elibrary.ru/download/elibrary_

Maliyyə dayanıqlığı - büdcə, pul-kredit, bank, valyuta sistemi və maliyyə bazarlarının elə balanslaşdırılmış vəziyyətidir ki, bu zaman milli iqtisadi sistemin effektiv fəaliyyəti və sabit iqtisadi artım təmin edilir, daxili və xarici mənfəət təhlükələrinə qarşı dayanıqlılıq nümayiş etdirilir. Maliyyə dayanıqlığının ən vacib ünsürləri kimi: büdcə, valyuta, pul-kredit, borc, bank, sığorta və fond bazarlarını göstərmək olar.³²

Dövlət tərəfindən iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə pul vəsaitləri yönəltmədən və müflis olmuş kommersiya banklarını milliləşdirmədən bir sıra ölkələrin özü defolt olma və ya çox ciddi maliyyə və sosial-iqtisadi sarsıntılarla üz-üzə qalmaq təhlükəsinə məruz qala bilərdilər. Bundan əlavə, belə vəziyyətdə, Keynscə nəzəriyyə tərəfdarlarının çağırışları ilə iqtisadiyyata dövlətin daha geniş müdaxiləsi də böhranın aradan qaldırılmasına və iqtisadi artımı bərpa etməyə kömək etmədi. İqtisadi proseslərə geniş miqyasda birbaşa dövlət müdaxiləsi tam əks effekt doğurdu. Kəmiyyətə yumşaltma deyilən, iqtisadiyyata, xüsusilə bank sektoruna irimiqyaslı pul emissiyası ilə müşayiət olunan dövlət müdaxiləsi artımı stimullaşdırmaq əvəzinə, bir sıra iqtisadi problemləri daha da gərginləşdirdi. Bir çox ölkələrin dövlət borcu, dövlət büdcəsinin kəsiri əhəmiyyətli dərəcədə artdı, işsizlik kritik səviyyəyə yüksəldi.³³

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhəlinin sosial problemləri çoxsaylı destruktiv tendensiyalarla bağlıdır. Ümumiyyətlə, sosial-iqtisadi sahədə mövcud olan çoxsaylı problemlərin aradan qaldırılması köklü struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi ilə şərtlənir. İqtisadi artım təkə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi baxımından, kifayət etmir: istehsal fəaliyyətinin yüksək səviyyədə olması ilə yanaşı əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi; yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınması da

³² Yenə orada, s.23

³³ Андрианов В. Концептуальные подходы к разработке стратегии устойчивого развития экономики России до 2030 г. ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА, № 7, 2016, с. 24-25: - https://www.inecon.org/docs/Andrianov_SE_7_2016.pdf

dayanıqlı inkişafın başlıca ünsürlərindəndir. Transformasiya iqtisadiyyatından dayanıqlı inkişafa keçid, əslində, kifayət qədər sosial məqamlarla da xarakterizə olunur. Dayanıqlı inkişafa keçidin sosial məqamlarından biri - əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, gəlirlərin indeksləşdirilməsi və işsizliyin qarşısının alınmasından ibarətdir. Buna görə də, dayanıqlı inkişafa nail olunması cəmiyyət üzvlərinin tələbatlarının ödənilməsinə xidmət etməklə, eyni zamanda, istehsal potensialının genişlənməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu zaman gəlirlərin bölgüsündə sosial ədalətin təmin edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Azərbaycan mahiyyət etibarını ilə iqtisadiyyatda keçid dövrünü başa vursa da, müəyyən məqamlarda həm də, bazar transformasiyasını tam başa çatdırmayan ölkələrdən sayılır.³⁴ Transformasiya iqtisadiyyatından dayanıqlı inkişafa keçid istiqamətində dövlətin səyləri daha çox hüquqi və iqtisadi metodlarla reallaşdırılır. Doğrudur, zəruri hallarda, inzibati təsir mexanizmlərinin istifadə edilməsi də istisna olunmur. Sosial-iqtisadi inkişafa dövlətin hüquqi metodlarla təsiri, əsas etibarilə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin oyun qaydalarına riayət edilməsinə və eyni zamanda beynəlxalq sazişlərin şərtlərinin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənir. Bundan əlavə, iqtisadi inkişafın hüquqi mexanizmləri əsas etibarilə rəqabət mühitinin stimullaşdırılmasına, inhisarlaşmanın qarşısının alınmasına, hüquqi mühit isə sahibkarların qarşılaşdıqları problemlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir.

İqtisadi artımın davamlı olması, milli iqtisadiyyatın dərin şaxələnməsi, mallar və xidmətlər üzrə ixrac potensialının tam reallaşdırılması üçün yeni *“hərəkətverici qüvvələr”* tapılmalıdır. Neft sektoru sosial-iqtisadi inkişafın dayaqlarından biri olsa da, qeyri-neft

³⁴ Mustafayev F.F. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Monoqrafiya. Bakı, “Elm” 2008. – s.88

iqtisadiyyatı inkişafın mərkəzinə çevrilməlidir. Milli iqtisadiyyatımız qlobal iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olduğundan, xarici mühitdən təsirlənə bilər. Bu səbəbdən, uzunmüddətli dövrdə iqtisadiyyatın daxili və xarici təsirlərə dayanıqlığı gücləndirilməli, makroiqtisadi sabitlik daha da möhkəmləndirilməlidir. Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin və dayanıqlığın gücləndirilməsi məqsədilə yeni reallıqlara uyğun büdcə qaydasına əsaslanan fiskal çərçivə formalaşdırılmalıdır.³⁵

Eyni zamanda, o da nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının əməli cəhətdən reallaşdırılması, ilk növbədə, ölkənin malik olduğu *davamlılıq potensialı* ilə şərtlənir.³⁶ Davamlılıq potensialı ümumən, ölkənin malik olduğu mütləq üstünlüklərlə müəyyənləşsə də, düzgün, optimal, cevik iqtisadi siyasət reallaşdırmaqla qlobal, regional, milli maraqları, cari və perspektiv məqsədlərin həllinin optimal mərhələliyini gözləməklə bu potensialı xeyli artırmaq olar. Azərbaycanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin 2015-ci ilin 25–27 sentyabr tarixlərində keçirilən Dayanıqlı İnkişaf Sammitində 2016–2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş və 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi və 169 hədəfi özündə birləşdirən yeni qlobal Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) qoşulmuşdur.

Azərbaycanda daha dayanıqlı və əhatəli iqtisadi diversifikasiyanın daha da inkişaf etdirilməsi, sosial sahələrdə tarazlı inkişafı, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrasının təmin edilməsi məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 06 oktyabr 2016-cı ildə 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində irəli gələn öhdəliklərlə bağlı dövlət orqanlarının üzərinə düşən vəzifələrin kompleks koordinasiyası və icrası üçün Prezident tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı

³⁵ <https://interfax.az/view/825977/az>

³⁶ Хиллман, Арье Л. - Государство и экономическая политика: возможности и ограничения управления : учебное пособие. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2009. - стр. 348

İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması haqqında” Fərman da imzalanmışdır.³⁷

Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının əsas məqsədi 2030-cu ilədək Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edən, qlobal məqsəd və hədəflərə uyğun milli prioritetləri və onlara dair göstəriciləri müəyyən etməkdən, ölkədə sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən dövlət proqramlarının və strategiyaların Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uzlaşdırılmasını təmin etməkdən, habelə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunması ilə əlaqədar illik hesabatlar hazırlamaqdan ibarətdir. Proqram çərçivəsində 2030-cu ilə qədər DİM-in həyata keçirilməsi üçün hazırlanacaq hesabatlar 2017-ci ildən başlayaraq BMT-yə də təqdim olunur.

Azərbaycanda daha dayanıqlı və əhatəli iqtisadi diversifikasiyanın daha da inkişaf etdirilməsi, sosial sahələrdə tarazlı inkişafın təmin edilməsi Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrası siyasi və institusional baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

1.4. Azərbaycanın dayanıqlı və davamlı inkişafının təmin olunmasına yönəldilən strateji konsepsiya və proqramlar

Dünya təcrübəsi göstərir ki, dayanıqlı sosial-iqtisadi proqramların səmərəliliyi və orada qoyulan məsələlərin reallaşma imkanları *əsas strateji məqsədlərin və prioritet vəzifələrin* düzgün müəyyən edilməsindən, həmçinin nəzərdə tutulan vəzifələrin həlli üçün maddi, əmək və maliyyə resurslarının yetərliliyindən asılıdır. Burada, konkret strateji layihələrin reallaşdırılmasına məsul dövlət idarəetmə qurumlarının koordinasiyası, maliyyə və qeyri-maliyyə mexanizmlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyi,

³⁷ <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/dayaniqli-inkisaf-uzre-milli-elaqelendirme-surasi-yaradildi-223>

bütövlükdə dayanıqlılığın strateji məqsədlərinin reallaşması gedişatına uyğun nəzarət və monitorinq sisteminin qurulması da vacibdir.³⁸

Bununla əlaqədar, strateji məqsədlərin qoyuluşu və onların reallaşdırılması mexanizmləri və alətlərinin işlənməsində Çin təcrübəsini örnək götürmək olar. Den Syao Pin Çin Kommunist Partiyasının XIV qurultayındakı çıxışında iqtisadi islahatların əsas məqsədinin “*sosial bazar iqtisadiyyatı sisteminin yaradılması*” olduğunu ifadə etmişdi. Çində sosial bazar iqtisadiyyatı dedikdə, dövlət sektorunun aparıcı rola malik olduğu bazar iqtisadiyyatı modeli başa düşülürdü. Rəhbərlik tərəfindən qəbul edilən bu məqsəd, qısa bir müddət ərzində reallaşdırılmış, Çin dünyanın ən nəhəng və dinamik inkişaf edən bazar iqtisadiyyatına malik ölkəsinə çevrilmişdi. 13-cü beşilliyin (2016-2020) reallaşması çərçivəsində, Çin KP-nin yaradılmasının 100 illiyi qeyd ediləcək 2021-ci ildə Çində “*ortaimkanlılar cəmiyyətinin (syaokan cəmiyyəti) yaradılmasının başa çatdırılması*” nəzərdə tutulmuşdu. Həmçinin əhalinin real gəlirlərinin hissəlunacaq səviyyədə, ən azı 2 dəfə artırılması vəd olunmuşdur. 2020-ci ildə kənd əhalisi üçün bu rəqəm 12 min yuana (2 min dollara), şəhər əhalisi üçün 40 min yuana (6,4 min dollara) çatdırılması vəd edilmişdi.³⁹

“Ortaimkanlı syaokan cəmiyyətinin” qurulması təkcə əhalinin gəlirlərinin inkişaf etmiş ölkələrdəki orta gəlirlərə çatdırılmasını deyil, həm də əhalinin yaşam keyfiyyətinin, o cümlədən, ömür müddətinin, təhsil və savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsini, yoxsulluğun ləğv edilməsini və s. nəzərdə tuturdu. Çin hökumətinin qoyduğu bu məqsədlərə çatmaq üçün ÜDM-in ortailik artımı ən azı 7-8% təşkil etməlidir. 2049-cu ilə - Çin KP-nin yaradılmasının 100 illik yubileyinə

³⁸ Андрианов В. Концептуальные подходы к разработке стратегии устойчивого развития экономики России до 2030 г. ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА, № 7, 2016, с. 7: - https://www.inecon.org/docs/Andrianov_SE_7_2016.pdf

³⁹ <https://kprf.ru/library/classics/marxism/3849.html?ysclid=lexuvc5ixq1>

ölkə *“varlı, güclü, demokratik, sivil və harmonik modernləşmiş”* dövlətə çevrilməlidir.⁴⁰

Buna görə də, bir sıra ölkənin hökumətləri dayanıqlı, dinamik inkişafa keçidi təmin etmək və bu inkişafı vaxtaşırı məqsəduyğun surətdə yönləndirmək məqsədilə uzunmüddətli sosial-iqtisadi strateji inkişaf Proqramları hazırlayırlar. İnkişaf etmiş ölkələrin tarixi təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafa keçidini təmin etmək üçün hər şeydən əvvəl, ölkənin resurs potensialı indiki və gələcək nəsillərin marağı və mənafeləri nəzərə alınmaqla səmərəli reallaşdırılmalı, tədricən resurslara, investisiyalara əsaslanan inkişaf modelindən innovasiyalı inkişaf modelinə keçid üçün tələb olunan zəruri iqtisadi, sosial, ekoloji, texniki-texnoloji potensial formalaşdırılmalıdır.⁴¹

Ümumən, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının əsasını belə bir sivil yanaşma təşkil edir ki, sosial-iqtisadi sistemlərin və inkişaf modellərinin xarakterindən asılı olmayaraq, milli iqtisadiyyatın elə bir inkişafını təmin etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi və inkişafı nəticəsində bütün səviyyələrdə insanların davamlı yaşayış prinsipləri gözlənilsin və ətraf mühitin tarazlığı pozulmasın.

Bütün bunlar öz növbəsində, milli iqtisadiyyatın artım amillərinin dayanıqlı inkişaf baxımından, dərk olunaraq yenidən dəyərləndirilməsini obyektiv zərurətə çevirir. Belə bir şəraitdə, hər bir ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin optimallığı, səmərəliliyi, onun indiki və gələcək nəsillərin marağı və mənafeələrinə cavab verməsi, hər şeydən əvvəl, milli iqtisadiyyatların dünyada baş verən ekoloji tarazlığın gözlənilməsi ilə şərtlənir. Bu baxımdan, yaxın gələcəkdə ölkəmizdə itehsalın

⁴⁰<https://russian.china.org.cn/russian/49591.htm>; <https://research-journal.org/archive/1-67-2018-january/syaokan-socializm-s-kitajskim-licom?ysclid=lexv10kh9n7>

⁴¹ Ahmadov M. A. Swot analysis and assessment of azerbaijan's Transition potential to the concept of sustainable development, s.467 // https://www.esd-conference.com/upload/book_of_proceedings/Book_

modernləşməsi, innovasion inkişafın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, iqtisadiyyatın strukturunun və diversifikasiyasının təkmilləşdirilməsi, inklyuziv iqtisadi artımın təmin edilməsi davamlı və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə, mexanizmlərinə, hədəflərinə əsaslanmalıdır.⁴²

Milli iqtisadiyyatların dayanıqlı inkişafa keçid konsepsiyası öz növbəsində, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin və potensialının iqtisadi, elmi-texniki, maliyyə, sosial, ekoloji və insan kapitalı baxımından obtektiv dəyərləndirilməsini tələb edir. Təhlillər göstərir ki, dünya inkişafının ayrı-ayrı inkişaf mərhələsində dayanıqlı inkişafa keçidin prioritetləri və məqsədləri də təkmilləşir.

Azərbaycan Respublikasında müxtəlif vaxtlarda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və ayrı-ayrı sahələrin inkişafına dair müxtəlif vaxtlarda belə Proqramlar hazırlansa da, bilavasitə ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı, dinamik inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı iki vacib sənədi daha əhəmiyyətli sayırıq.

Azərbaycanda bilavasitə dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına dair rəsmi sənəd kimi kimi ölkə Prezidentinin 2008-ci ilin 9 sentabrında imzaladığı “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi” haqqında Dövlət Proqramını⁴³ saymaq olar. Prezident həmin Proqramın icrasına dair 2011-ci ilin 28 iyununda imzaladığı sərəncamla Tədbirlər Planı⁴⁴ da təsdiq etmişdi. Bu Proqramın əsas məqsədləri Minilliyin inkişaf məqsədlərinə də uyğundur və dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə edir. Proqram makroiqtisadi stabilliyin saxlanması və qeyri-neft sektorunun inkişafı; yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması;

⁴² Yəni orada, s.468 f

⁴³ <https://e-qanun.az/framework/15399>

⁴⁴ <https://president.az/az/articles/view/2558>

həyat şəraitinin, əsas xidmətlərin keyfiyyətinin, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması; gender bərabərliyinə nail olunması əsasında dayanıqlı inkişafa nail olunmasına yönəldilmişdir.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, mütəxəssislərin iştirakı və geniş ictimai müzakirələr əsasında hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.⁴⁵ Konsepsiyasının əsas prioritetlərinə: makroiqtisadi stabilliyin saxlanması və qeyri-neft sektorunun inkişafı; yüksək rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması (səmərəli dövlət tənzimləməsinə və yetkin bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşması, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, regionların tarazlı inkişafı; nəqliyyat, tranzit və logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, bölgələrin tarazlı inkişafı); İKT-nin inkişafı və informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi; insan kapitalının inkişafı və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması; həyat şəraitinin, əsas xidmətlərin keyfiyyətinin, sosial sferanın (əhəlinin sağlamlığının mühafizəsi və səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi, müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması, sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi, gender bərabərliyinin təmin edilməsi və ailənin inkişafı, gənclərin potensialının və idmanın inkişafı); qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və institusional potensialın gücləndirilməsi; vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı; mədəni irsin qorunması və səmərəli idarə olunması; ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji məsələlər (bioloji müxtəlifliyin qorunması; meşələrin bərpası; atmosfərə və sulara zərərli tullantıların azaldılması; tullantıların idarə edilməsinin optimallaşdırılması; səhralaşmanın qarşısının alınması) daxildir.⁴⁶

⁴⁵ <https://e-qanun.az/framework/25029>

⁴⁶ <https://e-qanun.az/framework/25029>

Konsepsiyada Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının əvvəlcə xarici şokların mənfi təsiri nəticəsində yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün qısamüddətli dövrdə sabitləşdirilməsinə, ortamüddətli dövrdə şaxələnmə və yeni hərəkətverici qüvvələr hesabına inkişaf xəttinin bərpa edilməsinə, dövrün sonunda isə dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya etməklə, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına nail olmaq qısamüddətli dövrdə əsas hədəflər hesab olunur.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf strategiyasının məqsədləri və hədəfləri ölkə Prezidenti tərəfindən imzalanan son fərmanlarla, o cümlədən “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” fərmanla da müəyyən olunub. Fərmandakı tədbirlərin həyata keçirilməsi iqtisadi inkişafın Azərbaycan Modelinin keyfiyyətə yeni mərhələsi olmaqla bərabər, həm də qarşıdakı 10 il və ondan sonrakı dövr üçün əsas iqtisadi islahat strategiyası, fəaliyyət proqramı olacaq. Fərmanda dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edəcək istiqamətlər dəqiq müəyyən olunmuş və bu istiqamətlərin inkişafı üçün atılacaq addımlar göstərilmişdir.

Strateji yol xəritəsi çox ciddi təhlillər üzərində qurulmaqla, Azərbaycanda mövcud iqtisadi vəziyyət, həm də qlobal və regional trendlər nəzərə alınıb. Strateji baxışda, Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafı əsasında iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və qlobal regional dəyər zəncirlərində özünəməxsus mövqeyinin gücləndirilməsi əsasında sosial rifahın yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənib. Bu strateji baxışda, funksional olaraq 11 sektor müəyyənlişib: bunlardan 6-sı bilavasitə real sektorla, o cümlədən neft-qaz və kimya məhsullarının, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, turizm sektorunun inkişafı ilə bağlıdır.

Strateji Yol Xəritəsində qoyulan vəzifələrin reallaşması Azərbaycanda davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf əsasında iqtisadiyyatın

rəqabətqabiliyyətliliyini, inklüzivliyin və sosial rifahın daha da artırılmasını təmin edəcək, qlobal çağırışlara cavab verməklə investisiyaların cəlbə, azad rəqabət mühiti, bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafı nəticəsində Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında mövqeyi gücləndiriləcək və onun yüksək gəlirli ölkələr qrupuna daxil olmasını təmin edəcəkdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrini özündə ehtiva edən strateji yol xəritəsi əsasında 2017-ci ildən başlayaraq 2030-cu ilə qədər mühüm vəzifələri yerinə yetiriləcək. İqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində həyata keçirilən islahatlar, eyni zamanda, yeni strateji hədəflərə uyğun olaraq strateji yol xəritəsi iqtisadiyyatın şaxələnməsinə və neftdən asılılığın aradan qaldırılmasına imkan yaradacaq.

Hazırda respublikamızda qeyri-resurs sektorunun dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətidir. İstər regionda, istərsə də qlobal iqtisadiyyatda gedən proseslər, neft gəlirlərinin kəskin azalması, mürəkkəb xarici iqtisadi mühit ölkənin makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinə öz təsirini göstərməkdədir. Dünyada cərəyan edən proseslərin yaratdığı yeni çağırışlara uyğunlaşmaq və mövcud qlobal iqtisadi böhranın ölkəmizə təsirini minimuma endirmək məqsədilə, iqtisadi islahatların əsas strateji hədəflərinə uyğun olaraq, sistem xarakterli bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın cari, orta və uzunmüddətli dövrləri arasında üzvi bağlılıq və qarşılıqlı uzlaşma yaratmaqla, iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir.⁴⁷

Burada, perspektiv dövrdə ölkədə dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına əsaslanan post-neft dövrünə uyğun inkişaf modelinə keçidin hədəfləndiyi vurğulanır. Belə ki, Strateji Yol Xəritəsində perspektiv dövrdə davamlı

⁴⁷ Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 06 dekabr 2016//<https://president.az/az/articles/view/21953>

inkışafı təmin edəcək yeni “avanqard” sektorların üzərində fokuslanmaqla, iqtisadiyyatın strukturu qeyri-ticari bölməyə nisbətən ticari bölmənin, hasilata nisbətən emalın, dövlət sahibkarlığına nisbətən özəl sahibkarlığın, aşağı texnologiya tutumlu sektorlara nisbətən yüksək texnologiyalara əsaslanan sektorların, aşağı ixtisaslı əməyə nisbətən yüksək ixtisaslı əməyə əsaslanan sahələrin, azgəlirli bazarlara nisbətən yüksəkgəlirli bazarların və aşağı dəyər yaradan sektorlara nisbətən yüksək dəyər yaradan sektorların daha üstün artımı hesabına yenidən balanslaşdırılması nəzərdə tutulur. Milli iqtisadiyyatın strukturunun yenilənməsi biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, ortamüddətli xərclər strategiyası çərçivəsində yeni siyasətin tətbiq edilməsi, maliyyə-bank sisteminin sağlamlaşdırılması və monetar siyasətin üzən məzənnə rejimi üzərində təkmilləşdirilməsi, habelə xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi ilə mümkün olacaqdır.⁴⁸

Qeyd olunanlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında ölkənin inkışaf perspektivlərinə uzunmüddətli baxışda dayanıqlı inkışaf məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir və onun iqtisadi, sosial və ekoloji ünsürlərinə inteqrasiyalı yanaşma sərgilənir.

2025-ci ilədək ortamüddətli dövrdə dayanıqlı inkışaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün tərəflərin faydalı əməkdaşlığı şəraitində daha çox dəyər yaratmaqla rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə nail olmaq qarşıya qoyulmuşdur. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası DİM-lərə uyğun olaraq, dünyanı dayanıqlı və güclü edəcək təxirəsalınmaz, cəsarətli və transformativ tədbirlərin həyata keçirilməsi öhdəliyinə sadıq qalacaqdır. Belə ki, bu dövrdə iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və iqtisadi artımın davamlılığının təmin olunması (makroiqtisadi sabitliyin, o cümlədən fiskal dayanıqlılığın möhkəmləndirilməsi, əlverişli biznes mühitinin yaradılması,

⁴⁸ Yenə orada

infrastrukturun inkişafı, xarici bazarlara çıxışın sərbəstləşdirilməsi, xarici investisiyaların təşviqinin gücləndirilməsi ilə iqtisadiyyatın xarici şoklara davamlılığının artırılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, səmərəlilikəsaslı modeldən innovasiya əsaslı modelə keçilməsi, əhalinin hər nəfərinə düşən real gəlirlərinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artması, Dünya Bankının təsnifatına əsasən, *"yüksəkgəlirli ölkə"* statusu qazanılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin genişləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, ixracın və valyuta gəlirlərinin artırılması), əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması (yoxsulluğun ünvanlı şəkildə tam aradan qaldırılması, keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinə və təhsilə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, mənzil təminatının yaxşılaşdırılması, elektrik enerjisi, su və kanalizasiya, istilik və qaz təchizatı sektorlarında səmərəliliyin və xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial dialoqun inkişafı və inklüziv məşğulluğun artırılması) və ətraf mühitin mühafizəsinin gücləndirilməsi (ölkədə karbon emissiyasının azaldılması ilə hava, su və torpağın ekoloji baxımdan daha təmiz olmasına şərait yaradılması, enerji səmərəliliyi prinsipi əsasında ÜDM-in hər bir vahidinin istehsalı üçün enerji sərfiyyatının minimuma endirilməsi, ölkənin enerji balansında bərpa oluna bilən enerji növlərinin payının artırılması, tullantıların, o cümlədən zərərli qazlar, çirkab suları və radioaktiv tullantıların səmərəli idarə edilməsi sisteminin yaradılması) diqqət mərkəzində olacaqdır.

1.5.İqtisadi inkişafın dayanıqlılığını qiymətləndirilməsi kriteriləri

Dayanıqlı inkişaf iqtisad elmində nisbətən yeni konsepsiya hesab edildiyindən, onun ölçülməsinə də yanaşmalarda da vahid mövqe yoxdur. *Ölçülmədə* daha çox iki meyl: kompleks göstəricilərdən və ya müəyyən göstəricilər dəstindən istifadə üstünlük təşkil edir. Kompleks göstəricilər

müqayisə üçün bir qiymətlə verilməsinə görə cəlbədicə olsa da, onların mövcud vəziyyəti adekvat əks etdirməsi mübahisəlidir. Daha geniş göstəricilər dəstindən istifadə isə çox sayda göstəricilərin hesablanması və qiymətləndirilməsi əsasında aparıldığından, işlənməsi çətin və fərqli metodologiyaya görə digər ölkələrlə müqayisəsi mümkünsüz olur.

İqtisadi sistemin dayanıqlığını müxtəlif üsullarla: məsələn, əsas makroiqtisadi göstəriciləri məqbul sayılan hədd göstəriciləri ilə müqayisəsi; ölkə iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəricilər üzrə artım tempinin qiymətləndirilməsi ilə ölçmək mümkündür. Dayanıqlıq kriterilərini, özünü ölkə iqtisadiyyatının real vəziyyətini və inkişaf meyillərini xarakterizə edən konkret statistik göstəricilər əsasında müəyyən etmək olar və əslində bu kriterilər, həm də ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətinə dair informasiya daşıyıcılarıdır.⁴⁹

Dünya təcrübəsi göstərir ki, dayanıqlı inkişafın hər hansı bir ölkənin konkret təmsalında əməli cəhətdən reallaşdırılması məntiqi ardıcılıqla: milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin sistemli GZİT təhlilini, məqsədlərin müəyyənləşdirilməsini, mövcud iqtisadi münasibətlər sisteminin milli maraqlara nə dərəcədə cavab verməsini və nəhayət, onun tənzimlənməsinin forma, metod, miqyas və vasitələrinin müəyyənləşdirilərək dəyərləndirilməsini tələb edir.⁵⁰

Ümumən, qloballaşan dünyada hər bir ölkə dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün, aşağıdakı dörd problem: *birincisi*, müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının inkişafı nəticəsində yaranan ekoloji problemləri həll etmək üçün müvafiq tədbirlər sistemini həyata keçirilməsi; *ikincisi*,

⁴⁹ Дюженкова Н.В. Система критериев и показателей для оценки состояния экономической безопасности // Информационный бизнес в России: сб. науч. трудов по мат-лам науч.-практ. семинара. Тамбов: ТГТУ, 2001. С. 42.

⁵⁰ Panahova G.M. Opportunities and priorities of azerbaijan's Transition to the concept of sustainable Development: s, 242: https://www.esd-conference.com/upload/book_of_proceedings/Vol3_Online.pdf

davamlı insan inkişafını təmin etmək üçün zəruri sosial-iqtisadi proqramların reallaşdırılması; *üçüncüsü*, müasir dövrdə müşahidə olunan demoqrafik problemləri həll etmək üçün müvafiq siyasət formalaşdırıb həyata keçirilməsi; *dördüncüsü*, mövcud iqtisadi problemlər dayanıqlı inkişaf baxımından sistem halında cari və perspektiv məqsədlər nəzərə alınaraq həll edilməlidir. Son nəticədə - ekoloji, sosial, demoqrafik problemlərin həlli imkanları həlledici dərəcədə iqtisadi inkişafın səviyyəsi və xarakterindən asılıdır. Eyni zamanda, o da nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının əməli cəhətdən reallaşdırılması, ilk növbədə, ölkənin malik olduğu davamlılıq potensialı ilə şərtlənir.⁵¹ Davamlılıq potensialı həm də, ölkənin malik olduğu mütləq üstünlüklərlə müəyyənləşsə də, düzgün, optimal, cevik iqtisadi siyasət reallaşdırmaqla qlobal, regional, milli maraqları, cari və perspektiv məqsədlərin həllinin optimal mərhələliyini gözləməklə bu potensialı xeyli artırmaq olar.

İqtisadi dayanıqlığı təhlil edərkən, onları ayrı-ayrı göstəricilər dəstindən ibarət bloklarda təsvir etmək məqsədəuyğundur. Çünki iqtisadi sistemin müxtəlif tərəflərini tam xarakterizə etmək qabiliyyətinə malik belə blokların kompleks təhlili əsasında, bu sistemin dayanıqlı olması haqqında fikir yürütmək olar.

Dayanıqlıq göstəriciləri müsbət və ya mənfi təsirinə görə *stimullaşdırıcı* – məsələn, əsas kapitalla investisiyalar, innovsiyaların maliyyələşdirilməsi, məşğul əhalinin sayı və s.; *qeyri-simullaşdırıcı* - məsələn, debitor və kreditor borcları, əsas fondların köhnəlməsi, əmək haqqı üzrə borclar və s. kimi fərqləndirilir.

İndikatorların optimal qiyməti - iqtisadiyyatda təkrarlanabilən proseslər üçün ən əlverişli şərait yaradılan kəmiyyət aralıqlarıdır.

⁵¹ Хиллман, Арье Л. - Государство и экономическая политика: возможности и ограничения управления: учебное пособие. Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2009. - стр. 348

İndikatorların *hədd qiyməti* - pozulması iqtisadiyyatda mənfi meyllərə səbəb ola biləcək kəmiyyət qiymətləridir.

İqtisadi proseslərin kompleks sistemli təhlili çox sayda kəmiyyət göstəriciləri ilə təsvir olunduğundan, bu metodları, tədqiq edilən göstəricilərin kəmiyyətini azaltmadan və ya birləşdirmədən tətbiq etmək düzgün sayılmır, bu da təhlil və proqnozlaşdırmanın sərhədlərini böyük ölçüdə daraldır.⁵²

Bu gün dünya praktikasında iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını qiymətləndirmək ayrı-ayrı göstəricilər üçün inteqral əmsallardan və ya hədd göstəricilərindən istifadə edilir. Burada, ən mühüm məsələ - dayanıqlığı xarakterizə edən göstəricilərin tərkib hissələrinin, həmçinin bu göstəricilər üçün ağılabatan həddlərin müəyyən edilməsidir.

Bütün deyilənlər nəzərə alınmaqla, dayanıqlıq - zamanla dəyişə bilən müəyyən sayda parametrlərin köməyi ilə müəyyənləşdirilməlidir. Təbii burada, tətbiqi riyaziyyat, çoxölçülü statistik təhlil metodları həlledici rol oynamaqlıdır.⁵³

1.6. Dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji ünsürlərlə əlaqələndirilməsi

Dayanıqlılığın sosial komponenti insanlara, sosial və mədəni sistemlərin sabitliyinə, o cümlədən insanlar arasında dağıdıcı münaqişə hallarının azaldılmasına yönəldilmişdir. Bu yanaşmanın vacib cəhəti - nemətlərin ədalətli bölgüsünə əsaslanmasıdır. Qlobal miqyasda mədəni kapitalın və müxtəlifliyin qorunması, eyni zamanda, dominant olmayan

⁵² Кузнецов Д.А., Руденко М.Н. Систем индикаторов оценки экономической безопасности страны // https://elibrary.ru/download/elibrary_.s.65

⁵³ Дюженкова Н.В. Система критериев и показателей для оценки состояния экономической безопасности // Информационный бизнес в России: сб. науч. трудов по мат-лам науч.-практ. семинара. Тамбов: ТГТУ, 2001. С. 42.

mədəniyyətlərdə dayanıqlı inkişaf praktikasından daha çox istifadə edilməsi də vacibdir. Müasir cəmiyyətdə dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün tarixi təcrübəni nəzərə almaq və plüralizmi təşviq etməklə, daha təsirli qərar qəbul etmə sisteminin yaradılması da zəruridir. Təkcə nəsilər daxilində deyil, həm də nəsillərarası ədalətə nail olunmalıdır. İnsan inkişaf konsepsiyası çərçivəsində, insan inkişafın obyektı yox, subyektdir. İnsanın başlıca dəyər kimi seçilməsi variantlarının genişləndirilməsinə əsaslanaraq, dayanıqlı inkişaf konsepsiyası - insanın həyat fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə edən proseslərdə iştirak etməsini, qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsinə təsir etmək və onlara nəzarət etmək imkanlarını nəzərdə tutur.⁵⁴

Eyni zamanda, sosial nəticəyə diqqət yetirərkən, inkişaf prosesində iqtisadi komponentin mövcudluğunu unutmamaq olmaz. Y.A. Kolesnikin dediyi kimi “sosial inkişaf yalnız möhkəm iqtisadi əsasda mümkündür, çünki onun tətbiqi - xidmətlərin maddi forması olmaması səbəbindən, sosial sahənin özü tərəfindən yaradılması mümkün olmayan və tələb olunan həcmdə təmin olunmayan ilkin sərmayələr tələb edir”⁵⁵. Uğurlu iqtisadi inkişaf, əhalinin normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi, alıcılıq qabiliyyətinin artırılması və ümumiyyətlə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün həlledici amil sayılır. Sosial inkişaf isə, öz növbəsində, iqtisadi inkişafın əldə edilən səviyyəsinin ölçüsü kimi çıxış edir. Buna görə də, hər bir ölkənin və ya ərazinin inkişafından danışarkən, hökumətin müəyyən etdiyi məqsədlərə uyğun olaraq, iqtisadi proseslərin sosial dəyişiklikləri nə dərəcədə təmin etdiyi nəzərə tutulur. Hökumətin

⁵⁴ Lomakina T.Y. Sustainable development For continuing education For the preservation of the future -s.1-2. // <https://www.elibrary.ru/download/elibrary>.

⁵⁵ Колесник Е.А. Совершенствование управления социально-экономическим развитием монопромышленного города. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Челябинск, 2010. - 184 с

bu proseslərin idarə olunmasındakı həlledici rolu da məhz bundan ibarətdir.

Dayanıqlı inkişaf haqqında deyilən bu müxtəlif baxışları uzlaşdırmaq, belə vəziyyətə nail olmaq üçün təklif edilən çoxsaylı tədbirləri ümumiləşdirmək çox çətin və mürəkkəb məsələdir, belə ki, dayanıqlı inkişafın yuxarıda qeyd edilən hər 3 ünsürü həm də balanslaşdırılmış şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Bu üç ünsürün qarşılıqlı təsir və əlaqə mexanizmləri də vacibdir. Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi və sosial ünsürlər, bir nəsil daxilində ədalətə nail olunması üçün (məsələn, gəlirlərin paylanması ilə bağlı) və əhalinin yoxsul təbəqələrinə ünvanlı yardım göstərmək kimi yeni vəzifələr də ortaya qoyur. İqtisadi və ekoloji ünsürlərin qarşılıqlı təsir mexanizmi ətraf mühitə xarici ekoloji təsirlərin dəyərcə qiymətləndirilməsi və internallaşdırılması (müəssisələrin iqtisadi hesabatlarında) ilə bağlı yeni fikirlər doğurmuşdur. Nəhayət, sosial və ekoloji ünsürlərin əlaqəsi gələcək nəsillərin hüquqlarının qorunması və əhalinin qərarların qəbul edilməsi prosesində iştirakı da daxil olmaqla, nəsillərdaxili və nəsillərarası bərabərlik məsələlərinə diqqəti gücləndirməkdədir.⁵⁶

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində mühüm bir məsələ - ona daima təkamüldə baxılması, bu zaman onun praktiki və ölçülə bilən indikatorlarının müəyyən edilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Hazırda beynəlxalq təşkilatlar, həm də elmi dairələr bu istiqamətdə səylərini birləşdirməkdədirlər. Yuxarıda qeyd edilən üçlüyə əsasən, bu indikatorlar bütün bu üç komponenti - ekoloji, iqtisadi və sosial (psixoloji, məsələn, dayanıqlı inkişafın qavranması) aspektləri əks etdirə bilər.

⁵⁶ Lomakina T.Y. Sustainable development For continuing education For the preservation of the future -s.3. // <https://www.elibrary.ru/download/elibrary.>

1.7. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasından irəli gələn müasir indiqatorların təsnifatı

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq iqtisadi artım anlayışına davamlı və dayanıqlı inkişafı bağli yeni yanaşmalar meydana gəldi. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının beynəlxalq aləmdə əməli bir problem kimi qarşıya qoyulması öz başlangıcını 1971-ci ildə “Roma klubu” tərəfindən hazırlanan “Artımın hədləri” adlı məruzədən götürür. Həmin məruzədə xüsusi qeyd olunurdu ki, təbii, xüsusən enerji resurslarından getdikcə artan miqyasda və israfcılıqla istifadə olunması ətraf mühitə böyük ziyan vurur, onu yararsız hala salır, bütünlükdə perspektivdə yer üzərində canlıların normal yaşayış imkanlarını şübhə altına salır. Bu problemin həlli üçün ekstensiv iqtisadi artımın məhdudlaşdırılması, ekoloji tarazlıq gözlənilməklə intensiv inkişafa keçid zərurəti əsaslandırıldı. Qeyd olunan məruzənin prinsiplərinin aktuallığını və əməli əhəmiyyətini nəzərə alaraq 1972-ci ildə Stokholm şəhərində dayanıqlı inkişafı bağli beynəlxalq konfransda yer üzərində resursların məhdudluğu probleminin nəzərə alınması bəşəriyyətə bir çağırış kimi irəli sürüldü.⁵⁷

1972-ci ildə Nobel mükafatları laureatları Y.Nordhaus və C.Tobin “Artım artıq köhnəlmişdir” adlı tədqiqatlarında, əslində ilk dəfə olaraq, iqtisadiyyatın dayanıqlılığını qiymətləndirmək üçün model təklif olunmuşdur. 1974-cü ildə isə Robert Solou tərəfindən ilk dəfə olaraq, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının şərtləri formaləşdırıldı. Burada, təbii resurslar arasında nəzərdə tutulan dayanıqlılıqı təmin etmək üçün

⁵⁷ Panahova G.M. Opportunities and priorities of azerbaijan's Transition to the concept of sustainable Development: s, 242: https://www.esd-conference.com/upload/book_of_proceedings/Vol3_Online.pdf

iqtisadiyyatın istehlakının davamlılıq proqramının tərtib edilməsinin zəruri şərtləri göstərilirdi.⁵⁸

BMT-nin 20 oktyabr 1987-ci ildə keçirilən 42-ci sessiyasının qətnaməsində bəşəriyyətin davamlı və dayanıqlı inkişafın əsas prinsipləri də müəyyənləşdirildi. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının ortaya çıxması ənənəvi iqtisadiyyatın fundamental əsasına - qeyri-məhdud iqtisadi artım anlayışına yanaşmanı da dəyişmişdir. BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf Konfransının (Rio de Janeyro, 1992) istehsal və istehlakın xarakterindəki dəyişmələrə həsr olunmuş əsas sənədlərindən birində bəzi iqtisadçılar “iqtisadi artımın ənənəvi anlayışlarını sual altına alır” deyərəkən, dayanıqlı inkişaf anlayışından kənara çıxmağı və “bəşəriyyətin daha əhəmiyyətli ehtiyaclarına cavab verən istehlak və istehsal” sxemlərinin axtarılmasını nəzərdə tuturlar.⁵⁹

Daha sonra 1992-ci ildə 2002 və 2012-ci illərdə keçirilən beynəlxalq sammitlərdə davamlı və dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının fundamental prinsipləri, yolları, mexanizmləri, prioritetləri müəyyənləşdirildi. Ekologiya iqtisadiyyatı çərçivəsində onun bir hissəsi olaraq, qəbul edilməz sosial nəticələr olmadan iqtisadi artımın dayanıqlığı probleminə nəzəri yanaşmalar işlənmiş, 2004-cü ildə bu konsepsiyayı siyasi cəhətdən dəstəkləmək üçün Dayanıqlı İqtisadiyyatın İnkişafı Mərkəzi yaradıldı.

Herman Deylinin əsərlərində fiziki komponentləri məhdud olan və zamanla dəyişməyən “*dayanıqlı vəziyyət iqtisadiyyatı*” anlayışı irəli sürülmüşdü. Kanadalı iqtisadçı Peter Viktor sabit, lakin böyüməyən iqtisadiyyata nail olmaq üçün mövcud potensialı araşdırmağa imkan verən interaktiv bir model də təklif etmişdi.⁶⁰ Model, iqtisadiyyata hamı

⁵⁸ Yəni orada, s.241

⁵⁹ Lomakina T.Y. Sustainable development For continuing education For the preservation of the future -s.3. //https://www.elibrary.ru/download/elibrary.

⁶⁰ Daly, H. 2007. Ecological economics: the concept of scale and its relation to allocation, distribution, and uneconomic growth. Pp. 82-103 in H. Daly. Ecological Economics and Sustainable Development: Selected Essays of Herman Daly.

tərəfindən qəbul edilən yanaşmalarda belə, dayanıqlı vəziyyətə nail olmaq üçün imkanların olduğunu əyani göstərirdi.

Dayanıqlı inkişaf indikatorlarının ən müfəssəl və əhatəli sistemi BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Komissiyası (DİK) tərəfindən hazırlanmışdır.⁶¹ Bu indikatorlar 3 əsas qrupa bölünür:

- davamlı inkişafın sosial aspektli indikatorları;
- davamlı inkişafın iqtisadi aspektli indikatorları;
- davamlı inkişafın ekoloji aspektli indikatorları (su, torpaq, hava və digər təbii resursların və tullantıların xarakteristikaları daxil olmaqla);
- davamlı inkişafın institusional aspektli indikatorları (proqramlaşdırma və siyasətin planlaşdırılması, elmi işləmələr, beynəlxalq hüquq alətləri, informasiya təminatı, əsas əhali qruplarının rolunun gücləndirilməsi).

Dayanıqlı inkişafın iqtisadi göstəriciləri arasında daha effektiv kriteri kimi iqtisadiyyatın təbiət tutumunun və təbiəti istismar edən sahələrin məhsulunun və həmin sahələrə investisiya payının azalmasını əks etdirən struktur göstəriciləri hesab edilir.

Burada insanların istehlakçı davranışındakı dəyişikliklərin əhəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Davamlı və dayanıqlı inkişafa keçid

Cheltenham, UK: Edward Elgar.; Daly, H. and Farley, J. 2004. Ecological Economics: Principles and Applications. Washington: Island Press.; Daly, H. 2005. Economics in a full world. Scientific American 293(3): 100—107.; Turk, J. & Bensen, T. (2011); Ерофеев, П. Ю. Особенности концепции устойчивого развития /П. Ю. Ерофеев // Экономическое возрождение России. - 2007. - № 3(13). - С. 20-29.; Индикаторы и индексы устойчивого развития: Институт проблем устойчивого развития. http://www.cosd.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=1; Индексы и индикаторы устойчивого развития /Н.П. Тарасова, Е.Б. Кручина <http://www.ustoichivo.ru/i/docs/18/tarasova.pdf> Contemporary Environmental Issues; Bridgepoint Education, Inc.; ISBN 1-935966-14-6; Chapter 10.3; https://vk.com/topic-8392452_32220792

⁶¹Indicators of Sustainable Development, UN Department for Policy Coordination and Sustainable Development, December, 1994 Индикаторы устойчивого развития России (эколого-экономические аспекты)./Под ред. С. Н. Бобылева, П. А. Макеенко — М.: ЦППП, 2001. — 220 с.

mal və xidmətlərə ehtiyacların azaldılmasını nəzərdə tutur. Belə yanaşmadan fərqli olaraq, texnogen inkişaf istehlakın maksimallaşdırılmasını, cəmiyyətin istehlakının daha da genişlənməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycanda bu günə ancaq Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin Dayanıqlı inkişaf göstəricilərinə dair hazırladığı sənəd mövcuddur. Bu sənədin hazırlanmasında Avrostatın eyniadlı sənədində tövsiyyə etdiyi əksər göstəricilər nəzərə alınsa da, dayanıqlı inkişafı xarakterizə edən, lakin Statistika Komitəsinin özünün hesablamadığı xeyli vacib göstəricilər nəzərə alınmamışdır.

Bu günə mövcud olan və ən çox qəbul edilən dayanıqlı inkişaf indikatorlarını aşağıdakı cədvəldəki kimi ümumiləşdirmək olar:

Cədvəl 1.1. Dayanıqlı inkişaf indikatorlarının təməli dəsti

XXI əsrdə gündəmdə olanlar	Hərəkətverici indikatorlar	Cari vəziyyət indikatorları	Reaksiya indikatorları
a	b	c	d
A. SOSIAL İNDİQATORLAR			
Yoxsulluqla mübarizə	1. Məşğulluğun artım tempi (%) 2. Qadın və kişilərin orta aylıq əmək haqqının nisbəti	1. Mütləq yoxsulluq həddində yaşayan əhali (%) 2. Ən varlı və kasıbların gəlirləri arasında nisbət	
Demoqrafik dinamika	3. Əhalinin artım tempi (%) 4. Əhalinin miqrasiya tempi (adam/ildə)	3. Əhalinin sıxlığı (adam/km ²)	1. Doğumun artımı
Təhsil, kadr hazırlığına və cəmiyyətin məlumatlılığına dəstəklər	5. Məktəb yaşlı əhalinin artım tempi (%) 6. İbtidai məktəb şagirdlərinin artımı (%) 7. Orta məktəb şagirdlərinin artımı (%)	4. Yaşlılar arasında savadlıların payı (%) 5. 5 sinif təhsili olanların ümumi əhali sayında payı (%) 6. Məktəbdə orta oxuma ilinin sayı	2. Təhsilə xərclərin ÜDM-də payı (%) 3. Orta məktəblərdə 100 oğlana qızların sayı 4. İşləyənlərdə 100 kişiye qadınların sayı

Əhalinin sağlamlığının müdafiəsi	8. Təmiz içməli suya yetərli əli çatan əhalinin payı (%) 9. Kanalizasiya sistemləri ilə təmin olunmayan evlərdə yaşayan əhalinin payı (%) 10. Sağlamlıq üçün zərərli hava çirkləndiricilərinə məruz qalması təsdiq olunan əhalinin payı (%)	6. 1000 diri doğulana uşaq ölümü 7. Anadan olanda gözlənilən orta ömür müddəti 8. 1000 nəfər doğuşa ana ölümü	5. Səhiyyəyə xərclərin ÜDM-də payı (%) 6. İlk tibbi yardımla əhatə olunan əhalinin payı (%) 7. Əsas keçici xəstəliklərə yoluxmağa qarşı peyvənd olunmuş əhalinin payı (%)
	11. Yetərli qidalanma ilə təmin olunmayan əhalinin payı (%)		8. Əhalinin planlaşdırılmasına dair müzakirələrə çıxış imkanı olan, doğmaq qabiliyyəti yaşında olan qadınların payı 9. Milli səhiyyəni yerli tibbi xidmətlərə yönəltdiyi xərclərin payı
Məntəqələrin dayanıqlı inkişafına dəstək	12. Şəhər məntəqələrinin artım tempi (%) 13. Əhalinin hər nəfərinə mühərrik yanacağı istehlakı (litrlə) 14. 10 milyon və daha çox əhalisi olan meqapolislərin sayı	9. Şəhər əhalisinin payı (%) 10. Marjinal məntəqələrin sahəsi və əhalisi (m ² /say) 11. Təbii fəlakətlərdən ziyanlar və zərər çəkmişlərin sayı 12. Əhalinin hər nəfərinə ümumi yaşayış sahəsi (m ²) 13. Mənzil haqqları və gəlirlərin nisbəti	10. Aşağı haqqla ödənilən mənzil tikintisinə xərclər 11. İctimai nəqliyyatın saxlanması xərcləri 12. Əhalinin hər nəfərinə infrastruktur xərcləri 13. Mənzil tikintisinə xərclərin həcmi
B. İQTISADI İNDİKATORLAR			
İqtisadi inkişaf	15. Adambaşına ÜDM-in artım tempi (%) 16. Mal və xidmətlər ixracı	14. Adambaşına ÜDM 15. Ekoloji zərərlər nəzərə alınmaqla adambaşına ÜDM 16. İstehsal fəaliyyətinin	14. Investisiyaların ÜDM-də payı 15. Regional ticarət layihələrində iştirak (var, yox)

	17. Mal və xidmətlər idxalı	ÜDM-də payı (%) 17. İxracın ÜDM-də payı (%)	
Istehlakın xarakterini dəyişməsi	18. Mineral resursların təsdiq olunmuş ehtiyatlara görə azalması (%) 19. Adambaşına illik enerji istehlakı		
Maliyyə resursları və mexanizmləri	20. Ehtiyatların satışının ÜDM-də payı (%)	18. İnkişafa xarici yardımlar (ÜDM-ə nisbətən %-lə) 19. Borclar (ÜDM-ə nisbətən %-lə) 20. Borca xidmət (ÜDM-ə nisbətən %-lə)	16. Ətraf mühitin müdafiəsinə xərclərin ÜDM-də payı (%) 17. Ekoloji vergi və subsidiyaların dövlət büdcəsində payı (%) 18. Dayanıqlı inkişafa əlavə maliyyələşdirmə 19. İnteqral ekoloji-iqtisadi hesablar proqramı (var, yox) 20. Borcların ödənilməsi

İqtisadiyyat sahəsində indikatorlar 2 bölmə - iqtisadi struktur; istehsal və istehlak kimi qruplarda təsvir edilir. İqtisadi struktur 3 altbaşlıqla: iqtisadiyyat, ticarət və maliyyə verilir. İstehsal və istehlak 4 altbaşlıqla: material resursların istehlakı, enerji istehlakı, tullantıların yaranması və utilləşdirilməsi, nəqliyyat kimi təsvir edilir. İndikatorların siyahısı isə nisbətən qısaadır:

- adambaşına ÜDM;
- investisiyaların ÜDM-də payı, %-lə;
- malların və xidmətlərin ticarət balansı;
- borcların ÜDM-də payı, %-lə;
- yardımların alınması və ya göstərilməsinin ÜDM-də payı, %-lə;
- material və enerji enerji tutumuna aid 4 göstərici;
- tullantılara dair 4 göstərici;

- nəqliyyatdan istifadə.

Əsas göstəricilərin belə minimal siyahısı milli proqramların hazırlanmasına yeni başlayan və ya tətbiq edən ölkələr üçün tövsiyə edilir. İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələrində tətbiq edilən ekoloji indikatorlar sistemi daha geniş yayılmaqdadır. Bu təşkilata Avropa, Şimali Amerika, Asiya-Sakit okean regionuna aid olan, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş 30 ölkə (Avstriya, Belçika, Fransa, Almaniya, Yunanıstan, Danimarka, İspaniya, İtaliya, Avstraliya, Kanada, ABŞ, Meksika, Polşa, və s.) daxildir.

Təsir indikatorlarına həmçinin vaxt parametrləri və insan rifahına təsir aspektləri indekslər də daxildir. Hamıya məlum olan - Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), yaşam keyfiyyəti indikatoru sayılan İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) kimi göstəricilər bu qəbildəndir.

Təhlil üç mərhələdə həyata keçirilir: əvvəlcə ilkin indekslərdən, sonra baza indikatorlardan və nəhayət, əlavə indikatorlardan istifadə edilir. Cəmi 11 indeks, 68 indikator və 114 əlavə indikator seçilir ki, bunlar da son qərarların çıxarılmasına imkan verir.

Azərbaycan üçün bilavasitə Statistika Komitəsinin özünün hazırladığı Dayanıqlı inkişafı xarakterizə edən göstəricilər, yuxarıda qeyd edilən dünya ölkələrində, o cümlədən Rusiyada istifadə edilən indikatorlar, həmçinin Statkomun özünün hesabladığı və dərc etdirdiyi, ayrı-ayrı nazirlik və idarələrin və Beynəlxalq Təşkilatların ekspertlərinin Azərbaycan üçün hesabladığı məlumatlar əsasında aşağıdakı bloklarda verilmiş göstəricilər üzrə təhlil edilməsini tövsiyə edərdik. (Cədvəl 2.)

Cədvəl 1.2. Dayanıqlı inkişafın baza göstəriciləri

Başlıq	Altbaşlıq	İndikator
İqtisadi struktur	İqtisadi göstəricilər/ nəticələr	Adambaşına düşən ÜDM
		İnvestisiyaların ÜDM-də payı
		Əsas kapitalın yenilənməsi əmsalı
		Əməyin məhsuldarlığı
		“Həqiqi qənaət” (qiymət)

	Ticarət	Mal və xidmətlərin ticarət balansı	
	Maliyyə vəziyyəti	Xarici borcun ÜDM-ə nisbəti İnflyasiya səviyyəsi	
İstehsal və istehlak modeli	Materialların istehlakı	Materiallardan istifadə intensivliyi (material tutumu)	
	Enerjidən istifadə	Adambaşına illik enerji istehlakı	
		Bərpa olunan enerji mənbələrinin payı	
		Enerjidən istifadə intensivliyi (enerji istehlakı)	
	Tullantıların yaranması və idarə olunması	Zəhərli tullantılarının yaranması (sınıflar üzrə)	
		Zəhərli tullantılardan istifadə və zərərsizləşdirmə	
	Nəqliyyat	1000 nəfərə minik avtomobillərinin sayı	
	Əhalinin rifah səviyyəsi	Məşğulluq	İşsizlik səviyyəsi
Gəlirlərin paylanması		Gəlir bərabərsizliyi əmsalı	
		Yaşayış minimumundan aşağı gəlirli insanların sayı	
Mənzil		Əhalinin mənzil təminatı	
	Mənzil alınması üçün qeydiyyatda olan ailələrin xüsusi çəkisi		
Rekreasiya	Uşaq səhiyyə müəssisələrinin sayı		

Mənbə: Индикаторы устойчивого развития России (эколого-экономические аспекты). / Под ред. С.Н. Бобылева, П.А. Макеенко – М.: ЦППИ, 2001. – 220 с.

Azərbaycanın Dünya Bankının Qısa “Yaşıl” Sorğu kitabına görə dayanıqlı inkişaf göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1.3. Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf göstəriciləri

İndikatorun adı
Əhali, mln. Nəfər
Şəhər əhalisi (ümumi sayda %-lə)
ÜDM, mlrd. dollar.
Adambaşına ÜDM, Atlas-üsulu ilə (USD).
Kənd təsərrüfatı
Torpaq sahəsi (1000 km ²)
Kənd təsərrüfatı torpaqları (ümumi sahəyə görə, %-lə)
İrriqasiya olunmuş torpaqlar (taxıl əkilən torpaqlarda payı, %-lə)
Gübrədən istifadə (1 hektar əkin sahəsinə 100 qram hesabı ilə)
Kənd əhalisi sıxlığı, (hər km ² əkin torpaqlarına sakinlərin sayı)

Enerji
İstifadə olunan enerji vahidinə ÜDM
Adambaşına kommersial enerji təchizatı (neft ekvivalentində kq-la)
Bərpa olunan yanacaq və tullantılardan enerji (yekuna görə %-lə)
Xalis enerji idxalı (kommersial istifadədəyə görə %-lə)
Adambaşına elektrik istifadəsi (kvt)
Makroiqtisadi göstəricilər
Ümumi daxili qənaət (ÜDM-də %-lə)
Əsas kapital istehlakı (ÜDM-də %-lə)
Təhsil xərcləri (ÜDM-də %-lə)
Enerji resurslarının tükənməsi (ÜDM-də %-lə)
Mineral ehtiyatların tükənməsi (ÜDM-də %-lə)
Xalis meşə tükənməsi (ÜDM-də %-lə)
CO2 tullantılarından zərər (ÜDM-də %-lə)
Aerozol tullantılarından zərər (ÜDM-də %-lə)
Xalis (daxili) qənaət (ÜDM-də %-lə)

Ölkə səviyyəsində belə qiymətlər (indikatorlar) haqqında daha cəlbədedici və mötəbər sayılan təkliflər rusiyalı iqtisadçı alim S.Y.Qlazıyevə məxsusdur.⁶²

Cədvəl 1.4.İqtisadi təhlükəsizlik və dayanıqlıq indikatorlarının hədd qiymətləri

Göstərici	Hədd qiymətləri
Adambaşına düşən ÜDM,%	50
Sənaye istehsalında emal sənayesinin payı, %	70
Sənaye istehsalında maşınqayırma sənayesinin payı, %	20
İnvestisiyaların ÜDM-də payı, %	25
Elmi texniki işləmələrə xərclərin ÜDM-də payı, %	2
Yeni məhsul növlərinin maşınqayırma məhsullarında payı,%	6

⁶² Глазьев С.Ю. Основа обеспечения экономической безопасности страны: альтернативный реформационный курс //Российский журнал. 1997. № 1. С. 5-6.

Yaşayış minimumundan aşağı gəlirlərə malik olanların payı, %	7
Ömür müddəti, illərin sayı	70
Gəlirlərin fərqlənməsi, dəfə	8
Cinayətkarlıq səviyyəsi (100 min nəfərə düşən cinayətlərin sayı)	5000
İşsizlik səviyyəsi,%	7
İnflyasiya səviyyəsi,%	20
Daxili borc, ÜDM-də %-i	30
Daxili borca xidmətlərə xərclərin büdcə gəlirlərində payı, %	25
Xarici borc, ÜDM-də %-i	25
Xarici borca xidmətlərə xərclərin büdcə gəlirlərində payı, %	

1.8. Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinə keçidin təzahürləri

Azərbaycanda iqtisadi göstəricilərin təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, son illər baş vermiş iqtisadi dəyişikliklər mahiyyətə müsbətdir, ancaq buna baxmayaraq, hələ də sonrakı dayanıqlı inkişafın qarşısını ala biləcək elementlər mövcuddur. Belə ki, makroiqtisadi göstəricilərin artması iqtisadi artımın kəmiyyət tərəfidir, lakin əsas məsələ - iqtisadi artımda keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaqdır.

Qlobal iqtisadiyyata keçid mərhələsində artımın innovasiya-texnoloji amili prinsipə yeni xarakter alır. Keyfiyyətə yeni texnologiyalar, həmçinin peşəkar informasiya və telekommunikasiya sistemlərindən istifadə korporativ biznesin strukturunu dəyişdirir, iqtisadi inkişafı xeyli stimullaşdırır. İctimai inkişafın müasir mərhələsində intensiv iqtisadi artım tədricən modernləşdirilən mal və xidmətlərin buraxılış həcmlərinin artması ilə deyil, tətbiqi biliklərdən, novasiyalardan, istehlakçıların alternativ üstünlüklərindən və biznesin bu üstünlüklərin dəyişməsinə olan reaksiyasından asılı olan istehsal olunmuş məhsulun əlavə dəyərinin artırılması ilə təmin edilir. Böyük iqtisadi və sosial

üstünlükləri təmin edən unikal bilik növlərinə sahib olmanın qiyməti artır. Prinsipcə yeni bilik və yüksək texnoloji istehsal bazisi mənbəyi kimi fundamental tədqiqatların dəyəri kəskin yüksəlir.

“Yeni iqtisadiyyat” şəraitində iqtisadi artımın maddi və energetik amillərdən intellektual və informasiya xarakterli amillərinə birinci dərəcəli çevrilmə baş verir. İnformasiya elə önəmli, əsas rol oynamağa başlayır ki, onu məlum əmək, kapital, torpaq resursları və sahibkarlıqla yanaşı beşinci istehsal amili kimi ayırmağa cəhd edirlər. İstehsal funksiyası özünə bu istehsal amilini də daxil etməyə başlayıb ki, bu da, iqtisadi artımın yeni modellərində və onların gətirdiyi nəticələrdə əks olunur.

Müvafiq istiqamətlərdə aparılmış təhlillər göstərir ki, ötən dövr ərzində Azərbaycan Respublikasında dayanıqlı inkişaf modelinə keçidin başlanğıc mərhələsi üçün qəbul olunmuş MİM-lərə nail olmaq istiqamətində uğurlu siyasət həyata keçirilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 2001-2015-ci illər ərzində ölkədə 1996-cı ildə əldə olunmuş makroiqtisadi sabitlik daha da möhkəmləndirilərək, son 15 il ərzində ölkədə ÜDM real ifadədə 4,5 dəfə və ya hər il orta hesabla 10,6%, əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM real ifadədə 3,8 dəfə, qeyri-neft ÜDM real ifadədə 4,0 dəfə və investisiya qoyuluşları 12,4 dəfə artmış, qeyri-neft sektorunun inkişafı vasitəsilə yeni iş yerlərinin yaradılması və əhalinin gəlir əldə etmə imkanları genişlənmiş, işsizlik səviyyəsi 5%-ə düşmüş, inflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanılması təmin olunmuş,⁶³ minimum sosial standartların səviyyəsi və əhalinin gəlirləri dəfələrlə yüksəlmiş və s.) MİM-lər üzrə də müəyyən olunmuş əsas hədəflərin çoxuna vaxtından əvvəl nail olunmasına imkan vermişdir.

Son dövrdə ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar müsbət nəticələrini göstərməkdədir. Bu illər ərzində, xüsusilə də son onillikdə Azərbaycanda

⁶³ Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2018, Bakı 2018, s.

makroiqtisadi sabitliyə, dinamik iqtisadi artıma nail olunmuş, yoxsulluğun azaldılmasında və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsində nail olunmuş, azad bazar iqtisadiyyatı institutlarının yaradılması və sahibkar təşəbbüskərlərinə söykənən iqtisadi inkişaf modelinin səmərəli fəaliyyəti ölkəmizin gələcək inkişafı üçün geniş imkanlar açmışdır. Hazırda Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Bu mərhələnin əsas hədəfi - çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial sahədə önləyici inkişaf trendinin təmin olunması və əhalinin rifahının layiqli, qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, habelə elmin, mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır.

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın davamlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafı sahəsində uzunmüddətli və sistemli fəaliyyət həyata keçirilir. Son illərdə aparılan davamlı iqtisadi islahatlar və iqtisadiyyatın diversifikasiyası, ölkəmizin gələcək inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirən qeyri-neft sənayesinin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, o cümlədən texnoparkların, sənaye məhəllələrinin qurulması, ixrac yönümlü sənaye məhsulları istehsalının genişləndirilməsi, emal müəssisələrinin, böyük sənaye komplekslərinin yaradılması siyasəti nəticəsində, qeyri-neft sektorunun bütövlükdə iqtisadi inkişafın davamlılığı və dayanıqlılığı təmin olunub.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bir çox sahələrində, xüsusilə də qeyri-neft sektorunda son illər nəzərə çarpan yüksəliş bir tərəfdən ölkəmizin geniş inkişaf potensialını əks etdirir, digər tərəfdən isə bu potensialdan tam istifadə olunması məqsədilə əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini ortaya qoyur. Bir sıra dövlətlərin təcrübəsində uğurla sınaqdan çıxan, özünü doğruldan bu iqtisadi strategiya neftdən əldə olunan gəlirlərin qeyri-neft sektoruna, istehsal sahibkarlığının inkişafına

yönəldilməsini, özəl sektorun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin artırılmasını nəzərdə tutur. İqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı həm də makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması və maliyyə dayanıqlığının və təhlükəsizliyinin təmini baxımından vacib əhəmiyyət kəsb edir. Yaxın illərdə qarşıda duran əsas məsələlərdən biri iqtisadiyyatda karbohidrogen ehtiyatlarından asılılığı aradan qaldırmaq və iqtisadi artımı qeyri-neft sektorunun, o cümlədən onun aparıcı tərkib hissəsi olan sənaye sektorunun hesabına təmin etməkdir.

Bununla belə, son dövrlərdə istər regionda, istərsə də, qlobal iqtisadiyyatda təzahür edən proseslər, neft gəlirlərinin kəskin azalması, eyni zamanda, mürəkkəb xarici iqtisadi mühit ölkənin makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinə öz təsirini göstərməkdədir. Dünyada cərəyan edən iqtisadi proseslərin yaratdığı yeni çağırışlara uyğunlaşmaq, mövcud qlobal iqtisadi böhranın Azərbaycana təsirini minimuma endirmək məqsədi ilə ölkədə müəyyənləşdirilən iqtisadi islahatların əsas strateji hədəflərinə uyğun olaraq sistem xarakterli bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi qarşıda duran əsas prioritet vəzifələrdir.⁶⁴

Makroiqtisadi sabitliyin və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanması cari, orta və uzunmüddətli perspektivdə ölkə iqtisadiyyatı üçün mövcud potensial mənfə təsirlərin qarşısının alınması istiqamətində qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsini vacib edir. Bu məqsədlərə nail olunması üçün əlverişli biznes və investisiya mühiti, sahibkarlara öz hüquqlarını müdafiə etmək imkanları yaradılmalı, bank sisteminin etibarlılığı artırılmalı, sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanları sadələşdirilməli, normativ hüquqi bazanın

⁶⁴ <https://president.az/az/articles/view/21953>

qabaqcıl beynəlxalq təcrübə və milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi reallaşdırılmalıdır.

Dünyada gedən makroiqtisadi proseslər, tərəfdaş ölkələrdə baş verən iqtisadi təlatümlər və neftin qiymətinin kəskin düşməsi Azərbaycanın iqtisadi artım göstəricilərinə də təsir etmişdir. Əgər əvvəlki illərdə ÜDM-in orta illik artımı 10 faizdən yüksək idisə, 2015-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda ÜDM-in artım tempi zəifləyərək 2018-ci il də daxil olmaqla cəmi 1,1-1,4 faiz artım göstəricisi nümayiş etdirmişdi. Son on ildə Azərbaycanın postneft dövrünə hazırlıq prosesində neftdən gələn gəlirlər ölkənin qeyri-neft sektorunun və ən önəmlisi, insan kapitalının inkişafına sərf olunub. Qeyri-neft sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının 70 faizini təşkil edib.

Azərbaycan yeni sənayeləşmə dövrünə qədəm qoyub. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyətləri - sənayenin regionlarda inkişafı, innovativlik və ətraf mühitə təsirlərin azaldılması, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin və sənaye ixracının artırılması və yeni iş yerlərinin açılmasıdır. Bu prosesin digər mühüm cəhəti isə Azərbaycanın investisiya qəbul edən ölkədən sərmayə yatıran ölkəyə çevrilməsidir. Azərbaycana 200 milyard dollardan artıq sərmayə yatırılıb ki, bunun da yarısı xarici investisiyalardır.

Hazırda qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı davam edir. Bu inkişaf öz bəhrəsini müxtəlif sahələrdə göstərməkdədir. Məsələn, ölkə miqyasında ümumi gücü 2400 meqavat olan 23 elektrik stansiyası inşa olunub, ölkəmizin ümumi enerji potensialı 6300 meqavata çatdırılıb, 25 yeni elektrik stansiyası, 6 hava limanı istifadəyə verilib, Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanının yeni terminal binası tikilib, yeni Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanı və gəmiqayıрма zavodu istismara buraxılıb, Azərbaycan dünya kosmos ailəsinin üzvünə çevrilib, 70

mindən artıq müəssisə fəaliyyətə başlayıb, 3 min məktəb, yüzlərlə səhiyyə ocağı, 50-dək olimpiya idman kompleksi inşa olunub. Ölkənin turizm potensialının gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar nəticəsində dünyanın məşhur otel brendləri Azərbaycanda fəaliyyətə başlayıb, beynəlxalq standartlara uyğun istirahət ocaqları və 300 mehmanxana inşa edilib.⁶⁵

Bu gün aqrar sektorda da bir sıra mühüm uğurlar əldə edilir. Hazırda pambıqçılıq, baramaçılıq, tütünçülük, üzümçülük, çayçılıq, fındıqçılıq və xurma istehsalının inkişafı istiqamətində stimullaşdırma tədbirləri həyata keçirilir, adları çəkilən sahələrdə fermerlərə güzəştli kreditlərdən və aqrolizinq xidmətlərindən daha geniş istifadə imkanları yaradılır, əkin sahələri genişləndirilir. Eyni zamanda, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik iri fermer təsərrüfatlarının, aqroparkların, intensiv metodlara əsaslanan müasir təsərrüfatların yaradılmasına dövlət dəstəyi göstərilir. Mövcud aqroparkların infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, istehsalın genişləndirilməsi, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan emal sahələrinin qurulması, eyni zamanda, yeni aqroparkların yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilir.

“Şərq-Qərb”, “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizləri yaradan, Avropanın enerji təchizatında etibarlı tərəfdaş sayılan, təşəbbüsçüsü və icraçısı olduğu beynəlxalq transmilli layihələrlə dünya dövlətlərinə fayda gətirən, əməkdaşlığın yeni formatlarına həyat vəsiqəsi verən Azərbaycan artıq dünyanın tanınan dövlətlərindən biridir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərində neft sektoru gəlirlərinin həmişə dominant rol oynamasına baxmayaraq, son illərdə qeyri-neft sektorunun

⁶⁵ https://www.azerbaijans.com/content_1671_az.html

inkışafı ilə bağlı aparılan islahatlar son illərdə qeyri-neft sektorundan bÜdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisinin 50 faizdən artıq olmasını təmin etmişdir. Qeyri-neft sektorunun vergi daxilolmalarında payının 75 faizi ötməsi də dayanıqlı iqtisadi inkışafa keçidin başlanmasından xəbər verir. BÜdcə xərclərində sosialyönlü xərclər artaraq ümumi xərclərin 40 faizdən çoxunu təşkil edir.

Bununla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkışafının və şaxələndirilməsinin sürətləndirilməsi, ixrac potensialının gücləndirilməsi və ixracın artırılması, səhiyyə və sosial xidmətlərin effektivliyinin yüksəldilməsi və ekoloji təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi kimi istiqamətlərdə də səylərimizi artırmağa ehtiyac duyulur.

1.9. Azərbaycanca dayanıqlı, davamlı və dinamik inkışaf məntiqinə əsaslanan modelin strateji istiqamətləri

Dayanıqlı inkışaf modelinə keçid istiqamətində MİM-lərin icrası prosesində qazanılmış nailiyyətlərin möhkəmləndirilməsi və artırılması məqsədilə Azərbaycan Hökuməti tərəfindən vaxtaşırı məqsədyönlü addımlar atılır. 2000-2018-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikası sosial-iqtisadi inkışaf sürətinə görə dünyada ön sıralarda qərar tutmuşdur. Uğurlu həyata keçirilən neft strategiyası əsasında əldə olunmuş gəlirlər hesabına infrastruktur modernləşdirilmiş, qeyri-neft sektorunun inkışafı üçün zəmin yaradılmış, sosial rifah yaxşılaşdırılmış, dövlətin balansında olan aktivlər artmış və ÜDM-in həcmi ilə müqayisə olunan səviyyədə strateji valyuta ehtiyatları yaradılmışdır. 2014-cü ildən başlayaraq, neft qiymətlərinin kəskin azaldılması və ticarət tərəf müqabili olan ölkələrdə baş verən iqtisadi böhran nəticəsində ölkədə iqtisadi artımın zəifləməsi, institusional və struktur çağırışları, tədiyə balansı və qeyri-neft bÜdcə kəsiri, maliyyə-bank sektorunda baş verən proseslər fonunda Azərbaycan

Respublikasında yeni iqtisadi inkişaf yanaşmasına keçid zərurəti yaranmışdır.⁶⁶

Azərbaycan iqtisadiyyatı son 10 il ərzində dünyanın ən yüksək iqtisadi artım tempinə malik ölkələrindən biri kimi keyfiyyət etibarını ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu müddətdə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasət iqtisadiyyatın həcmının əhəmiyyətli genişlənməsinə, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə, sosial–iqtisadi infrastrukturun tamamilə müasirləşdirilməsinə imkan vermişdir.

2004–2018-ci illər ərzində real olaraq orta hesabla 10,6 faiz iqtisadi artım müşahidə edilmiş, ÜDM-in nominal həcmi isə 7,6 dəfə artmışdır. Dövr ərzində adambaşına ÜDM-in həcmində 6,5 dəfə artım olmuşdur ki, bu da Azərbaycanı dünya ölkələri arasında 134-cü yerdən 79-cu yerə yüksəltmiş, əhalinin sosial rifahı əhəmiyyətli səviyyədə yaxşılaşmışdır. Yoxsulluq səviyyəsi 2004-cü ildəki 40,2 faizdən 4,9 faizə enmişdir.

2004–2018-ci illər ərzində ölkədə makroiqtisadi sabitlik daha da möhkəmləndirilərək, son 15 il ərzində ölkədə ÜDM real ifadədə 4,5 dəfə və ya hər il orta hesabla 10,6%, əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM real ifadədə 3,8 dəfə, qeyri-neft ÜDM real ifadədə 4,0 dəfə və investisiya qoyuluşları 12,4 dəfə artmış, qeyri-neft sektorunun inkişafı vasitəsilə yeni iş yerlərinin yaradılması və əhalinin gəlir əldə etmə imkanları genişlənməmiş, işsizlik səviyyəsi 5%-ə düşmüş, inflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanılması təmin olunmuş, minimum sosial standartların səviyyəsi və əhalinin gəlirləri dəfələrlə yüksəlmişdir.

2004–2018-ci illər ərzində neft gəlirlərindən istifadə etməklə reallaşdırılmış iqtisadi artım modeli “aktiv şəkildə əsas kapitala investisiya qoyuluşu” xarakterli olmaqla, dövr üçün qarşıya qoyulmuş hədəflərin reallaşdırılmasına zəmin yaratmışdır. Azərbaycanda reallaşdırılmış

⁶⁶ <https://unec.edu.az/application/uploads/2020/09/PDF-1908.pdf>

iqtisadi islahatlar ölkənin qlobal reyting göstəricilərinin əhəmiyyətli yüksəlməsi ilə də müşayiət olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Dünya Bankının “Doing Business” hesabatına görə, Azərbaycan 2009-cu ildə dünyanın “lider islahatçı dövləti” kimi qiymətləndirilmişdir. Dünya İqtisadi Forumunun “2016–2017-ci illər üzrə qlobal rəqabətlik hesabatı”na görə Azərbaycan 2006-cı illə müqayisədə 27 pillə irəliləyərək 138 ölkə arasında 37-ci mövqedə qərarlaşmışdır. Həmin hesabata əsasən, Azərbaycan makroiqtisadi mühitin keyfiyyəti göstəricisinə görə dünyada 39-cu, əmək bazarının səmərəliliyi üzrə 26-cı, milli gəlirin ÜDM-ə nisbəti üzrə 37-ci, infrastrukturun keyfiyyətinə görə isə 55-ci yerdədir.

1.10. Azərbaycan iqtisadiyyatının sabit artım qabiliyyəti üzrə dayanıqlıq indikatorlarının təhlili

Cədvəl 1-də 2010-2018-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının sabit artım qabiliyyəti üzrə dayanıqlıq indikatorlarının dinamikası verilmişdir. Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi təhlil olunan dövrdə iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsinə əhəmiyyətli rola malik olan əsas makroiqtisadi göstəricilər - ÜDM 92,6%, adambaşına ÜDM 21,0%, o cümlədən iqtisadiyyatın sahələri üzrə: sənayedə ÜDM 62,5%, kənd təsərrüfatında 78,1%, tikintidə 79,8%, nəqliyyat və rabitədə 95,7% artmışdır.

Başqa sözlə, ölkə üzrə ÜDM-in artım tempini ancaq nəqliyyat və rabitə sahəsi 3,1 faiz bəndi qabaqlamışdı. Bu müddət ərzində sənayenin ÜDM-də payı 51,7%-dən 44,5%-ə, kənd təsərrüfatındakı 5,5%-dən 5,1%-ə, tikintininiki 8,1%-dən 7,7%-ə düşmüş, nəqliyyat və rabitənin payı isə 7,4%-dən 7,8%-ə yüksəlmişdir. Əhəmiyyətli meyllərdən biri də odur ki, qeyri- neft sektorunun ÜDM-də payə 2010-cu ildəki 44,4%-dən 51,9%-ə yüksəlmiş, bu sektorda ÜDM 2,3 dəfə, neft sektorunda isə cəmi 66,5% artmışdır.

Cədvəl 1.5. Azərbaycan iqtisadiyyatının sabit artım qabiliyyəti üzrə dayanıqlıq indikatorlarının dinamikası

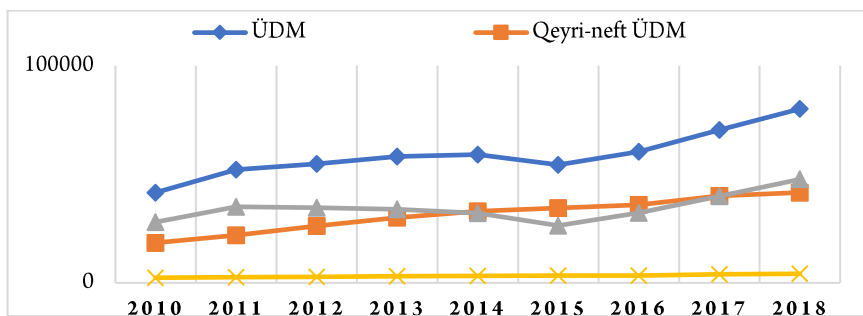
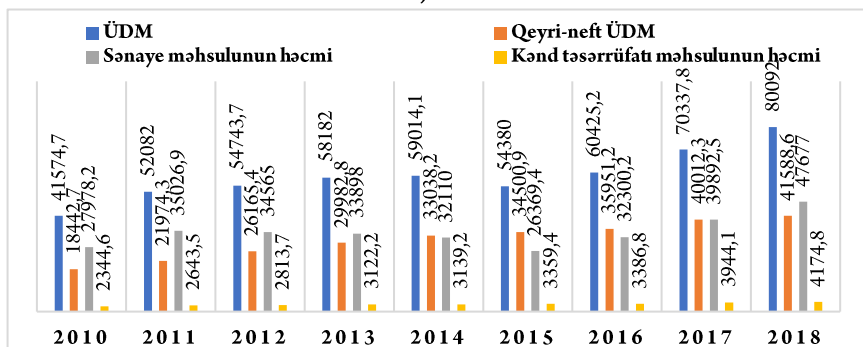
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
UDM, mln. man.	41574,7	52082	54743,7	58182	59014,1	54380	60425,2	70337,8	80092,0
UDM-in artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən %-lə	105,0	100,1	102,2	105,8	102,8	101,1	96,9	100,1	101,4
O cümlədən adambaşına, man	4753	5752,9	5966,1	6258,3	6264,1	5706,6	6225,8	7170	8156,2
UDM-in indeks deflyatoru, keçən ilə nisbətən %-lə	96,1	117,8	101,5	99,6	98,7	91,1	114,7	116,0	111,5
Qeyri-neft UDM, mln. manatla	18442,7	21974,3	26165,4	29982,8	33038,2	34500,9	35951,2	40012,3	41588,6
Qeyri-neft UDM-nin illik artım tempi, %-lə	107,9	109,4	109,7	109,9	107,0	101,1	95,6	102,8	102,0
Sənaye məhsulunun həcmi, mln. man	27978,2	35026,9	34565,0	33898,0	32110,0	26369,4	32300,2	39892,5	47677,0
Sənaye məhsulunun artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	102,6	95,0	97,7	101,8	99,3	101,1	96,9	100,2	101,5
Sənayedə əlavə dəyərin UDM-də payı, %-lə	51,7	53,8	49,4	45,4	41,5	32,9	37,1	40,1	44,5
Kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi, mln. man	2344,6	2643,5	2813,7	3122,2	3139,2	3359,4	3386,8	3944,1	4174,8
Kənd təsərrüfatı məhsulunun artım tempi, -%lə	107,6	112,7	106,4	111,0	100,5	107,0	100,8	116,5	105,8
Kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin ÜDM-də payı, %-lə	5,5	5,1	5,1	5,4	5,3	6,2	5,6	5,6	5,2
Istehlak qiymətləri indeksi, əvvəlki ilə nisbətən %-lə	1,4	0,9	0,7	1,9	0,5	4,4	3,0	0,5	0,8
orta illik, %	5,7	7,9	1,1	2,4	1,4	4,0	12,4	12,9	2,3
Əsas kapitalla investisiya, mln. manatla	9715,2	12799,1	15407,3	17850,8	17618,6	15957,0	15772,8	17430,3	17244,9

Əsas kapitalla investisiyaların ÜDM-də payı, %-lə	23,4	24,6	28,1	30,7	29,9	29,3	26,1	24,8	21,5
Əsas kapitalla investisiyaların illik artım tempi, %-lə	121,2	127,3	118,0	115,1	98,3	88,9	78,3	102,8	95,7
Pərakəndə mal dövriyyəsi, mln. manatla	18404,0	21778,2	24067,2	26983,3	29974,1	34295,1	39215,5	45305,9	47755,1
Pərakəndə mal dövriyyəsinin illik artım tempi, %-lə	115,6	118,3	110,5	112,1	111,1	114,4	114,3	115,5	105,4
Pərakəndə mal dövriyyəsinin ÜDM-də payı, %-lə	31,2	30,5	32,1	33,8	37,3	47,3	50,0	50,1	46,3
Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər, mln. manatla	4724,5	5332,4	5828,1	6527,3	7016,4	7462,8	7809,8	8636	9131,8
Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin illik artım tempi, %-lə	115,6	112,9	109,3	112,0	107,5	106,4	104,7	110,6	105,7
Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin ÜDM-də payı, %-lə	11,1	10,2	10,6	11,2	11,9	13,7	12,9	12,3	11,4
Əhalinin nominal pul gəlirləri, mln. manatla	25605,6	30524,6	34769,5	37562	39472,2	41744,8	45395,1	49187,9	53103,7
Əhalinin nominal pul gəlirlərinin illik artım tempi, %-lə	113,3	119,6	113,8	108,0	104,8	105,7	108,7	108,3	109,2
Nominal orta aylıq əmək haqqı, manatla	325	364,2	396,0	420,5	444,3	464,4	498,6	528,2	544,1
Nominal orta aylıq əmək haqqının illik artım tempi, %-lə	109,1	109,9	108,7	106,2	105,7	104,5	107,4	105,9	103,0
Nominal orta aylıq əmək haqqının ÜDM-də payı, %-lə	61,6	58,6	63,5	64,6	66,9	76,8	75,1	69,9	66,3

*Xalis vergilər çıxılmaqla

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015. Bakı: Səda, 2015, 814 s.; Azərbaycanın sənayesi 2015 Bakı: Səda, 2015; <http://www.azstat.org>; Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.; Statistik bülleten №12(130)12/2010<https://uploads.cbar.az/>; №12(261)2021<https://uploads.cbar.az/assets/f/>; №12(273)2022<https://uploads.cbar.az/>

Diagram 1.1. ÜDM və iqtisadiyyatın əsas sahələrində məhsul istehsalının dinamikası, mln. manatla

Qrafik 1.1. ÜDM və iqtisadiyyatın əsas sahələrində məhsul istehsalının dinamikası, mln. manatla

ÜDM-in əvvəlki ilə nisbətən artım tempi 2016-cı il (-3,1%) istisna olmaqla, qalan illərdə müsbət, 2010 (+5,%) və 2013-cü ildə (+5,8%) isə daha yüksək rəqəmlə xarakterizə olunmuşdur. ÜDM-in artım tempində 2014 (ən aşağı artım tempi 101,4%) və 2015-ci il (-8,9%) istisna olmaqla, qalan illərdə kifayət qədər yüksək (2010 və 2011-ci ildə ən yüksək) artım tempi təmin olunmuşdur.

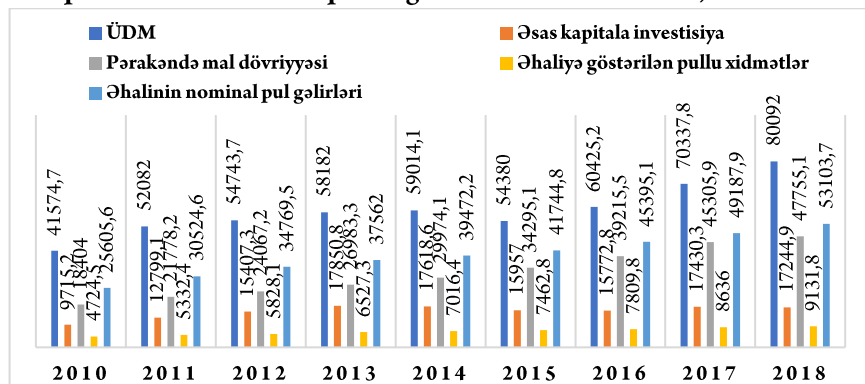
ÜDM-in yüksək artım tempinin olduğu illər (2010-2011 və 2016-2018-ci illər) neft sektorunun daha sürətlə inkişaf etməsi və onun ÜDM-də payının kəskin artması ilə bağlı olmuşdur.

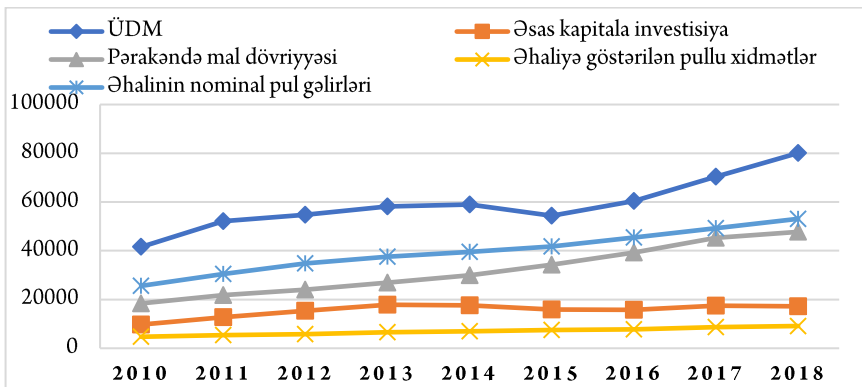
Qeyri-neft sektorunda ÜDM-nin illik artım tempi 2016-cı il istisna

olmaqla, bütün illərdə müsbət olsa da, 2010-2014-cü illərdəki +7 - 7,9%lik artım 2018-ci ildə +2,0%-dək düşmüşdür. Sənayedə əlavə dəyərin ÜDM-də payı 2010-cu ildəki 51,7%-dən 2015-ci ildə 32,9%-ə, 2018-ci ildə isə 44,5%-ə qədər azalmış; kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin payı 2010-cu ildəki 55,5%-dən 2015-ci ildə 6,2%-ə, 2017-ci ildə 5,6%-ə yüksəlsə də, 2018-ci ildə ən aşağı həddə - 5,2%-ə qədər azalmışdır. Bu, həm də, o anlama gəlir ki, ÜDM-in artımı ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində, hətta, ÜDM-in yarıya qədərini təmin edən sənayenin genişlənməsi və artması hesabına baş verməmişdir.

2010-2018-ci illərdə əsas kapitala investisiyalar 77,5%, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 2,6 dəfə, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər 93,3% artmışdır. Əsas kapitala investisiyaların əvvəlki ilə nisbətən artım tempi 2010-2013-cü illərdə kifayət qədər yüksək (+15 - 27% arası), 2016-cı il istisna olmaqla, qalan illərdə enişlə (2016-cı ildə -21,7%) sonulanmışdır. Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin artım tempi bütün illərdə kifayət qədər yüksək (2018-ci il istisna olmaqla +10-18% arası, 2011-ci ildə ən yüksək +18,3%) artım tempi ilə xarakterizə olunmuşdur. Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin illik artım tempi də kifayət qədər yüksək, 2010-2011, 2013-2014 və 2017-ci illərdə +9 – 15% arası, qalan illərdə +5%-dən yuxarı olmuşdur.

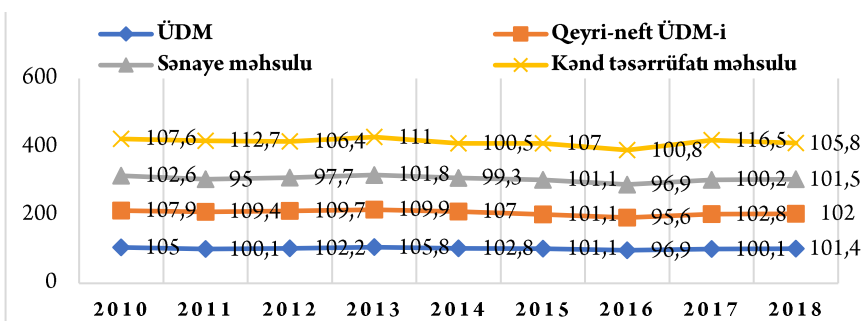
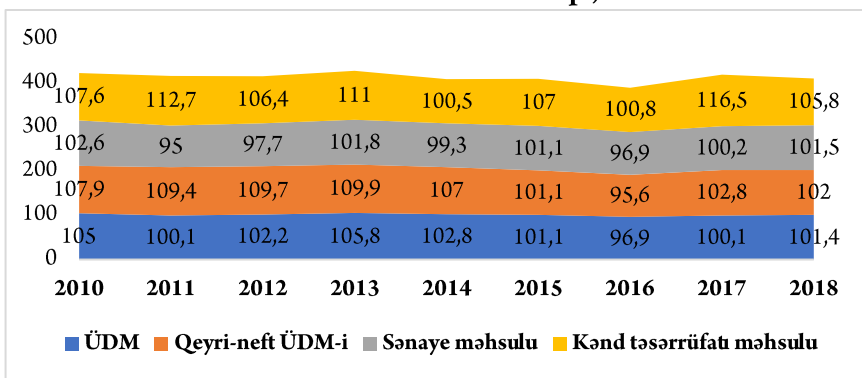
Diaqram 1.2. Əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası, mln. manatla

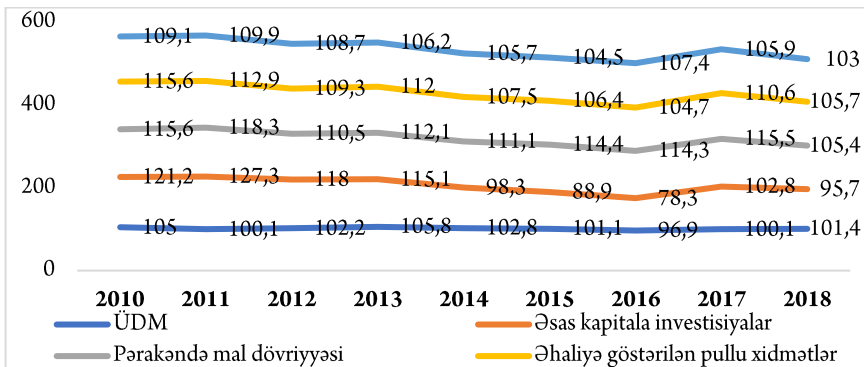
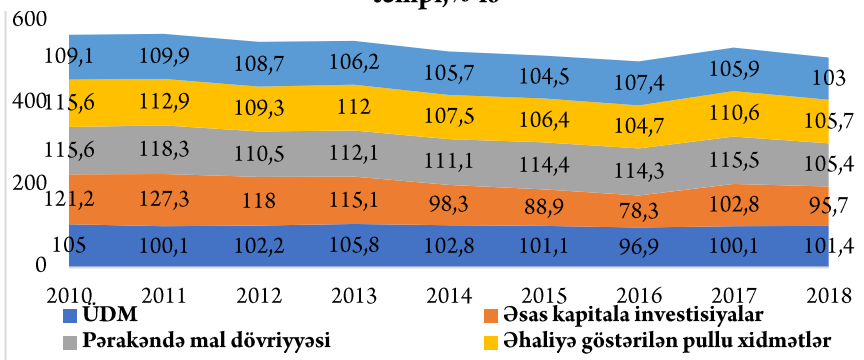
Qrafik 1.2. Əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası, mln. manatla

Diagram 1.3. ÜDM və iqtisadiyyatın əsas sahələrində məhsul istehsalının əvvəlki ilə nisbətən artım tempi, %-lə

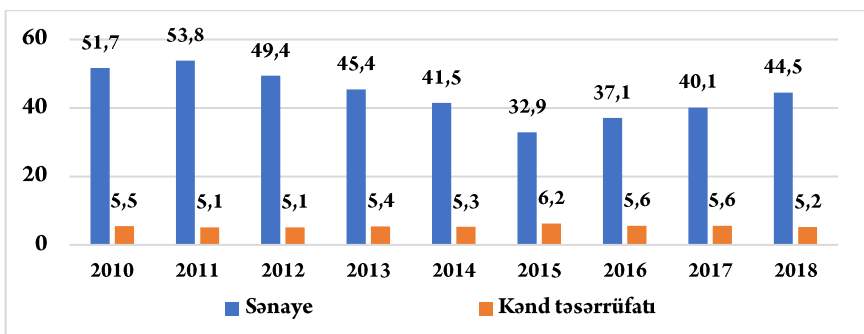
Qrafik 1.3. ÜDM və iqtisadiyyatın əsas sahələrində məhsul istehsalının əvvəlki ilə nisbətən artım tempi, %-lə

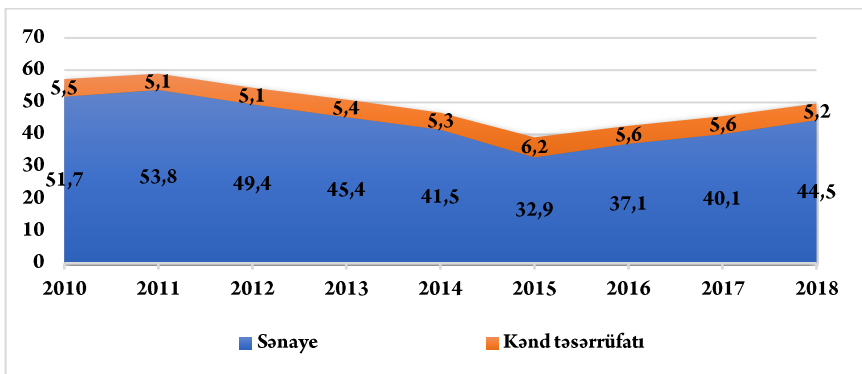
Diagram 1.4. Əsas makroiqtisadi göstəricilərin əvvəlki ilə nisbətən artım tempi, %-lə

Qrafik 1.4. Əsas makroiqtisadi göstəricilərin əvvəlki ilə nisbətən artım tempi, %-lə

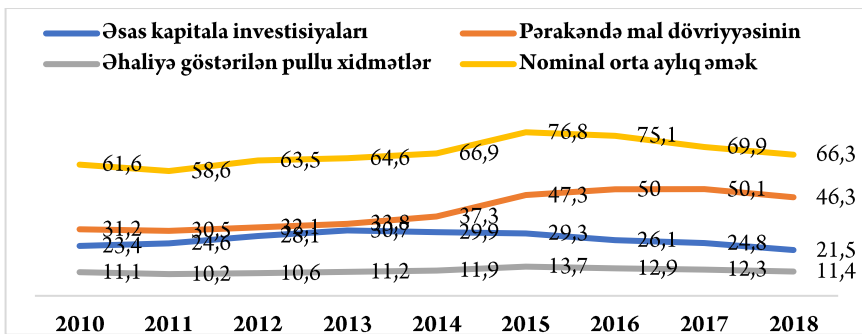
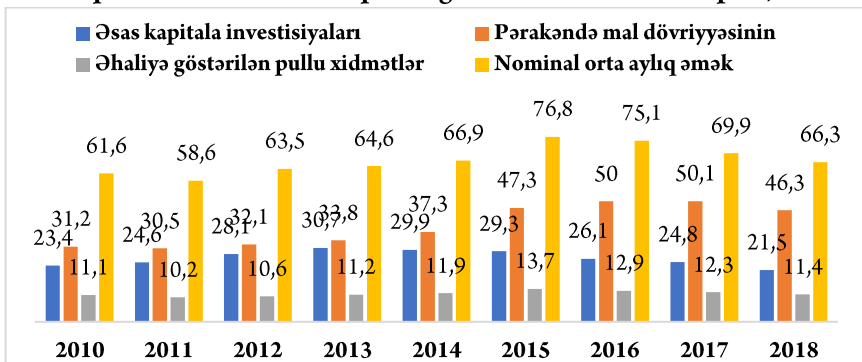
Diagram 1.5. İqtisadiyyatın əsas sahələrində yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də payı, %-lə

Qrafik İ.S. İqtisadiyyatın əsas sahələrində yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də pəvi, %-lə

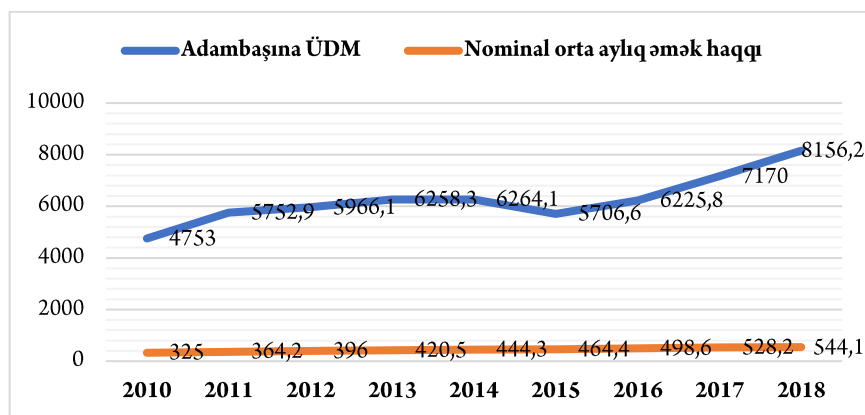
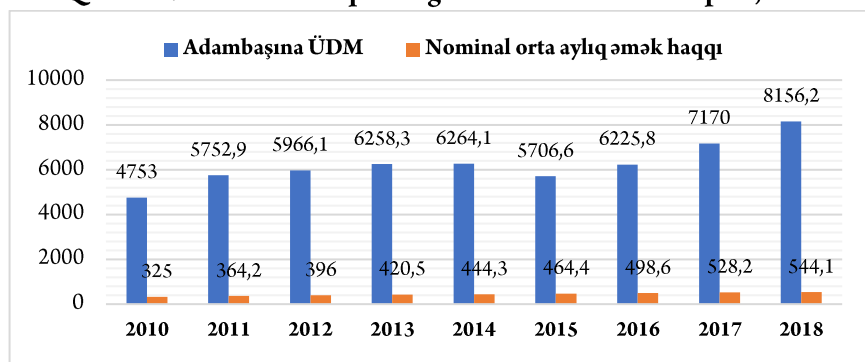
Diaqram 1.6. Əsas makroiqtisadi göstəricilərin ÜDM-də pəvi, %-lə

Qrafik 1.6. Əsas kapitala investisiyalar, əhaliyə xidmətlər, pərakəndə mal dövriyyəsi və nominal orta aylıq əmək haqqı, əvvəlki ilə nisbətən artım tempi, %-lə

Əsas kapitala investisiyaların ÜDM-də payı 2010-cu ildəki 23,4%-dən 2014-cü ildə 30,7%-ə yüksəlsə də, sonrakı illərdə hər il azalaraq, 2018-ci ildə 21,5%-ə düşmüşdür. Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin ÜDM-də payı 2011-ci il istisna olmaqla, 2010-2015-ci illərdə artımla baş vermiş, 2010-cu ildəki 31,2%-dən 2017-ci ildə ən yüksək 50,1%-ə yüksəlmiş, 2018-ci ildə bir qədər azalaraq 46,3%-ə düşmüşdür. Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin ÜDM-də payı 2010-2013-cü illərdə təxminən eyni (10-11% arası), 2013-cü ildə artaraq ən yüksək 13,7%-ə çatmış, lakin sonrakı illərdə hər il azalaraq 2014-cü il səviyyəsinə düşmüşdür.

Qrafik 1.7. Əsas makroiqtisadi göstəricilərin ÜDM-də payı, %-lə

Qrafik 1.8. Adambaşına ÜDM və nominal orta aylıq əmək haqqı, manatla

2010-2018-ci illərdə əhalinin nominal pul gəlirləri 2,1 dəfə, işçilərin nominal orta aylıq əmək haqqı 67,4% artmışdır. Əhalinin nominal pul gəlirləri əvvəlki ilə nisbətən artım tempində yüksəliş ancaq 2011 (+6,3 faiz bəndi), 2016 (+3,0 faiz bəndi) və 2018-ci ildə ((+0,9 faiz bəndi) baş vermişdir. Əhalinin nominal pul gəlirlərinin ÜDM-də payı 2010-cu ildəki 61,6%-dən 2018-cü ildə 66,3%-ə yüksəlsə də, bu göstərici müxtəlif illərdə fərqlidir. 2010-2015-ci illərdə bu artım +14,2 faiz bəndi ilə ifadə olunduğu halda, 2016-cı ildən sonra hər il aşağı düşmüş, bütövlükdə 2015-2018-ci illərdə -10,5 faiz bəndi azalma olmuşdur. Aparılmış iqtisadi siyasət Azərbaycanın dünya ölkələri sırasında adambaşına düşən milli gəlirin həcminə görə nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləməsinə səbəb olmuşdur. Dünya Bankının təsnifatına (atlas metodologiyasına görə) əsasən, Azərbaycan 2004-cü ildə adambaşına milli gəlirinin həcminə görə yoxsul ölkələr qrupuna aid edilmişdisə, 2005-ci ildə aşağı-orta gəlirli, 2009-cu ildən isə yuxarı-orta gəlirli ölkələr qrupuna daxil olmuşdur.

Son illər ərzində reallaşdırılmış iqtisadi artım modeli iri həcmdə strateji valyuta ehtiyatlarının formalaşmasına imkan vermişdir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının üzləşə biləcəyi potensial risklərin absorbsiya edilməsinə, həmçinin gələcək iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsi prosesinə mühüm töhfə ola bilər. 2004–2010-cu illər ərzində iqtisadi artım tempi orta hesabla 16,9 faiz təşkil edirdisə, 2011–2014-cü illərdə bu göstərici 2,7 faiz olmuşdur. Eyni zamanda, 2004–2010-cu illərdə ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu orta hesabla 17,9 faiz, 2011–2014-cü illərdə isə bu göstərici 11,9 faiz təşkil etmişdir. Qoyulan investisiyanın həcmiminin 6 faiz bəndi azalmasına baxmayaraq, iqtisadi artım tempi 14,2 faiz bəndi aşağı düşmüşdür. Bu o deməkdir ki, 2004–2014-cü illər ərzində uğurla reallaşdırılmış iqtisadi artım modelinin özünün “doyumluluq” həddinə yaxınlaşması keyfiyyətə yeni iqtisadi artım yanaşmasına transformasiya zərurətini ortaya qoymuşdur.

2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya əmtəə bazarlarında enerji

daşıyıcılarının qiymətinin kəskin aşağı düşməsi Azərbaycanın xarici valyuta gəlirlərinin azalması ilə müşayiət olunmuşdur ki, bu da son 10 il ərzində reallaşdırılmış iqtisadi artım modelinin maliyyələşdirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Neft gəlirlərinin azalması da öz növbəsində yeni iqtisadi artım yanaşmasına transformasiya zərurətini daha da gücləndirmişdir.

Bu dövrdə reallaşdırılmış iqtisadi artım modeli Azərbaycan iqtisadiyyatını dünyanın ən sürətlə artan iqtisadiyyatlarından birinə çevirmişdir. Əldə edilmiş neft gəlirlərinin bir hissəsinin aktiv şəkildə ölkə iqtisadiyyatına investisiya edilməsi nəticəsində Azərbaycan qısa müddətdə yüksək-orta gəlirli ölkəyə çevrilmiş, sosial-iqtisadi infrastruktur tamamilə yenilənmiş, qlobal rəqabət qabiliyyətinə görə dünyada 37-ci yerdə qərarlaşmışdır.

Neft-qaz istehsalının həcminin və qiymətinin artması neft sektoruna birbaşa xarici investisiya (BXİ) cəlb edilməsinə də öz töhfəsini vermişdir. 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin rəsmi açılışı olmuş və Azərbaycan qlobal səviyyədə iqtisadi əlaqələri yaxşılaşdırmaqla, neft-qaz istehsalı və ticarətinin dayanıqlılığını təmin etmişdir.

1.11. Azərbaycanda iqtisadi vəziyyətin yekun qiymətləndirilməsi: GZİT təhlili

Azərbaycan iqtisadiyyatı 2004–2014-cü illər ərzində sıçrayışlı iqtisadi artım dövründə gələcək dövr üçün zəmin ola biləcək səviyyədə əhəmiyyətli iqtisadi artım potensialı əldə etmişdir. Ucuz neft qiymətlərinin neqativ təsirlərinin davam etdiyi şəraitdə belə, gələcək iqtisadi inkişaf üçün yeni artım yanaşmasına transformasiya üçün geniş zəmin vardır.

GZİT təhlilinin nəticələri göstərir ki, iqtisadi artımın əsas hərəkətverici amillərinin yeni iqtisadi yanaşma üzərinə transformasiyası üçün əhəmiyyətli üstün cəhətlər mövcuddur.

Cədvəl 1.6. Azərbaycanda iqtisadiyyatının güclü və zəif tərəfləri

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
<ul style="list-style-type: none"> • strateji cəhətdən əhəmiyyətli coğrafi mövqe • ictimai–siyasi sabitlik • iqtisadi artımın sürətlənməsi • sosial sahələrin daim dövlətin diqqət mərkəzində olması • vətəndaşlara dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində effektivlik və şəffaflığın artırılması (“ASAN Xidmət” mərkəzləri) • sahibkarlığın inkişafına, ixracın stimullaşdırılmasına, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına dövlət dəstəyi • əhəmiyyətli enerji və nəqliyyat dəhlizi üzrə qlobal layihələrdə iştirak • enerji və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından özünü təmin etmə səviyyəsinin qənaətbəxş olması • dövlət borcunun, işsizlik səviyyəsinin və inflyasiyanın qənaətbəxş səviyyədə olması • berrəqəmli inflyasiya • manatın stabilliyi • büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli artması • son illərdə qeyri-neft sektorunun daha üstün artması və müvafiq olaraq ÜDM-də və büdcə gəlirlərində də payının artması • büdcə gəlirlərinin nisbətən azalması müşahidə olunsada, sosial proqramların yerinə yetirilməsində ciddi problemlər yaşanmayacaqdır • son illər regionlardan dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının əhəmiyyətli dərəcədə artması • bölgələrdəki iqtisadi fəallığın 	<ul style="list-style-type: none"> • makroiqtisadi siyasətin protsikliki olması • iqtisadiyyatın və ixracın zəif şaxələndirilməsi • ölkə iqtisadiyyatının neft-qaz gəlirlərindən asılılığı • dövlət müəssisələrində və özəl sektorda korporativ idarəetmənin yetərli səviyyədə olmaması • birbaşa xarici investisiyaların əsasən neft–qaz sektoruna yönəldilməsi • xarici şokları absorbsiya imkanlarının zəif olması • investisiya qoyuluşlarında dövlətin payının böyük olması, özəl təşəbbüskarlığın zəif dinamikası • ixracın əsasən xammal yönümlü olması • istehsal sahələrində idxaldan asılılıq • qeyri–rəsmi məşğulluq səviyyəsinin yüksək olması • insan kapitalının inkişafı üzrə zəif qlobal mövqe • xidmət ixracının təşviqinin zəif olması

<p>güclənməsinin və vergiyə cəlb olunan yeni müəssisələrin çoxalmasının nəticəsi hesab etmək olar.</p> <ul style="list-style-type: none"> • əhəmiyyətli fiskal sənədlərin qəbul edilməsi • ölkənin ehtiyat aktivlərinin yüksəlməsi • cari əməliyyatlar hesabında profisit artması 	
<p>İmkanlar</p> <ul style="list-style-type: none"> • qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiya, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi imkanları • prioritet sahələr üzrə inkişaf imkanlarının olması • qeyri-rezident sahibkarlara əlverişli biznes mühitinin yaradılması • dövlət mülkiyyətində rentabellik səviyyəsi aşağı olan sahibkarlıq subyektlərinin özəlləşdirilməsində həm yerli, həm də xarici sahibkarların iştirakı üçün əlverişli şərait yaratmaqla, özəl investisiya qoyuluşlarının təşviq edilməsi • məşğulluqda qeyri-dövlət sektorunun rolunun artması 	<p>Təhlükələr və risklər</p> <ul style="list-style-type: none"> • regiondakı geosiyasi gərginliyin artması • fiskal yükün artması • investisiyaların istehsal sahələrindən daha çox infrastruktur layihələrə cəlb edilməsi • təbii ehtiyatların tükənməsi, yeni artım sahələrinin itkiləri kompensasiya etmə səviyyəsinin aşağı olması • orta gəlir səviyyəsinə düşmək və ya daha aşağı gəlir qrupuna enmək • istehlak bazarının idxala yüksək həssaslığı fonunda inflyasiya riski • volatil neft qiymətləri səbəbindən valyuta riski • büdcə gəlirlərində artımın əsasən transfer hesabına təmin olunması • neft sektorundan daxilolmaların 2 dəfədən çox azalması büdcə gəlirlərində böyük sıxıntı yaradacaqdır ki, bunu da əsasən vergi, tarif və rüsumların artırılması ilə müşayiət olunacaqdır; • investisiya layihələrinin bir qismini azaltmaq və ya təxirə salmaq zərurəti yaranacaqdır; • hazırda elmin müasir tələblərə və texnoloji ukladın yeni mərhələsinə uyğun inkişafını təmin edəcək səviyyədə maliyyələşdirilməsinin

	<p>artırılması baş verməyəkdir.</p> <ul style="list-style-type: none"> • bütövlükdə neft-qaz sektorundan asılılıq həm büdcədə, həm də xarici ticarətdə üstünlüyünü saxlayacaq, 2020-ci ildə neftin ortalama qiymətinin 30 dollar ətrafında qalması, büdcə parametrlərini tam təmin etməyə imkan verməyəcəkdir. Təbii ki, bu halda da yenə Neft Fondundan istifadə zərurət yaranacaqdır. •neft ixracının qeyri-neft ixracından 12 dəfə çox olması
--	--

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN İQTİSADİYYATININ MALİYYƏ DAYANIQLIĞI VƏ FİSKAL QAYDALARIN TƏTBİQİNİN BAŞLICA ŞƏRTLƏRİ

2.1. Maliyyə dayanıqlığını xarakterizə edən göstəricilər

Maliyyə dayanıqlığı göstəriciləri (MDG), ölkənin bütün maliyyə təsisatlarının, həmçinin bu təsisatların müştəriləri olan korporativ sektorun və ev təsərrüfatlarının cari maliyyə vəziyyətini və dayanıqlığı haqqında Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən hazırlanan indiqatorlar sistemidir. Bu indiqatorlar həm də makroiqtisadi məlumatların innovasion və yeni sahəsidir.⁶⁷ MDG-nin hesablanması və yayılmasının başlıca məqsədi - maliyyə sisteminin qiymətləndirilməsi və maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsinə nəzarəti etməkdir.

Maliyyə dayanıqlığı göstəricilərinə həm ayrı-ayrı maliyyə qurumları haqqında aqregir məlumatlar, həm də həmin maliyyə təsisatlarının fəaliyyət göstərdiyi bazarlar haqqında məcmu məlumatlar daxil edilir. MDG makroprudensial təhlildə istifadə üçün hesablanır və yayılır. Belə təhlil maliyyə sisteminin güclü və zəif cəhətlərini qiymətləndirməyi və ona nəzarəti təmin etməklə, maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsinə və xüsusilə də maliyyə sisteminin iflic olması ehtimalını azaltmağa xidmət edir.⁶⁸

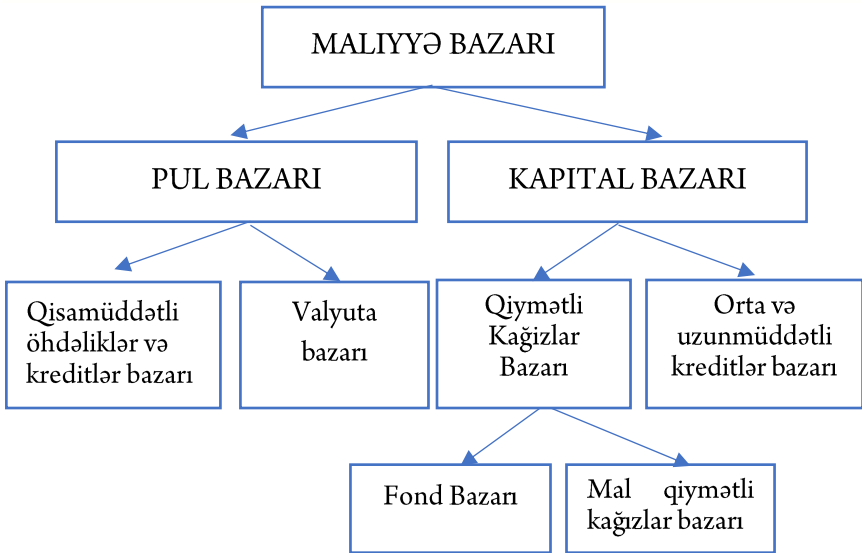
Maliyyə dayanıqlılığının hər bir dövlətdə əsas özəyi, büdcə-vergi sistemidir. Verginin yığılma dərəcəsi və ya səviyyəsi vergi sisteminin səmərəli və ya əksinə olmasının əsas meyardır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları hər bir ölkənin kredit ödəmə qabiliyyətini onun vergini hansı

⁶⁷ Международный Валютный Фонд Показатели финансовой Устойчивости. Руководство по составлению, 2007, с.1.-<https://www.imf.org/external/pubs/>

⁶⁸ Yenə orada, s.1.

səviyyədə yığa bilməsi ilə ölçür və müqayisə edirlər. Məhz bu amili nəzərə alaraq, Azərbaycan dövləti ölkənin makroiqtisadi və maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsində vergi sisteminin aparıcı roluna əsaslanmaqla, vergi sahəsində islahatları davam etdirməlidir.

Güclü və sabit maliyyə sistemləri resursları əsaslı investisiya layihələrinə yönəltmək və ödəniş xidmətləri göstərməklə iqtisadi fəallığın və rifahın yüksəlməsinə kömək edir. Eyni zamanda, təcrübə göstərir ki, maliyyə sistemləri istənilən vaxt qeyri-sabitliyə və böhrana düşər ola bilər, bu isə maliyyə fəaliyyətinin pozulmasına gətirib çıxarmaqla iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə böyük ziyan vura bilər.⁶⁹

Şəkil 1. Maliyyə bazarının strukturu

⁶⁹ Yenə orada, s.3

Maliyyə bazarları müəyyən edilmiş davranış qaydalarına uyğun olaraq, müxtəlif müəssisələr arasında maliyyə tələblərini alma və ya ötürmə, risklərin idarə edilməsi və çevrilməsini asanlaşdıran qarşılıqlı əlaqə mexanizmi kimi xidmət edir. Bu, bazar qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır.

Maliyyə bazarlarının liberallaşdırılması və maliyyə sektoru çatışmazlığına səbəb ola biləcək sistemli nəticələrin əhəmiyyətinin getdikcə daha çox etiraf olunması, direktiv orqanların və digər maraqlı tərəflərin milli maliyyə sistemlərinin sabitliyinə daha çox diqqət yetirməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə, uzun müddət ərzində əsasən fərdi qurumlar üzərində təşkil edilən nəzarət sistemi, müxtəlif maliyyə təşkilatlarının kollektiv davranışları ilə şərtlənən, milli maliyyə sistemlərinin sabitliyini təhdid edən risklər üzərində cari və davamlı müşahidə aparılması ilə əvəz olunmuşdur. Bu fəaliyyət, hazırda iqtisadi ədəbiyyatda makroprudensial təhlil adlandırılır.⁷⁰

Bir qayda olaraq, prudensial məlumatların təsviri və prudensial təhlil ayrı-ayrı təsisatların iflasolma ehtimalını məhdudlaşdıran mikroprudensial məqsəd güdür. Makroprudensial təhlil məlumatlara bir qədər fərqli tələb kompleksini nəzərdə tutur, belə ki, onun başlıca vəzifəsi bütövlükdə maliyyə sistemində meydana çıxan riskləri müəyyən etməkdir. Məsələn, daşınmaz əmlak bazarına və ya korporativ sektora kreditlərin artımı qısa müddətli perspektivdə ayrı-ayrı bank üçün əlverişli ola bilər, lakin kreditləşmə sahəsində eyni davranış digər banklarda da müşahidə olunarsa, onda bank sektorunun daşınmaz əmlaka və ya korporativ sektora borcunun öz kapitalına nisbətində görə mövqeyinin

⁷⁰ Криволевич Е.А. Макропруденциальный анализ и оценка устойчивости банковского сектора №15 2010, Стр. 43-46; pro-factory.ru/osnovnye-instrumenty-makroprudencialnogo-bankovskogo-nadzora/; discovered.com.ua/glossary/makroprudencialnyj-analiz/

kəskin yüksəlməsi makroprudensial baxımdan narahatlıq yarada bilər. Belə hallarda, ayrıca götürülən istənilən müəssisəyə görə ekzogen hesab olunan risklər, bütövlükdə maliyyə sistemi üçün endogen sayılır.⁷¹

Bundan əlavə, beynəlxalq kapital axınlarının miqyası və çevikliyi, maliyyə sistemlərinin sabitliyi və onların kapital axınlarının volatilliyinə nisbətən dayanıqlılığı üzərində daimi müşahidənin və nəzarətin əhəmiyyətini xeyli artırmağa gətirib çıxarmışdır. Maliyyə sektoru, çox vaxt qlobal maliyyə bazarları ilə yerli borcalanlar arasında ötürücü həlqə kimi çıxış edir və bu səbəbdən, həm xarici kapital bazarlarının konyunkturuna, həm də ölkə daxilindəki vəziyyətin dinamikasına təsir göstərir. Bundan başqa, ölkədə fəaliyyət göstərən bankların çatışmazlığı istehlakçıların və investorların inamına, kapital axınlarının və dövlət maliyyəsinin, eləcə də daxili maliyyə vasitəçilərinin vəziyyətinə dərinlən təsir edə bilər.⁷²

Qeyri-maliyyə korporasiyalarının balansları və rentabellik göstəriciləri vəziyyətinə də diqqət yetirmək lazımdır. Onların maliyyələrində zəif yerlər - aktivlərin borc alınan vəsaitlərə nisbətdə daha yüksək olması və ya aşağı rentabellik aktivlərin keyfiyyətinə təsirli səbəbindən, maliyyə sektorunun vəziyyətini pisləşdirə bilər. Bundan əlavə, maliyyə cəhətdən zəif korporasiyalar iqtisadiyyatı xarici şoklara qarşı daha dözümsüz və daha dayanıqsız edə bilər.⁷³ Burada, dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti mühüm rol oynayır.

Nəhayət, təcrübə göstərir ki, MDG makroprudensial təhlil üçün yalnız bir çıxış ünsürü ola bilər. Aşağıdakılar da kifayət qədər vacibdir:

⁷¹ Bu ideya daha ətraflı Crockettin əsərlərində baxılır (2000).

⁷² Международный Валютный Фонд Показатели финансовой Устойчивости. Руководство по составлению, 2007, s.3.-<https://www.imf.org/external/pubs/>

⁷³ Yenə orada, s.3

1) iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin daha geniş mənzərəsini yaradan göstəricilər, məsələn, aktivlərin qiyməti, kreditin artımı, ümumi daxili məhsulun (ÜDM), o cümlədən onun komponentlərinin artımı, inflyasiya və xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə mövqeyi;

2) hüquqi-normativ çərçivə və iqtisadiyyatın tənzimlənmə sistemi, xüsusən, maliyyə sektoru üçün beynəlxalq standartlara əməl edilməsinin qiymətləndirilməsi nəticəsində alınan xüsusi məlumatlar sistemi;

3) stress testlərinin nəticələri;

4) və yuxarıda qeyd olunduğu kimi, maliyyə sisteminin strukturu və maliyyə infrastrukturunun möhkəmliyi.⁷⁴

Daha ümumi şəkildə, MDG-nin məlumatları erkən xəbərdarlıq sistemlərini tamamlamağa və böhranların qarşısını almağa kömək edə bilər. Maliyyə sistemi, investisiyalar üçün vəsait cəlb etmək və ödəniş sistemləri daxil olmaqla, kommersiya fəaliyyətinin maliyyələşdirmə mexanizmlərinin işini təmin etmək məqsədilə, bir-biri ilə adətən mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən institutlar və bazarlardan ibarətdir. Bu sistemdə maliyyə institutlarının rolu ilk növbədə, vəsait verənlər və bu vəsaitlərə ehtiyacı olanlar arasında vasitəçilik etməklə, həm də, müəyyən risklər və onun idarə edilməsi ilə bağlıdır. Xüsusilə, depozit təşkilatda bu risk, adətən öhdəliklər qısa müddətli (məsələn, tələbli əmanətlər), aktivlərinin ödənməsi daha uzun müddətli və həm də qeyri-likvid olduqda (məsələn, kreditlər və borclar) yaranır.⁷⁵

Maliyyə sistemindəki böhran bir və ya bir neçə təsisatın iflasının nəticəsi olaraq ortaya çıxa bilər ki, bu effekt, müxtəlif zəncirvari reaksiya mexanizmləri vasitəsi ilə yayılır və bütövlükdə sistemi əhatə edir. Əksər hallarda, iflasa səbəb olan ilkin şok, müəssisə üçün xarici və ya ekzogen

⁷⁴ Yenə orada, s.6

⁷⁵ Yenə orada, s.11

xarakter daşıyır. Əslində, prudensial nəzarət ayrı-ayrı qurumlardakı potensial zəiflikləri ciddi vəziyyətə çatmazdan əvvəl aşkara çıxarır və əgər artıq baş veribsə, onların nəticələrinin sistemli xarakter almaması üçün görüləcək tədbirləri müəyyənləşdirilməsində məlumat bazası rolunu oynayır.

Maliyyə sisteminin adi risk faktorlarına olan həssaslığının özü sistemli böhranlara səbəb ola bilər. Bu vəziyyətdə, sistemli sabitlik sistem üçün daxili və ya endogen davranışlarla müəyyən edilir. Başqa sözlə, fərdi təsərrüfat subyektlərinin kollektiv hərəkətləri sistemi şoklara qarşı dözümsüzlük nümayiş etdirdikdə, maliyyə böhranları qaçılmaz olur. Bir qayda olaraq, bu cür zəifliklər və risklər müəyyən vaxt keçdikdən sonra, məsələn, etibarlılığın və inamın yüksək olduğu iqtisadi bərpa, sonra isə iqtisadi tənəzzül dövründə yığılır.⁷⁶

Maliyyə sisteminin zəiflik mənbələri fərqli ola bilər - məsələn, aktivlərin aşağı keyfiyyəti, bazar və kredit risklərinə yüksək dərəcədə dərəcədə həssaslıq və sərmayənin yetərli olmaması. Böhranın vaxtı və onun birbaşa səbəbləri də fərqli ola bilər - məsələn, fərdi borcalanların vəziyyətinin pisləşməsi, həddindən artıq dövlət borclanmaları və s. Bütün bunlar, banklara etimadı öldürməklə, cari əməliyyatlarda böyük məbləğdə defisitə və ya kəskin məzənnə sıçrayışlarına gətirib çıxarır.

Maliyyə sistemi dözümsüzlük nümayiş etdirdiyi halda, onun nəticələri iqtisadiyyata birbaşa və dolaylı zərər vuraraq böhrana gətirib çıxara bilər: yəni, bilavasitə, əmanətçilər bankların iflasından pullarının bir qismini itirir və dövlət idarəetmə orqanları isə maliyyə sisteminin bərpası üçün büdcədən xərclər ayırmalı olur; dolayısı ilə, maliyyə vasitəçiliyi sisteminin və ödəniş sisteminin fəaliyyəti pozulduğundan,

⁷⁶ Yenə orada, s.158

iqtisadi fəallıq zəifləyir. Bundan əlavə, iqtisadi və maliyyə pozuntuları mənfi sosial partlayışlara və qarışıqlara da gətirib çıxara bilər.⁷⁷

Təcrübə göstərir ki, fərdi təsərrüfat subyektı baxımından, uyğun görünən tədbirlər və ya siyasət sistem üçün arzuolunmaz nəticələrə səbəb ola bilər. Məsələn, maliyyə bazarlarındakı vəziyyətlə şərtlənən nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək risklər şəraitində və ya mənfəətinin azalması ilə əlaqədar depozitar təşkilatların kreditləşdirmə şərtlərini sərtləşdirə bilərlər. Bu, iqtisadi fəaliyyətə uzun müddət ərzində mane ola bilər və ya maliyyə bazarlarında gərginlik yaratmaqla aktivlərin qiymətinin də aşağı düşməsinə şərait yarada bilər ki, bu da öz növbəsində, bütövlükdə maliyyə sisteminə olan riskləri bir qədər də artırır.

Makroiqtisadi sabitliyin digər mühüm meyarı olan dayanıqlı maliyyə sabitliyi maliyyə bazarlarının daim effektiv və səmərəli fəaliyyət göstərməsini, maliyyə dərinliyinin artmasını və maliyyəyə çıxışın genişlənməsini şərtləndirməlidir. Makroiqtisadi və maliyyə sabitliyini təmin edən idarəetmənin institusional çərçivəsi təkmilləşdirilməlidir.⁷⁸

Maliyyə dayanıqlığı təhlildə istifadə üçün hesablanır və yayılır. Belə təhlil maliyyə sisteminin güclü və zəif cəhətlərini qiymətləndirmək və ona nəzarəti təmin etməklə, maliyyə sabitliyinin yüksəldilməsinə və xüsusilə də maliyyə sisteminin iflas olması ehtimalını azaltmağa xidmət edir.

Hər şeydən əvvəl, dayanıqlı inkişafı, xüsusilə maliyyə dayanıqlığını xarakterizə edən hədd göstəriciləri və indikatorlar müəyyən olunmalıdır. Bundan ötrü, iqtisadi ədəbiyyatda bu göstəricilərin müəyyən olunmasına dair müxtəlif yanaşmalar əsasında aşağıdakı hədd qiymətləri təyin edilmişdir: (Bax:: Cədvəl 2.1)

⁷⁷ Yenə orada, s.158

⁷⁸ <https://interfax.az/view/825977/az>

Cədvəl 2.1. Azərbaycanın iqtisadiyyatının maliyyə dayanıqlığını
xarakterizə edən hədd göstəriciləri

s/s	Göstəricilər	Kritik hədd %-lə
1.Makro iqtisadi dayanıqlıq		
1.1.	ÜDM-in illik orta artım tempi	5-6
1.2.	Adambaşına ÜDM-in illik orta artım tempi	5-6
1.3.	Geniş təkrar istehsalı təmin etmək üçün ÜDM-in yığılma səviyyəsi	10
1.4.	ÜDM-in indeks deflyatoru	
1.5.	Xalis milli gəlirin illik orta artım tempi	5-6
1.6.	Kölgə dövriyyəsində iştirak edən resurslar / ÜDM Qeyri formal iqtisadiyyatın ÜDM-də payı, %-lə	(40–50 kritik)
1.7.	Xaricə kapital axını / ÜDM	5
1.8.	Neft-qaz sektoru / ÜDM-	
1.9.	Neft-qaz sektoru ÜDM-in artım tempi	
1.10.	Qeyri neft-qaz sektoru ÜDM-in artım tempi	
1.11.	İnflyasiya səviyyəsi illik	0–6 (25 kritik)
1.12.	İnflyasiya səviyyəsinin artım tempi	3-5
1.13.	Qiymət indeksinin illik artımı	3-5
1.14.	İstehlak qiymətləri indeksi	
1.15.	Orta aylıq əmək haqqının artımı	
1.16.	Sənaye əlavə dəyərin / ÜDM	
1.17.	Kənd təsərrüfatında əlavə dəyər / ÜDM	
1.18.	Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi / ÜDM	
1.19.	Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi / ÜDM	
2.İnvestisiya dayanıqlığı		
2.1.	İnvestisiyalar / ÜDM	25
2.2.	İqtisadiyyata yatırılan investisiyaların həcmi / ÜDM	25
2.3.	İqtisadiyyatın real sektoruna verilən kreditlərin həcmi / ÜDM	50
2.4.	Xarici investisiyaların artım tempi	
2.5.	Daxili investisiyaların artım tempi	
2.6.	Birbaşa investisiyalar / ümumi investisiyalar	
2.7.	Xarici kapital / ümumi investisiyalar	22
2.8.	Əsas kapitalla investisiyalar / ÜDM	25-30
2.9.	Xarici kapital / Əsas kapitalla investisiyalar	
3.Dövlət maliyyə sinin dayanıqlığı		
3.1.	Büdcə gəlirlərinin illik artımı	5-6

3.2.	ÜDM-in büdcə gəlirləri ilə yenidən bölüşdürülmə səviyyəsi (pensiya fondu nəzərə alınmadan), DB/ÜDM %-lə	≤ 30
3.3.	Dövlət büdcəsinin kəsiri / ÜDM	3-5
3.4.	Dövlət büdcəsinin defisiti (-) və ya profisiti (+) / ÜDM	-3
3.5.	Dövlət büdcəsinin dünya neft bazarında neftin qiymətindən asılılıq dərəcəsi	
3.6.	Neft-qaz sektorundan gəlirlər / dövlət büdcəsinin gəlirləri	
3.7.	Vergi daxilolmalarının sabitliyi	
3.8.	Neft-qazdan vergilər / ümumi vergilər	
3.9.	Vergi daxilolmalarının neft-qazdan asılılıq dərəcəsi	
3.10.	İqtisadiyyata vergi yükü, (ümumi vergi daxilolmaları / ÜDM)	
3.11.	Vergi daxilolmalarının elastiklik əmsalı	
3.12.	Ayrı-ayrı vergi növlərinin elastiklik əmsalı	
3.13.	Vergi sanksiyaları / ümumi vergi daxilolmaları	
3.14.	Vergi ödəməkdən yayınmalar / vergi daxilolmaları	
3.15.	Yığılan vergilər / potensial vergilər	
3.16.	Vergi inzibatchılığı və nəzarətinə xərcləri / ümumi vergi daxilolmaları	
3.17.	Vergi qanunlarını pozanları / rəsmi vergi ödəyiciləri	
3.18.	Məhkəmələrdə vergi ödəyicilərinin xeyrinə çıxarılan qərarlar / ümumi məhkəmə qərarları	
3.19.	Vergi sisteminin digər ölkələrin vergi sistemi ilə harmonizasiyası (var, yox)	
3.20.	Ölkə üzrə vergi gəlirlərinin / respublika büdcəsi gəlirləri	
3.21.	Yerli vergi gəlirləri / yerli büdcə gəlirləri	
3.22.	ndən Milli iqtisadiyyata xərclər / dövlət büdcəsi xərcləri	
3.23.	Dövlət idarəetmə xərcləri / dövlət büdcəsi xərcləri	
3.24.	Elm və elmi xidmətlərə ayrılan xərcləri / ÜDM	2
3.25.	Təhsilə dövlət xərcləri / ÜDM	5
3.26.	Səhiyyəyə dövlət xərcləri / ÜDM	5
3.27.	Texnoloji innovasiya xərcləri / ümumi sənaye məhsulunun həcmi	2,5
4. Borc dayanıqlığı		
4.1.	Xarici borc / ÜDM	25
4.2.	Dövlət xarici və daxili borcu / ÜDM	60

4.3.	Daxili borcun ÜDM-də payı, %-lə	30
4.4.	Dövlət idarəetməsi sektorunun ümumi borcu	
4.5.	Xarici borc üzrə cari ödənişlər / ixrac həcmi	15
4.6.	Dövlət borcuna xidmətin dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında payı, %-lə	25
4.7	Daxili və xarici dövlət borcuna xidmət üçün büdcə vəsaitləri / büdcə xərcləri	20
4.8.	Dövlət borcuna xidmət üzrə cari ödənişlər / illik ixrac gəlirləri	20
4.9.	Qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi	ən azı üç ay ərzində malların idxalı xərclərini ödəmək üçün kifayət olmalıdır
4.10.	Dövlət xarici və daxili borcunun ÜDM-də payı, %-lə	60
4.11.	Xarici borcun ÜDM-də payı, %-lə	25
4.12.	Xarici borc üzrə ödənişlərin büdcə xərclərində payı, %-lə	20
4.13.	Xarici borclanmanın büdcə kəsirinin örtülməsində payı, %-lə	30
4.14	Xarici borc üzrə ödənişlərin illik ixraca nisbəti, %-lə	25
5.Monetar dayanıqlıq		
5.1.	Qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi / ÜDM	80
5.2.	Beynəlxalq valyuta ehtiyatlarının 3 aylıq mal və xidmət idxalına yetərlik əmsalı	9
5.3.	Bank sisteminin və milli valyutanın sabitliyi	
5.4.	Manatın məzənnəsinin artım tempi	
5.5.	Real effektiv valyuta məzənnəsi	
5.6	Daxili bazarda dövriyyədə olan xarici valyutaların payı	
5.7.	Dollarla depozitlər / ümumi depozitlər, dollarlaşma səviyyəsi	
5.8.	İqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi M2 / ÜDM	50-70
5.9.	Bank sisteminin ümumi aktivləri / ÜDM	80-100
5.10.	Bank sektorunun xarici borcları / ümumi maliyyə aktivləri	30
5.11.	Bankların kapitalı / aktivlər (yetərlik əmsalı)	12
5.12.	Ölkənin ən iri bankının kapitalı / bankların ümumi kapitalı	315

5.13.	Bankların qısamüddətli borcları/ uzunmüddətli borcları	70:30
5.14.	Bankların nizamnamə kapitalının orta kəmiyyəti	
5.15.	Bankların nizamnamə kapitalı / ÜDM	
5.16.	Bankların dövlət və hökumət zəməneti ilə qoyduqları investisiyalar / ÜDM	
5.17.	Vaxtı keçmiş ödəmələr / ÜDM	
5.18.	İqtisadiyyatda ödəməmələr / ÜDM	
5.19.	Ev təsərrüfatı yığımlarının artım tempi	
5.20.	Əmanətçilərin mənafeələrinin qorunma səviyyəsi	
5.21.	Nağd xarici valyutanın nağd manatla pul dövriyyəsində payı, %-lə	100
5.22.	Məcmu pul kütləsinin ÜDM-ə nisbəti, %-lə	50
5.23.	Xarici kreditlərin M2 pul kütləsində payı, %-lə	25
5.24.	Qaytarılmayan istehlak və ipoteka kreditlərinin payı, %-lə	10
5.25.	Xarici valyutanın məcmu pul kütləsində payı, %-lə	10
5.26.	Xaricə kapital axını, ÜDM-ə nisbətən %-lə	
6.Fond bazarının dayanıqlığı		
6.1.	Fond bazarının kapitallaşması / ÜDM	1,1-1,2
6.2.	Bir hərrac sesiyasında RTC indeksinin azalması,	5
6.3.	Fond bazarında kotirovka olunan maliyyə alətlərinin (derivativlərinin) payı	20
6.4.	Xarici portfel investisiyalar / fond bazarında qiymətli kağızlar	25
6.5.	Xarici portfel investisiyalar / ümumi investisiyalar	25

Mənbə: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/sdi/indicators>; http://https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/79567/1/vestnik_2019_6_009.pdf?ysclid=lmr b3a8q49712164796; <https://torise.ru/pokazateli-finansovoy-bezopasnosti-strany-porogovy-znacheniya/?ysclid=lmrbi0g51293308999>; https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/79567/1/vestnik_2019_6_009.pdf?ysclid=lmr b3a8q49712164796; [cbar.az http://: www.azstat.org](http://www.azstat.org); [http://: www.finance.gov.az](http://www.finance.gov.az); [http://: www.nba.az](http://www.nba.az); [http://: www.finance.gov.az](http://www.finance.gov.az); [http://: www.economy.gov.az](http://www.economy.gov.az); Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015. Bakı: Səda, 2015, 814 s.; Azərbaycanın sənayesi 2015 Bakı: Səda, 2015; Azərbaycan Respublikası Milli Bankı. Bülleten №1(179) 2015

Lakin bu gün dünyanın əksər Mərkəzi Bankları nə faiz dərəcələrini, nə də ehtiyat normalarını bir qədər də azaltmaq imkanından məhrumdurlar. Çünki bu göstəricilər onsuz da tarixən ən aşağı səviyyəyə

qədər endirilib. Sonuncu alət – iqtisadiyyatın “pula bələnməsi” isə Avropa Mərkəzi Bankının təcrübəsindən göründüyü kimi bu da, problemin səmərəli həlli deyildir. Avrozonada ölkələrinin bank sisteminə 3 illik kredit proqramının iflasından sonra hazırda, təkrar bazarda tənzimləyicilər vasitəsilə borc qiymətli kağızlarının kütləvi satın alınması və sabitləşdirmə fondunun (ESM) köməyi ilə istiqraz və veksellərin hərraclarda yerləşdirilməsi variantı nəzərdən keçirilir.

2.2. Fiskal dayanıqlılığın mahiyyəti və tərkib ünsürləri

Nəzəri cəhətdən *fiskal dayanıqlılıq* - uzunmüddətli dövrdə gözlənilən büdcə gəlirləri və büdcə xərclərinin bir-birinə bərabər (*uyğun*) olması şəklində izah edilir. Bu bərabərlik şərtinə əsasən, müəyyən dövr ərzində meydana çıxacaq büdcə kəsiri, uzunmüddətli dövrdə büdcə profisiti ilə tarazlaşdırıldığı müddətcə dövlət büdcəsinin dayanıqlılığının təmin edildiyini söyləmək mümkündür.

Fiskal dayanıqlılıq və onun *ölçülməsi* ilə bağlı tədqiqatların bir qisminə dayanıqlılığın təmin edilməsində büdcə gəlirləri daha çox diqqətdə saxlandığı halda, digərlərində büdcə xərcləri əsas kimi qəbul edilir. Son otuz il ərzində bu mövzunun çox geniş tədqiq olunmasına baxmayaraq, fiskal dayanıqlılıq anlayışı, onun göstəriciləri və ölçülməsi yolları ilə bağlı vahid yanaşma formalaşmamışdır.

Fiskal dayanıqlılıq anlayışına müasir yanaşma başlanğıcını Y.Domarin (1944) uzunmüddətli gələcəkdə əldə ediləcək büdcə profisitinin hazırkı xalis dəyərin məcmu dövlət borcunun başlanğıc dəyərində bərabər olması tezisindən götürür. Françisko və Hernandez (2002) fiskal dayanıqlılığın borcla maliyyələşdirilən büdcə kəsirinin, başqa sözlə, dövlət borcunun mövcud bazar dəyərinin gələcək dövr üzrə diskontlaşdırılmış büdcə profisitinə (*faiz ödənişləri nəzərə alınmadan*)

bərabər olduğu dövrlərarası büdcə məhdudiyəti şəklində izah edir. Müəlliflərin fikrincə, fiskal dayanıqlılığını müəyyənləşdirən başlıca amil - büdcə məhdudiyətidir və burada əsas məqsəd - büdcə kəsinin maliyyələşdirilməsi mənbələri və həmin mənbələrin istifadə oluna biləcək yuxarı həddinin müəyyənləşdirilməsidir.⁷⁹

T.Gaytner (2002) fiskal dayanıqlılığı - məcmu dövlət borcunun milli gəlirə nisbətinin uzunmüddətli dövrdə sabit qalması şəklində izah edir.⁸⁰ S.Edwards (2002) isə bu izahı bir qədər də dəqiqləşdirərək, fiskal dayanıqlılığı - məcmu dövlət borcunun milli gəlirə nisbətinin iqtisadiyyat üçün təhlükə yaratmayan səviyyədə saxlanması kimi ifadə edir.⁸¹

Broda və Veinştein (2004) fiskal dayanıqlılığı - dövlətin borclanma ehtiyacının, büdcə profisitinin (*faiz ödənişləri nəzərə alınmadan*) və məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin stasionar olması, cari maliyyə siyasətinin stabil qaydada borclanma/ÜDM nisbəti ilə davam etdirilə bilməsi şəklində izah edir.⁸² Burnside (2005) fiskal dayanıqlılığı - hökumətin dövlət borclarını ödəyəbilmə gücünün mövcud olması ilə yanaşı, eyni siyasət dəstini davam etdirə bilməsi (*məsələn, borcları ödəmək üçün vergilərin artırılmaması*) kimi müəyyən edir.

⁷⁹ <http://www.economy-ru.info/economy-ru.info/info/66910/> Модель Домара - Энциклопедия по экономике; Francisco de Castro and Pablo Hernandez de Cos (2002), "On the sustainability of the Spanish public budget performance", Instituto de Estudios Fiscales, Hacienda Pública Española / Revista de Economía Pública, 160 (1/2002).s. 9-10

⁸⁰ <https://www.thebalance.com> > ... > US Economy > Hot Topics Timothy Geithner: Biography, Effect on Economy - The Balance

⁸¹ Sebastian Edwards (2002), "Debt relief and fiscal sustainability", National Bureau of Economic Research, Working Paper 8939.s.3

⁸² Christian Broda and David E. Weinstein (2004), "Happy news from the dismal science: Reassessing Japanese Fiscal Policy and Sustainability", Columbia Business School, Center on Japanese Economy and Business, Working Paper Series, WP No. 228.s.7-10

Buiter (2003) fiskal dayanıqlılığı dövlətin indiki və gələcəkdəki ödəmə qabiliyyətinə təhlükə yaratmayan fiskal siyasət kimi izah edir.⁸³ Blanchard (1990) isə fiskal dayanıqlılığın təmin olunmasının iki şərtini: birincisi, məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin uzunmüddətli dövrdə başlanğıc səviyyəsinə yaxınlaşması (meyl etməsi); ikincisi isə, gələcəkdəki büdcə profisitinin bugünkü dəyərinin cari borca bərabər olması - irəli sürür.⁸⁴

Beynəlxalq Valyuta Fondunun ekspertləri isə fiskal dayanıqlığı - makroiqtisadi siyasətin öz cari vəziyyətini böhranın baş verməsi təhlükəsindən qoruması qabiliyyəti kimi xarakterizə edir.⁸⁵ Digər bir qrup alimlərə görə,⁸⁶ fiskal dayanıqlıq dedikdə, hazırkı nəslin ehtiyaclarının ödənilməsinin gələcək nəsillərin ehtiyaclarının ödənilməsinə neqativ təsir göstərməməsi başa düşülür.

İqtisadi ədəbiyyatda daha çox yayılmış və qəbul edilmiş bu yanaşmaları ümumiləşdirərək, fikrimizcə, fiskal dayanıqlılığı (*və ya dayanıqlı fiskal siyasəti*) - uzun müddətli dövrə dövlətin gəlir və xərcləri arasında disbalansın yaranmaması üçün büdcə kəsrinin və məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin məqbul səviyyədə stabil saxlanması (*həmin səviyyəni keçməməsi*) və bu şəraiti təmin etmək üçün əlavə vergi artımlarına gedilməməsi şəklində ifadə edə bilərik. Bu halda, əsas məsələ - uzun müddətli dövrə fiskal boşluğun kəmiyyət göstəricilərinin və həddlərinin hesablanmasıdır.

⁸³ Craig Burnside (2005), "Theoretical Prerequisites for Fiscal Sustainability Analysis", The World Bank, Fiscal sustainability in theory and practice A Handbook. Chapter 2. pp. s. 4, 11-30.

⁸⁴ Oliver Blanchard and others (1990) "The sustainability of fiscal policy: New answers to an old question", OECD Economic Studies No. 15. S.11-12

⁸⁵ <https://www.imf.org/ru/Home>

⁸⁶ Чебунин А.С. Финансовая устойчивость: понятие, сущность, факторы влияния <https://scienceproblems.ru/images/PDF/2018/29/finansovaja.pdf>

Hazırda fiskal dayanıqlılığın 6 forması sadalanır:⁸⁷

- borc dayanıqlılığı;
- pensiya sisteminin dayanıqlılığı;
- səhiyyə sisteminin dayanıqlılığı;
- büdcə sisteminin dayanıqlılığı;
- vergi sisteminin dayanıqlılığı;
- təbii resurslarla zəngin dövlətlərdə fiskal dayanıqlıq.

İstənilən halda, bütün bu formaların hər biri borc dayanıqlılığı ilə bilavasitə bağlıdır. Ölkənin iqtisadi sisteminin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fiskal dayanıqlılığın sadalanan bir və ya bir neçə forması aktual ola bilər. Hazırda, təbii resursla zəngin 47 dövlətdə: fiskal dayanıqlılığın təbii resursdan (neft, qaz, mis və s.) rəşional istifadə edilməsi baxımından dayanıqlıq; Avropa Birliyi ölkələrində pensiya, səhiyyə və ən son borc dayanıqlılığı aktualdır. İstənilən iqtisadiyyatda maliyyə sahəsində fiskal gəlirlərdən səmərəli istifadə edilməsi - büdcə sisteminin və icmal büdcənin səmərəliliyi, həmçinin, dövlət borclanmasının və kəsirinin optimal həddinin saxlanmasına, orta və uzun müddətli dövrdə fiskal sabitliyin pözulmasının və mümkün risklərin azaldılmasına hədəflənmişdir. Məhz bu səbəbdən, fiskal dayanıqlıq *fiskal risk*, *fiskal fəza konsepsiyası* ilə sıx bağlıdır.⁸⁸

Fiskal dayanıqlılıq anlayışına baxışların müxtəlifliyi onun qiymətləndirilməsi yönündə aparılan tədqiqatlara da öz təsirini göstərmiş, nəticədə, qiymətləndirilmə üsulları, istifadə olunan dəyişənlər, onların zaman tezlikləri və əhatə dövrü, tətbiq edilən ekonometrik metodlar baxımından, çox müxtəlif araşdırmalar həyata keçirilmişdir. Bu istiqamətdə mövcud mənbələri, əsasən iki qrupda təsnifləşdirmək

⁸⁷ <https://www.nbrb.by/bv/articles/10373.pdf>

⁸⁸ BVF-nin metodologiyasına görə UDM-in, dövlət büdcəsi gəlirlərinin və ixracın ən azı 20% təbii resurs hesabına formalaşarsa, həmin ölkə təbii resursla zəngin hesab edilir.

mümkündür. Birinci qrupa aid tədqiqatlarda - fiskal dayanıqlılıq, ekonometrik metdolarla təhlil edilmiş, xüsusilə, *zaman sırası və panel verilənlər* əsasında kointeqrasiya və vahid kök testlərindən geniş istifadə edilmişdir. İkinci qrupa aid tədqiqatlarda isə - fiskal dayanıqlılıq haqqında, iqtisadi göstəricilərin dövr ərzində necə dəyişməsinin təhlili əsasında fikir yürüdülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi mənbələrdə birinci qrup araşdırmalar əhəmiyyətli üstünlüyə malikdir.

Fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsinə "*mühasibat*", "*dövlərarası büdcə məhdudiyyəti*", "*qəfil dayanma*", "*ehtimal modeli*", "*bəşəri inkişaf*" kimi yanaşmalar mövcuddur ki, bunlardan ən geniş yayılanı - *dövlərarası büdcə məhdudiyyəti* yanaşmasıdır. Cari tədqiqatda Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün qiymətləndirmələrdə məhz bu yanaşmadan istifadə edilmişdir.

Dövlərarası büdcə məhdudiyyəti yanaşması əsasında fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsində: *stasionarlıq testləri və kointeqrasiya testləri* kimi iki qrup ekonometrik alətlərdən istifadə edilir. Fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsində stasionarlıq testlərindən istifadənin mümkünüyü Hamilton və Flavin (1986) tərəfindən irəli sürülmüş və ABŞ iqtisadiyyatı üçün hesablamalarda *Dickey-Fuller vahid kök testindən* istifadə edilmişdir.⁸⁹ Hazırda iqtisadçıların arsenalında daha geniş çeşid stasionarlıq testləri - *ADF, PP, KPSS, ER, NP testləri* - mövcuddur.

Hakkio və Rush (1991) tərəfindən fiskal dayanıqlılıq təhlilində istifadəsinin mümkünüyü irəli sürülən *kointeqrasiya testi* isə büdcə gəlirləri və büdcə xərcləri arasındakı uzunmüddətli əlaqələri müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə olunmaqdadır. Adıçəkilən müəlliflərin fikrincə, fiskal indikatorlar arasında kointeqrasiya

⁸⁹ James P. Cunningham, Arnold C. Harberger. *Microeconomic Tests Of Ricardian Equivalence*. 2005

əlaqələrinin mövcudluğu dövrlərarası büdcə məhdudiyyətinin təmin olunması baxımından vacibdir.⁹⁰

Dövlət büdcəsinin dayanıqlılığı - büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti; büdcənin vergi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti; büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti; iqtisadiyyata xərclər istisna olmaqla, büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti; nəzəri büdcə kəsrinin (büdcə gəlirləri ilə büdcə xərclərinin fərqi) ÜDM-ə nisbəti; faktiki büdcə kəsrinin (Neft Fondundan transfertlər xaric büdcə gəlirləri ilə büdcə xərclərinin fərqi) ÜDM-ə nisbəti göstəriciləri əsasında təhlil edilir və qiymətləndirilir.

2.3. Müasir dünya ölkələrində fiskal qaydalar və onların Azərbaycanada mümkün tətbiq istiqamətləri

Fiskal qaydalar - dünya iqtisadiyyatında son 25-30 illik dövr ərzində artan büdcə kəsrini bağlamaq, dövlət borcunu məhdudlaşdırmaq və fiskal dayanıqlılığı təmin etmək məqsədilə tətbiq edilən qaydaların məcmusundan ibarətdir. Nəzəri əsasları “İctimai seçim nəzəriyyəsi” və “Konstitusion iqtisadiyyat” yanaşmalarına söykənən fiskal qaydalar - *məhdud, nizamlayıcı və şəffaf dövlət, taraz büdcə, dövlət xərclərinin vergilərlə maliyyələşdirilməsi və ixtiyarı fiskal siyasətin qanun müstəvisində məhdudlaşdırılması* kimi başlıca məsələləri özündə birləşdirməkdədir.⁹¹

Fiskal qaydaların təşkilatı çərçivəsi üç əsas hissədən ibarətdir:

- *prosedur qaydaları* - büdcənin hazırlanması, təsdiqi və icrası prosesi ilə bağlı prosedurları əhatə edən qaydalar;

⁹⁰ Hakkio, C.S. and Rush, M. (1991) “Is the Budget Deficit “Too Large”, Economic Inquiry, Vol: 29, No: 3, pp. 429-445.

⁹¹ Ahmet Şengönül ve Mehmet Songur (2010), “Türkiyede mali kural: Olsaydı ya da olacaksa”, SETA Analiz, Sayı 29, s.4-5.

- *nizamlayıcı qaydalar* - şəffaflyq, hesabatlılyq və nəzarət mexanizmlərinin işləmə prosesi ilə bağlı qaydalar;

- *ədadi qaydalar* - müxtəlif maliyyə göstəricilərinə tətbiq edilən, normativ-hüquqi əsasa söykənən, konkret rəqəmlərlə ifadə olunan qaydalar.

Müasir hüquqi dövlətdə ixtiyari, yaxud müəyyən qaydalara söykənən fiskal siyasət həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, qeyd olunan qaydaların ilk ikisi – *prosedur və nizamlayıcı qaydalar* nisbətən daha üstün fəaliyyət göstərməkdədir. *Müəyyən qaydalara əsaslanan fiskal siyasət və ya fiskal qaydaların tətbiqi* dedikdə, yuxarıda sadalanan hər üç ünsürün bir-birini tamamlamaqla sıx şəkildə fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur.

Hazırda beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən başlıca fiskal qaydaları dörd əsas qrupda: *büdcə xərclərinə tətbiq edilən qaydalar; büdcə gəlirlərinə tətbiq edilən qaydalar; büdcə balansına (kəsinə) tətbiq edilən qaydalar; borclarıma qaydaları* - birləşdirmək mümkündür. Qeyd olunan qaydalar və onların tətbiq edildiyi bəzi ölkələr yığcam şəkildə Cədvəl 2.2-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2.2. Başlıca fiskal qaydalar və onların tətbiqi ilə bağlı beynəlxalq təcrübə

1. Büdcə xərclərinə tətbiq edilən qaydalar və bu qaydaların tətbiq edildiyi bəzi ölkələr	
Real büdcə xərcləri üçün yuxarı həddin müəyyənəşdirilməsi	Finlandiya, Niderland
Real xərclərin artım tempinə məhdudiyət	Fransa, Belçika, Danimarka
Səhiyyə xərclərinin artım tempinə yuxarı həddin qoyulması	Fransa
Nominal xərclərin artım tempinə məhdudiyət	Almaniya, Italiya
Nominal xərclərin yuxarı həddinin müəyyən edilməsi	Çexiya, İrlandiya, Italiya
Nominal xərclərin artımının nominal UDM-ə uyğunlaşdırılması (<i>nominal xərclər/ÜDM nisbətinin bəlli səviyyəsinin təmin edilməsi</i>)	Lüksemburq

2. Bütçə gəlirlərinə tətbiq edilən qaydalar və bu qaydaların tətbiq edildiyi bəzi ölkələr	
Nominal vergi gəlirlərindəki artımın nominal ÜDM-ə nisbətinin müəyyən səviyyəsi	Belçika
Birbaşa və ya dolayı vergi səviyyələrinin məhdudlaşdırılması	Danimarka
Gəlirlərin artıq olan hissəsinin geri ödənməsi	Finlandiya, Niderland
Gözləniləndən artıq vergi gəlirlərinin əldə edilməsi ehtimalına əsasən, həmin gəlirlərin yönləndiriləcəyi istiqamətin öncədən müəyyən olunması	Fransa
3. Bütçə balansına tətbiq edilən qaydalar (taraz bütçə qaydaları) və bu qaydaların tətbiq edildiyi bəzi ölkələr	
Bütçə balansının UDM-ə nisbətinin müəyyən səviyyəsi	Avstriya, Finlandiya, İngiltərə, İspaniya
Nominal bütçə tarazlığı	Belçika, Estoniya, Finlandiya, Almaniya, İrlandiya, İtaliya, Litva, Portuqaliya
Investisiya xərcləri xaric, nominal bütçə tarazlığı	İtaliya
Struktural bütçə tarazlığının UDM-ə nisbətinin müəyyən səviyyəsi	Danimarka
Struktural bütçə tarazlığı hədəfi	İsveç
4. Borclanma qaydaları və bu qaydaların tətbiq edildiyi bəzi ölkələr	
Borca xidmət xərclərinə limitin tətbiqi	Çexiya
Borclanmanın UDM-ə nisbətinin yuxarı həddi	İngiltərə, Polşa, Sloveniya
Ödəmə qabiliyyətinə uyğun nisbətdə borclanmanın yuxarı həddi	Macarsitan
Məcmu borc və borca xidmət xərclərinin əvvəlki ilin faktiki gəlirlərinə nisbətinə dair məhdudiyət	Slovakiya
Məcmu borcların UDM-ə nisbətinin azaldılması	Finlandiya
Borclanmanın nominal həcmində yuxarı hədd	Almaniya, İspaniya, Litva
Bütçə gəlirlərinin müəyyən faizi həcmində borclanma limiti	Estoniya

Mənbə: <http://www.stat.gov.az/menu/13/> Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi veb sahifəsində yerləşdirilmiş elektron "Statistik məlumat bazası". s. 236-241

Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət maliyyəsinin strukturunu nəzərə alaraq, fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsində dövlət büdcəsi, Neft Fondu və dövlət borcu göstəricilərindən istifadə edilməsi daha əhəmiyyətlidir. Neft Fondunun dayanıqlılığı Neft Fondunun gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti, Neft Fondunun xərclərinin ÜDM-ə nisbəti və Neft

Fondu vəsaitlərinin ÜDM-ə nisbəti göstəriciləri, dövlət borcunun dayanıqlılığı isə məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti göstəricisi əsasında təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının həm dövlət büdcəsində, həm də Neft Fondunda xərclərin artım sürəti gəlirlərin artım sürətini üstələyir. Yəni bu vəziyyətin uzunmüddətli dövrə eyni qaydada davam etdirilməsi *Neft Fondu vəsaitlərinin tükənməsi (və ya əhəmiyyətli dərəcədə azalması)* və ya *dövlət borcunun artması* ilə nəticələnə bilər. Digər tərəfdən, dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi olan vergi gəlirlərinin mövcud həcmi büdcənin dayanıqlılığını təmin etmək üçün yetərli deyil.

Fiskal dayanıqlılığın artırılmasının 2 mənbə hesabına həyata keçirilir: qeyri-neft sektoru inkişaf edir və kölgə iqtisadiyyatının leqallaşması sürətləndirilir. Növbəti ildə qeyri-neft sektorunun artımı 3,8 faiz olacağı halda, qeyri-neft sektorundan büdcə daxilolmaları 3,2 dəfə yüksələn tempə - 12 faiz, qeyri-neft sektoru üzrə ixrac isə 4,8 dəfə üstün tempə - 18,1 faiz artacaq "Vergi Məcəlləsi" nə edilən dəyişikliklər də orta vergi dərəcəsini aşağı salır.

Fiskal dayanıqlılığın təmin edilməsi yalnız qeyri-resurs iqtisadiyyatının inkişafı ilə mümkündür. Yəni, ölkədə dövlət maliyyəsinin uzunmüddətli dayanıqlılığını təmin etmək üçün, dövlət büdcəsi və Neft Fondunun gəlir və xərclərinin artım tempini uyğunlaşdırmaq, həmçinin vergiləri büdcənin əsas gəlir mənbəyinə çevirmək vacibdir. Bu məqsədlə, qaydalara əsaslanan fiskal siyasət istifadəsinin hazırlanması və həyata keçirilməsi orta və uzunmüddətli dövrdə əhəmiyyətli nəticələr verə bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatında uzunmüddətli dövrdə fiskal dayanıqlılığın təmin edilməsi məqsədlə müəyyən qaydalara əsaslanan *fiskal siyasətin (fiskal qaydaların)* tətbiq imkanlarını araşdırmaq üçün, birinci növbədə, hazırki dövrdə *dövlət maliyyəsinin dayanıqlılığının nisbətən zəif yönələrinə* nəzər salmaq vacibdir. Fikrimizcə, hazırda dövlət

maliyyəsinin sadalanan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa qadir fiskal qaydaları formalaşdırmaq məqsədilə *başlıca hədəflər (hədəf göstəriciləri)* kimi müəyyən edilən: dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-ə nisbəti və Neft Fondu xərclərinin ÜDM-ə nisbəti; vergi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti və vergi gəlirlərinin məcmu büdcə daxilolmalarına nisbəti; dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti və dövlət borcunun vergi gəlirlərinə nisbəti məqbul səviyyədə saxlanılmalıdır.

Hədəflərdə qeyd olunan “məqbul səviyyə” bir sıra iqtisadi və sosial inkişaf meyarları - *adambaşına düşən ÜDM-in uzunmüddətli real artım tempi, gəlirlərin yenidən bölgüsünə qədər və ondan sonrakı Cini indeksləri arasındakı fərq, İnsan İnkişafı İndeksi və bu qəbil digər göstəricilər* əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Qeyd olunan hədəflər müəyyən olunduqdan sonra həmin hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə *fiskal qaydalar* tətbiq edilə bilər:

- büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbətində yuxarı hədd məhdudiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- büdcə xərclərinin illik artımını vergi daxilolmalarının illik artımı səviyyəsi ilə məhdudlaşdırılması;
- Neft Fondundan büdcəyə illik transfertlərin Neft Fondunun illik daxilolmalarına nisbətində yuxarı hədd məhdudiyyətinin qoyulması;
- Neft Fondunun illik məcmu xərclərinin illik məcmu gəlirlərinə nisbətində yuxarı hədd məhdudiyyətinin qoyulması;
- Neft Fondundan büdcəyə illik transfertlərin büdcənin illik gəlirlərində payına yuxarı hədd məhdudiyyətinin qoyulması;
- vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbətində (vergi yükünə) yuxarı hədd məhdudiyyətinin qoyulması;
- məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətində yuxarı hədd məhdudiyyətinin qoyulması.

Lakin fiskal qaydaların tətbiqi, sadəcə çatışmazlıqları və onları aradan qaldırmaq üçün başlıca istiqamətləri müəyyən etməklə bitmir. Fiskal qaydaların formalaşdırılması kompleks yanaşma tələb edir və bu prosesin gedişində nəzərdə saxlanmalı olan bir sıra meyarlar (*Kopits-Symanski meyarları*) mövcuddur.⁹² Fiskal qaydalar: *dəqiq təsvir edilməli, qeyri-müəyyənliklərə yol verilməməlidir; qaydaların tətbiqində şəffaflığın təmin edilməsi diqqətdə saxlanmalı; sadə, anlaşıqlı və elastik olmalı; iqtisadi inkişafı ilə bağlı müəyyənləşdirilən hədəflərə uyğun gəlməli; etibarlı olmalı; iqtisadi siyasətin digər istiqamətləri ilə uyğunluq təşkil etməli; struktur islahatlarını dəstəkləyici xüsusiyyətləri özündə daşmalıdır.*

2.4. Dünyanın aparıcı ölkələrində fiskal sektorun dayanıqlığının qiymətləndirilməsi

Son 10 ildə dövlət (ictimai) maliyyəsi alətlərindən çevik şəkildə istifadə, *makroiqtisadi çərçivənin* bir sıra hallarda *makrofiskal çərçivə* ilə əvəzlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu hal, müsbət nəticələrlə yanaşı, müxtəlif fəsadlar da doğurmuşdur. Əsas diqqət çəkən məqam - *dünya üzrə borcun davamlı olaraq kəskin şəkildə artmasıdır*. Beynəlxalq Maliyyə İnstitutunun (Institute of International Finance) dərc etdiyi Qlobal Borc Bülletenində (Global Debt Monitor 2018) bu borc məbləğin 2016-ci ilin sonuna 208 trilyon ABŞ dolları, 2017-ci ilin sonuna 238 trilyon ABŞ dolları, 2018-ci ilin sonuna isə 247 trilyon ABŞ dolları təşkil etməsi və bunun, dünya UDM-nin 318%-nə çatdığı vurğulanır. Ölkələr arasında əsas pay Kanada, Fransa və İsveçrəyə məxsusdur və bu ölkələrin cəmi

⁹² Marco Buti, Sylvester Eijffinger and Daniele Franco (2003), "Revisiting the Stability and Growth Pact: Grand Design or Internal Adjustment?" European Commission Directorate-general for Economic and Financial Affairs, Economic paper, No 180. s.4

borcu 67 trilyon ABŞ dolları və ya ümumi dünya borcunun 27,1 %-i təşkil edir.⁹³

Hesabatda, belə yüksək borcun yaranmasının əsas səbəbi kimi - borclar üzrə aşağı faiz dərəcələrinin borclanmaya olan tələbi artırması, həmçinin bu tendensiyanın davamlı olmasının dünya üçün ciddi makroiqtisadi risk olduğu da göstərilir. Risk faktoru, təkcə borcun həcmının artması ilə deyil, həm də borcun artım tempinin dünya iqtisadiyyatının artım tempini üstələməsi ilə bağlıdır. Dövlət maliyyəsi müstəvisində yaranan və ya uzun müddətli dövrə ciddi fiskal təhdidlərin qarşısının alınması, bir qayda olaraq, "fiskal bufer" (*fiscal buffers*) və ya "fiskal fəzanın" (*fiscal space*) formalaşdırılması ilə minimallaşdırıla bilər.

İqtisadiyyatı təbii resursdan asılı olan ölkələrdə "fiskal bufer" rolunu təbii resursdan əldə edilən gəlirlər hesabına formalaşdırılan *suveren fondlar* (*neft, mis və s.*) oynayır. Fiskal ehtiyatların yaradılması: *gəlirlərin mobilizasiyası - vergi inzibətçiliğinin sərtləşdirilməsi*; büdcə xərclərinin faydalılığının artırılması - *xərclərin səmərəlilik, nəticəlilik və qənaətlilik meyarlarının yüksəldilməsi* əsasında həyata keçirilir.

Cadval 2.3. Dünya ölkələrində məcmu dövlət borcunun və büdcə balansının UDM-ə nisbəti

	2015		2016		2017		2018	
	Borc	Kəsir	Borc	Kəsir	Borc	Kəsir	Borc	Kəsir
Dünya	80,0	-3,3	83,1	-3,5	82,4	-3,3	82,1	-3,2
Inkişaf etmiş ölkələr	104,2	-2,5	106,7	-2,5	104,5	-2,2	103,8	-2,5
Inkişaf etməkdə olan və orta gəlir qrupuna aid edilən ölkələr	44,0	-4,4	46,9	-4,8	48,7	-4,4	50,7	-3,9
Avrozona	89,8	-2,0	88,8	-1,5	86,6	-0,9	84,4	-0,6

⁹³ <https://erlassjahr.de/wordpress/wp-content/uploads/2018/04/Global-Sovereign-Debt-Monitor-2018.pdf>

ABŞ	104,8	-3,2	106,8	-3,9	105,2	-3,8	106,1	-4,7
Fransa	95,6	-3,6	96,6	-3,6	96,8	-2,6	96,7	-2,6
AFR	70,9	0,8	67,9	0,9	63,9	1,0	59,8	1,5
Yaponiya	231,3	-3,8	235,6	-3,7	237,6	-4,3	238,2	-3,7
Birləşmiş Krallıq	87,9	-4,2	87,9	-2,9	87,5	-1,8	87,4	-2,0
Kanada	90,5	-0,1	91,1	-1,1	89,7	-1,1	87,3	-1,2
PIIGS								
Yunanıstan	178,8	-2,8	183,5	0,7	181,8	1,1	188,1	0,5
İrlandiya	76,9	-1,9	73,6	-0,5	68,6	-0,3	66,6	-0,2
İtaliya	131,5	-2,6	132,0	-2,5	131,8	-2,3	130,3	-1,7
Portuqaliya	128,8	-4,3	129,9	-2,0	125,7	-3,0	120,8	-0,7
İspaniya	99,4	-5,3	99,0	-4,5	98,4	-3,1	97,2	-2,7
BRICS								
Çin	41,1	-2,8	44,2	-3,7	47,0	-3,9	50,1	-4,1
Hindistan	70,0	-7,2	69,5	-7,2	71,2	-7,2	69,6	-6,6
Rusiya	16,3	-3,4	16,1	-3,6	15,5	-1,5	15,3	1,6
Braziliya	72,6	-10,3	78,4	-9,0	84,0	-7,8	88,4	-8,6
Cənubi Afrika Respublikası	49,3	-4,8	51,6	-4,1	53,0	-4,6	55,7	-4,6

Cədvəldən göründüyü kimi dünya üzrə borcun ÜDM-ə nisbəti: 2015-2016-cı illərdə bir qədər (3,1% bəndi); büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti -0,2% bəndi yüksəlməsinə baxmayaraq, 2017-2018-ci illərdə bu göstəricilər müvafiq olaraq: 0,3% bəndi azalaraq 82,1% və -3,2% təşkil etmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə borcun ÜDM-ə nisbəti: 2016 və 2017-ci ildə bir qədər artsa da (106,7%-2016), 2018-ci ildə azalaraq, 103,8% təşkil etmiş; büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti isə 2017-ci il istisna olmaqla (-2,%) dəyişməz qalmışdır (-2,5%).

İnkişaf etməkdə olan və orta gəlir qrupuna aid edilən ölkələrdə borcun ÜDM-ə nisbəti təxminən 2 dəfədən də artıq aşağı olmuş, lakin bütövlükdə, 2015-2018-ci illərdə 6,7% bəndi yüksələrək 50,7% təşkil etmiş; büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti isə 2016-cı ildə ən yüksək (4,8%) olsa da, 2018-ci ildə azalaraq -3,9% olmuşdur.

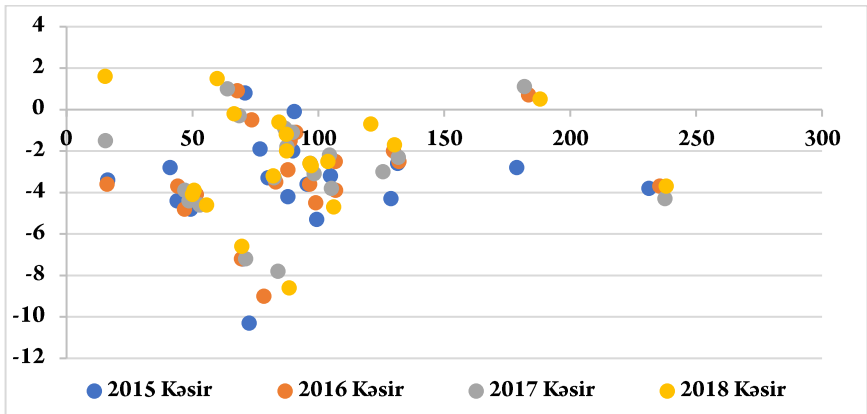

Diagram 2.1. Dünya ölkələrində məcmu dövlət borcunun və büdcə balansının ÜDM-ə nisbəti, %-lə

Avrozona ölkələrində borcun ÜDM-ə nisbəti bütün illərdə 90%-n altında (89,4-84,4%) və 2016-cı ildə ən yüksək (4,8%) olsa da, faktiki olaraq bu nisbət hər il azalaraq, 2018-ci ildə 84,4%; büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti də eyni olaraq, -2,0%-in altında olmaqla 2018-ci ildə cəmi -0,6% təşkil etmişdir.

Dövlət borcunun ÜDM-ə faiz nisbətinin artması Avrozona üzrə azalma meyli olsa da, inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələr üzrə bu göstəricinin həcmi əksinə, artmışdır. Avrozona üzrə qazanılan fiskal uğurlar son illərdə qəbul edilmiş fiskal institutların faydalılığı ilə bağlıdır. Məhz yeni fiskal qaydaların yaradılması və tətbiqi, fiskal intizamı yüksəltmiş, bu isə son nəticədə, həm dövlət borcunun ÜDM-ə faiz nisbəti, həm də büdcə kəsirinin ÜDM-ə faiz nisbətini azalması ilə nəticələnmişdir.

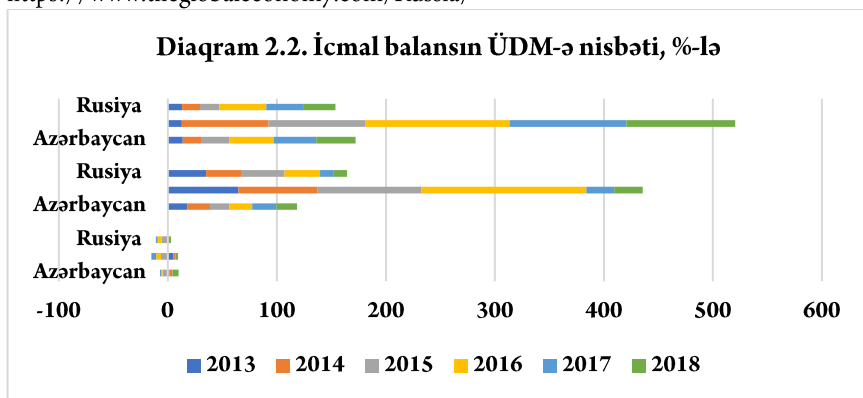
2018-ci ildə ölkələr üzrə borcun ÜDM-ə nisbətini ən yüksək səviyyəsinə görə sıralamada: Yaponiya – 238% (hər il artım dinamikası qalmaqdadır); Yunanıstan -188,1% (faktiki olaraq defolt ölkədir); İtaliya – 130,3%; Portuqaliya -120,8%; ABŞ -106,1% gəlir. Lakin büdcə kəsirinin

ÜDM-ə nisbətində görə isə ABŞ və Yaponiya daha yüksək (-4,6% və -3,7%) göstəriciyə malik olsa da, İtaliya cəmi -1,7%; Portuqaliya -0,7%; Yunanıstan -0,5% büdcə kəsirində malik olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, borcun ÜDM-ə büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbətində görə isə Rusiya 15,3%, büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbətində görə isə İrlandiya - 0,2% fərqlənir.

Cədvəl 2.4. Neft-qaz resursuna malik Azərbaycan, Qazaxıstan və Rusiyada icmal balansın ÜDM-ə nisbəti, %-lə

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
<i>icmal balansın ÜDM-ə nisbəti, %-lə</i>						
Azərbaycan	1,5	2,8	-4,81	-1,15	-1,33	5,43
Qazaxıstan	5,0	1,8	-6,26	-4,50	-4,27	2,58
Rusiya	-1,3	-1,07	-3,39	-3,67	-1,47	2,92
<i>Məcmu xarici borcun ÜDM-ə faiz nisbəti</i>						
Azərbaycan	18,2	20,5	17,98	20,61	22,51	18,68
Qazaxıstan	64,7	72,3	95,7	151,2	25,7	26,0
Rusiya	35,0	32,0	40,0	32,8	12,6	12,0
<i>Məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə faiz nisbəti</i>						
Azərbaycan	13,8	16,55	25,92	40,99	38,91	36,14
Qazaxıstan	12,9	79,50	88,83	132,3	107,1	99,99
Rusiya	13,1	16,3	17,7	43,12	33,89	29,55

Mənbə: <https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/>;
<https://www.theglobaleconomy.com/Kazakhstan/>;
<https://www.theglobaleconomy.com/Russia/>

Cədvəldən göründüyü icmal balansın ÜDM-ə nisbəti profisitlə Azərbaycan və Qazaxıstanda 2013-2014-cü illərdə və 2018-ci ildə, Rusiyada isə bütün illərdə kəsirlə kəsirlə yerinə yetirilmiş; məcmu xarici borcun ÜDM-ə faiz nisbəti 2013-2016-cü illərdə ən aşağı göstəriciyə Azərbaycan malik olmuş, lakin son 2 ildə Rusiya bu nisbəti 12,0-ə qədər aşağı sala bilmişdir. Məcmu dövlət borcunun (xarici və daxili borcun) ÜDM-ə faiz nisbətində də Rusiya bütün illərdə ən aşağı göstərici nümayiş etdirmişdir. ÜDM-in həcmindən də artıq göstərici ilə mütləq liderlik Qazaxıstana məxsus olmuşdur. Azərbaycanda xarici dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 2018-ci ildə 18,68 faiz, ölkənin valyuta ehtiyatlarına nisbəti isə cəmi 8,55%-i; müvafiq olaraq, Qazaxıstanda 26,0 və 27,01%; Rusiyada 12,0 və 11,57% təşkil etmişdir.

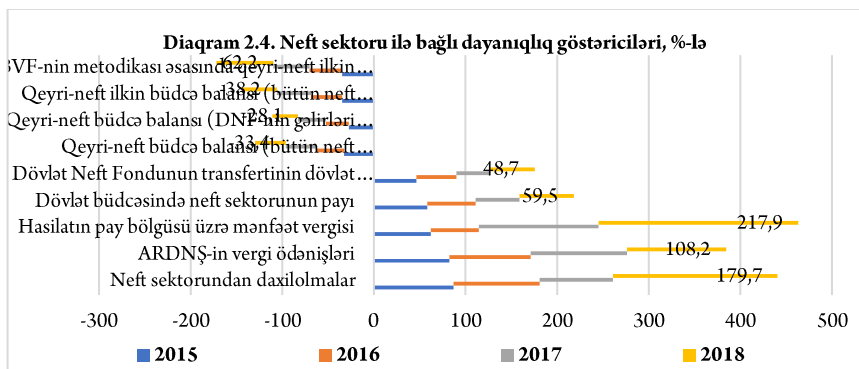
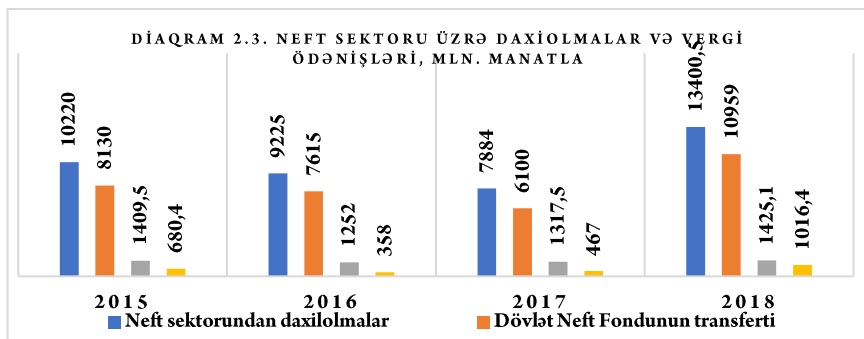
Son iki ildə dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi təbii resursla zəngin ölkələrin fiskal siyasətlərinin prioritetlərini dəyişərək yeni islahatlar aparmağa məcbur etmişdir. Bu isə borc siyasətində də baxışların dəyişməsinə şərtləndirmişdir. Resurs gəlirlərinin həcmnin azalması qeyri-resurs balansının qeyri-resurs ÜDM-nə faiz nisbətində də artmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 2.5. Neft sektoru ilə bağlı dayanıqlıq göstəriciləri

	2015	2016	2017	2018
Neft sektorundan daxilolmalar, mln. manatla	10220,0	9225,0	7884,0	13400,5
O cümlədən				
Dövlət Neft Fondunun transferti, mln. manatla	8130,0	7615,0	6100,0	10959,0
Əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	87,1	93,7	80,1	179,7
ARDNŞ-in vergi ödənişləri, mln. manatla	1409,5	1252,0	1317,5	1425,1
Əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	82,3	88,8	105,2	108,2
Hasilatın pay bölgüsü üzrə mənfəət vergisi, mln. manatla	680,4	358,0	467,0	1016,4
Əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	62,1	52,6	130,5	217,9
1. Dövlət büdcəsində neft sektorunun payı, %-lə	58,4	52,7	47,7	59,5
Meyar: Təbii resursla zəngin ölkələrdə aşağı nisbət 20-40%				

2.Dövlət Neft Fondunun transfertinin dövlət büdcəsi gəlirlərinə nisbəti, %-lə	46,5	43,5	36,9	48,7
Tələb: Dəyişməz real xərclər prinsipinə uyğun istifadə edilməlidir				
3.Qeyri-neft büdcə balansı (bütün neft komponentləri nəzərə alınmaqla) hesablanan), %-lə	-32,7	-29,4	-34,1	-33,4
Tələb: Davamlı olaraq azalması şərtdir				
4.Qeyri-neft büdcə balansı (DNF-nin gəlirləri çıxılmaqla hesablanan), %-lə	-27,2	-25,4	-30,1	-28,1
Tələb: Davamlı olaraq azalması şərtdir				
5.Qeyri-neft ilkin büdcə balansı (bütün neft komponentləri nəzərə alınmaqla) hesablanan), %-lə	-34,6	-33,8	-37,5	-38,2
Tələb: Davamlı olaraq azalması şərtdir				
6.BVF-nin metodikası əsasında qeyri-neft ilkin büdcə balansı, %-lə	-34,6	-35,8	-39,5	-62,2
Tələb: Davamlı olaraq azalması şərtdir				

Mənbə: AR Hesablama Palatasının 2015-2019-cu illər üçün "Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin icrasına haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatlarına Rəyləri / <https://sai.gov.az/filter?type=rey>

Cədvəldən göründüyü kimi 2015-2018-ci illərdə dövlət büdcəsinə neft sektorundan daxilolmalar 1,3 dəfə artaraq, 13,4 mlrd. manata, Dövlət Neft Fondunun transferti 34,8% artaraq 11,0 mlrd. manatla çatmış, dövlət büdcəsində neft sektorunun payı isə 58,4%-dən 59,5%-ə, Dövlət Neft Fondunun transfertinin dövlət büdcəsi gəlirlərində payı 46,5 %-dən 48,7%-ə, bütün neft komponentləri nəzərə alınmaqla hesablanan qeyri-neft büdcə balansı -32,7%-dən -33,4%-ə qədər, DNF-nin gəlirləri çıxılmaqla hesablanan qeyri-neft büdcə balansı isə -27,2%-dən -28,1%-ə yüksəlmişdir. Həmin göstəricilər BVF-nin metodikası əsasında hesablanan qeyri-neft ilkin büdcə balansında da dayanıqlı hesab edilməyən mənfi göstəricilərlə xarakterizə olunur.

SOCAR-da 2017-ci ildə 7427,1 min ton, 2018-ci ildə 7542,0 min ton neft hasil olunmuşdur. Ölkə üzrə ən iri vergi ödəyicilərindən biri olaraq, SOCAR dövlət büdcəsinin formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutur və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında təkanverici rol oynayır. Şirkət 2018-ci ildə büdcəyə 1608,1 mln. manat həcmində ödəmələr (gəlir vergisi istisna olmaqla) etmişdir. 2017-ci ildə mənfəət vergisi 635 mln. manat, 2018-ci ildə 590 mln. manat olmuşdur neftin maya dəyəri müvafiq olaraq - 87,352 mln. manat və 105,468 mln. manat, maliyyə xərcləri 890,0 mln. manat və 1126,0 mln. manat olmuşdur.⁹⁴

Fikrimizcə, neft-qaz sektorunda maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi baxımından, vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu, ilk növbədə mədən vergisinə aiddir. Ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq neft-qaz kompleksi müəssisələri xam neft və təbii qaz çıxarılmasına görə mədən vergisi ödəyirlər. Hazırda mədən vergisi neft və qaz sənayesi xərclərində və müəssisələrin hasil etdikləri məhsulun

⁹⁴<https://www.socar.az/az/page/hasilat-hesabat; C:/Users/User/Downloads/Davamlhesabat2018-ci.pdf>

<https://>

topdansatış qiymətlərində xeyli yüksək paya malikdir. Belə ki, ARDNŞ üzrə istehsala çəkilən xərclərə mədən vergisinin xüsusi çəkisi 35,5% (Dənizdə NQÇ İB üzrə 46,8%, Quruda NQÇ İB üzrə 11%), neftin topdan satış qiymətində isə 20,6% təşkil edir. Təbii qazın, mədən vergisi daxil edilmədən, tam maya dəyəri onun topdansatış qiymətindən dəfələrlə çox olduğu, respublikaya valyuta ilə qaz idxal edildiyi bir şəraitdə, göstərilən sahədə mövcud vergi mexanizmi müəssisələrin istehsalı artırmağa maraqlarını təmin etmir. Digər tərəfdən, hətta 100 ildən çox istismar edilən və məhsuldarlığı aşağı səviyyədə olan neft və qaz yataqlarına digər yataqlarla eyni səviyyədə mədən vergisinin tətbiqi, iqtisadi cəhətdən də səmərəli hesab edilə bilməz.

Qeyd edilənləri nəzərə almaqla, fikrimizcə, mədən vergisinin dərəcələri yataqların məhsuldarlığı və istismar müddəti əsas götürülməklə diferensiallaşdırılmalıdır. Bu praktikadan Rusiyada, o cümlədən Tatarıstanda, həmçinin Alyaskada (ABŞ) geniş istifadə edilir. Azərbaycan Respublikasında mədən vergisi dərəcələrinin göstərdiyimiz qaydada təkmilləşdirilməsi, bir tərəfdən, müəssisələrin kəşfiyyat və qazma işlərini artırmağa, digər tərəfdən isə təmir üçün əlavə vəsaitə malik olmağa səbəb olar və beləliklə də, hasilatın artırılması üçün əlavə imkan və stimulyar yaratmış olar.

Neft-qaz kompleksi müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığının təmin olunması ilə bağlı vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinin digər vacib istiqaməti - aksizlərin səmərəli tətbiqinin təmin olunması ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq neft məhsulları aksizli mallara aiddir. Bununla əlaqədar, tətbiq edilən aksiz dərəcələri həmin məhsulları istehsal edən müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmiş olur. Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə mümkün əlverişsiz təsirlərin qarşısının alınması məqsədilə aksiz dərəcələrinin neft məhsullarının dəyərlərinə optimal

nisbətdə formalaşdırılması və zəruri hallarda, çevik surətdə dəyişdirilməsi vacibdir.

Aksizlərin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi neft, qaz və neft məhsulları istehsalına olan vergi yükünün müəyyən hissəsinin bu məhsulların istehlakçılarının üzərinə köçürülməsi məsələsinin həlli ilə uzlaşdırılmalıdır.

AR-nın Vergi Məcəlləsində və bununla əlaqəli digər normativ-hüquqi sənədlərin tətbiqinin, neft-qaz kompleksi müəssisələrində maliyyə dayanıqlığına təsirinin digər mühüm cəhəti - vergi tutulan məbləğin müəyyən edilməsi zamanı xərclərin gəlirdən çıxılması, o cümlədən, təmir xərclərinin gəlirdən çıxılması qaydalarının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq, hazırda təmirə çəkilən xərclər yalnız təsdiq edilmiş limit həddində məhsulun maya dəyərinə daxil edilir. Bu isə neft-qaz kompleksi müəssisələrinin maliyyə nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Belə ki, məhsul vahidinin maya dəyərinin süni surətdə azaldılması mənfəətin həcmi və beləliklə də mənfəətdən verginin səviyyəsini artırır. Belə ki, ARDNŞ üzrə məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclərin əsas fəaliyyət növü üzrə cəmi xərclərdə xüsusi çəkisi hazırda 80%-ə yaxındır. Bu dəyişikliyin nəticəsidir ki, 1 ton neftin tam maya dəyəri 2018-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən azalmışdır. Başqa sözlə desək, neftin maya dəyərinin aşağı düşməsi intensiv amillər hesabına deyil, ancaq qanunvericiliyin dəyişməsi hesabına baş vermişdir.

Digər tərəfdən, müəssisələrdə gündəlik istismar prosesində, hətta təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilən təmir xərclərinin müəyyən olunmuş normadan artıq hissəsinin əsas vəsaitlərin qalıq dəyərinə əlavə edilməsi, uzun müddət istismar olunmuş fondların dəyərinin süni surətdə artırılmasına şərait yaradır.

Qarşılıqlı borcların, o cümlədən müəssisə və təşkilatların dövlət

büdcəsinə olan borclarının səviyyəsinə təsir edən amillərdən biri də mövcud vergi sistemi və vergi növləri üzrə vergi dərəcələridir. Bazar iqtisadiyyatına şəraitində vergi növlərinin sayının və onların dərəcələrinin iqtisadi inkişafı stimullaşdırma səviyyəsində müəyyən edilməsi və mərhələlər üzrə dəyişdirilməsi siyasətinin yürüdülməsi ən vacib məsələlərdən biridir. İqtisadiyyata vergi yükü yüksək olduqda, neqativ proseslər daha da artır və belə şərtlərlə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları nəinki artır, hətta azalır. Vergilərin səviyyəsinin azalması, digər şərtlər sabit qaldıqda, istehsalçıların sərəncamında qalan gəlirin artması deməkdir ki, bu da borcların ödənilməsi üçün real imkan yaradır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında uzunmüddətli dövrdə fiskal dayanıqlılığın təmin edilməsi məqsədilə fiskal siyasətin (fiskal qaydaların) tətbiq imkanlarını araşdırmaq üçün, ilk olaraq hazırkı dövrdə dövlət maliyyəsi dayanıqlılığının nisbətən zəif cəhətlərini müəyyən etmək vacibdir. Belə ki, həm dövlət büdcəsində, həm də Neft Fondunda xərclərin artım sürəti gəlirləri üstələyir. Uzunmüddətli dövrdə belə vəziyyətin davam etməsi Neft Fondunun vəsaitlərinin tükənməsinə və ya əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına, dövlət borcunun artmasına gətirib çıxara bilər. Digər tərəfdən, vergi gəlirlərinin bugünkü həcmi büdcənin dayanıqlılığını təmin etmək üçün də yetərli deyil. Halbuki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi məhz vergi daxilolmaları təşkil edir.

Bu illər ərzində neft gəlirləri tikinti, xidmət, dövlət idarəetməsi, müdafiə və sosial təminat kimi bir sıra digər sektorların da inkişafına birbaşa yol açmaqla ölkəyə tərəqqi gətirmişdir. İqtisadi artım prosesinin mühüm mərhələsini uğurla reallaşdırmağa imkan verən iqtisadi artım modeli sayəsində iqtisadiyyat 6 dəfə böyümüş, adambaşına düşən milli gəlir 5 dəfədən çox artmışdır. Bu dövr ərzində ölkədə qiymətlərin sabitliyi qorunmuş, xarici valyuta gəlirlərinin əhəmiyyətli artması nəticəsində, böyük həcmdə strateji valyuta ehtiyatları formalaşdırılmış,

milli valyutanın məzənnəsinin izafi möhkəmlənməsinə yol verilməməklə beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti qorunmuşdur.

Dövr ərzində bank sektorunda aktivlik yüksəlmiş, əmanətlərin həcmi 11 dəfə, kreditlərin həcmi 19 dəfə artmışdır. Bu dövrdə diqqət edilməli məqamlardan biri də 2011-ci ildən sonra iqtisadi artım sürətinin aşağı düşməsidir. İqtisadiyyata dövr ərzində qoyulan investisiyaların artmasına baxmayaraq, iqtisadi aktivliyin zəifləməsi müşahidə edilmişdir. Aktiv şəkildə kapital yığımı modeli bu dövrdən sonra özünün “doyumluluq” səviyyəsinə çatmışdır.

Aşağı neft qiymətləri dövrü: 2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya əmtəə bazarlarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşmasının mənfi təsirləri 2018-ci ilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə edilməyə başlamışdır. Mənfi təsir, ilk növbədə, tədiyə balansına, daha sonra iqtisadi artımın maliyyələşmə kanalları üzərindən iqtisadi aktivliyə ötürülmüşdür. ABŞ dollarının məzənnəsi milli valyutaya qarşı iki dəfəyə yaxın bahalaşmış, maliyyə sabitliyinin təmini üzrə bir sıra risklər formalaşmış, dövlət borcunun ödənilməsi üzrə fiskal yük artmışdır. Azərbaycan hökuməti iqtisadi aktivliyin bərpa edilməsi məqsədilə iqtisadi siyasətin daha da təkmilləşdirilməsi, institusional islahatların sürətləndirilməsi istiqamətində bir çox tədbirlər görmüşdür.

2018-ci ildən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatı keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Yeni iqtisadi artım yanaşmasına keçid məqsədilə 2010–2014-cü illərin iqtisadi artım modelinin, həmçinin həmin dövrdə reallaşdırılmış iqtisadi siyasətin təhlili nəticəsində əsas risk və çağırışların əsasında yeni artım dayaqlarının müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır.

Cədvəl 2.6-dan görüldüyü kimi 2005-2018-ci illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlirləri 20,36 mlrd manat və ya 10,9 dəfə, dövlət büdcəsinin xərcləri 20,58 mlrd manat və ya 10,6 dəfə, Dövlət Neft Fondunun

Cədvəl 2.6. Fiskal Sektor

Göstəricilər	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mln. manatla)	2055,2	11402,5	17153,2	17501,2	16446,9	22411,2
Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti (%-lə)	16,4	26,9	31,6	29,2	23,5	28,1
Dövlət büdcəsinin xərcləri (mln. manatla)	2140,7	11766	17786,8	17742,4	17588,4	22718,9
Dövlət büdcəsinin xərclərinin ÜDM-ə nisbəti (%-lə)	18,0	28,3	32,7	29,6	25,1	28,5
Dövlət büdcəsinin kəsiri (mln. manatla)	-85,5	-363,5	-633,6	-241,2	-1141,5	-307,7
Dövlət büdcəsinin kəsirinin ÜDM-ə nisbəti (%-lə)	-0,7	0,9	-1,2	-0,4	-1,6	-0,4
Dövlət Neft Fondunun gəlirləri (mln. AZN)	660,0	13088,5	7721,1	9410,2	12137,5	17614,1
Dövlət Neft Fondunun xərcləri (mln. AZN)	233,0	6386,5	9187,7	9022,1	11015,5	11455,6
Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlər (mln. AZN)	150,0	5915,0	8130,0	7615,0	6100,0	10959,0
Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlərin payı, %-lə	7,30	51,87	47,40	43,51	37,09	48,90
Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə AMB-yə transfertlər (mln.AZN)	-	-	-	-	3949,5	-
Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin həcmi (mln. USD)	1394,0	22766,8	33574,1	33147,0	35806,5	38515,2

gəlirləri 16,95 mlrd manat və ya 26,7 dəfə, Dövlət Neft Fondunun xərcləri 11,22 mlrd manat və ya 49,2 dəfə, Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlər 10,81 mlrd manat və ya 73,1 dəfə, dövlət büdcəsinin kəsiri -222,2 mln. manat və ya 3,6 dəfə artmışdır. Bu müddət ərzində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 16,4%-dən 28,1%-ə, dövlət büdcəsinin xərclərinin ÜDM-ə nisbəti 18%-dən 28,5%-ə, dövlət büdcəsinin kəsirinin ÜDM-ə nisbəti -0,7%-dən -0,4%-ə enmiş,

makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə AMB-yə transfertlər 2017-ci ildə 3,95 mlrd. manat təşkil etmişdir. Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin həcmi 37,12 mlrd USD və ya 27,6 dəfə artmışdır.

Azərbaycanda dövlət büdcəsinin formalaşmasında vergi gəlirləri ilə yanaşı, digər böyük maliyyə mənbəyi Neft Fondundan köçürülən vəsaitlərdir və bu köçürmələrin büdcədə payı 2005-ci ildəki 7,3% təşkil etdiyi halda, 2017-ci ildə 37,1%-ə, 2018-ci ildə 48,9%-ə yüksəlmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 2005-2018-ci illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlirləri 10,9 dəfə artdığı halda, Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlər 73,1 dəfə artmışdır. Təbii ki, bu, büdcənin neft gəlirlərinin hamısı deyil. Buraya, Azərbaycanda neft-qaz hasilatı ilə məşğul olan şirkətlərin büdcəyə vergi ödənişləri də əlavə edilsə, rəqəm daha da böyük olacaq. Həmin şirkətlərdən yalnız Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) dövlət büdcəsinə vergi ödənişləri haqqında məlumatlar əlçatandır. 2017-ci ildə ARDNŞ-in neft-qaz hasilatına görə dövlət büdcəsinə vergi ödənişləri sosial sığorta ayırmaları ilə birgə 113,5 mln. manat, 2018-ci ildə isə 132,0 mln. manat⁹⁵ olmuşdur ki, bu, Neft Fondundan köçürmələrlə birgə büdcə gəlirlərində neft amilini bir qədər də gücləndirir.

Neft Fondu yaradıldığı vaxtdan (2001-ci il) 2018-ci ilin sonuna qədər Fonda 148,23 mlrd. ABŞ dolları məbləğində vəsait daxil olmuşdur ki, bunun 41,15 mlrd. ABŞ dolları (62.24%-i) qeyd olunan dövr ərzində xərclənmişdir. 2018-ci il sonunda Neft Fondunun vəsaitləri 41,15 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da ölkə ÜDM-in 87,3%-i deməkdir.⁹⁶

Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının daha zəif artım tempi şəraitində Neft Fondundan transfertlər hesabına büdcə xərclərinin

⁹⁵ <https://socar.az/az/page/illik-hesabatlar-2018>

⁹⁶ <https://www.oilfund.az/report-and-statistics/report-archive>

yüksək sürətlə artımı, Neft Fondu daxilolmalarının əksər hissəsindən, əsasən büdcə vasitəsilə, xərclənməsi, neft hasilatının azalmağa başladığı və dünya bazarlarında neft qiymətlərinin kəskin dalğalandığı hazırkı dövr üçün uzunmüddətli fiskal dayanıqlılığına ən ciddi təhdidə çevirmişdir.

Məlum olduğu kimi Mərkəzi Bank tərəfindən iqtisadiyyata pul ötürülməsinin bir neçə kanalı var ki, bunlardan başlıcası faiz kanalıdır. Başqa sözlə, Mərkəzi Banklar kommertiya banklarına yenidən maliyyələşdirmə qaydasında verdiyi kreditlər üzrə faiz dərəcəsinə aşağı-yuxarı dəyişməklə kommertiya bankları vasitəsilə iqtisadiyyata ötürdüyü pul kütləsinin həcmi tənzimləyir və bu yolla iqtisadiyyatda qiymətlərin artım tempi üzərində nəzarəti əlində saxlamağa çalışır.

Makroiqtisadi sabitlik nöqtəyi-nəzərindən iqtisadiyyata ötürülə biləcək, başqa cür desək, iqtisadiyyatın “həzm edə biləcəyi” pul kütləsinin həcmi məhduddur. Bu artım, əsasən, Neft Fondu vəsaitlərinin iqtisadiyyata inyeksiyası hesabına baş verdiyindən, Mərkəzi Bank pul kütləsinin artımı üzərində nəzarəti fiskal siyasətə “güzəştə getmiş” olur və iqtisadi mənbələrdə bu hal, *fiskal dominantlıq* adlandırılır. Fiskal dominantlıq - Mərkəzi Bankın pul siyasəti qərarlarının hökumətin fiskal siyasəti və büdcə tələbləri tərəfindən ciddi şəkildə təsirləndiyi və ya məhdudlaşdırıldığı makroiqtisadi vəziyyətdir. Bu, Mərkəzi Bankın öz inflyasiya və iqtisadi hədəflərinə nail olmaq imkanlarını məhdudlaşdırır. Fiskal dominantlıq o zaman baş verir ki, maliyyə orqanı və ya xəzinədarlıq kimi fiskal orqan böyük cari kəsir və əlavə borclanma üçün yer qalmayan borc yükü ilə üzləşir. Xərcləri maliyyələşdirmək üçün hökumət daha sonra mərkəzi bankdan pul çap etməklə kəsirin maliyyələşdirilməsinə kömək etməsini xahiş edir. Normal şəraitdə Mərkəzi Bank müstəqildir və inflyasiyanın hədəflənməsi, məşğulluğun sabitləşdirilməsi və ya

məzənnənin idarə edilməsi kimi pul siyasəti məqsədlərini həyata keçirir.⁹⁷ Bütün bunların nəticəsi olaraq, pul siyasətinin effektivliyi azalır.

Neft Fondundan büdcəyə transfertlərin artımı ilə manatla pul bazasının artımı arasında əlaqəni də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, manatla pul bazasının dəyişməsi inflyasiyaya təsir edən başlıca amillərdəndir. Xüsusilə, 2006-cı ildən sonra inflyasiyanın yüksəlməsi və volatilliyinin artmasında, məhz Neft Fondundan transfertlərin artımı xüsusi rol oynamışdır. Azərbaycanca Neft Fondundan dövlət büdcəsinə böyük həcmli köçürmələrin başladığı 2006-cı ilə qədər, onunla eyni inkişaf mərhələsində olan ölkələrlə müqayisədə daha aşağı və stabil inflyasiya müşahidə edilmişdir. 2006-cı il və daha sonrakı illərdə isə bu tip köçürmələrin həcmnin sürətlə böyüməsi pul siyasətinin fiskal siyasətin təsiri altına düşməsinə səbəb olmuş və nəticədə, onun effektivliyini azaltmışdır.

Fiskal dominantlığın nəticəsi olaraq pul siyasətinin effektivliyinin azalmasının digər vacib göstəricisi faiz dərəcələrində müşahidə edilən yüksəlmədir. Pulun iqtisadiyyata ötürülməsində fiskal kanalın daha işlək olması, pul siyasətinin faiz dərəcələri üzərində təsir imkanlarını zəiflədir, belə olan halda, inflyasiyaya nəzarət edə bilmək üçün məzənnə kanalından istifadə yolu seçilir. Bu zaman, kommərsiya banklarının mərkəzləşdirilmiş ucuz maliyyə resurslarına çıxışı məhdudlaşır. Yəni, Mərkəzi Bankın aşağı faizlə kommərsiya banklarına verilməklə, iqtisadiyyata ötürə biləcəyi pullar, bu halda, əsasən Neft Fondundan büdcəyə köçürülən vəsaitlərin konvertasiyasına sərf olunmaqla, büdcə kanalı ilə iqtisadiyyata çıxmış olur. Nəticədə, bankların cəlb etdiyi resursların böyük hissəsi nisbətən daha baha olan digər vəsaitlər - əmanət

⁹⁷ <https://www.babypips.com/forexpedia/fiscal-dominance>

və depozitlər hesabına formalaşdırılır. Bu isə sonda həm depozit, həm də kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin yüksəlməsi ilə nəticələnir.

Fiskal dominantlığın faiz dərəcələrinə təsiri təkcə yuxarıda deyilən mexanizmlə məhdudlaşmır. Qeyd etdiyimiz kimi, Neft Fondundan köçürmələrin sürətli artımı ölkədə həm inflyasiyanın tempini və həm də onun dəyişkənliyini artırmışdır. İnflyasiyadan faiz dərəcələrinə keçidin özünün ətalətliliyi, yəni faiz dərəcələrinin indiki ilə yanaşı həm də, əvvəlki illərin inflyasiya səviyyəsindən təsirləndiyi nəzərə alınsa, fiskal dominantlığın inflyasiya kanalı ilə həm də real faiz dərəcələrini yüksəltdiyini müşahidə edə bilərik.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN VERGİ SİSTEMİNİN VƏ VERGİ DAXILOLMALARININ TUTULMA MƏNBƏLƏRİ VƏ İQTİSADİYYATIN SEKTORLARI ÜZRƏ MAKROİQTİSADİ TƏHLİLİ

3.1. Birbaşa və dolay vergilərin tətbiqinin xüsusiyyətləri.

Vergitutma nəzəriyyəsində vergilər formalaşma mexanizmindən və tutulma üsulundan asılı olaraq: *birbaşa* və *dolay* vergilərə bölünür. Birbaşa və dolay vergilərin nisbəti, həm də, ölkənin vergi sistemini xarakterizə etmək üçün istifadə edilən çox vacib bir iqtisadi göstərici hesab edilir.

Birbaşa vergilər - əmlakın dəyərindən və yaxud gəlirdən birbaşa tutulan vergilərdir və bilavasitə vergi ödəyicisinin özündə formalaşır, onun gəlirindən və ya əmlakından tutulur və həm də belə vergilərin dəqiq məbləği də əvvəlcədən məlum olur. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində birbaşa vergilərə - *fiziki şəxslərin gəlir vergisi; hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi; əmlak vergisi (mənzil vergisi, kapital artımı vergisi), torpaq vergisi; mədəni vergisi; sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi; yol vergisi, sosial sığorta fonduna ayırmalar, qiymətli kağızlarla edilən əməliyyatlar, miras və hədiyyələr* daxildir.

Dolay vergilər isə satılan məhsulların, görülən iş və xidmətlərin qiymətindən tutulan və qiymətlərin üzərinə dövlət tərəfindən qoyulan əlavə kimi tətbiq olunan vergilərdir və bu, əslində müəyyən mənada, gizli şəkildə vergi tutulmasını əks etdirir. Dolay vergilər təsərrüfat subyektlərindən onların fəaliyyətlərinin nəticələrindən asılı olmayaraq tutulur. Dolay vergilərə - *əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, gömrük rüsumları, alış və satış vergiləri və mədəni vergisi* daxildir.

İqtisadiyyatın sabit və nisbətən inkişaf etmiş vəziyyətində əsas ağırlıq birbaşa vergilərin üzərinə düşməlidir. Birbaşa vergiyə cəlb etmədə vəsaitlərin səfərbər edilməsi yeni dəyərin bölüşdürülməsi mərhələsində başlayır və bu halda dövlət, gəlirin bir hissəsinə öz hüququnu gəlirin yarandığı anda bəyan edir.

Vergi obyektini kimi gəlirin (əmək haqqı, mənfəət, faiz, dividend və s.) çıxış etdiyi vergilər *şəxsi vergilər*, əmlakın (torpağın, evin, qiymətli kağızların, minik vasaitlərinin) dəyərinin çıxış etdiyi vergilər isə *real vergilər* adlandırılır.

Verginin hər iki növünün vergi ödəyicilərinin və dövlətin mənafehləri baxımından, özünəməxsus üstün və çatışmayan cəhətləri vardır. (Bax: Sxem 3.1.)

Birbaşa vergilərin əsas üstünlüyü dövlət büdcəsini kifayət qədər sabit gəlirlərlə təmin etməsidir və bu vergi növü məcmu tələbə məqsədli təsir edilməsi, gəlirlərin bölüşdürülməsi və sosial sabitliyin təmin edilməsi üçün kifayət qədər effektiv vasitə hesab edilir.

Birbaşa vergilərin çatışmayan cəhəti isə onun açıq olması ilə əlaqədardır. Vergi ödəyiciləri onlardan tutulan verginin həcmi aşkar görürlər və ödənməli olan vergi kəmiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olarsa, ondan yayınmağa və gəlirlərini gizlətməyə çalışırlar.

Birbaşa vergilərin tutulmasında əsas meyar kimi vergi ödəyicisinin rezident sayılıb-sayılmaması qəbul edilir. Rezident sayılan vergi ödəyicisi həm öz ölkəsində, həm də ölkədən xaricdə əldə etdiyi gəlirlərə görə vergi öhdəliyi daşıyır. Birbaşa vergilərdə vergi rezidentliyi kriterisinin tətbiq olunması, həm də vergi yükünün xarici və yerli vergi ödəyiciləri arasında bərabər şəkildə paylanmasının təmin edilməsi məqsədini güdür.

Vergitutmada qeyri-rezident vergi ödəyicilərinin birbaşa vergilərə cəlb olunmasının iki metodundan: verginin ödəmə mənbəyində tutulması və daimi nümayəndəlik yaratmaqla həyata keçirilən fəaliyyətin

Sxem 3.1. Birbaşa vergilərin üstün və çatışmayan cəhətləri

Üstün cəhətləri	Çatışmayan cəhətləri
Birbaşa vergilər	
<ul style="list-style-type: none"> • dövlət büdcəsini kifayət qədər sabit gəlirlərlə təmin etməsi • məcmu tələb məqsədli təsir edilməsi • sosial sabitliyin təmin edilməsi üçün kifayət qədər effektiv vasitə olması 	<ul style="list-style-type: none"> • açıq olması • tutulan verginin həcmi aşkar görünməsi və ödənməli olan vergi kəmiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olarsa, ondan yayınmağa və gəlirlərin gizlədilməsinə çalışırlar
Dolay vergilər	
<ul style="list-style-type: none"> • gizli, qapalı olması • insanların əldə etdikləri məhsulun dəyərində dolay yolla vergi əlavə edildiyinin fərqi olmaması • əhəlinin rifahı və alıcılıq qabiliyyətindən asılılığı səbəbindən və müəyyən qənaət tələb etmədiyindən, istehlakçı üçün də əlverişlidir, çünki məcburi yığım olmadığı halda belə, son məhsulun istehlak həcmi ilə dəqiq müəyyən edilir; • bu verginin sayəsində həqiqi dəyəri aşağı olan, məsələn, spirtli içki və tütün məhsullarının dəyərində xeyli əlavələr edilir və bunun sayəsində cəmiyyətin bu 	<ul style="list-style-type: none"> • əhali arasında vergi yükünün qeyri-bərabər paylanması • fərdi vergi tutumunu ödəyici özü müstəqil şəkildə tənzimləyir; • hər bir müştərinin gəlirlərinə qeyri-mütənasib bölünür və nəticədə, bu vergilərdəki dərəcələrin artması sosial cəhətdən aztəminatlı əhali üçün əlçatmaz olur; • bu vergi növünün əsas çatışmayan cəhəti həm də, onun əhali arasında vergi yükünün qeyri-bərabər paylanmasını gücləndirməsidir; • məhsulun dəyərində dolay vergi növünün əlavə edilməsi əhəlinin varlı təbəqəsi üçün hiss edilməz olsa da, yoxsul təbəqənin alıcılıq qabiliyyətinə müvafiq deyildir; • bilavasitə istehlakçının xərclərinə, vətəndaşların güzəranına əhəmiyyətli təsir göstərdiyinə görə, bu cür vergilərin, xüsusi ilə ƏDV-nin tutulma dərəcəsinə, tətbiq şərtlərinə daha ciddi yanaşılmalıdır; • dolay vergilərin dərəcələrini qaldırmaq və yığım şərtlərini ağırlaşdırmaqla bütdcə gəlirlərinin gözlənilən artımına nail olmaq həmişə mümkün olmadığından, bu vergi növü dövlətin fiskal tələbatlarına görə qeyri-elastikdir;

<p>məhsullara ehtiyacları bir qədər rasionallaşdırılır;</p> <ul style="list-style-type: none"> • bilavasitə gömrük rüsumları forması kimi dövlətə yerli istehsalçılara təsir etməyə, əcnəbi rəqiblərdən qorumağa və onların dünya bazarına çıxmasına kömək edir; • bu vergi növünün tutulması üzərində nəzarət vergi xidməti işçilərinin sayının artırılmasını tələb etmir; • dolay vergilər üzrə daxilolmalar çox da güclü və inkişaf etmiş vergi aparatı tələb etmir; • dolay vergilər üzrə daxilolmalar təsərrüfat dövriyyələrinin həcmi ilə müəyyən olunduğuna görə sənaye, ticarət və xidmət sferasında işgüzar fəallığın artması və ya azalması amilindən asılı olaraq dəyişir. 	<ul style="list-style-type: none"> • dolay vergitutma mexanizmi iqtisadiyyatdakı maliyyə gərginliyini artırır, istehsalı və əmtəə dövriyyəsini sıxışdırır, sahibkarlığın inkişafına mane olur; • tənzimləyici orqanlar dolay vergiləri uğurla toplamaq üçün istehsalçıları istehsal olunmuş məhsulların istehsalı və satışına məcburi qaydalar qoymaqla məhdudlaşdırırlar; • dolay vergilərin toplanması sahibkarların da mənafeələrinə ziddir, çünki satış qiymətini dolay vergi dərəcəsidəki artıma mütənəsbil olaraq daima artırmaq həmişə mümkün olmadığından, bu vergi növü, onların əldə edəcəkləri mənfəəti də məhdudlaşdırır; • dolay vergilər fiskal xarakter daşıyır və buna görə də, bazar segmentinə daxil olan mallara nəzarət etmək və düzgün vergiyə cəlb etmək üçün çox sayda işçi heyətinin saxlanılmasına ehtiyac yaranır; • dolay vergi kimi gömrük rüsumu ölkəyə qaçaq malların gətirilməsinin qarşısını almaq üçün nəhəng bir gömrük aparatının saxlanması və nəticədə, dolay vergilərin həcmində azaldılmasına gətirib çıxarır; • ƏDV və aksizlər, nəticə etibarilə, qiymət formalaşdırıcı bir komponent kimi çıxış edir, belə ki, aksizlərin çox az sayda məhsullara tətbiq edilməsi, bu vergi növünün iqtisadi inkişafda o qədər də aparıcı rol oynamadığını göstərir və faktiki olaraq iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün çox da əhəmiyyət daşıyır;
---	---

vergiyə cəlb olunması kimi istifadə edilir. Qeyri-rezidentlərin ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunması onun rezidenti olmadığı ölkə mənbəyindən əldə etdiyi gəlirinin bir hissəsinin həmin ölkənin dövlət nəfəsinə alınmasını nəzərdə tutur.

Qeyri-rezidentlərin vergiyə cəlb olunması bir qayda olaraq, onların gəlirlərinin passiv və ya aktiv xarakter daşmasından asılı olaraq həyata keçirilir. Passiv gəlirlərə dividend və faiz gəlirləri aid edilir və onların vergiyə cəlb olunması ödəmə mənbəyində həyata keçirilir. Qeyri-rezidentlərin aktiv gəlirlərinə isə onların rezidenti olmadığı ölkələrdə daimi nümayəndəlik vasitəsilə həyata keçirdikləri fəaliyyətdən əldə olunan gəlirləri aid edilir. Daimi nümayəndəliyin yaradılmasının əsas əlamətləri kimi fəaliyyətin həyata keçirildiyi yerdə binanın, qurğunun və ya işçi heyətin mövcud olması qəbul edilir.

Lakin bəzən qeyri-rezident tərəfindən ölkənin ictimai nemətlərindən istifadə edilməsinə baxmayaraq, dövlətə heç bir vergi ödənilmir və ya vergi qismən ödənilir. Rezidentlər ölkənin ictimai nemətlərindən daha çox istifadə etmələrinə baxmayaraq, bəzi hallarda, qeyri-rezidentlər üçün vergi dərəcələri rezidentlərlə müqayisədə daha yüksək olur və bunun nəticəsində, vergi yükünün qeyri-bərabər bölüşdürülməsi baş verir. Başqa hallarda, məhdud dairədə vergi ödəyicilərinə müxtəlif güzəşt və azadolmalar tətbiq edilir ki, bu da vergi ödəyicilərinə münasibətdə ədalətlik prinsipini pozmaqla, açıq-aşkar diskriminasiya sayılır.

Dolayı vergilərin üstün cəhəti - onların gizli, başqa sözlə, qapalı olmasındadır. İnsanların əksəriyyəti bu vergi növünü necə ödədiyinin, əldə etdikləri məhsulun dəyərində dolayı yolla vergi əlavə edildiyinin fərqlində olmurlar. Dolayı vergilər, əhalinin rifahı və alıcılıq qabiliyyətindən asılılığı səbəbindən, birbaşa vergilərə nisbətən üstünlüklərə malikdir. Bu vergilər, müəyyən qənaət tələb etmədiyindən

istehlakçı üçün də əlverişlidir, çünki məcburi yığım olmadığı halda belə, son məhsulun istehlak həcmi ilə dəqiq müəyyən edilir. Dolayı verginin sayəsində həqiqi dəyəri aşağı olan, məsələn, spirtli içki və tütün məhsulların dəyərində xeyli əlavələr edilir və bunun sayəsində cəmiyyətin bu məhsullara ehtiyacları bir qədər rasionallaşdırılır. Bilavasitə gömrük rüsumları formasında olan dolayı vergilər dövlətə yerli istehsalçılara təsir etməyə, əcnəbi rəqiblərdən qorumağa və onların dünya bazarına çıxmasına kömək edir. Həm də, bu vergi növünün tutulması üzərində nəzarət vergi xidməti işçilərinin sayının artırılmasını tələb etmir.

Dolayı vergilərin belə üstünlükləri ilə yanaşı mənfi cəhətləri də var. Belə ki, fərdi vergi tutumunu ödəyici özü müstəqil şəkildə tənzimləyir. Dolayı vergi hər bir müştərinin gəlirlərinə qeyri-mütənasib bölünür və nəticədə, bu vergilərdəki dərəcələrin artması sosial cəhətdən aztəminatlı əhali üçün əlçatmaz olur. Dolayı vergi növünün əsas çatışmayan cəhəti həm də, onun əhali arasında vergi yükünün qeyri-bərabər paylanması gücləndirməsidir. Belə ki, məhsulun dəyərində dolayı vergi növünün əlavə edilməsi əhalinin varlı təbəqəsi üçün hiss edilməz olsa da, yoxsul təbəqənin alıcılıq qabiliyyətinə müvafiq deyildir. Dolayı vergilər bilavasitə istehlakçının xərclərinə, vətəndaşların güzəranına əhəmiyyətli təsir göstərdiyinə görə, bu cür vergilərin, xüsusi ilə ƏDV-nin tutulma dərəcəsinə, tətbiq şərtlərinə daha ciddi yanaşılmalıdır.

Dolayı vergilərin ən böyük nöqsanlarından biri - onun dövlətin fiskal tələbatlarına görə qeyri-elastik olmasıdır. Dolayı vergilərin dərəcələrini qaldırmaq və yığım şərtlərini ağırlaşdırmaqla büdcə gəlirlərinin gözlənilən artımına nail olmaq həmişə mümkün olmur. Dolayı vergitutma mexanizmi iqtisadiyyatdakı maliyyə gərginliyini artırır, istehsalı və əmtəə dövriyyəsinə sıxışdırır, sahibkarlığın inkişafına mane olur. Tənzimləyici orqanlar dolayı vergiləri uğurla toplamaq üçün

istehsalçıları istehsal olunmuş məhsulların istehsalı və satışına məcburi qaydalar qoymaqla məhdudlaşdırırlar.

Dolayı vergilərin toplanması sahibkarların da mənafeələrinə ziddir, çünki satış qiymətini dolayı vergi dərəcəsidəki artıma mütənasib olaraq daima artırmaq həmişə mümkün olmadığından, bu vergi növü, onların əldə edəcəkləri mənfəəti də məhdudlaşdırır.

Dolayı vergilər fiskal xarakter daşıyır və buna görə də, bazar seqmentinə daxil olan mallara nəzarət etmək və düzgün vergiyə cəlb etmək üçün çox sayda işçi heyətinin saxlanılmasına ehtiyac yaranır. Dolayı vergi kimi gömrük rüsumu ölkəyə qaçaq malların gətirilməsinin qarşısını almaq üçün nəhəng bir gömrük aparatının saxlanmasını və nəticədə, dolayı vergilərin həcmnin də azaldılmasına gətirib çıxarır.

Ümumilikdə isə həm ƏDV, həm də aksizlər, nəticə etibarilə, qiymət formalaşdıran bir komponent kimi çıxış edir. Aksizlərin çox az sayda məhsullara tətbiq edilməsi, bu vergi növünün iqtisadi inkişafda o qədərdə aparıcı rol oynamadığını göstərir və faktiki olaraq iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün çox da əhəmiyyət daşımır.

Dolayı vergilərin bütün bu sadalanan müsbət və mənfi cəhətlərini nəzərə alaraq, ümumiləşdirmək olar ki, dolayı vergilər vergilərin əsas optimallıq tələblərinə cavab vermədiyindən, dövlətin vergi sistemində hakim mövqeyə malik ola bilməz. Yalnız dolayı və birbaşa vergilərin toplanmasının rəşional birləşməsinin ölkənin vergi maraqlarına və vergi ödəyicilərinin iqtisadi faydalarına cavab verəcək bir vergi sistemi yarada bilər.

Məhz bunu nəzərə alaraq, fikrimizcə, dolayı vergilər üzrə daxilolmaların artırılması istiqamətində deyil, dolayı vergilərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində islahatlar aparılmalı, ilk növbədə, regionlarda vergi nəzarəti gücləndirilməli, vergidən yayınma halları aradan qaldırılmalı, inflyasiyanın qarşısını almaq şərtilə və vergi

yükünü ağırlaşdırmadan səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilməlidir. Bütçə gəlirlərinin tərkibində vergilər üzrə daxilolmaları, o cümlədən, dolayı vergilər üzrə daxilolmaları təhlil edərək qiymətləndirmək daha effektiv nəticə verərdi.

Birbaşa vergilərlə dolayı vergilər arasındakı nisbət ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, dolayı vergilər üzrə daxilolmalar çox da güclü və inkişaf etmiş vergi aparatı tələb etmir. Dolayı vergilər üzrə daxilolmalar təsərrüfat dövriyyələrinin həcmi ilə müəyyən olunduğuna görə sənaye, ticarət və xidmət sferasında işgüzar fəallığın artması və ya azalması amilindən asılı olaraq dəyişir. İqtisadi fəallığın aşağı olduğu, dövlətin daha çox maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı olduğu vaxtlarda dolayı vergilər üzrə daxilolmalar bir qayda olaraq azalır.

3.2. Vergi daxilolmalarının birbaşa və dolayı vergilər üzrə qruplaşdırılması və təhlili

Son illərdə ölkədə Fiskal fəzanın (və ya fiskal buferin) tərkib ünsürü olaraq vergitutmada innovativ üsulların tətbiqi daha da aktuallaşır. Bu əsasda, Dövlət Maliyyəsi sahəsində beynəlxalq standart hesab edilən Beynəlxalq Valyuta Fondunun Dövlət Maliyyə Statistikası Təlimatına əsasən vergilərin birbaşa və dolayı vergilər üzrə qruplaşdırılmasını metodoloji baza kimi qəbul edərək, Azərbaycanda birbaşa və dolayı vergi növlərinin vergi sistemində, dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsində necə əks olunduğunu, başqa sözlə, vergi daxilolmalarının ödəmə mənbələrinə görə strukturunu aşağıdakı cədvəlin məlumatları əsasında təhlil etməyə çalışaq. (Cədvəl 3.1, 3.2 və 3.3).

3.1-ci cədvəllərdən görüldüyü kimi 2000-2018-ci illər ərzində Azərbaycanın dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları 18,4 dəfə artaraq

Cədvəl 3.1. 2000-2018-ci illər ərzində vergilər, mln. manatla

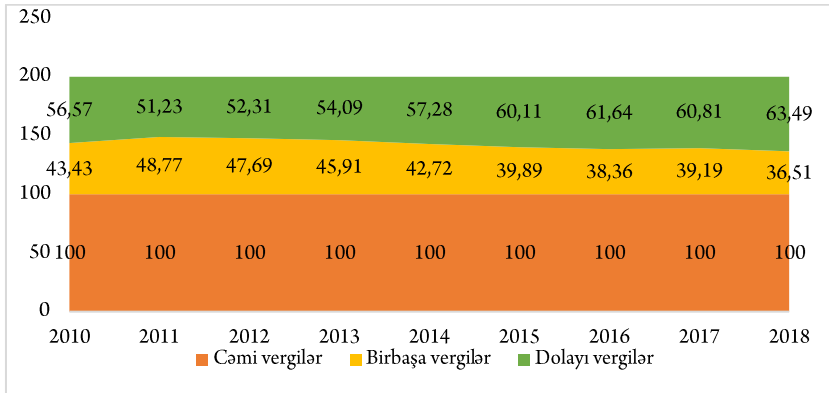
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi vergilər	5266,8	6395,3	6975	7654,2	8370,2	8791,3	9031	9356,2	10587,3
Birbaşa vergilər	2287,3	3118,7	3326,5	3514,2	3575,9	3506,6	3464,2	3666,3	3865,8
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590,2	715,7	813,0	859,7	980,3	982,5	1145,7	1040,3	995,9
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	1429,9	2134	2252	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2	2285,9	2499,7
Torpaq vergisi	35,3	35,3	30,6	33,1	35,4	48,7	50,3	50,4	50,6
Əmlak vergisi	101,8	103,9	105,1	125,1	141,3	148,2	174,7	178,6	182,2
Mədən vergisi	130,1	129,8	125,8	121,5	116,2	116,1	110,3	111,1	137,4
Dolayı vergilər	2979,5	3276,6	3648,5	4140	4794,3	5284,7	5566,8	5689,9	6721,5
Əlavə dəyər vergisi	2082,5	2222,7	2366,9	2710	3119,6	3454,7	3623,5	3668,6	4287,6
Aksiz	514,9	480,2	531,5	593,3	797,3	647,8	625,1	612,6	728,6
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	291,8	433,1	592,5	675,2	684,7	934,5	861,2	903,0	1143,7
Digər vergilər	90,3	140,6	157,6	161,5	192,7	247,7	457,0	505,7	561,6

Mənbə: <http://www.nba.az>. № 12(226)/2018 Statistik bülleten: <http://www.stat.gov.az> – Statistik məlumat bazası. Maliyyə və bank - Milli hesablar; <http://www.tax.gov.az>;

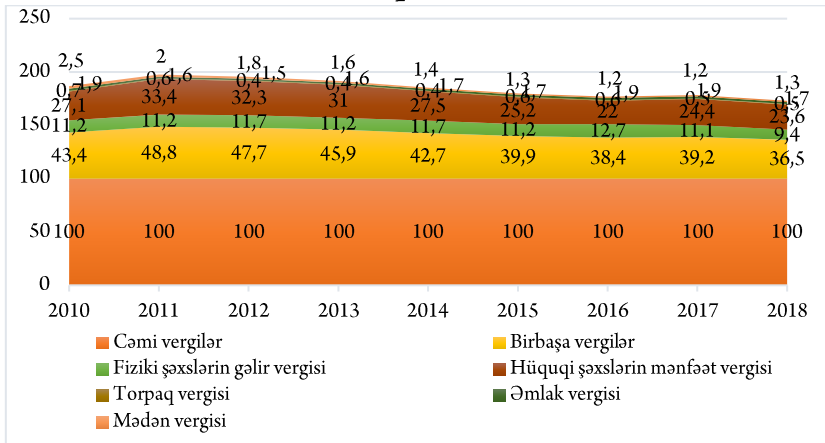
Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

10587,3 mln. manata; birbaşa vergilər 13,4 dəfə artaraq 3865,8 mln. manata; dolaylı vergilər 23,5 dəfə artaraq 6721,5 mln. manata çatmışdır.

Diaqram 3.1.

Diaqram 3.2.

Qlobal böhranın ən kəskin fazasında – 2009-cu ildə büdcəyə vergi daxilolmaları əhəmiyyətli şəkildə azalmış, 2010-cu ildən artım bərpa olunsa da, əvvəlki trenddən aşağıda qalmışdır. Buna baxmayaraq, təhlil edilən dövr ərzində büdcəyə vergi daxilolmalarının bütün mənbələri üzrə

Cədvəl 3.2. 2000-2018-ci illər ərzində vergilərin artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən%-lə

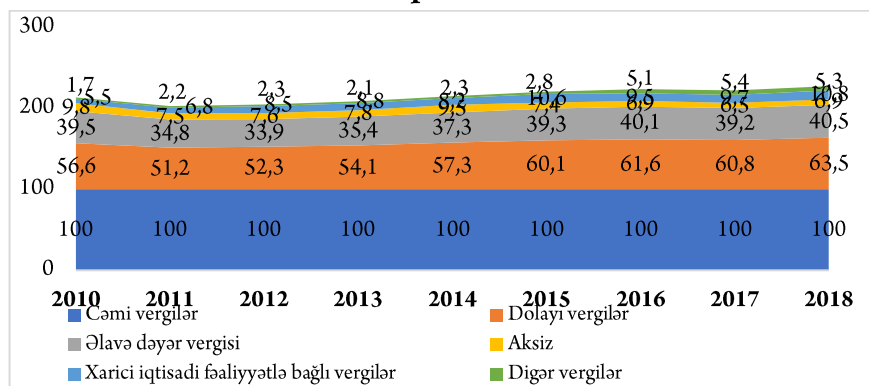
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi vergilər	102,7	121,4	109,1	109,7	109,4	105,0	102,7	103,6	113,2
Birbaşa vergilər	107,6	136,4	106,7	105,6	101,8	98,1	98,8	105,8	105,4
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	101,4	121,3	113,6	105,7	114	100,2	116,6	90,8	95,7
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	107,6	149,2	105,5	105,5	97,0	96,0	89,7	115,3	109,4
Torpaq vergisi	134,7	100,0	86,7	108,2	107,0	137,6	103,3	100,2	100,4
Əmlak vergisi	153,8	102,1	101,2	119,0	113,0	104,9	117,9	102,2	102,0
Mədən vergisi	106,7	99,8	96,9	96,6	95,6	99,9	95,0	100,7	123,7
Dolayı vergilər	99,2	110	111,4	113,5	115,8	110,2	105,3	102,2	118,1
Əlavə dəyər vergisi	103,5	106,7	106,5	114,5	115,1	110,7	104,9	101,2	116,9
Aksiz	106,1	93,3	110,7	111,6	134,4	81,3	96,5	98,0	118,9
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	69,8	148,4	136,8	114,0	101,4	136,5	92,2	104,9	126,7
Digər vergilər	104,03	155,7	112,09	102,47	119,32	128,54	184,5	110,66	111,05

Mənbə: <http://www.nba.az>. № 12(226)/2018 Statistik bülleten: <http://www.stat.gov.az> – Statistik məlumat bazası. Maliyyə və bank - Milli hesablar; <http://www.tax.gov.az>;

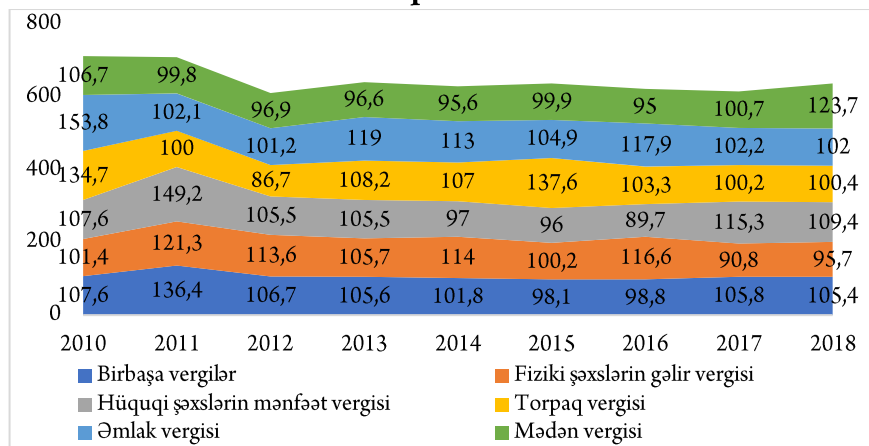
Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

artım olmuşdur. 2010-cu illə müqayisədə 2018-ci ildə vergi daxilolmaları: cəmi vergi daxilolmaları üzrə 2,0 dəfə; birbaşa vergilər 1,7 dəfə; fiziki şəxslərin gəlir vergisi 1,7 dəfə; hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 1,8 dəfə; torpaq vergisi 1,4 dəfə; əmlak vergisi 1,8 dəfə; mədən vergisi 5,6%; dolay vergilər 2,3 dəfə; ƏDV 2,1 dəfə; aksiz vergisi 1,4 dəfə; xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər 3,9 dəfə artmışdır. Göründüyü kimi artımlar ən çox – xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər, ƏDV, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, əmlak vergisində baş vermişdir.

Diaqram 3.3.

Diaqram 3.4.

3.2-ci cədvəldən göründüyü kimi Vergi daxilolmalarının əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımına 2011 (21,4%) və 2018-ci ildə (13,2%) illərdə nail olunmuşdur. Sonrakı illərdə vergi daxilolmalarının artım tempi aşağı düşmüş, 2012-2014-cü illərdə 9,1--9,7% arası, 2015-ci ildə -4,4%, 2016-cı ildə isə -2,3% azalma baş vermişdir. Birbaşa vergilərin artım tempi ümumi vergilərin artım tempini 2011 və 2017-ci illər istisna olmaqla, ümumi vergilərin artım tempindən geri qalmış, əksinə, dolayı vergilərin artım tempi ancaq 2013-cü il istisna olmaqla ümumi vergilərin artım tempini, bütün illər üzrə isə birbaşa vergilərin artım tempini üstələmişdir. Birbaşa vergilərin əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımına 2011-ci (36,4%) ildə nail olunmuşdur. Sonrakı illərdə birbaşa vergi daxilolmalarında mütləq artım olsa da, artım tempi aşağı düşmüş, 2010-cu ildə -25,1%, 2012-ci ildə -29,7%, 2013-cü ildə -1,1%, 2015-ci ildə -3,7%, 2018-ci ildə isə -0,3% azalma baş vermişdir.

Birbaşa vergilərin artım tempi ümumi vergilərin artım tempini 2011, 2016-2017-ci illər istisna olmaqla ümumi vergilərin artım tempindən geri qalmış, əksinə dolayı vergilərin artım tempi ancaq 2013-cü il istisna olmaqla ümumi vergilərin artım tempini, bütün illər üzrə isə birbaşa vergilərin artım tempini üstələmişdir.

Dolayı vergilər 2011-2015-ci illərdə ümumi vergi daxilolmalarının artım tempini qabaqlasa da, 2016-cı ildə artım olmamışdır. Dolayı vergilərə aid olan ƏDV-nin artım tempi 2016-cı ildə bir qədər aşağı düşsə də, qalan illərdə daha sabit olmuşdur. Aksiz vergisində son 2 ildə, xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergidə isə təkcə 2016-cı ildə geriləmə olmuşdur.

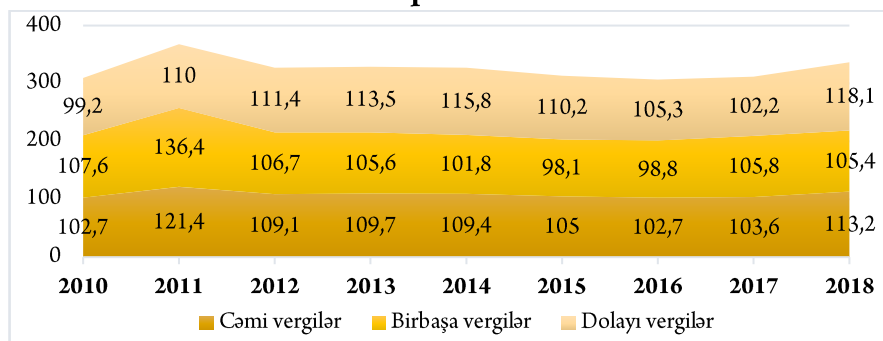
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə daxilolmalar 10,6 dəfə; hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 19,9 dəfə; torpaq vergisi 7,6 dəfə; əmlak vergisi 15,4 dəfə; mədən vergisi isə 2,7 dəfə artmışdır.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə isə daha sabit artım tempi müşahidə olunmuşdur. Birbaşa vergilərin tərkibində aparıcı rol oynayan mənfəət

vergisinin artım tempi həm ümumi vergi daxilolmalarının, həm də birbaşa vergilərin toplam artım tempində geri qalmaqla, hətta 2014-2016-cı illərdə geriləmişdir.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə daxilolmaların əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımı 2011 (21,3%) və 2012-ci ildə (13,6%); əhəmiyyətli azalma isə 2010 (-41,8%), 2015 (-13,8%) və 2016-cı ildə (25,7%); hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımı 2011 (49,2%) və 2017-ci ildə (15,3%), əhəmiyyətli azalma isə 2010 (-51,5%), 2012 (-43,7%) və 2014-cü ildə (8,5%); torpaq vergisi üzrə daxilolmaların əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımı 2010 (34,7%) və 2015-ci ildə (37,6%), əhəmiyyətli azalma isə 2011 (-34,7%), 2012 (-13,3%) və 2012-ci ildə (34,3%); əmlak vergisi üzrə daxilolmaların əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımı 2010-cu ildə (53,8%), əhəmiyyətli azalma isə 2011 (-51,7%), 2015 (-8,1%) və 2017-ci ildə (15,7%); mədən vergisi üzrə daxilolmaların əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımı 2018 (23,7%), əhəmiyyətli azalma isə 2011-ci ildə (6,9%) baş vermişdir.

Diaqram 3.5.

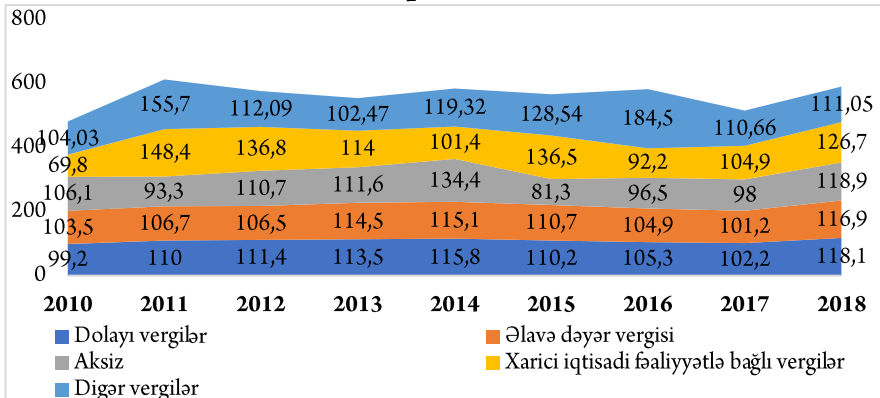
Mənfəət vergisinin artım tempi 2011 və 2017-2018-ci illərdə; mədən vergisi 2015 və 2018-ci ildə; torpaq vergisi 2013-2015-ci illərdə;

əmlak vergisi 2013-2016-cı illərdə; fiziki şəxslərin gəlir vergisi 2011, 2014-2016-cı illərdə birbaşa vergilərin artım tempini üstələmişdir.

Dolayı vergilərin əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımına 2005 (59,1%), 2012 (11,4%), 2013 (13,5%), 2014 (15,8%) və 2018-ci (18,1%) illərdə nail olunmuşdur. Sonrakı illərdə dolayı vergi daxilolmalarında mütləq artım olsa da, artım tempi aşağı düşmüş, 2010-cu ildə -52,3%, 2015-ci ildə -5,6%, 2016-cı ildə -4,9%, 2017-ci ildə isə -3,1% azalma baş vermişdir. Əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmalar 22,5 dəfə; aksizlər üzrə 32,5 dəfə; xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilərlə 18,0 dəfə; digər vergilər üzrə 62,4 dəfə artmışdır.

Dolayı vergilərdən ƏDV-nin artım tempi: 2011 və 2016-2017-ci illər istisna olmaqla ümumi vergilərin artım tempini; 2011, 2014 və 2016-cı illər istisna olmaqla dolayı vergilərin artım tempini; aksizlərin artım tempi: 2011 və 2015-2017-ci illər istisna olmaqla ümumi vergilərin artım tempini; 2011, 2015-2017-ci illər istisna olmaqla dolayı vergilərin artım tempini; xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilərin artım tempi: 2014 və 2016-cı illər istisna olmaqla ümumi vergilərin artım tempini; 2011, 2014 və 2016-2017-ci illər istisna olmaqla dolayı vergilərin artım tempini üstələmişdir.

Diaqram 3.6.

Cədvəl 3.3. 2000-2018-ci illər ərzində dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının strukturu (yekuna görə %-lə)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi vergilər	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Birbaşa vergilər	43,4	48,8	47,7	45,9	42,7	39,9	38,4	39,2	36,5
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	11,2	11,2	11,7	11,2	11,7	11,2	12,7	11,1	9,4
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	27,1	33,4	32,3	31,0	27,5	25,2	22,0	24,4	23,6
Torpaq vergisi	0,7	0,6	0,4	0,4	0,4	0,6	0,6	0,5	0,5
Əmlak vergisi	1,9	1,6	1,5	1,6	1,7	1,7	1,9	1,9	1,7
Mədən vergisi	2,5	2,0	1,8	1,6	1,4	1,3	1,2	1,2	1,3
Dolayı vergilər	56,6	51,2	52,3	54,1	57,3	60,1	61,6	60,8	63,5
Əlavə dəyər vergisi	39,5	34,8	33,9	35,4	37,3	39,3	40,1	39,2	40,5
Aksiz	9,8	7,5	7,6	7,8	9,5	7,4	6,9	6,5	6,9
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	5,5	6,8	8,5	8,8	8,2	10,6	9,5	9,7	10,8
Digər vergilər	1,7	2,2	2,3	2,1	2,3	2,8	5,1	5,4	5,3

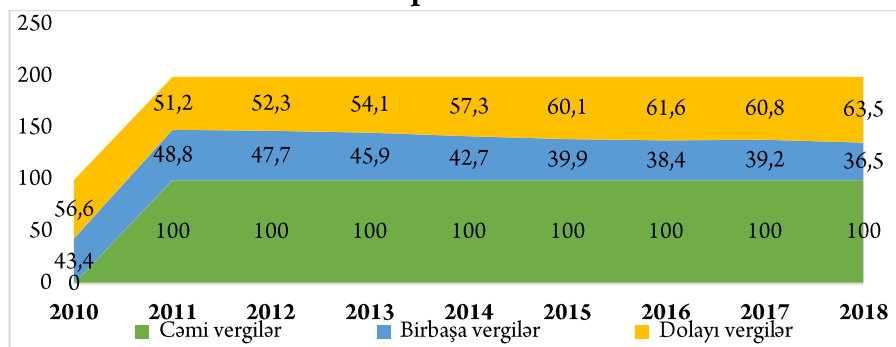
Mənbə: <http://www.nba.az>. № 12(226)/2018 Statistik bülleten: <http://www.stat.gov.az> – Statistik məlumat bazası. Maliyyə və bank - Milli hesablar; <http://www.tax.gov.az>;

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

Əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmaların əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımı 2000 (20,7%), 2005 (31,5%) və 2018-ci ildə (15,7%); əhəmiyyətli azalma isə 2010-cu ildə (-29,0); aksizlər üzrə daxilolmaların əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımı 2005-ci ildə (98,8%), əhəmiyyətli azalma isə 2014-cü ildə (22,8%); xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər üzrə daxilolmaların əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımı 2005 (2,0 dəfədən artıq), 2011 (48,4%), 2012 (36,8%), 2015 (36,5%) və 2018-ci ildə (21,6%), əhəmiyyətli azalma isə 2010 (-132,4%), 2012 (-11,6%), 2013 (-24,8%), 2014 (12,6%) və 2016-cı ildə (43,3%); digər vergilər üzrə daxilolmaların əvvəlki illə müqayisədə əhəmiyyətli artımı 2000 (63,6%), 2005 (70,3%), 2011 (55,7%), 2015 (28,5%) və 2016-cı ildə (84,5%), əhəmiyyətli azalma isə 2010 (-66,3%), 2012 (-43,6%) və 2017-ci ildə (73,8%) baş vermişdir.

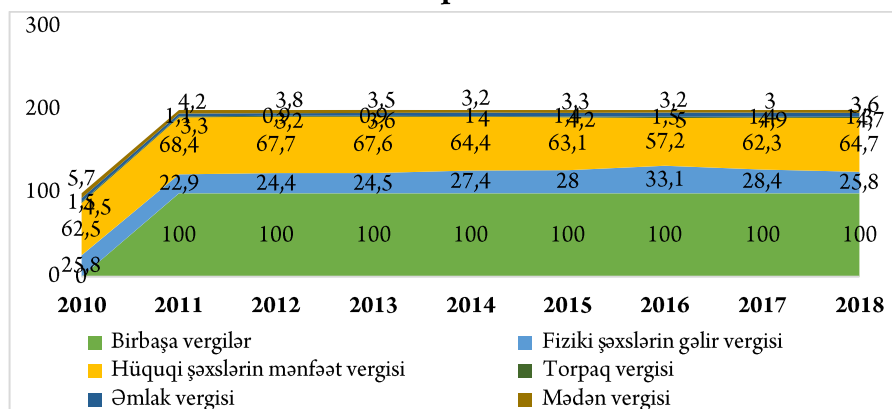
Birbaşa və dolaylı vergilərin nisbəti vergi sistemini xarakterizə etmək üçün ən vacib göstəricilərdən biri hesab edilir. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının tutulma mənbələrinə görə strukturunu 3-cü cədvəlin məlumatları əsasında təhlil etməyə çalışaq.

Diaqram 3.7.

2000-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində və büdcə daxilolmalarında birbaşa vergilər üstünlük təşkil etdiyi halda, 2010-cu ildə onun payı 43,4%-ə, sonrakı illərdə hər il azalmaqla 2018-ci ildə ən aşağı göstərici ilə 36,5-ə düşmüş, dolay vergilərin payı isə 56,6%-dən 63,5%-ə yüksəlmişdir. Başqa sözlə, son 15-16 il ərzində birbaşa vergilərin vergi daxilolmalarında əhəmiyyəti məhz 2012-ci ildən sonra azalmaqdadır. Vergi daxilolmalarının strukturundakı belə dəyişkənliyi, əsasən stabil vergi sisteminin tam formalaşmaması və vergi islahatlarının davam etdirilməsi ilə, eyni zamanda qeyd olunan dövrdə baş vermiş qlobal maliyyə böhranının təsirləri ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Diaqram 3.8.

Respublikamızda birbaşa vergilərin strukturunun inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisəsi göstərir ki, formalaşan vergi sisteminin əsas fərqləndirici cəhətlərindən biri, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisinin aşağı olmasıdır. Avropa ölkələrində vergi daxilolmalarının 30%-ə qədəri fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin payına düşür. Respublikamızda bu rəqəm 2010-2018-cu illər ərzində 11,2%-dən 9,4%-ə düşmüşdür. Həm də, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisinin azalması, istər bu vergi üzrə

daxilolmaların, istərsə də ümumi büdcə daxilolmalarının artım sürətindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır.

2000-2018-ci illər ərzində birbaşa vergilərin böyük əksəriyyəti – hətta bəzi illərdə 90%-dən artığı iki vergi növünün – hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi və fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin hesabına formalaşmışdır. Bu vergi növlərinin ən yüksək payı 2012-2013-cü illərdə (92,1 %), 2011, 2014-2015-ci illərdə 91,0%-dən, 2016-2018-ci illərdə 90%-dən artıq olub, 2000-2010-cu illərdə daha aşağı göstəricilərlə (76,2-88,3% arası) səciyyələnmişdir. Bunun əsas səbəbi - Neft Müqavilələrindən ilk vaxtlarda daxil olan mənfəət payının yüksək olması ilə əlaqədardır.

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin payı 2000-2005-ci illərdəki 20-21%-dən, 2006-2008-ci illərdə 42-44%-ə yüksəlmiş, 2011-2013-cü illərdə bir qədər azalaraq 33,4%-dən-31,0%-ə, 2014-2016-cı illərdə isə 27,5%-dən 22,0%-ə düşmüşdür. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin xüsusi çəkisi 2000-2005-ci illərdə nisbətən yüksək - 16,1 və 18,1% olsa da, sonrakı illərdə sabitləşərək təxminən 11-12% təşkil etmişdir. Digər əhəmiyyətli vergi növlərindən ancaq sadələşdirilmiş vergilərin payında dinamik artım müşahidə olunur və onun mütləq məbləği 2001-2016-cı illərdə 16,2 dəfə artaraq 303,8 mln. manata, xüsusi çəkisi isə 1,07%-dən 3,36%-ə yüksəlmişdir.

Əhalinin (fiziki şəxslərin) gəlir vergisindən daxilolmalar hazırda büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir və mənfəət vergisi və ƏDV-dən sonra 3-cü mövqeni tutur. Bu vergi növü üzrə daxilolmaların dövlət büdcəsindəki payı müxtəlif illərdə - 2000-ci ildə 15,75; 2005-ci ildə 18,07 kimi daha yüksək rəqəmlərlə ifadə olunsaydı da, 2009-cu ildən başlayaraq 11%-dən bir qədər yüksək həddə qərarlaşmış, 2016-cı ildə - 12,68-ə yüksəlsə də, 2018-ci ildə ən aşağı göstərici - 9,41%-lə xarakterizə olmuşdur. Buna baxmayaraq, əhalidən gəlir vergisinin mütləq məbləği

bütün illər üzrə artan xətlə getmiş, 2010-cu ildəki 590,2 mln. manatdan 2018-ci ildə 905,9 mln. manata yüksəlmişdir.

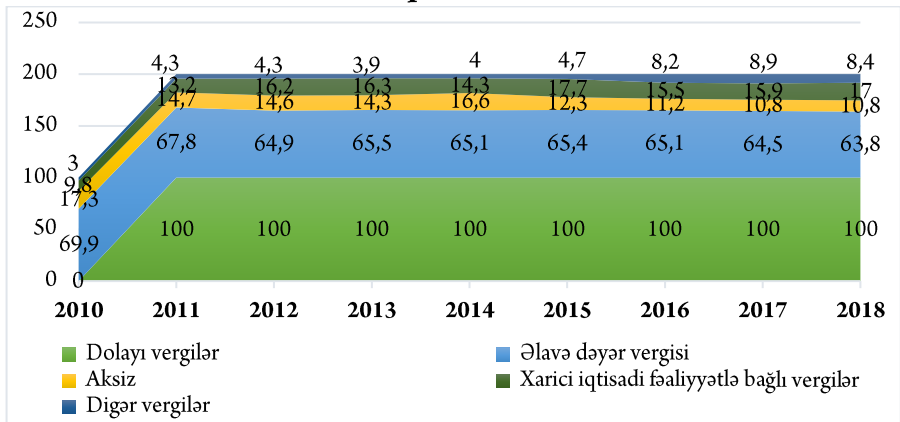
Burada, əsas amil kimi, qeyd edilən iki vergi növündən daxilolmaların üstün artması olsa da, əhalinin pul gəlirlərinin istər ölkə üzrə ÜDM-ə, istərsə də dövlət büdcəsinə nisbətinin bütün illər üzrə aşağı düşməsi də əsas rol oynamışdır. Bu vergi növü əslində, daha çox vətəndaşların əmək haqqından sabit olaraq tutulan vergilərdir və həm də birbaşa iş yerlərində maaş cədvəllərinə uyğun hər ay tutulduğuna görə daha asan yığılandır. Cədvəldən də göründüyü kimi fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin əmək haqqında tutduğu pay illər üzrə az fərqlənir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin büdcələrinin gəlir hissəsinin formalaşmasında fiziki şəxslərdən gəlir vergisi hakim mövqe tutur və büdcənin vergi daxilolmalarının təqribən 40%-ndən az deyil.

Əmlak vergisinin büdcə gəlirlərində rolu o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Onun mütləq məbləği 2010-2018-ci illərdə cu ildə 80,4 mln. manat və ya 79,% artmasına baxmayaraq, onun ümumi vergi gəlirlərində payı 2010-cu ildəki 2,5%-dən 2018-ci ildə 1,3%-ə düşmüşdür. Halbuki, dünyanın inkişaf etmiş əksər ölkələrində əmlak vergisindən daxilolmalar dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsini, məsələn, İngiltərədə - 8%-ə, Yaponiyada 4,5%-ə qədərini təşkil edir. Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, bu vergi növünün istər tətbiqi, istərsə də yığılması sahəsində ciddi qüsurlar və problemlər vardır. Əmlakın müntəzəm qiymətləndirilmə mexanizminin olmaması səbəbindən, vətəndaşların, xüsusən, imkanlı və varlı şəxslərin malik olduqları əmlakın əksər hissəsi vergi qoymaya cəlb edilmir. Vətəndaşların malik olduqları əmlakın real mənzərəsi və dəyəri müəyyənləşdirilmədən, ölkədə əmlak vergisi sahəsində əsaslı dəyişikliklərə nail olmaq mümkün də deyildir. Burada, respublikada artıq kifayət qədər təcrübə toplamış bələdiyyə qurumları tərəfindən vətəndaşların əmlakının dəqiq uçotunun aparılması və müəssisələrin

mövcud əmlakının bazar prinsiplərinə uyğun qiymətləndirilməsi və müvafiq iqtisadi mexanizmlərinin tətbiqi həlledici olacaqdır.

Yeni neft kontraktlarının bağlanması və onun ilkin nəticələrinin özünü biruzə verdiyi 1997-ci ildən başlayaraq, mədən vergisindən daxilolmalar kəskin sürətə artması ilə əlaqədar bu vergidən daxilolmaların payı da artmağa başlamış və həmin ildə ən yüksək -10,9%-ə çatmış, lakin sonrakı illərdə demək olar ki, hər il azalaraq, 2010-cu ildə 2,5%-ə, 2013-cü ildə isə 1,6%-ə düşmüşdür. Demək olar ki, bütün illər ərzində mədən vergisinin mütləq məbləğində də azalma meyli davam etmişdir.

Diaqram 3.9.

Dolayı vergilərin isə 32,77%-dən (2000) 40,12%-ə qədəri ƏDV-nin hesabına formalaşır. 2000-2016 cı illərdə ƏDV-nin mütləq məbləği 19,0 dəfə artaraq 3623,5 mln manata, vergi daxilolmalarında payı isə 32,77%-dən 40,12%-ə çatmışdır. Bu müddət ərzində aksizlərdən daxilolmalar 27,9 dəfə artmasına baxmayaraq, onun vergi daxilolmalarında payı 3,85%-dən 6,92%-ə, xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilər 13,6 dəfə artması müqabilində vergi daxilolmalarında payı 10,89%-dən 9,55%-ə enmişdir.

Cədvəl 3.4. 2000-2018-ci illər ərzində vergi növlərinin
Birbaşa vergilərdə payı, %-lə

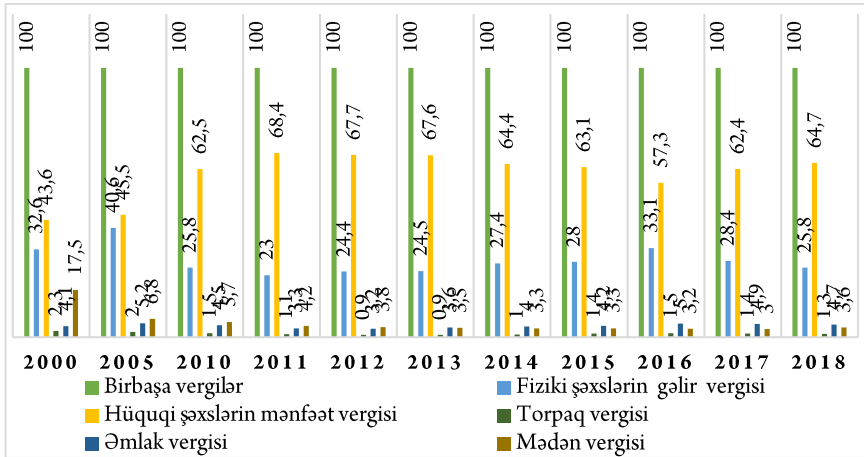
	Birbaşa vergilər	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	Torpaq vergisi	Əmlak vergisi	Mədən vergisi
2010	100	25,8	62,5	1,5	4,5	5,7
2011	100	23,0	68,4	1,1	3,3	4,2
2012	100	24,4	67,7	0,9	3,2	3,8
2013	100	24,5	67,6	0,9	3,6	3,5
2014	100	27,4	64,4	1,0	4,0	3,3
2015	100	28,0	63,1	1,4	4,2	3,3
2016	100	33,1	57,3	1,5	5,0	3,2
2017	100	28,4	62,4	1,4	4,9	3,0
2018	100	25,8	64,7	1,3	4,7	3,6

3.4-cü cədvəldən göründüyü kimi birbaşa vergilərdən daxilolmaların tam əksəriyyəti 90%-dən artığı (2014-cü ildə ən yüksək 91,8% və 2018-ci ildə 90,5%-i) iki vergi növünün – mənfəət vergisi və fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin hesabına baş vermişdir.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin birbaşa vergilərdə ən yüksək payı 2016-cı ildə (33,1%), ən aşağı göstərici: 2011 (23,0%) və 2012-ci ildə (24,4%) olmuşdur. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin mütləq məbləği hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi və əlavə dəyər vergisindən sonra 3-cü mövqedə olmasına baxmayaraq, onun payı ilbəlil azalaraq 2010-cu ildəki 11,2%-dən 9,4%-ə düşmüşdür. Burada əsas səbəb - əhalinin pul gəlirlərinin istər ölkə üzrə ÜDM-ə, istərsə də, dövlət büdcəsinə nisbətinin bütün illər üzrə aşağı düşməsidir. Ölkəmizdə əhalinin əmək haqqı kimi aldığı pul gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 15-17% həddindədir. Halbuki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin büdcələrinin gəlir hissəsinin

formalaşmasında fiziki şəxslərdən gəlir vergisi hakim mövqə tutur və büdcənin vergi daxilolmalarının təqribən 40%-ni, bəzi ölkələrdə hətta 60%-ə yaxınını təşkil edir.

Diaqram 3.10.

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin birbaşa vergilərdə payı bütün illər üzrə üstünlük təşkil etmiş, onun ən yüksək payı 2011-2013-cü illərdə (68,4 - 67,6% arası); nisbətən yüksək: 2010, 2014-2015-ci və 2017-2018-ci ildə (62,4-64,7% arası); ən aşağı göstərici 2016-cı ildə (57,3%) təşkil etmişdir. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi əlavə dəyər vergisi ilə birlikdə respublikanın bütün müəssisə və təşkilatlardan tutulan vergilərdir və ölkənin vergi sisteminin əsas elementlərindən biridir. Tutulan vergi məbləği müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrindən asılı olmadığından, birbaşa vergi kimi tutulur. Bu vergi növü, dövlət büdcəsinin vergi daxilolmaları arasında əlavə dəyər vergisindən sonra 2-ci yeri tutur.

Torpaq vergisinin mütləq məbləği bütün illər üzrə artımla getsə də, onun istər dövlət büdcəsinin formalaşmasında, istərsə də vergi daxilomalarında payı cüzdür. Torpaq vergisinin birbaşa vergilərdə ən

yüksək payı 2010 və 2016-cı ildə (1,5%); ən aşağı göstərici isə 2012 və 2013-cü ildə (0,9%) olmuşdur. Torpaq vergisi üzrə 1999-cu ildən bəri tətbiq edilən güzəştlər daxilolmaların səviyyəsinə də öz təsirini göstərir. Hazırda torpaq vergisi üzrə güzəştlərin ləğvi bu mənbədən büdcəyə daxil olan vergilərin artması ehtimalını gücləndirir.

Əmlak vergisinin birbaşa vergilərdə ən yüksək payı 2016-2018-ci illərdə (5,0, 4,9 və 4,7%), ən aşağı göstərici isə 2011 və 2012-c ildə (3,3, və 3,2%) olmuşdu.

Mədən vergisinin birbaşa vergilərdə ən yüksək payı: 2010-cu ildə (5,7%); ən aşağı göstərici isə 2014-2017-cu illərdə (3,3 - 3,0% arası) olmuşdur.

Cədvəl 3.5. 2000-2018-ci illər ərzində vergi növlərinin dolaylı vergilərdə payı, %-lə

	Dolaylı vergilər	Əlavə dəyər vergisi	Aksiz	Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	Digər vergilər
2010	100	69,9	17,3	9,8	3,0
2011	100	67,8	14,7	13,2	4,3
2012	100	64,9	14,6	16,2	4,3
2013	100	65,5	14,3	16,3	3,9
2014	100	65,1	16,6	14,3	4,0
2015	100	65,4	12,3	17,7	4,7
2016	100	65,1	11,2	15,5	8,2
2017	100	64,5	10,8	15,9	8,9
2018	100	63,8	10,8	17,0	8,4

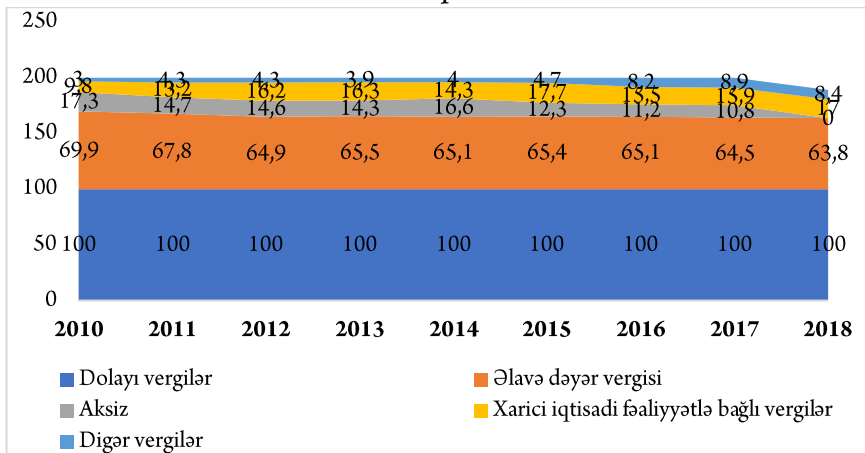
5-ci cədvəldən göründüyü kimi dolaylı vergilərin ümumi vergilərdə payı bütün illər ərzində birbaşa vergiləri üstələsə də, onun payı 2010-cu ildəki 69,9%-dən 2018-ci ildə 63,8%-ə düşmüşdür.

Dolayı vergilərin 2015-ci ildən sonra 64-70%-ə qədəri (2018-ci ildə 63,8%-i), ümumi vergilərin isə 40%-ə qədəri (2018-ci ildə 40,5%-i) ƏDV-nin hesabına formalaşır. 2000-2018-ci illərdə ƏDV-nin mütləq məbləği 2,0 dəfədən çox, aksizlərininki 1,8 dəfə artmasına baxmayaraq, dolayı vergi daxilolmalarında ƏDV-nin payı 69,9%-dən 63,8%-ə, aksizlərininki isə 17,3%-dən 10,8%-ə düşmüşdür.

Əlavə dəyər vergisinin dolayı vergilərdə payı bütün illərdə tam üstünlük təşkil etmişdir. Əlavə dəyər vergisinin dolayı vergilərdə ən yüksək payı: 2010-2011-ci ildə (69,9 və 67,8%); ən aşağı payı: 2005 və 2018-ci ildə (61,6 və 63,8 %) olmuşdur.

Aksiz vergisinin dolayı vergilərdə ən yüksək payı: 2010 və 2014-cü ildə (17,3 – 16,6%); ən aşağı payı: 2016-2018-ci illərdə (11,2 və 10,8%) olmuşdur.

Diaqram 3.11

Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilərin dolayı vergilərdə ən yüksək payı 2000 və 2005-ci ildə, ən aşağı payı 2010 və 2011-ci ildə (9,8 - 13,2%) olmuşdur.

Digər vergilərin ümumi vergilərdə ən yüksək payı 2016-2018-ci illərdə (8,2, 8,4 və 8,9%), ən aşağı payı 2000, 2005 və 2010-cu ildə (3,2, 2,9 və 3,0%) olmuşdur.

Avropa Birliyi ölkələri üzrə aparılan müqayisədən görünür ki, birbaşa vergilərin xüsusi çəkisi 48-49% təşkil edir. Lakin ölkəmizlə müqayisə edilməsi daha rəşional hesab edilən ayrı-ayrı ölkələr üzrə götürdükdə mənzərə fərqlidir. Avropa Birliyinin Statistika Təşkilatının hazırladığı Dövlət Maliyyə Statistikası (Government Finance Statistics, 2017-2018) hesabatlarına əsasən, birbaşa vergilərin ümumi vergi daxilolmalarında payı və onun strukturunda gəlir vergisinin payı göstəriciləri üzrə aparılan müqayisə ölkəmizdə hər iki parametrenin fərqli olduğunu göstərir (Cədvəl 6).

Cədvəl 3.6. Dövlət Maliyyə Statistikası əsasında hesablanan birbaşa vergilərlə bağlı göstəricilər

	Ölkənin adı	Birbaşa vergilərin ümumi vergilərdə payı	Gəlir vergisinin birbaşa vergilərdə payı
1	Azərbaycan	35,2	26,7
2	Bolqarıstan	19,4	10,5
3	Slovakiya	22,8	10,3
4	Çex Respublikası	21,8	11,0
5	Rumıniya	24,9	14,1
6	Polşa	21,4	14,6
7	Sloveniya	20,3	14,1
8	Estoniya	22,4	17,3
9	Litva	27,0	13,4
10	Latviya	19,0	20,4
11	Macarıstan	19,0	12,3
12	Xorvatiya	17,4	9,7

Bununla yanaşı hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin strukturunda neft amilinin ciddi rol oynaması xüsusilə qeyd edilməlidir. Belə ki, mənfəət vergisinin ölkəmizdə 51%-nin neft sektoru hesabına formalaşdığını nəzərə alsaq, bu halda, həmin amilin baxılan göstəriciyə böyük təsiri də nəzərə alınmalıdır.

Bir qayda olaraq, büdcə gəlirlərinin təhlili zamanı istifadə edilən fiziki şəxslərin gəlir vergisinin birbaşa vergilərdə payı göstəricisi yuxarıda qeyd edilən ölkələrlə müqayisədə ölkəmizdə daha yüksəkdir. Son illərdə Bolqarıstan, Estoniya, Litva və Slovakiyada dolayı vergilərin artım tempinin birbaşa vergilərin artım tempini üstələməsi nəticəsində, məhz, dolayı vergilərin ümumi daxilolmalarda payının artmasına gətirib çıxarmışdır.

Birincisi, dolayı vergilər, mahiyyət etibarilə birbaşa vergilərdən fərqli olaraq, tam və ya qismən qiymətin üzərinə gəlməklə, son istehlakçı tərəfindən ödənilir. Bu verginin hansı hissəsinin biznes subyektinin, hansı hissəsinin son istehlakçının üzərinə düşməsi isə bazardakı rəqabət şəraiti və tələbin qiymətə görə elastikliyi kimi amillərdən asılıdır. Təkmil olmayan rəqabət və tələbin qeyri-elastikliyi şəraitində dolayı vergilər, əsasən son istehlakçı tərəfindən ödənilir və belə olan halda, biznes subyekti dolayı vergilər üzrə ödənişi gizlətməkdə, digər vergilərlə müqayisədə, daha az maraqlı ola bilər. İkincisi, Azərbaycanda dolayı vergi daxilolmalarının təqribən 70%-ni təşkil edən ƏDV üzrə ödənişlər sahəsində hazırki vergi inzibatçılığı sistemi daha təkmildir və vergidən yayınmanı azaltmağa imkan verir.

Digər ölkələrdə birbaşa vergilərin payının az olmasına başqa müxtəlif amillər səbəb olmuşdur. Bunların sırasında - qeyri-formal iqtisadiyyatın həcmnin aşağı düşməsi və bu əsasda, orta və uzun müddətli dövrdə büdcəyə daxilolmaların həcmnin yüksəldilməsi üçün birbaşa vergilər üzrə dərəcələrin müvəqqəti azaldılması; müxtəlif

azadolma və güzəşt rejimlərinin tətbiqi; proporsional vergitutmaya üstünlük verilməsi; həmçinin əmək haqqından tutulan vergilər üzrə dərəcə artımlarından zamanla istehlak vergilərinə keçilməsi; əmlakdan tutulan vergilər üzrə progressiv vergi dərəcələrinin tətbiqi və s. tədbirlərin, aparılan vergi islahatlarının əsas tərkib hissəsi olmasını göstərmək olar.

3.3. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının makroiqtisadi parametrlərinin qiymətləndirilməsi

Ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, xüsusən, neft sektoruna yatırılan iri investisiyalar nəticəsində 2000-ci ildən sonra neft-yanacaq kompleksində yüksək iqtisadi artımın təmin edilməsi sayəsində, ümumdaxili məhsulun və dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin dinamik artımına nail olunmuşdur.

Cədvəl 3.7-də 2010-2018-ci illər ərzində ÜDM, dövlət büdcəsinin gəlirləri və vergi daxilolmaları neft/qaz və qeyri-neft/qaz sektorları üzrə müqayisəli təhlil olunmuşdur.

Göründüyü kimi 2010-2018-ci illərdə ölkə üzrə ÜDM: 1,9 dəfə; neft/qaz və qeyri-neft/qaz sektoru üzrə müvafiq olaraq 1,6 və 2,3 dəfə; dövlət büdcəsinin gəlirləri: 2,0 dəfə; neft/qaz və qeyri-neft/qaz sektoru üzrə müvafiq olaraq 6,9 və 3,9 dəfə; dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları: 2,0 dəfə: neft/qaz və qeyri-neft/qaz sektoru üzrə müvafiq olaraq 2,2 və 1,8 dəfə artmışdır. Başqa sözlə, dövlət büdcəsi gəlirlərinin: 2010-cu ildə 20,7%-i, 2015-ci ildə 28,7%-i; dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin: 2010-cu ildə 55,3%-i, 2015-ci ildə 42,8%-i; qeyri-neft/qaz sektorunun hesabına formalaşdığı halda, 2018-ci ildə bu pay müvafiq olaraq 40,5% və 50,5%-ə yüksəlmişdir.

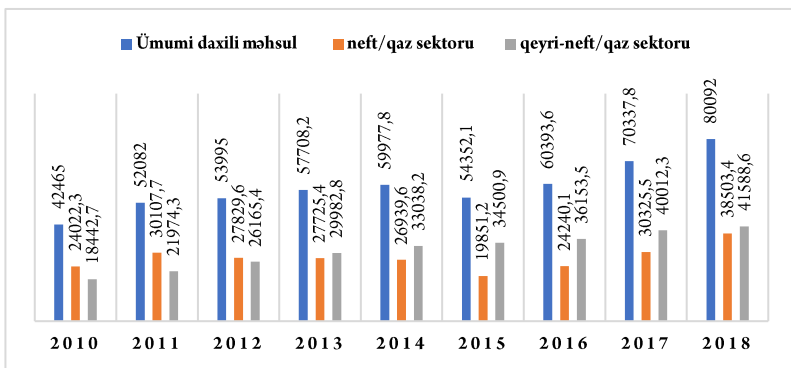
Cədvəl 3.7. ÜDM, dövlət büdcəsinin gəlirləri və vergi daxilolmaları (mln. manatla)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ümumi daxili məhsul	42465,0	52082,0	53995	57708,2	59977,8	54352,1	60393,6	70337,8	80092,0
neft/qaz sektoru	24022,3	30107,7	27829,6	27725,4	26939,6	19851,2	24240,1	30325,5	38503,4
qeyri-neft/qaz sektoru	18442,7	21974,3	26165,4	29982,8	33038,2	34500,9	36153,5	40012,3	41588,6
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	11403,0	15700,7	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0	17499,1	16516,7	22508,9
neft/qaz sektoru	1937,3	2601,1	2738,8	2902,1	2807,1	10220,0	9225,0	7884,0	13400,5
qeyri-neft/qaz sektoru	2355,5	2870,8	3286,6	3761,9	4306,5	5028,3	5400,0	8632,7	9108,4
Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları	5266,8	6395,5	6975,2	7654,2	8370,1	8791,4	9032,2	9356,2	10587,3
neft/qaz vergi daxilolmaları	2355,5	2870,8	3286,6	3761,9	4306,5	5028,3	5405,4	5189,0	5239,2
qeyri-neft/qaz vergi daxilolmaları	2911,3	3524,7	3688,6	3892,3	4063,6	3763,1	3626,8	4167,2	5348,1

Mənbə: <http://www.nba.az>. № 12(226)/2018 Statistik bülleten: <http://www.stat.gov.az> – Statistik məlumat bazası. Maliyyə və bank - Milli hesablar; <http://www.tax.gov.az>;

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

Diaqram 3.12.

Büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 2011-2018-ci illərdə isə ortalama 30-33%, 2018-ci ildə isə 28,1% təşkil etmişdi. Bu illər ərzində büdcənin vergi gəlirlərinin nisbi göstəricisinin daha zəif artımı və yüksək volatilliyi, 2015 və 2016-cı illərdə büdcənin icrası profisitlə, 2010, 2017 və 2018-ci illərdə isə defisitlə yerinə yetirilmişdir.

Cədvəl 3.7-dən göründüyü kimi 2010-2018-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında ÜDM-in əvvəlki ilə nisbətən ən yüksək artımı: 2011 (22,6%); nisbətən yüksək: 2016-2018-ci illərdə (11,5, 16,5 və 13,9%) baş vermişdir. Bu artım əsasən, neft/qaz sektorunun hesabına olmuşdur, belə ki, həmin illərdə neft/qaz sektoru üzrə artım daha yüksək (25,3, 22,1, 22,1 və 27,0%) olmuşdur. Qeyri-neft/qaz sektoru üzrə ÜDM-in artım tempi 2011, 2016-2018-ci illər istisna olmaqla ölkə üzrə ÜDM-in artım tempini, 2016-2018-ci illər istisna olmaqla neft/qaz sektoru üzrə ÜDM-in artım tempini qabaqlamışdır. Lakin 2012-2015-ci illərdə neft/qaz sektoru üzrə bu temp aşağı düşərək, hətta mənfi rəqəmlərlə (-0,4%-dən -26,3%-ədək) ifadə olunmuşdur. Qeyri-neft/qaz sektoru üzrə nisbətən yüksək artım tempi 2011-2014-cü illəri əhatə etsə də (19,1, 19,1, 14,6 və 10,2%), 2017-ci il istisna olmaqla, sonrakı illərdə bu temp aşağı düşmüşdür.

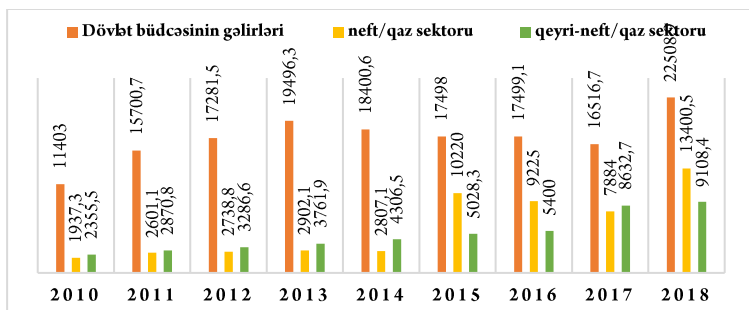
Cədvəl3. 8. ÜDM, dövlət büdcəsinin gəlirləri və vergi daxilolmalarının artım tempi, əvvəlki ilə görə faizlə

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ümumi daxili məhsul	100	122,6	103,7	106,9	103,9	90,6	111,1	116,5	113,9
neft/qaz sektoru	100	125,3	92,4	99,6	97,2	73,7	122,1	125,1	127,0
qeyri-neft/qaz sektoru	100	119,1	119,1	114,6	110,2	104,4	104,8	110,7	103,9
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	100	137,7	110,1	112,8	94,4	95,1	100,0	94,4	136,3
neft/qaz sektoru	100	267,2	209,5	210,9	192,5	724,5	179,6	170,1	338,2
qeyri-neft/qaz sektoru	100	121,9	114,5	114,5	114,5	116,8	107,4	159,9	105,5
Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları	100	121,4	109,1	109,7	109,4	105,0	102,7	103,6	113,2
neft/qaz vergi daxilolmaları	100	121,9	114,5	114,5	114,5	116,8	107,5	96,0	101,0
qeyri-neft/qaz vergi daxilolmaları	100	121,1	104,7	105,5	104,4	92,6	96,4	114,9	128,3

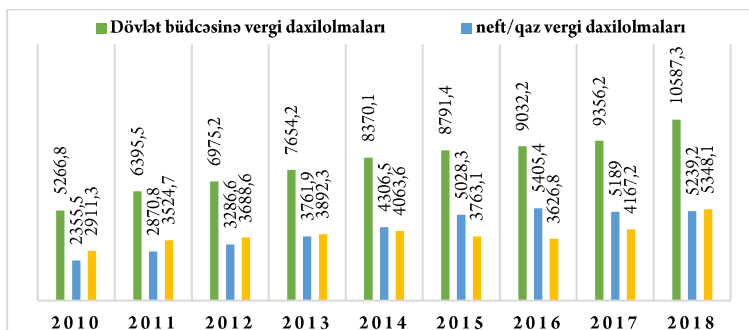
Mənbə: <http://www.nba.az>. № 12(226)/2018 Statistik bülleten: <http://www.stat.gov.az> – Statistik məlumat bazası. Maliyyə və bank - Milli hesablar; <http://www.tax.gov.az>;

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

Diaqram 3.13.

Diaqram 3.14.

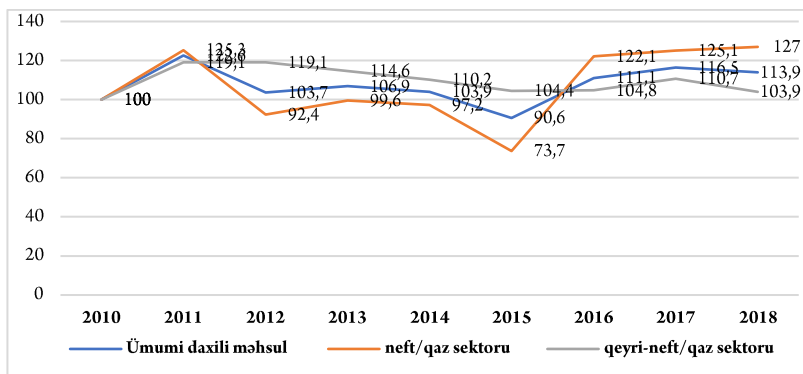
Büdcə gəlirlərinin illik artım tempi 2014, 2016 və 2017-ci illər istisna olmaqla ÜDM-in illik artım tempini, vergi daxilolmaları isə, 2011 və 2016-2018-ci illər istisna olmaqla ÜDM-in artım tempini, 2014 və 2018-ci illər istisna olmaqla büdcə gəlirlərinin illik artım tempini qabaqlamışdır. Neft/qaz sektorundan büdcəyə vergi daxilolmalarının artım tempi 2017 və 2018-ci il istisna olmaqla, qalan illər ərzində qeyr-neft/qaz sektorundan daxilolmaların, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və vergi daxilolmalarının artım tempini qabaqlamışdır.

Lakin bu iki göstəricinin artıma uyğun bağlılığı az-çox 2011, 2013-2015 və 2018-ci ildə müşahidə olunur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ən yüksək artım tempi: 2011 (37,7%) və 2018-ci ildə (36,3%) olmuş, lakin 2014-2015 və 2017-ci illərdə aşağı düşərək mənfi rəqəmlərlə (-5,6, -4,9 və

-5,6) ifadə olunmuşdur. Neft/qaz sektorundan bütçəyə daxilolmaların artım tempi çox yüksək rəqəmlərlə: 2014, 2016-2017-ci illərdə ikirəqəmli faizlərlə, 2-3 dəfədən artıq, hətta 2015-ci ildə 7 dəfədən artıq rəqəmlə ifadə olunur.

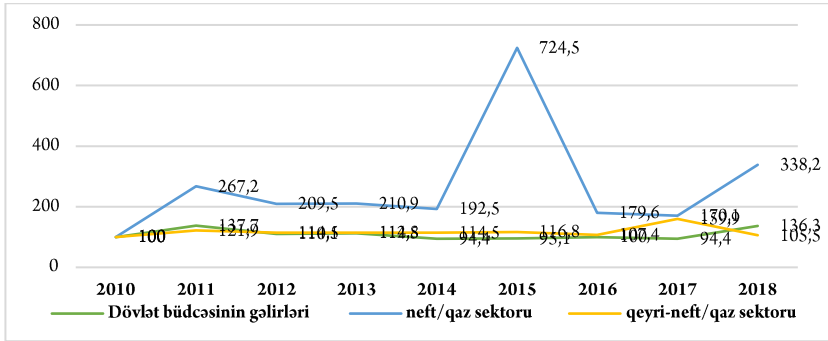
Ölkə üzrə ÜDM-də 2013-cü ilədək neft/qaz sektorunun üstünlüyünə baxmayaraq, Vergi Nazirliyi xətti ilə yığılan vergi gəlirlərində qeyri-neft/qaz sektorunun payı daima üstün olmuşdur və bu üstünlük bütün illər üzrə artmaqda davam edir. Doğrudan da, 2000-ci ildə vergilərin 58,6%-i, 2005-ci ildə 62,0%-i, 2010-cu ildə 54,9%-i qeyri-neft/qaz sektorundan daxil olmuşdusa, 2015 və 2016-cı ildə bu rəqəm müvafiq olaraq 70,6 və 77,0% təşkil etmişdir. Burada təqdim olunan vergi yükü təbii ki, bir qədər aşağıdır, yəni xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər (Gömrük Komitəsi) nəzərə alınmamışdır.

Qrafik 3.1.

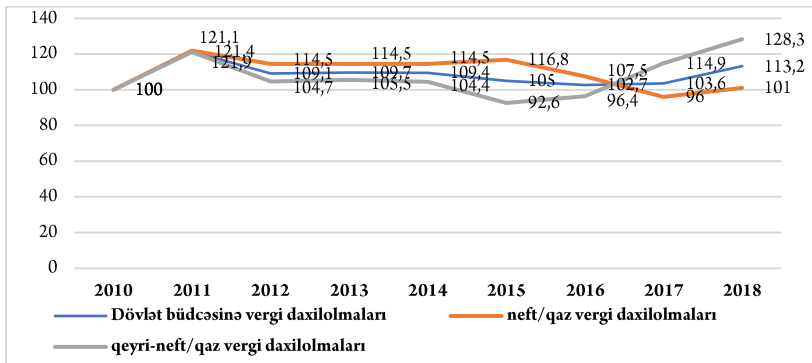

Göründüyü kimi bütçə gəlirlərinin illik artım tempi 2010 və 2014 və 2016-cı illər istisna olmaqla ÜDM-in illik artım tempini qabaqlamışdır. Vergi daxilolmaları isə 2010, 2011 və 2016-cı illər istisna olmaqla həm ÜDM-in, həm də, bütçə gəlirlərinin illik artım tempindən geri qalmışdır. 2014 və 2018-ci illərdə dövlət bütçəsinin gəlirlərinin artım tempi yuxarıda göstərilən mənfi rəqəmlərlə ifadə olunmasına

baxmayaraq, vergi daxilolmalarının artım tempi müsbət olmuş, demək olar ki, qalan illərdə bu iki göstəricinin artım tempi nisbətən uyğun olmuşdur.

Qrafik 3.2.

Qrafik 3.3.

Neft/qaz sektorundan büdcəyə vergi daxilolmalarının artım tempi 2017 və 2018-ci il istisna olmaqla, qalan illər ərzində qeyr-neft/qaz sektorundan daxilolmaların, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və vergi daxilolmalarının artım tempini qabaqlamışdır. Neft/qaz sektorundan vergi daxilolmalarının ən yüksək artım tempi: 2011 (21,9%), 2012 və 2014-cü illərdə (14,5%), 2015-ci ildə (16,8%); ən aşağı artım tempi 2017-ci ildə (-4,0%); qeyri-neft/qaz sektorundan vergi daxilolmalarının

ən yüksək artım tempi: 2011 (21,1%), 2017 (14,9%) və 2018-ci ildə (28,3%); ən aşağı artım tempi 2015 (-7,4%) və 2016-cı ildə (-3,6%) baş vermişdir. Lakin bu iki göstəricinin artıma uyğun bağlılığı az-çox 2011, 2013-2015 və 2018-ci ildə müşahidə olunur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ən yüksək artım tempi: 2011 (37,7%) və 2018-ci ildə (36,3%) olmuş, lakin 2014-2015 və 2017-ci illərdə aşağı düşərək mənfi rəqəmlərlə (-5,6, -4,9 və -5,6) ifadə olunmuşdur. Neft/qaz sektorundan büdcəyə daxilolmaların artım tempi çox yüksək rəqəmlərlə: 2014, 2016-2017-ci illərdə ikirəqəmli faizlərlə, 2-3 dəfədən artıq, hətta 2015-ci ildə 7 dəfədən artıq rəqəmlə ifadə olunur.

Vergi sistemini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri vergi yükü hesab edilir. Optimal qurulmuş vergi sistemi bir tərəfdən, dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını ödəməli, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını stimullaşdırmalıdır. Məhz buna görə də vergi yükü həm də ölkənin vergi sisteminin keyfiyyət ölçüsü sayılır.

Son bir neçə onillikdə iqtisadi artımı maksimallaşdıran optimal vergi yükünün və ya “dövlətin optimal ölçüsünün” mövcudluğunu nəzəri və empirik baxımdan, sübut etməyə çalışan bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Onların arasında Laffer, Barro, Armey, Rahn və Fox, Scully və s.⁹⁸ kimi

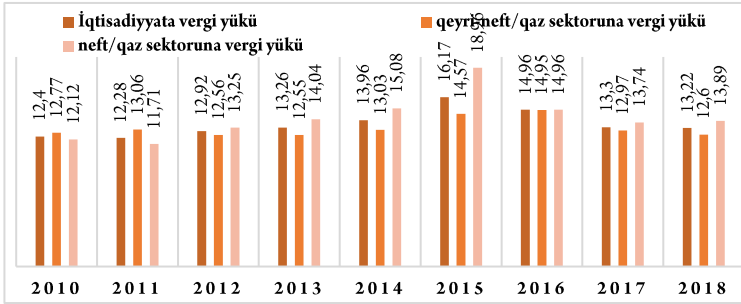
⁹⁸Arthur B. Laffer /The Laffer Curve: Past, Present and Future/ Executive Summary Backgrounder, No. 1765, The Heritage Foundation, Washington. June 1 2004; Robert J. Barro /Government Spending in a Simple Model of Endogeneous Growth/ The Journal of Political Economy Vol. 98, No 5, Part 2. pp. 103-125; Armey, D. (1995): The Freedom Revolution: The New Republican House Majority Leader Tells Why Big Government Failed, Why Freedom Works, and How We Will Rebuild America, Regnery Publishing, Washington, D.C.; Rahn, R. And Fox /H., What is the Optimum Size of Government,” Vernon K. Kriebe Foundation. 1996; Scully, G., 1994. “What is the optimal Sizeo government in the US?”, National Center for Policy Analysis, Policy Report No 188; Chobanov D., Mladenova A. What is the optimum size of government. Institute for Market Economics, Bulgaria. August 2009.

Cədvəl 3.9. Azərbaycan iqtisadiyyatının sektorları üzrə vergi yükü, %-lə

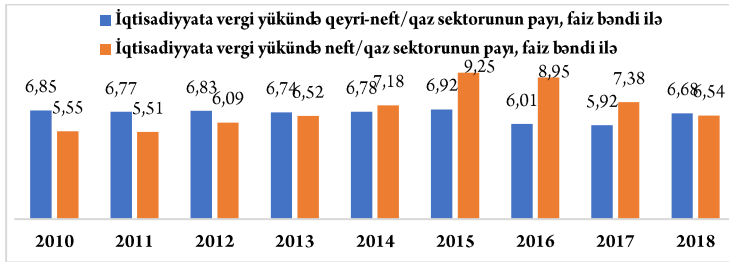
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Iqtisadiyyata vergi yükü	12,40	12,28	12,92	13,26	13,96	16,17	14,96	13,30	13,22
qeyri-neft/qaz sektoruna vergi yükü	12,77	13,06	12,56	12,55	13,03	14,57	14,95	12,97	12,60
neft/qaz sektoruna vergi yükü	12,12	11,71	13,25	14,04	15,08	18,96	14,96	13,74	13,89
Iqtisadiyyata vergi yükündə qeyri-neft/qaz sektorunun payı, faiz bəndi ilə	6,85	6,77	6,83	6,74	6,78	6,92	6,01	5,92	6,68
Iqtisadiyyata vergi yükündə neft/qaz sektorunun payı, faiz bəndi ilə	5,55	5,51	6,09	6,52	7,18	9,25	8,95	7,38	6,54
Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında qeyri-neft/qaz sektorunun payı, %-lə	44,72	44,89	47,12	49,15	51,45	57,20	59,85	55,46	49,49
Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında neft/qaz sektorunun payı, %-lə	55,28	55,11	52,88	50,85	48,55	42,8	40,15	44,54	50,51
Vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinin gəlirlərində payı, %-lə	46,19	40,73	40,36	39,26	45,49	50,24	51,62	56,65	47,04
Birbaşa vergilərin büdcə daxilolmalarında payı, % bəndi	43,43	48,77	47,69	45,91	42,72	39,89	38,36	39,19	36,51
Dolayı vergilərin büdcə daxilolmalarında payı, % bəndi	56,6	51,2	52,3	54,1	57,3	60,1	61,6	60,8	63,5
Birbaşa vergilərin vergi daxilolmalarında payı, % bəndi	20,06	19,86	19,25	18,02	19,43	20,04	19,8	22,2	17,17
Dolayı vergilərin vergi daxilolmalarında payı, % bəndi ilə	23,37	28,91	28,44	27,89	23,29	19,85	18,56	16,99	19,34
Iqtisadiyyata vergi yükü	12,4	12,28	12,92	13,26	13,96	16,17	14,96	13,3	13,22
Vergi yükündə birbaşa vergilərin payı, % bəndi ilə	5,39	5,99	6,16	6,09	5,96	6,45	5,74	5,21	4,83
Vergi yükündə dolayı vergilərin payı, % bəndi ilə	7,01	6,29	6,76	7,17	8,00	9,72	9,22	8,09	8,39

Mənbə: <http://www.nba.az>. № 07(209)07/2017 Statistik bülleten: <http://www.stat.gov.az> – Statistik məlumat bazası. Maliyyə və bank - Milli hesablar; <http://www.tax.gov.az>;
Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

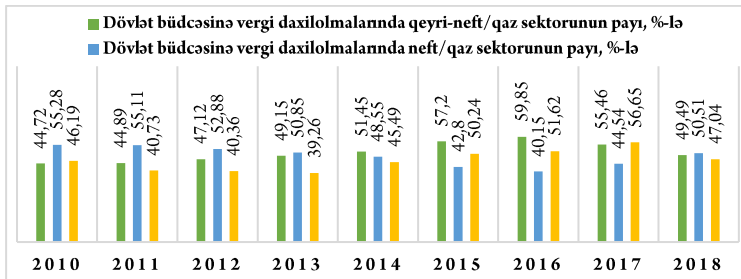
Diaqram3.15.

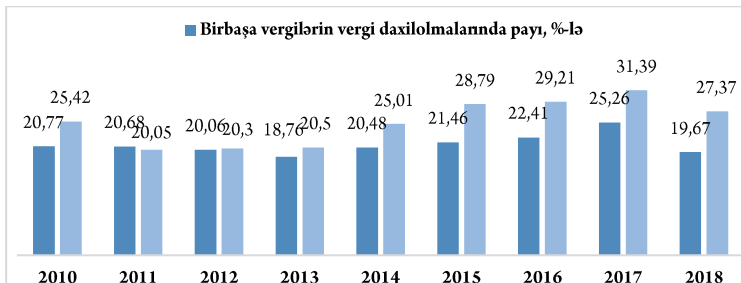
Diaqram 3.16.

Diaqram 3.17.

Diaqram 3.18.

iqtidadçılarının tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək olar. Son illərdə tranzitiv iqtisadiyyatlar üçün də bənzər araşdırmalar genişlənməkdədir.⁹⁹

Elmi cəhətdən sübut olunmuşdur ki, səmərəli vergi sistemi vergi ödəyiciləri gəlirlərinin 30 faizindən çoxunun tutulmasına imkan verməməlidir. Dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş aparıcı ölkələrində (məsələn, İsveç, Norveç, Almaniya və s.) bu göstərici 50 və daha yüksək faizlə ölçülsə də, sosial qarantiyalar çox yüksək olduğu belə ölkələrdə bunu vergi ödəyiciləri təbii sayır, çünki həmin ölkələrdə onların özlərinə aid olan xeyli sosial-iqtisadi xarakterli problemlər bilavasitə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir və nəticədə, cəmiyyətdə maraqlar balansı da gözlənilmiş olur.

Cədvəl 9 və Diaqram 15, 16, 17, 18-dən göründüyü kimi 2010-2015-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına vergi yükü: 12-14%-ə yaxın aşağı rəqəmlə ifadə olunsa da, 2015-ci ildə bu göstərici 16,17%-ə; qeyri-neft/qaz sektoruna vergi yükü təxminən ümumi vergi yükünə bərabər (12-14%) və sonrakı illərdə də bu hədd 15%-i keçməmiş; lakin neft/qaz sektoruna vergi yükü 2014-cü ildə 15,07, 2015-ci ildə isə ən yüksək 18,96% təşkil etmişdir.

Azərbaycanda vergi yükü göstəricisi əksər dövlətlərdən aşağıdır. Lakin aparılan iqtisadi islahatlar fonunda qeyri-neft sektorunda investisiyaların təşviqi, istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların maliyyə vəsaitlərinə qənaət etməklə istehsalın genişləndirilməsi və məşğulluğun təmin edilməsi məqsədilə, vergi yükünün yenidən qiymətləndirilməsini zəruri edir. Bu proses bir sıra vergi dərəcələrinin aşağı salınması, bəzi vergi növlərinin inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi,

⁹⁹ Abdullev B., Konya L. Growth maximizing tax rate for Uzbekistan. Applied Econometrics and International Development. Vol. 14-1. 2014

vergi nəzarətinin sadələşdirilməsi və elektron audit sisteminin geniş tətbiqi formasında öz əksini tapa bilər.

2010-2013 və 2018-ci illərdə istər iqtisadiyyata vergi yükündə, istərsə də dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında qeyri-neft/qaz sektorunun payı (faiz bəndi ilə) bir qayda olaraq, üstün olduğu halda, 2014-2017-ci illərdə bu nisbət neft/qaz sektorunun xeyrinə dəyişmişdir.

Azərbaycan Respublikasında vergilərin formalaşmasında əsasən neft sektorunda fəaliyyət göstərən və xeyli vergi yükü daşıyan transmilli neft şirkətləri mühüm rol oynayır. Bu yükədən əvvəl vergi satış qiymətinə uyğun olaraq fiskal orqana ödənilir və ondan sonra müqavilədə Azərbaycanın beynəlxalq əməliyyat şirkətləri tərəfindən satılan neftin dəyəri çıxılmaqla qalan mənfəət neftinin bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur. Büdcə gəlirlərinin 63%-i neft sektorundan vergi və qeyri-vergi daxilolmaları hesabına formalaşsınsa, bu onu deməyə əsas verir ki, vergi sistemi balansı artıq ölkənin daxili amillərindən asılı deyil.

Qeyd edilən sahələrdə vəziyyətin qısa təhlili göstərir ki, bu göstəricilərin sabitliyi birbaşa və dolaylı neft amilinin təsiri bağlıdır. Belə şəraitdə, fiskal dayanıqlığın inkişafında əsas rol oynayan neft amili qlobal mühitdən asılı olduğundan fiskal dayanıqlıq da xarici şoklara daha həssas olacaq və bu, özü ilə fiskal qeyri-sabitliyi də gətirəcəkdir.

Vergi daxilolmalarının maksimum həddi 2018-ci ildə - 10587,3 mln. manat həcmində olmuşdu ki, bu da əvvəlki ildəkindən isə 13,2% çoxdur. Büdcə daxilolmalarının böyük əksəriyyəti vergi daxilolmalarının payına düşdüyündən, bu real olaraq həm də, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafını, onun imkanlarının ildən-ildə daha da genişləndiyini göstərir.

Vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinin gəlirlərində payı 2010-cü ildə 46,2% olsa da, sonrakı illərdə bu pay azalmağa başlamış, 2013-cü ildə ən aşağı göstərici – 39,6% olmuş, 2015-2017-ci illərdə müvafiq olaraq 50,2, 51,6 və 56,7% təşkil etmişdir. Birbaşa vergilərin vergi

daxilolmalarında payı 2011-ci ildə ən yüksək – 48,8% olmuş, sonrakı illərdə azalaraq – 2012-cü ildə 47,7%, 2013-cü ildə 45,9%, 2015-ci ildə 39,9%, nəhayət 2018-ci ildə ən aşağı – 36,5% olmuşdur.

Faktiki olaraq 2010-cu ilə qədər Azərbaycanın vergi sistemində birbaşa və dolay vergilərin nisbəti cüzi üstünlüklə bir-birini əvəz etsə də, 2010-cu ildən başlayaraq, dolay vergilərin vergi daxilolmalarında üstünlüyü artırmaqda davam edir. 2013-cü ildə bu nisbət 2010-cu ildəkinə nisbətən 2,5% bəndi azalaraq 54,1%-ə düşsə də, yenidən yüksələrək 2016-cı ildə 61,6%-ə, 2018-ci ildə isə ən yüksək – 63,5%-ə çatmışdır.

Birbaşa vergilərin vergi daxilolmalarında faiz bəndi ilə payı 2015-2017-ci illər istisna olmaqla, bütün qalan illərdə dolay vergilərdən daxilolmaların payından aşağı olmuşdur. Dolay vergilərin payının birbaşa vergilərin payından faiz bəndi ilə ən böyük fərq 2011 (-9,05), 2012 (-9,19) və 2013-cü ildə (-9,87) olmuşdur. Yalnız 2015 (+0,19) və 2016-cı ildə (+1,24) cüzi, 2017-ci ildə isə nisbətən yüksək fərqlə (+5,21) dolay vergilər üstün olmuşdur.

2000-2014-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına vergi yükü 12-13%-dən bir qədər yüksək olmuşdur. Lakin 2015-ci ildə bu göstərici 16,17%-ə, 2016-cı ildə təxminən 1 faiz bəndi azalaraq 14,96%-ə enmişdir. 2017-2018-ci illərdə isə 13%-dən bir qədər yüksək olmuşdur. İstənilən halda, bu göstəricilərin özü də dünya ölkələri ilə müqayisədə ən aşağı göstəricilərdən biri hesab edilir.

Azərbaycanın vergi sistemində 2010-cu ildən sonra dolay vergilərin üstünlük təşkil etməsi, bu vergi növünün həmin illərdə iqtisadiyyata vergi yükündə də əks olunmuşdur. Vergi yükündə birbaşa vergilərin payının dolay vergiləri üstələməsi ancaq 2011-ci ildə baş vermişdir. Qalan bütün illər üzrə vergi yükündə dolay vergilərin payı üstün olmuşdur. Məsələn, 2012-ci ildəki vergi yükünün 6,50 faiz bəndi, 2015-ci ildə 9,27 faiz bəndi,

2016-cı ildə 8,46 faiz bəndi dolayı vergilərin üstünlüyü hesabına baş vermişdir.

3.4. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının ayrı-ayrı vergi növləri üzrə təhlili və qiymətləndirilməsi

2010-cu ildən sonra vergi daxilolmalarının artım tempinin zəifləməsində ölkədə həyata keçirilən vergi islahatları, xüsusilə vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması və vergi yükünün azaldılması yönündə görülən işlər də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə vergi daxilolmalarında üçüncü ən böyük paya sahib olan gəlir vergisinin yuxarı həddi (ikinci pilləsinin dərəcəsi) 35%-dən 30%-ə, 2013-cü ildə isə 30%-dən 25%-ə endirilmiş, həmçinin vergilər üzrə ikinci ən böyük daxilolma mənbəyi olan mənfəət vergisinin dərəcəsi 2010-cu ildə 22%-dən 20%-ə salınmışdır. Bu dəyişikliklər vergi yükünün bir qədər azalmasına səbəb olmuşdur.¹⁰⁰

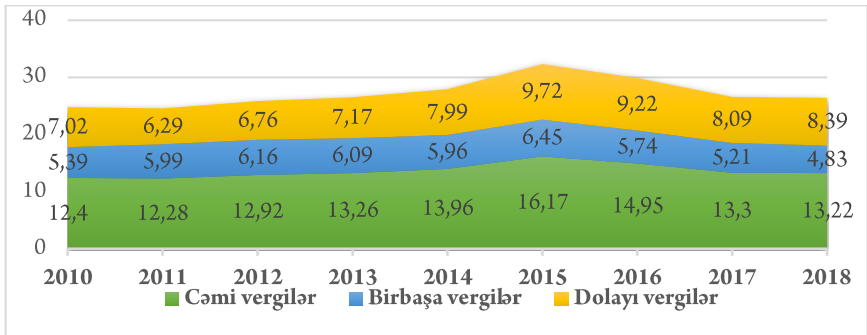
Cədvəl 3.10. 2000-2018-ci illər ərzində ayrı-ayrı vergilər üzrə vergi yükü

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi vergilər	12,40	12,28	12,92	13,26	13,96	16,17	14,95	13,30	13,22
Birbaşa vergilər	5,39	5,99	6,16	6,09	5,96	6,45	5,74	5,21	4,83
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1,39	1,37	1,51	1,49	1,63	1,81	1,90	1,48	1,24
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	3,37	4,10	4,17	4,12	3,84	4,07	3,28	3,25	3,12

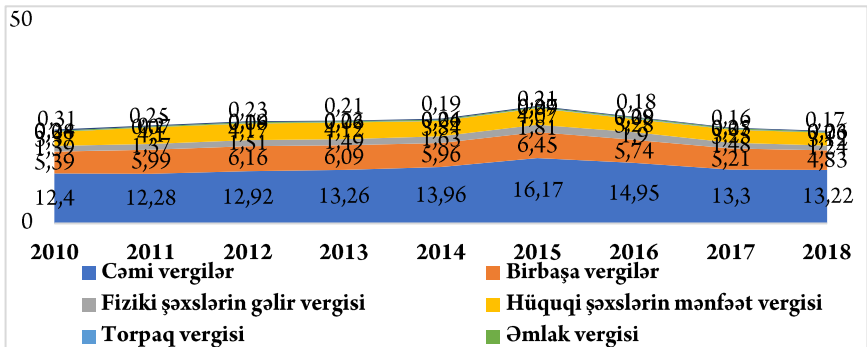
¹⁰⁰ Асланов И. Формирование государственного бюджета в Азербайджане: налоговая нагрузка и оценка роли нефтяного фактора, ы.162
[//https://elibrary.ru/download/elibrary_25081858_10720651.pdf](https://elibrary.ru/download/elibrary_25081858_10720651.pdf)

Torpaq vergisi	0,08	0,07	0,06	0,06	0,06	0,09	0,08	0,07	0,06
Əmlak vergisi	0,24	0,20	0,19	0,22	0,24	0,27	0,29	0,25	0,23
Mədən vergisi	0,31	0,25	0,23	0,21	0,19	0,21	0,18	0,16	0,17
Dolayı vergilər	7,02	6,29	6,76	7,17	7,99	9,72	9,22	8,09	8,39
ƏDV	4,90	4,27	4,38	4,70	5,20	6,36	6,00	5,22	5,35
Aksiz	1,21	0,92	0,98	1,03	1,33	1,19	1,04	0,87	0,91
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	0,69	0,83	1,10	1,17	1,14	1,72	1,43	1,28	1,43
Digər vergilər	0,21	0,27	0,29	0,28	0,32	0,46	0,76	0,72	0,70

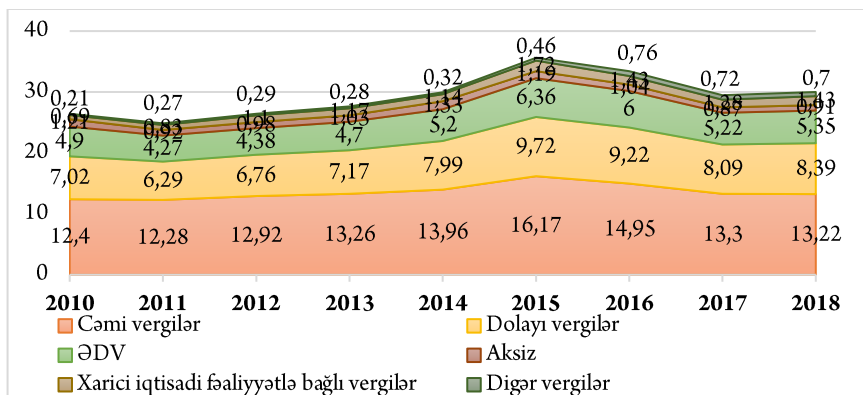
Diaqram 3.19.

Diaqram 3.20.

Diaqram 3.21.

Cədvəldən göründüyü kimi 2010-2015-ci illərdə ümumi vergi yükü 12,40-dan 16,17%-ə yüksəlmiş, lakin sonrakı illərdə hər il azalaraq 2018-ci ildə 13,22% təşkil etmişdir. Birbaşa vergilərin ümumi vergi yükündə payı 43,5%-dən 39,9%-ə aşağı düşmüşdür. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi yükü 2010-cu ildəki 1,39-dan 2016-cı ildəki maksimum 1,90-a yüksəlmiş, sonrakı illərdə azalaraq 1,24-ə, ümumi vergi yükündə payı isə 11,2%-dən 9,4%-ə düşmüşdür. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 3,37%-dən 3,12%-ə, ümumi vergi yükündə payı isə 27,2%-dən 23,6%-ə düşmüşdür. Torpaq, əmlak və mədən vergilərinin ümumi vergilərdə payı, vergi yükü də çox aşağı olduğundan bu vergilərdə dəyişmələr o qədər də əhəmiyyətli deyildir.

Dolaylı vergilər üzrə yük 2010-cu ildəki 7,02%-dən 2015-ci ildə maksimum 9,72%-ə yüksəlmiş, lakin sonrakı illərdə hər il azalaraq 2018-ci ildə 8,39%-ə düşmüş, ümumi vergi yükündə payı isə 56,6%-dən 63,5%-ə yüksəlmişdir. ƏDV üzrə vergi yükü 2010-cu ildəki 4,90%-dən 2015-ci ildə maksimum 6,36%-ə yüksəlmiş, lakin sonrakı illərdə hər il azalaraq 2018-ci ildə 5,35%-ə düşmüş, ümumi vergi yükündə payı isə 39,5%-dən 40,5%-ə yüksəlmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər 2010-

cu ildəki 0,39%-dən 2015-ci ildəki maksimum 1,72%-ə yüksəlmiş, sonrakı illərdə azalaraq 1,43-ə, ümumi vergi yükündə payı isə 5,6%-dən 10,8%-ə yüksəlmişdir.

Dünya ölkələrində vergi yükü ilə bağlı mövcud vəziyyətin və inkişaf meyillərinin təhlilindən çıxan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, vergi sisteminin formalaşdırılmasında, o cümlədən optimal vergi yükünün müəyyənləşdirilməsində ayrı-ayrı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsini, həmçinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi tədqiqatlarda geniş istifadə edilən vergi yükü göstəricisi əslində, faktiki vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbətini əks etdirir - yəni nəzəri cəhətdən ödənilməli olan vergiləri deyil, faktiki ödənilmiş vergiləri hesaba alır. Belə vergi yükü göstəricisi vergi yığımlarının səviyyəsi və ya bunun əksi olan vergidən yayınmaların səviyyəsindən asılı olur ki, bu da vergi yükünün optimal səviyyədən aşağı olmasının səbəbini aydınlaşdırmaq üçün əlavə təhlillər aparmağı zəruri edir. Bunun üçün Azərbaycanda həqiqi ödənilməli olan vergi yükü göstəricisinə də nəzər salmaq vacibdir.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının “Doing Business” seriyasından olan, dünyanın 189 ölkəsində orta ölçülü xəyali müəssisənin ödəməli olduğu vergi yükünün (ödənilməli olan verginin mənfəətə nisbəti şəklində) müqayisə olunduğu “Paying Taxes” hesabatının 2018-cü il buraxılışına əsasən, Azərbaycan, ödənilməli olan vergi yükü göstəricisinə görə, aid edildiyi Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya regionunun 19 ölkəsi arasında 12-cidir (azdan çoxu sıralamada). Azərbaycanda orta ölçülü müəssisənin ödəməli olduğu vergilər onun mənfəətinin təqribən 40%-ni təşkil edir ki, bu da regionun orta göstəricisindən (39.5%) yuxarıdır.

2000-2018-ci illərdə dünyanın 140 ölkəsi üzrə orta vergi yükü göstəricisi üzrə təhlillər göstərir ki, dünya ölkələrinin əksəriyyətində - 100-ündə vergi yükü (faktiki vergi daxilolmaları) ÜDM-in 20%-indən aşağıdır. Həmin dövrdə Azərbaycanda vergi dərəcələri əhəmiyyətli şəkildə aşağı salınması ilə vergi yükü üzrə də (vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbətində) azalma müşahidə edilmiş, vergi yükü 2005-ci ildəki 14,7%-dən 2010-cu ildə 13,5%-ə, 2018-ci ildə isə 13,3%-ə salınmışdır. Bu müddət ərzində vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və yığımların artırılması yönündə də əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Dövlətin vergi toplaması və bunun vasitəsilə biznes fəaliyyəti üçün ilkin şərtlərin (məsələn, hüquq-mühafizə sisteminin yaradılması, istehsal və sosial infrastrukturun qurulması və s.) formalaşdırması iqtisadi artıma bəlli bir nöqtəyə qədər təkan verir və ya onu sürətləndirir. Lakin vergi yükünün həddindən çox artması, “dövlətin ölçüsü”nün lazım olandan böyük olması, başqa sözlə, vergi yükünün həmin optimal nöqtəni keçməsi, bütövlükdə iqtisadiyyat, həmçinin özəl sektor üçün əks-stimul rolunu oynayır. Digər tərəfdən, dövlət sektorunun böyüməsi, ictimai xərclərin effektivliyini də aşağı salır, eyni zamanda, iqtisadiyyat üzərində *sıxışdırma effekti* yaradır. Nəticədə, vergi yükü optimal nöqtəni keçdikdən sonra iqtisadi artım tempi zəifləməyə başlayır.

“Doing Business” hesabatında vergi yükünün hesablanan üç alt komponentinə ayrılıqda baxdıqda, Azərbaycanın mövqeyində ciddi dəyişikliyin olmadığı görünür: mənfəətdən vergilər üzrə 13-cü, əmək vergiləri üzrə 13-cü və digər vergilər üzrə 12-ci. Hesabat müəlliflərinin hesablamalarına görə, Azərbaycanda orta ölçülü müəssisənin mənfəətdən ödədiyi vergilər ümumi mənfəətin 12,9%-i qədərdir. Region üzrə mənfəətdən verginin orta göstəricisi (Tacikistan və Özbəkistan vergi sistemindəki fərqlər baxımından xüsusi hal olduğundan daxil edilməmişdir) 11,7%-dir. Əmək vergiləri üzrə Azərbaycan və regionun

orta göstəricisi uyğun olaraq, 24.8% və 20.2%, digər vergilər üzrə isə 2.3% və 2.34% təşkil edir.¹⁰¹

Göründüyü kimi Azərbaycanda orta ölçülü xəyali müəssisənin ödəməli olduğu vergilər region ölkələrinin çoxundan yuxarıdır. Buna qarşılıq, faktiki vergi ödənişləri (ÜDM-də %) göstəricisi şəklində hesablandıqda, Azərbaycan, qeyd olunan regionda vergi yükünün ən aşağı olduğu ölkədir. Bu iki yolla hesablanan vergi yükü göstəricilərinin özlüyündə müəyyən çatışmazlıqları olsa da, mövcud mənzərə faktiki vergi ödənişləri əsasında hesablanan vergi yükünün həqiqi olduğundan aşağı göstərildiyini deməyə əsas verir. Yəni, yuxarıdakı hesablamalar əsasında əldə olunan nəticə - ölkədə vergi yükünün optimal səviyyədə nisbətən aşağı olması - vergi dərəcələrinin aşağı olması ilə bağlı deyil, daha çox vergi yığımları, vergi inzibatçılığı ilə bağlıdır.

Vergi daxilolmalarının strukturu ilə bağlı əldə etdiyimiz nəticələrin - birbaşa və dolay vergilərin faktiki və optimal nisbətləri arasındakı fərqin də eyni səbəbdən qaynaqlanması mümkündür. Qeyd olunduğu kimi birbaşa vergi daxilolmaları üzrə nisbi göstərici (ÜDM-də %) optimal səviyyədə 2,6 faiz bəndi az olduğu halda, dolay vergilər üzrə həmin göstərici optimal səviyyədə 1,2 faiz bəndi yuxarıdır. Bu nəticəni də, vergi yığımları və ya vergidən yayınmalarla əlaqələndirmək olar. Birincisi, dolay vergilər mahiyyət etibarilə birbaşa vergilərdən fərqli olaraq, tam və ya qismən qiymətin üzərinə gəlməklə, son istehlakçı tərəfindən ödənilir. Bu verginin hansı hissəsinin biznes subyektinin, hansı hissəsinin son istehlakçının üzərinə düşməsi isə bazardakı rəqabət şəraiti və tələbin qiymətə görə elastikliyi kimi amillərdən asılıdır. Təkmil olmayan rəqabət və tələbin qeyri-elastikliyi şəraitində dolay vergilər, əsasən son istehlakçı tərəfindən ödənilir və belə olan halda, biznes subyekti dolay vergilər üzrə

¹⁰¹ Yəni orada, s.164

Cədvəl 3.11. Büdcə gəlirləri və vergi növlərinin ÜDM-ə görə elastiklik əmsalı*

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ümumi Daxili Məhsul	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	1,05	1,12	1,06	1,06	0,91	1,05	0,90	0,81	1,20
Cəmi vergilər	0,98	0,99	1,05	1,03	1,05	1,16	0,92	0,89	0,99
Birbaşa vergilər	1,02	1,11	1,03	0,99	0,98	1,08	0,89	0,91	0,93
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	0,97	0,99	1,10	0,99	1,10	1,11	1,05	0,78	0,84
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	1,02	1,22	1,02	0,99	0,93	1,06	0,81	0,99	0,96
Torpaq vergisi	1,28	0,82	0,84	1,01	1,03	1,52	0,93	0,86	0,88
Əmlak vergisi	1,46	0,83	0,98	1,11	1,09	1,16	1,06	0,88	0,90
Mədən vergisi	1,02	0,81	0,93	0,90	0,92	1,10	0,86	0,86	1,09
Dolayı vergilər	0,94	0,90	1,07	1,06	1,11	1,22	0,95	0,88	1,04
Əlavə dəyər vergisi	0,99	0,87	1,03	1,07	1,11	1,22	0,94	0,87	1,03
Aksiz	1,01	0,76	1,07	1,04	1,29	0,90	0,87	0,84	1,04
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	0,66	1,21	1,32	1,07	0,98	1,51	0,83	0,90	1,11
Digər vergilər	0,99	1,27	1,08	0,96	1,15	1,42	1,66	0,95	0,97

Mənbə: <http://www.nba.az>. № 12(226)/2018 Statistik bülleten: <http://www.stat.gov.az> – Statistik məlumat bazası. Maliyyə və bank - Milli hesablar; <http://www.tax.gov.az>;

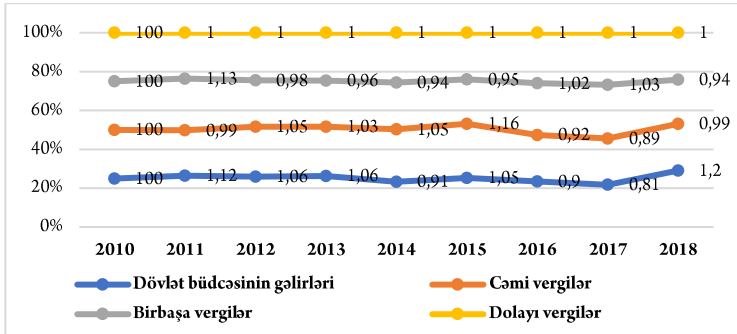
Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

ödənişi gizlətməkdə, digər vergilərlə müqayisədə, daha az maraqlıdır. İkincisi, Azərbaycanda dolaylı vergi daxilolmalarının təqribən 70%-ni təşkil edən ƏDV üzrə ödənişlər sahəsində hazırkı vergi inzibatçılığı sistemi daha təkildir və vergidən yayınmanı azaltmağa imkan verir.

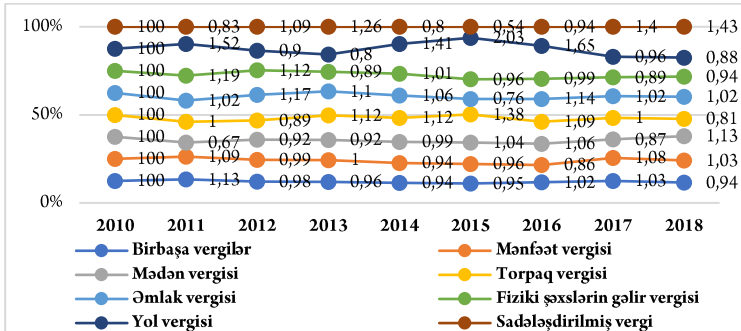
Cədvəl 3.11-də büdcə gəlirləri və vergi növlərinin ÜDM-ə görə elastiklik əmsalı hesablanmışdır. Göründüyü kimi dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ÜDM-ə görə elastikliyi 2014-cü il istisna olmaqla bütün illərdə 1-dən böyük; cəmi vergilər ancaq 2012-2014-cü illərdə 1-dən böyük; birbaşa vergilər 2012-2015-ci illər istisna olmaqla qalan illərdə 1-dən böyük; mənfəət vergisi 2012 və 2014-2016-cı illər istisna olmaqla qalan illərdə 1-dən böyük; mədən vergisi 2015-2016 və 2018-ci illər istisna olmaqla qalan illərdə 1-dən kiçik; torpaq vergisi 2012 və 2018-ci illər istisna olmaqla qalan illərdə 1-dən böyük; əmlak vergisi 2015-ci il istisna olmaqla bütün illərdə 1-dən böyük; fiziki şəxslərin gəlir vergisi 2011-2012 və 2014-cü il istisna olmaqla qalan illərdə 1-dən kiçik; yol vergisi 2012-2013 və 2017-2018-ci illər istisna olmaqla qalan illərdə 1-dən böyük; sadələşdirilmiş vergi 2012-2013 və 2017-2018-ci illər istisna olmaqla qalan illərdə 1-dən kiçik; dolaylı vergilər bütün illərdə 1-ə bərabər; ƏDV 2012-2013 və 2015-ci illər istisna olmaqla qalan illərdə 1-dən kiçik; aksizlər 2014 və 2018-ci illər istisna olmaqla bütün illərdə 1-dən kiçik; xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilər 2013 və 2016-cı illər istisna olmaqla, bütün illərdə 1-dən böyük olmuşdur. Başqa sözlə, təhlil olunan illər üzrə 1-ə bərabər və ondan böyük əmsala malik vergi növləri elastik, 1-dən kiçik olanlar isə qeyri-elastik olmuşdur.

Cədvəl 3.12-də əhalinin pul gəlirləri və onlardan vergi daxilolmaları arasında asılılıqlar təhlil olunmuşdur. Göründüyü kimi 2010-2018-ci illər ərzində büdcə gəlirləri, vergi daxilolmaları və əhalinin pul gəlirləri təxminən eyni - 2 dəfə artsa da, fiziki şəxslərdən (əhalidən) gəlir vergisi cəmi 1,7 dəfə artmışdır. Vergi daxilolmalarının artım tempi bütün illər

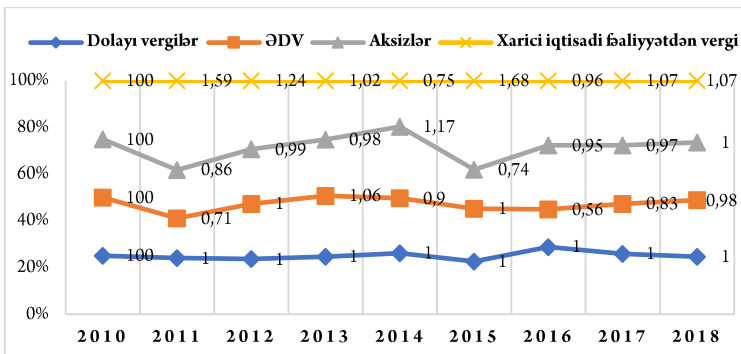
ərzində büdcə gəlirlərinin artım tempini qabaqlasa da, vergi gəlirlərinin artım tempi ancaq 2012-2016-cı illərdə, əhalinin pul gəlirləri isə 2010, 2012 və 2015-2017-ci illərdə üstün olmuşdur.

Qrafik 3.4

Qrafik 3.5

Qrafik 3.6.

Cədvəl 3.12. Əhalinin pul gəlirləri və onlardan vergi daxilolmaları (mln. manat)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Əhalinin cəmi pul gəliri	25607,0	30524,6	34769,5	37562	39472,2	41744,8	45395,1	49187,9	53103,7
Əhalinin cəmi pul gəlirlərinin illik artım tempi, %-lə	114,3	119,2	113,9	108,0	105,1	105,8	108,7	108,4	108,0
Əhalinin pul gəlirlərinin dövlət büdcəsində payı, %-lə	224,56	194,42	201,19	192,66	214,52	238,57	259,41	297,81	235,92
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi	590,2	715,7	813	859,7	980,3	982,5	1145,7	1040,3	995,9
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin illik artım tempi, %-lə	101,4	121,3	113,6	105,7	114,0	100,2	116,6	90,8	95,7
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin cəmi vergilərdə payı (%-lə)	11,21	11,19	11,66	11,23	11,71	11,18	12,68	11,12	9,41
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin dövlət büdcəsində payı, %-lə	5,18	4,56	4,70	4,41	5,33	5,61	6,55	6,30	4,42
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin pul gəlirlərində payı, %-lə,	2,30	2,34	2,34	2,29	2,48	2,35	2,52	2,11	1,88
Əhalinin əmək haqqı formasında pul gəlirləri	7027,3	8020	9224,9	10333,2	10776,1	11037,3	11577,4	12801,6	14921,5
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin əmək haqqında payı, %-lə	8,40	8,92	8,81	8,32	9,10	8,90	9,90	8,13	6,67

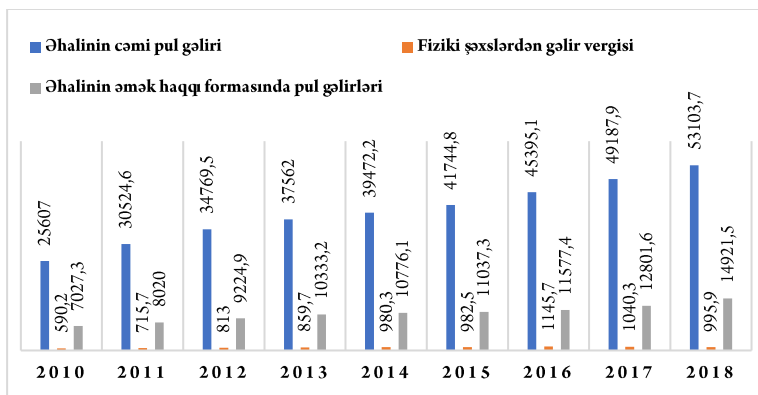
Mənbə: <http://www.nba.az>. № 12(226)/2018 Statistik bülleten: <http://www.stat.gov.az> – Statistik məlumat bazası.

/Rar\$DIa6960.40201/; Maliyyə və bank - Milli%20Hesablar%2018;

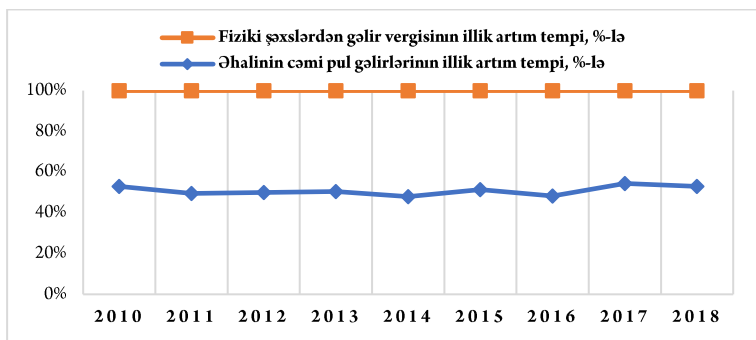
<https://stat.gov.az/news/macroeconomy.php?lang=az&page=161&arxiv=1>

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

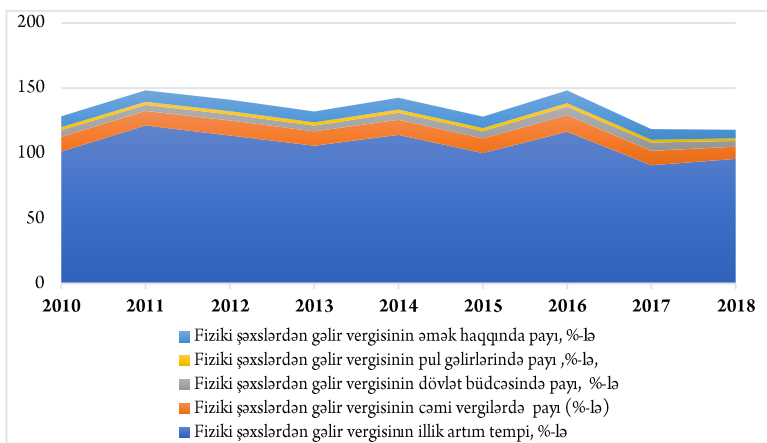
Diaqram 3.22.

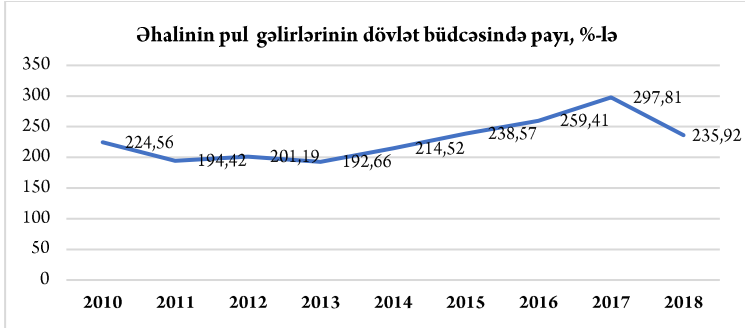
Qrafik 3.7.

Qrafik 8.

Qrafik 9.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin illik artım tempi vergi daxilolmalarının artım tempini ancaq 2012 və 2016-cı illərdə, əhalinin pul gəlirinin illik artım tempini isə ancaq 2011, 2014 və 2016-cı illərdə qabaqlamışdır. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin əhalinin pul gəlirlərində payı 2010-2011-ci illər ərzində 2,1-2,5% aralığında, 2018-ci ildə isə cəmi 1,88% olmuşdur. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin cəmi vergilərdə payı (%-lə) Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin dövlət büdcəsində payı, %-lə Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin pul gəlirlərində payı 2016-cı il istisna olmaqla təxminən 11% ətrafında, 2016-cı ildə ən yüksək 12,68%, 2017-ci ildə isə ən aşağı 9,41% olmuşdur.

Əhalinin pul gəlirləri dövlət büdcəsini 2011-2013-cü illərdə 2 dəfəyə yaxın, qalan illərdə hətta 2,2-dən 2,6 dəfəyə yaxın, 2017-ci ildə isə 3 dəfəyə yaxın üstəlmişdir. 2010-2018-ci illər ərzində əhalinin ümumi pul gəlirləri və əmək haqqı formasında pul gəlirləri yuxarıda qeyd edildiyi kimi 2 dəfədən çox artsa da, fiziki şəxslərdən gəlir vergisindən daxilolmalar cəmi 1,69 dəfə artmışdır. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin əmək haqqında payı isə 2010-2015-ci illər ərzində 8-9% aralığında tərəddüd etmiş, 2017 və 2018-ci ildə isə bu nisbət azalmaqla müvafiq olaraq, ən aşağı: 8,13 və 6,67% təşkil etmişdir.

Cədvəl 12. İqtisadiyyatda mənfəət və mənfəətdən vergi daxilolmaları (mln. manat)

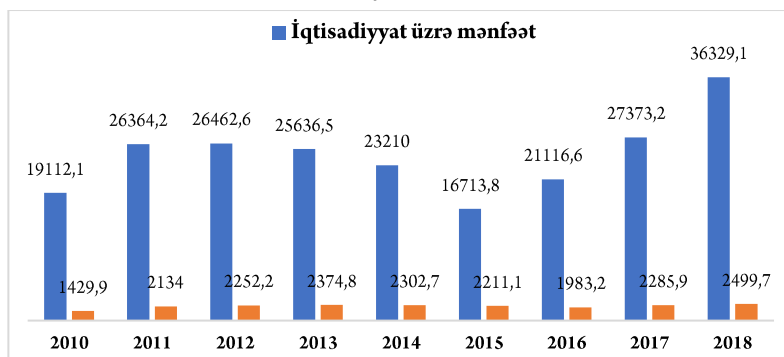
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İqtisadiyyat üzrə mənfəət	19112,1	26364,2	26462,6	25636,5	23210	16713,8	21116,6	27373,2	36329,1
İqtisadiyyat üzrə mənfəətin illik artımı, %-lə	137,16	137,95	100,37	96,88	90,53	72,01	126,34	129,63	132,72
Mənfəət vergisi (mln. manat)	1429,9	2134	2252,2	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2	2285,9	2499,7
Mənfəət vergisinin vergi daxilolmalarında payı, %-lə	27,15	33,37	32,29	31,03	27,51	25,15	21,96	24,43	23,61
Mənfəət vergisinin illik artımı, %-lə	107,58	149,2	105,5	105,4	97,0	96,0	89,7	115,3	109,4
Mənfəət vergisinin dövlət büdcəsi gəlirlərində payı %-lə	12,54	13,59	13,03	12,18	12,51	12,64	11,33	13,84	11,11
Mənfəət vergisinin iqtisadiyyat üzrə mənfəətdə payı %-lə	7,48	8,09	8,51	9,26	9,92	13,23	9,39	8,35	6,88

Mənbə: <http://www.nba.az>. № 12(226)/2018 Statistik bülleten: <http://www.stat.gov.az> – Statistik məlumat bazası. Maliyyə və bank - Milli hesablar; <http://www.tax.gov.az>; https://istmat.org/files/uploads/62736/statistical_yearbook_of_azerbaijan_2018.pdf
 Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

Respublika üzrə iqtisadiyyatda əldə edilən mənfəət və mənfəətdən vergi daxilolmaları haqqında məlumatların (Bax: Cədvəl 12) təhlili göstərir ki, iqtisadiyyat üzrə mənfəət 2010-cu illə müqayisədə 2018-ci ildə 1,9 dəfə artdığı halda, mənfəətdən vergilər 1,75 dəfə artmışdır. Başqa sözlə, iqtisadiyyatda əldə edilən mənfəətlə həmin mənfəətdən ödənilən vergi arasında təxminən 15% bəndindən də artıq olan fərq olmuşdur. Mənfəət vergisinin iqtisadiyyat üzrə mənfəətdə payında da tam fərqli mənzərə müşahidə olunur. 2010-2015-ci illər ərzində mənfəət vergisinin iqtisadiyyat üzrə mənfəətdə payı hər il artmaqla 7,48%-dən 13,23%-ə yüksəlmiş, 2016-cı ildə kəskin azalaraq 9,39%-ə, 2017-ci ildə 8,35%-ə, 2018-ci ildə isə bütün dövr ərzində ən aşağı - 6,88%-ə düşmüşdür. Mənfəətdən tutulan vergilərin payının və nisbətinin azalması, qismən həmin illərdə mənfəətdən vergi dərəcələrinin aşağı salınması ilə bağlı olsa da, mütləq məbləğinin də azalması daha çox vergilərin yığılmasındakı qüsurlarla bağlıdır.

Təhlil olunan illərdə mənfəətdən vergilərin dövlət büdcəsində payı da xeyli fərqlənir. Bu pay: 2010, 2013-2015-ci illər 12%; 2012, 2013 və 2017-ci illərdə-dən bir qədər yüksək – 13% ətrafında olduğu halda, 2016 və 2008-ci ildə 11%-dən bir qədər aetiq olmuşdu.

Diaqram 3.23.

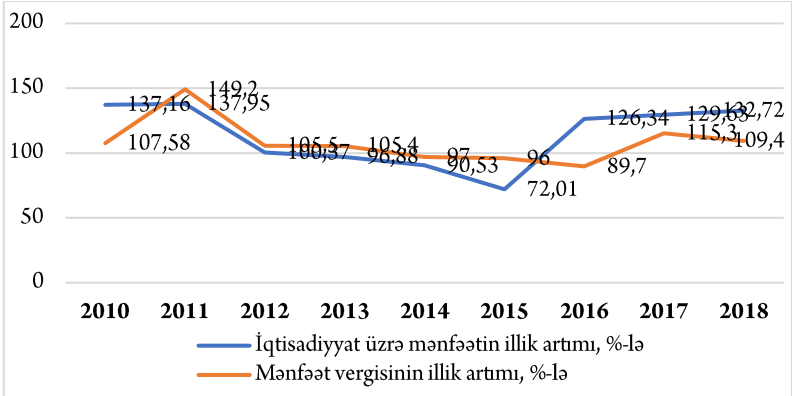
Cədvəl 3.13. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilər (mln. manat)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilər (mln. manat)	291,8	433,1	592,5	675,2	684,7	934,5	862,3	903,0	1143,7
Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilərin illik artımı, %-lə	69,79	148,42	136,80	113,96	101,41	136,48	92,27	104,72	126,66
Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilərin büdcə daxilolmalarında payı, %-lə	2,56	2,76	3,43	3,46	3,72	5,34	4,93	5,47	5,08
Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilərin vergi daxilolmalarında payı, %-lə	5,54	6,77	8,49	8,82	8,18	10,63	9,55	9,65	10,80
Məhsula və idxala vergilər (mln. manat)	3006,5	3183	3550,8	4036,8	4601,8	5036,9	4771,8	5121,9	6228,2
Məhsula və idxala vergilərin illik artımı, %-lə	102,13	105,87	111,56	113,69	114,00	109,45	94,74	107,34	121,60
Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilərin məhsula və idxala vergilərdə payı, %-lə	9,71	13,61	16,69	16,73	14,88	18,55	18,07	17,63	18,36

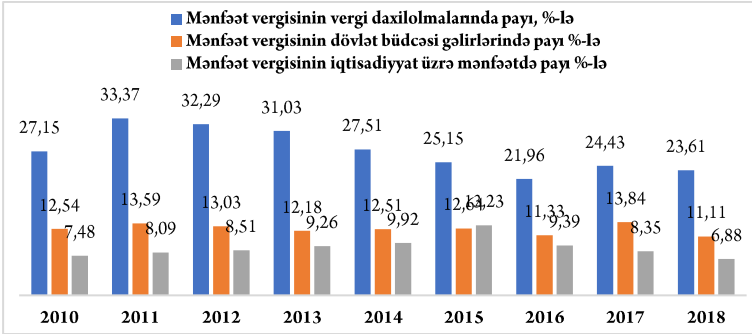
Mənbə: <http://www.nba.az>. № 12(226)/2018 Statistik bülleten: <http://www.stat.gov.az> – Statistik məlumat bazası. Maliyyə və bank - Milli hesablar; <http://www.tax.gov.az>; file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/Rar\$DIa1796.3326/2018_12ay.pdf

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

Qrafik 3.10.

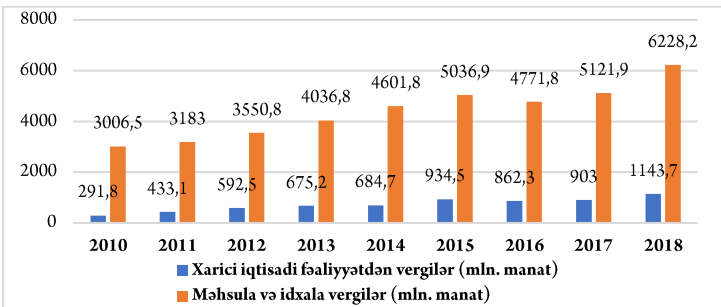

Diaqram 3.24.

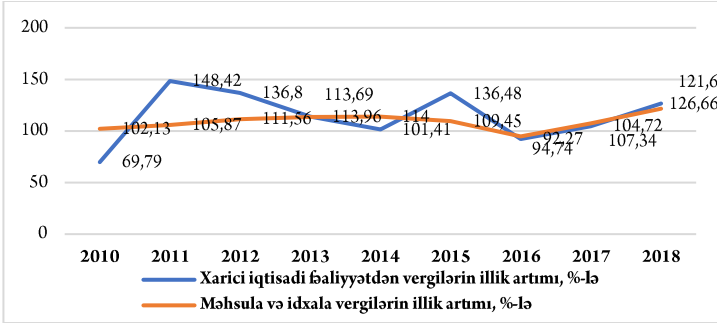

Cədvəl 10-da xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilərlə bağlı məlumatlar təhlil olunmuşdur.

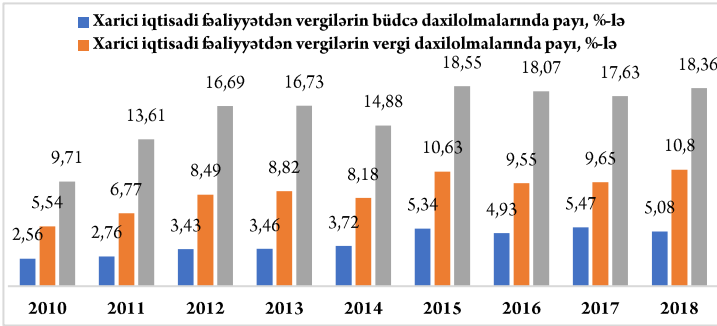
Diaqram 3.25.

Qrafik 3.11.

Diaqram 3.26.

Göründüyü kimi 2010-2018-ci illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlirləri və vergi daxilolmaları 2 dəfəyə yaxın artdığı halda, xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilər 3,9 dəfə, məhsula və idxala vergilər isə 2,07% artmışdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən verginin illik artımı 2010, 2014 və 2015-2016-cı illər istisna olmaqla qalan illərdə vergi daxilolmalarının illik artım tempini qabaqlamışdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilərin büdcə daxilolmalarında payı 2010 və 2011-ci ildə ən aşağı (müvafiq olaraq 2,56 və 2,76%) olmuş, sonrakı illərdə tədricən artaraq 2014-cü ildə 3,72%-ə, 2017-ci ildə 5,47%-ə yüksəlsə də, 2018-ci ildə azalaraq 5,08%-ə düşmüşdür. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilərin vergi daxilolmalarında payı isə 2010-cu ildəki 5,54%-dən 2015-ci ildə 10,63%-ə yüksəlmiş, 2016-

2017-ci illərdə bir qədər azalsa da, 2018-ci ildə dövr ərzində maksimum 10,8%-ə qalxmışdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilərin məhsula və idxala vergilərdə payı isə 2010-cu ildəki 9,71%-dən 2015-ci ildə maksimum 18,55%-ə yüksəlmiş, lakin sonrakı illərdə bir qədər azalsa da, fərq elə də böyük olmamışdır.

Digər vacib iqtisadi göstərici - *xarici və daxili ticarətdən əldə olunan vergi gəlirlərinin nisbətidir*. Əsasən hazır məhsul ixrac edən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə ixrac rüsumları cüzi olur, büdcəyə əsas daxilolmalar ölkədaxili istehsal və ticarətin vergiyə cəlb olunması hesabına baş verir. Məsələn, Avropa Birliyi ölkələrində daxili və xarici ticarətdən əldə olunan vergi gəlirlərinin nisbəti təxminən 1:12-dir. İnkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə isə ixrac olunan xammala yüksək gömrük rüsumları qoyulması hesabına, xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlərin payı daha yüksəkdir.

3.5. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin iqtisadiyyatın sektorları üzrə təhlili və qiymətləndirilməsi

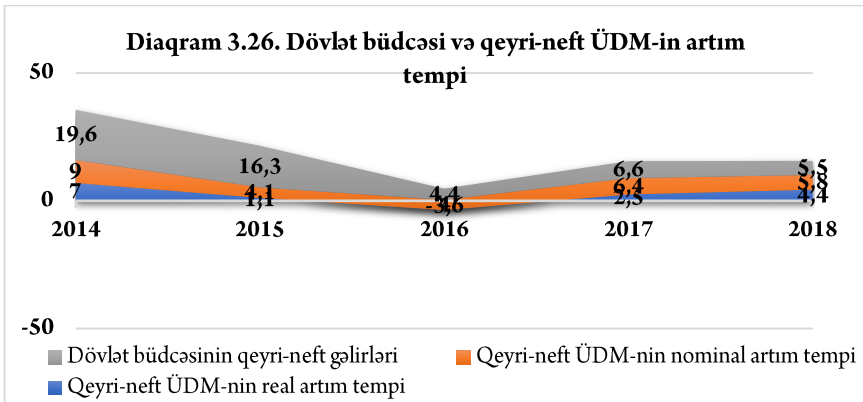
Son illərdə ölkəmizdə həyata keçirilən büdcə-vergi siyasətində gəlirlər üzrə reallaşdırılacaq tədbirlərdə əsas diqqətin: qeyri-neft gəlirlərinin qeyri-neft ÜDM-də və gəlirlərində xüsusi çəkisinin artırılmasına; Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlərin tədricən azaldılmasına; dövlət büdcəsinə hesablanmış vergilərin və sair daxilolmaların yığım faizinin artırılmasına, əvvəlki illərdən qalmış vergi borclarının dövlət büdcəsinə alınmasına; vergi ödəyicilərinin optimal gəlirliliyini və investisiya mühitini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə vergi yükünü optimallaşdırmaqla, qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının artımına nail olunmasına; sadələşdirilmiş verginin tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində işlərin davam

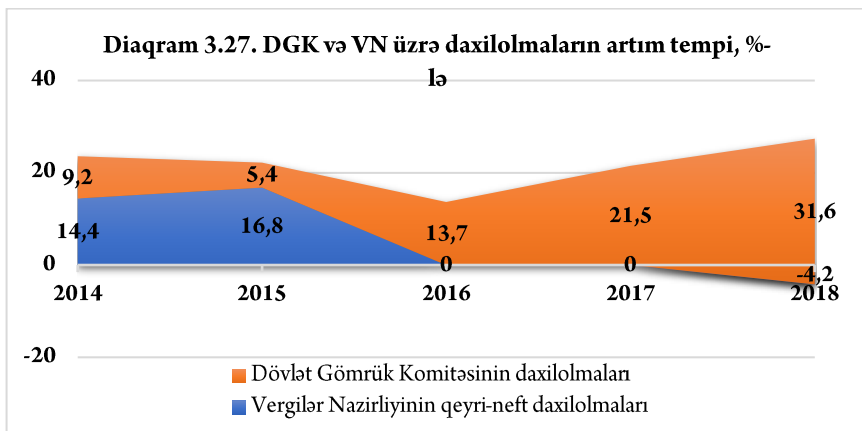
etdirilməsinə; vergi bazasının genişləndirilməsi və vergi uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində səmərəli vergi nəzarəti mexanizminin qurulmasına və s. yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Cədvəl 3.14. Qeyri-neft ÜDM ilə dövlət büdcəsinin qeyri-neft daxilolmalarının əvvəlki ilə nisbətən artım tempi, %-lə

	2014	2015	2016	2017	2018
Qeyri-neft ÜDM-nin real artım tempi	7,0	1,1	-3,6	2,5	4,4
Qeyri-neft ÜDM-nin nominal artım tempi	9,0	4,1	4,0	6,4	5,8
Dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirləri	19,6	16,3	4,4	6,6	5,5
O cümlədən:					
Vergilər Nazirliyinin qeyri-neft daxilolmaları	14,4	16,8	7,4	1,0	-4,2
Dövlət Gömrük Komitəsinin daxilolmaları	9,2	5,4	13,7	21,5	31,6

Cədvəldən göründüyü kimi 2016-cı il istisna olmaqla (2015-ci ildəki devalvasiyanın nəticəsi olaraq) qeyri-neft ÜDM-nin real artım tempi qeyri-neft ÜDM-nin nominal artım tempinə uyğun artmışdır. İstər dövlət büdcəsinin qeyri-neft vergi gəlirləri, istərsə də ümumən dövlət büdcəsinin qeyri-neft daxilolmalarının belə münasib artım templəri büdcə xərclərinin tam həcmdə maliyyələşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Belə ki, dövlət büdcəsinin cari xərcləri ilə qeyri-neft sektoru üzrə gəlirlər arasında fərq azaldılmışdır. Dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirləri 2014 və 2015-ci ildə 14,4 və 16,8% olduğu halda, sonrakı illərdə azalaraq 2018-ci ildə 5,5%-ə düşmüşdür. 2017-2018-ci illərdə Vergilər Nazirliyinin xətti ilə qeyri-neft daxilolmalarının artım tempi kəskin sürətdə azalmış, əksinə, Dövlət Gömrük Komitəsinin daxilolmalarının payı isə 2015-ci ildəki 9,2%-dən 31,5%-ə yüksəlmişdir.

3.6. İqtisadi inkişafın vergilərlə stimullaşdırılması üzrə dünya təcrübəsi

Ölkə təcrübələrinin təhlili göstərir ki, iqtisadi sistemlərin geniş parametrlərə malik olması, vergi siyasəti və ya onun konkret stimullaşdırıcı imkanlarından faydalanmaq üçün kifayət qədər çətinliklər yaradır.¹⁰² Belə ki, əgər vergilərin hər-hansı iqtisadi proses və ya göstəriciyə birbaşa təsiri görünə bilən olsa da, onun dolaylı təsirlərini,

¹⁰² Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. "Xarici ölkələrin vergi sistemi", Dərslük, Bakı: "İqtisad Universiteti", 2011, s.442

xüsusilə, orta və uzunmüddətli dövrdə proqnozlaşdırmaq bir qədər çətindir. Hazırda dünya təcrübəsində bu və ya digər üstünlüklərinə görə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Bu kontekstdə, ölkənin iqtisadi inkişafı üçün dövlətin stimullaşdırıcı dəstəyi müvafiq bazar institutlarının formalaşmasına imkan verir. Bunun nəticəsi kimi, məsələn, Avropa Birliyinə üzv ölkələrin iqtisadiyyatında kiçik və orta biznes 90% paya malikdir. Məhz iqtisadiyyatda hər il yaradılan əlavə dəyərin də 60%-ə qədəri onların payına düşür, məşğul əhalinin təxminən 70%-ə qədəri burada cəmləşmişdir.¹⁰³

Yüksək inkişaf təcrübələrin uğur qazanmış bir sıra ölkələrdə, məsələn, Tayvanda sənaye istehsalının 90%-i kiçik və orta müəssisələr tərəfindən istehsal edilir. Həmçinin Ümumi Daxili Məhsulun 55%-i, məşğulluğun 70%-i və bütün özəl firmaların 99%-i bu sferada fəaliyyət əsasında formalaşır.¹⁰⁴

Cədvəl 3.15. Yüksək vergi qoyma səviyyəsinə malik İƏİT ölkələrində iqtisadiyyata vergi yükü (ÜDM-in %-i)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018 gözlənilən
Avstriya	42,82	42,71	43,10	41,91	41,80	42,18
Belçika	45,16	45,07	44,81	43,88	44,46	44,85
Danimarka	45,89	48,53	46,13	45,69	45,71	44,86
İtaliya	44,05	43,47	43,11	42,31	42,13	42,05
Finlandiya	43,62	43,81	43,93	44,03	43,31	42,67
Fransa	45,23	45,45	45,28	45,37	46,12	46,10
İsveç	42,91	42,59	43,08	44,21	44,39	43,93
İƏİT- ortalama	33,61	33,60	33,72	34,42	34,19	34,26

Məlumat mənbələri: OECD məlumatları - Revenue Statistics

¹⁰³ http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=MEI_FIN

¹⁰⁴ <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>

Asiya-Sakit Okean regionu ölkələrində isə əmək qabiliyyətli əhalinin 80%-i sənayedə fəaliyyət göstərən 40 mln. müəssisədə cəmləşmiş, ölkədə ÜDM-in ən azı 30%-dən 60%-ə qədəri bu sferada istehsal edilir. Həmçinin bu region ölkələrinin ümumi ixracının 35%-i məhz belə müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir.¹⁰⁵

İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafına dövlət dəstəyi müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. İnkişaf etməkdə olan, eləcə də keçid tipli ölkələrdə isə bu prosesdə dominant rol dövlətə məxsusdur. Keçid ölkələrindən və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən fərqli olaraq, qabaqcıl sənaye ölkələrində innovasiyaların stimullaşdırılması baxımından, vergi alətləri daha universaldır. Lakin bu vergi alətlərinin reallaşma şəraiti və mexanizmi tam fərqlidir. Norveç, İsveç, Finlandiya və Danimarkada vergiqoyma səviyyəsinin yüksək olmasına baxmayaraq, iqtisadi artımın stimullaşdırılması şərtləri də kifayət qədər əlverişlidir.¹⁰⁶

Göründüyü kimi İƏİT ölkələri arasında əhəmiyyətli fərqlə ən yüksək vergiqoyma Fransa (46,10), Danimarka (44,86) və Belçikadadır (44,85). Bu ölkələrdə vergi yükü bütün illər üzrə İƏİT ölkələri üzrə ortalama 10-12% yüksək olmuşdur. Ən yüksək vergi dərəcəəri və bütövlükdə vergi yükü məhz o ölkələrdə tətbiq edilir ki, burada dövlət tərəfindən əhaliyə daha yüksək standartlarla sosial xidmətlər göstərilir.¹⁰⁷ Eyni zamanda, həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın vergilərlə stimullaşdırılmasının optimal sistemi də qurulub və həm də əhalinin yüksək həyat səviyyəsinə nail olub.

Buna görə də, vergi stimullaşdırılması üzrə tədbirlər və alətlər seçilərkən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinin öyrənilməsi vacibdir.

¹⁰⁵ <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>

¹⁰⁶ Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı, 2004; Агузарова Ф.С., Хидирова Э.А. Тенденции развития налогообложения малого бизнеса в Российской Федерации // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований.- 2015. - №3. - С. 407-410.

¹⁰⁷ Сайфиева С.Н. Налоговая нагрузка на российскую экономику / С.Н. Сайфиева. - М.: АКИ, 2010.- 240 с.

Məsələn, ABŞ-da Avropada olduğu kimi ƏDV tətbiq edilmir, bunun əksinə olaraq, satışdan vergi tətbiq edilir, yüksək əlavə dəyərə malik innovativ məhsullar əlavə vergiqoymaya predmeti hesab edilmir. Vergi stimullaşdırılması həmçinin müəssislərinin dinamikliyinin və çevikliyinin dəstəklənməsini təmin edir. Vergi güzəştləri isə yalnız lizinqdən istifadə edən təsərrüfat subyektlərinə tətbiq edilir.¹⁰⁸

Müxtəlif ölkələrin vergi sisteminin xüsusiyyətlərini, üstün və çatışmayan cəhətlərini qiymətləndirmək üçün bu gün dünyada daha çox qəbul olunan - amerikalı iqtisadçı C.Stiqlitsin müəyyən etdiyi 5 qiymətləndirmə meyarından: öhdəliklərin bərabərliyi (üfüqi və şaquli), iqtisadi neytrallıq, çeviklik, təşkilati sadəlik və şəffaflıq meyarlarından istifadə edilir.¹⁰⁹ Bu meyarlara əsaslanaraq 4 inkişaf etmiş ölkənin (ABŞ, Fransa, Avstraliya, Böyük Britaniya) və 5 inkişaf etməkdə olan ölkənin (Çin, Hindistan, Çili, Braziliya, Misir) vergi sistemlərini müqayisə etməyə çalışsaq.

Economist Intelligence Unit (2018) ölkə reytinginə görə, inkişaf etmiş ölkələr əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə daha yüksək demokratiya indeksinə malikdir.¹¹⁰ Belə ki, bu indeks - ABŞ-da 7,92, Fransada 7,90, Avstraliyada 8,96, Böyük Britaniyada 8,54, Çində 1,18, Hindistanda 6,61, Çilidə 8,28, Braziliyada 6,92, Misirdə 2,93-dür.¹¹¹ İnkişaf etməkdə olan ölkələr arasında Çili fərqlənir, lakin digər

¹⁰⁸ Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat nazirliyi: Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, Hesabat-2015; Щеглов В.Ю. Предоставление налоговых льгот для стимулирования инновационной деятельности предприятий / В.Ю. Щеглов // Фундаментальные исследования.- 2014.- № 8. - С. 422-425.; Eleniewski J., Trebby J. P., and Nagode D., 2014. Trends in State Taxation: Consumption tax vs Income tax.

<https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/Tax/us-tax-current-trends-in-state-taxation-consumption-tax-versus-income-tax-010915.pdf>

¹⁰⁹ Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора. – М.: Издательство МГУ и ИНФРА-М, 1997. – 720 с.

¹¹⁰ Democracy Index 2018 // Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2018/>

¹¹¹ <https://worldimmigrationmap.com/pages/ru/articles/democracyin>

dövlətlərdə demokratiyanın səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağıdır.

Demokratiyanın prinsiplərindən biri də aşkarlıqdır. Müvafiq olaraq, demokratik ölkələrdə vergi ödəyiciləri vergi öhdəliklərinin necə qurulduğunu anlamalı və toplanmış vəsaitlərin istifadəsinə nəzarət etməlidirlər (şəffaflıq meyarı). Bunun üçün büdcəyə vergi daxilolmalarının əksəriyyəti birbaşa (şəffaf, çünki onlar bilavasitə vergitutma obyektindən tutulur) və etikətlənmiş (konkret məqsədlə yığılan) vergilərdən olmalıdır. Həqiqətən də, demokratik inkişaf etmiş ölkələrdə şəffaflıq meyarına riayət olunur. ABŞ, Avstraliya və Böyük Britaniyada birbaşa vergi gəlirləri ən böyük paya malikdir, qeyd olunan vergilərin payı isə müvafiq olaraq 23,7%¹¹², 4,9%¹¹³ və 20,1%¹¹⁴ təşkil edir. Fransada birbaşa vergilər vergi daxilolmalarının yarıdan bir qədər az hissəsini (42,7%) təşkil edir, lakin qeyd olunan vergilərin (32,7%) böyük payı vardır.¹¹⁵ İnkişaf etməkdə olan ölkələr arasında şəffaflıq meyarı Çili və Braziliyada müşahidə edilir, baxmayaraq ki, onların vergi sistemləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha az şəffafdır. Bu ölkələrdə birbaşa vergilərdən əldə olunan gəlirlər dolayı vergilərdən bir qədər yüksəkdir və qeyd olunan vergilər Çilidə 7,2%, Braziliyada 38,5% təşkil edir.¹¹⁶ Digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (Çin, Hindistan, Misir) gəlirlərin

¹¹² Budget of the United States Government //U.S. Government Publishing Office. URL: <https://www.govinfo.gov/app/collection/budget/2018>.

¹¹³Revenue // Parliament of Australia. URL: https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/BudgetReview2018/RevenueOverview.

¹¹⁴ Revenue Statistics 2018: Revenues //OECD iLibrary. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/revenue-statistics->

¹¹⁵Revenue Statistics 2018: Tax Revenues //OECD iLibrary. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/revenue-statistics-2018_6e87f932-en

¹¹⁶ Revenue Statistics in Latin America and the Caribbean 2018 //OECD. URL: <https://www.oecd.org/tax/revenue-statistics-in-latin-america-and-the-caribbean->

əksəriyyəti dolayı vergilərdir (müvafiq olaraq 56%, 53% və 66%) və qeyd olunanlar kiçik bir paya malikdirlər (2%, 17% və 1%).¹¹⁷

Demokratiyanın digər mühüm komponenti sosial ədalətə can atmaqdır ki, bu da mütərəqqi vergitutma (bərabərsizliyin azaldılması) və birbaşa vergilər (dolayı vergilər reqressivdir, çünki eyni məbləğdə vergi kasıbların və zənginlərin gəlirlərində fərqli paya malikdir) hesabına əldə edilir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə mütərəqqi vergilərdən əldə olunan gəlirlər büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir və vergilərin əksəriyyəti birbaşadır. ABŞ-da mütərəqqi vergilərin payı 56,9% və birbaşa - 83%.¹¹⁸ Fransada - müvafiq olaraq 40,3% və 42,7%¹¹⁹ , Avstraliyada - 47,2% və 67,7%¹²⁰, ölkədə Böyük Britaniya - 55% və 67%¹²¹ . Bu o deməkdir ki, inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemlərini ədalətli adlandırmaq olar, çünki. bərabərlik meyarını şaquli (varlılar kasıblardan daha çox vergi ödəyir) və üfqi (eyni vəzifədə olan vətəndaşlardan eyni vergi tutulur) yerinə yetirilir. Müqayisə üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrin büdcə gəlirlərində mütərəqqi və birbaşa vergilərin payını nəzərdən keçirək. Çində bu dəyərlər müvafiq olaraq 21% və 44%¹²²,

¹¹⁷ State Taxation Administration Annual Report (2018) //State Taxation Administration of the People's Republic of China. URL: <http://www.chinatax.gov.cn/chinatax//n810219/n> Details of Public Revenues – Egypt //OECD.Stat. <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REVEGYTax> Revenue. Receipt Budget, 2018 //Government of India. URL: https://www.indiabudget.gov.in/budget2019-20/receipt_budget.php

¹¹⁸ Budget of the United States Government // U.S. Government Publishing Office. URL: <https://www.govinfo.gov/app/collection/budget/2018>

¹¹⁹ Revenue Statistics 2018: The Initial Impact of COVID-19 on OECD Tax Revenues // OECD iLibrary. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/revenue-statistics->

¹²⁰Revenue //Parliament of Australia. URL: https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/BudgetReview2018/RevenueOverview

¹²¹ Revenue Statistics 2018: Tax Revenues //OECD iLibrary. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/revenue-statistics->

¹²² State Taxation Administration Annual Report (2018) //State Taxation Administration of the People's Republic of China. URL: <http://www.chinatax.gov.cn/chinatax//files/c987d834bdb>

Hindistanda 29% və 47%¹²³, Misirdə 9% və 34%¹²⁴, yəni. mütərəqqi vergilərdən daxilolmalar büdcədə kiçik bir paya malikdir və əksər vergilər dolayıdır. Bu ölkələr üfqi baxımdan bərabər olsalar da, şaquli bərabərlik pozulduğu üçün onların vergi sistemlərini ədalətli adlandırmaq olmaz. Çili və Braziliyada mütərəqqi vergilərin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi də azdır (müvafiq olaraq 20,1% və 16,5%), lakin oradakı vergi gəlirlərinin əksəriyyəti birbaşa vergilərdən (Çilidə 54%, Braziliyada 50,3%) əldə edilir.¹²⁵ Nəticə etibarını ilə, bu ölkələrin vergi sistemləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bir qədər az olsa da, ədalətli hesab edilə bilər.

Neytrallıq meyarı, əksinə, ən çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qarşılır. Dövlətdə nə qədər dolay vergilər varsa, onun vergi sistemi bir o qədər neytraldır, çünki. mütərəqqi və birbaşa vergilər fərdlərin davranışını pozur. Neytrallıq meyarı ədalətlik meyarı ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən və inkişaf etmiş ölkələrdə mütərəqqi və birbaşa vergilərin payı çox olduğundan, buna riayət olunmur. İnkişaf etməkdə olan ölkələr arasında Çin, Hindistan və Misirin vergi sistemlərini neytral adlandırmaq olar, burada dolay vergilər vergi daxilolmalarının yarısından çoxunu təşkil edir, mütərəqqi vergilərin payı isə azdır. Çili və Braziliyada neytrallıq kriteriyası yerinə yetirilmir, çünki vergilərin əksəriyyəti birbaşadır, lakin onların sistemləri inkişaf etmiş ölkələrinkindən daha neytraldır.¹²⁶

¹²³ Tax Revenue. https://www.indiabudget.gov.in/budget2018/receipt_budget.php

¹²⁴ Details of Public Revenues – Egypt //OECD.Stat. URL: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REVEGY>

¹²⁵ Revenue Statistics in Latin America and the Caribbean 2018 //OECD. URL: <https://www.oecd.org/tax/revenue-statistics-in-latin-america-and-the-caribbean->

¹²⁶ Глазунова В.В. Сравнение налоговых систем развитых и развивающихся стран: взаимосвязь развитости экономики с характеристиками налоговой системы, s.2 // <https://apni.ru/article/4111-sravnienie-nalogovikh-sistem-razvitikh-i-razv>

Dolayı vergilərin ümumi vergilərdə payının artırılması və innovasiya, sahibkarlığın dəstəklənməsi müvafiq olaraq 90-cı və 2000-ci illərin vergi islahatlarının əsas istiqamətləri olmuşdur.¹²⁷

Vergi sistemlərinin çevikliyi (makroiqtisadi dəyişikliklərə cavab vermək qabiliyyətini) müqayisə etmək üçün mütərəqqi vergilərin və ƏDV/satış vergilərinin (qoyulmuş stabilizatorlar) büdcə gəlirlərindəki payını müqayisə edək: (cədvəl 3.16.)

Cədvəl 3.16. Büdcə gəlirlərində mütərəqqi vergilərin və ƏDV/satış vergilərinin payı¹²⁸

Ölkə	Büdcə gəlirlərində mütərəqqi vergilərin payı, %	ƏDV/satış vergilərinin büdcə gəlirlərində payı, %
ABŞ	56,9	16,9
Fransa	40,3	15,3
Avstraliya	47,2	14,0
Böyük Britaniya	55,0	33,0
Çin	21,0	42,6
Hindistan	29,0	27,0
Çili	20,1	18,0
Braziliya	16,5	28,9

Göründüyü kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə vergi sistemləri daha çevikdir. Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə (Böyük Britaniyadan başqa) ƏDV/satış vergilərindən daxilolmalar inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə az olsa da, ƏDV-dən daha çox iqtisadiyyatdakı dəyişikliklərə

¹²⁷ Лыкова Л.Н., Букина И.С. Налоговые системы зарубежных стран: уч. пос. – М.: Юрайт, 2014; Сайфиева С.Н. Налоговая нагрузка на российскую экономику / С.Н. Сайфиева. - М.: АКЦИ, 2010.- 240 с.; Arundel A., Bordoy C., Kanerva M. Neglected innovators: How do innovative firms that do not perform R&D innovate? INNO-Metrics Thematic Paper, MERIT, University of Maastricht, 2008

¹²⁸ Глазунова В.В. Сравнение налоговых систем развитых и развивающихся стран: взаимосвязь развитости экономики с характеристиками налоговой системы, s.2. // <https://apni.ru/article/4111-sravnenie-nalogovikh-sistem-razvitikh-i-razv>

cavab verən mütərəqqi vergilər böyük paya malikdir. Çin və Hindistanın vergi sistemləri nisbətən daha çevikdir, digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə mütərəqqi vergilərin və ƏDV/satış vergilərinin büdcədəki payları kiçikdir, yəni. çeviklik meyarına uyğun deyildir.¹²⁹

Təhlillər göstərir ki, İngiltərə, Norveç, ABŞ, Fransa, Finlandiya və s. ölkələrdə güzəşt sisteminin qurulmasının ilkin mərhələsində vergi dəstəyi kiçik müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinə yönəlir, daha sonra isə bu dəstək orta və iri biznesə doğru genişlənir.

Eyni zamanda hər bir ölkədə hər-hansı bir sfera və ya istehsal fəaliyyətinə vergi üstünlüyünün verilməsi şəraiti iqtisadiyyatın milli xüsusiyyətini tam əhatə edir. Ümumi olaraq vergi tətillərinin və eləcə də vergi güzəştlərinin müddətli kifayət qədər davamlıdır (5-10 il).¹³⁰ Məsələn, Koreya və Sinqapur kimi uğurlu inkişaf təcrübəsinə malik ölkələrdə elm tutumlu biznes sferasında vergi tətilləri 20 ilə qədər nəzərdə tutulur.¹³¹

Xarici ölkələrdə verginin silinməsi və güzəştli vergi dərəcəsi arasında əhəmiyyətli fərq mövcuddur. Belə ki, vergi silinməsi vergiyə cəlb edilən mənfəəti azaltdığı halda, güzəştli vergi dərəcəsi birbaşa olaraq vergi öhdəliyinə tətbiq edilir. Bu mexanizmdən hazırda əksər ölkələrdə geniş istifadə edilir. Meksikada güzəştli vergi dərəcəsi 20%, Hollandiyada isə müəssisənin tipindən asılı olaraq 14%-42% şkalasında tətbiq edilir. İspaniyada isə ümumi xərclərin 30%-nə vergi dərəcəsi güzəştlə tətbiq edilir.¹³²

Vergi tətili mexanizmindən İsraildə geniş istifadə edilir. Belə ki, innovativ sənaye sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr 2, 4 və ya 6 il

¹²⁹ Yenə orada, s.2.

¹³⁰ Aras O.N., Süleymanov E. (). "Azərbaycan iqtisadiyyatı". Bakı: "Şərq-Qərb" Mətbəəsi", 2010. 316 s.

¹³¹ Сайфиева С.Н. Налоговая нагрузка на российскую экономику / С.Н. Сайфиева. - М.: АКЦИ, 2010.- 240 с.

¹³² Лыкова Л.Н., Букина И.С. Налоговые системы зарубежных стран: уч. пос. – М.: Юрайт, 2014.

vergi ödəməirlər, Çebolların geniş yayıldığı Koreyada isə bu müddət 6 ildir, əlavə olaraq 2 il vergi dərəcəsi azaldılır. Vergi tətili Sinqapurda 15 il, İsveçrədə 10 il, Tailandda isə 8 il təşkil edir.¹³³

Müxtəlif vergi üstünlükləri həm iqtisadiyyatın diversifikasiyası, həm də vergi daxilolmalarının artması baxımından əhəmiyyətli təsirə malikdir. ABŞ-da mənfəətə vergi qoyma istifadəsində xüsusilə elmtutumlu sənayedə iqtisadi fəaliyyət üzrə vergi silinmələrindən aktiv istifadə edilir, həmçinin tədqiqat və eksperimental fəaliyyətə vergi dərəcələri üzrə güzəştlər tətbiq edilir.¹³⁴ Belə ki, qiymətləndirmələrə görə ABŞ-ın Vergi Məcəlləsində ümumilikdə 174 maddədə tətbiq edilən vergi güzəştlərinin həcmi 50-55 mlrd. dollar həcmindədir (2006-2015-ci illər ərzində).

Ölkələr arasında özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətinə malik olan C.Koreyada vergi stimullaşdırılması spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, C.Koreyada da elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul olan sənaye müəssisələri üçün xüsusi vergi güzəştləri nəzərdə tutulmuşdur.

Yaponiyada elmi-tədqiqat təchizatı üzrə amortizasiya ayrımlarının stimullaşdırılması, elm tutumlu sahələrdə işləmələrə çəkilən xərclər üzrə vergi güzəştləri, xarici texnologiyanın cəlbinə görə xərclərə vergi güzəştləri və s. geniş tətbiq edilir. Bununla belə, elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə əlaqədar çəkilən xərclərə şirkətlər güzəştli vergi dərəcələrinin tətbiqini də tələb edə bilərlər. Kapitalının ümumi həcmi 100 mln. yəndən aşağı olan müəssisələr üçün vergi güzəştləri ETT-ə çəkilən ümumi xərclərin 12%-i, iri müəssisələr üçün isə 8%-ə qədər ola bilər.

Kanadada isə vergilər vasitəsilə istehsalın stimullaşdırılması federal proqramlarda geniş əks olunmuşdur. Belə ki, ETT-ə yönəlik əlavə xərclərə vergi güzəştləri 30%-ə qədər artırılır.

¹³³ Eleniewski J., Trebby J. P., and Nagode D., 2014. Trends in State Taxation: Consumption tax vs Income tax. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/Tax/us-tax-current-trends-in-state-taxation-consumption-tax-versus-income-tax-010915.pdf>

¹³⁴ Лыкова А.Н., Букина И.С. Налоговые системы зарубежных стран: уч. пос. – М.: Юрайт, 2014.

Fransada isə elmi-tədqiqat fəaliyyətinin genişləndirilməsi, innovativ sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının çoxaldılması hesabına vergi daxilolmalarının artırılması məqsədilə vergi stimullaşdırılması proqramlarından istifadə edilir. Belə ki, prioritet sənaye sahələri üzrə vergi dərəcələrinin azaldılması və bununla həm də elmi-tədqiqat işlərinin stimullaşdırılması, elmi layihələrdə iştirak edən müəssisələrin sayının artırılması bütövlükdə vergi daxilolmalarının artmasına xidmət edir.¹³⁵

Beləliklə, qeyd edilənlər onu göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələr elmi-texniki tərəqqinin inkişafının sürətləndirilməsi və bu məqsədlə həm birbaşa (büdcədən investisiya hesabına), həm də dolay (iqtisadi üstünlüklərin verilməsi hesabına) mexanizmlərdən geniş istifadə etməklə, bu prosesin iqtisadiyyatın bütün sferalarına yayılmasını təmin etmiş olurlar. Eyni zamanda digər alətlərlə müqayisədə vergi mexanizmi vasitəsilə stimullaşdırma mühüm üstünlüklərə malikdir.

Son bir neçə ildə bir çox ölkələr vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsinə qərar vermişdir. Bu ölkələrin əksəriyyəti fiskal dayanıqsızlıq riskləri ilə üzləşən periferik Avropa ölkələridir (Şəkil 3.1).

Şəkildən görüldüyü kimi, vergi islahatlarının ümumi meyində dolay vergilərin artırılması, birbaşa vergilərin azaldılması və yeni vergi növlərinin tətbiqi tədbirlərinə üstünlük verilmişdir. Bəzi ölkələrdə isə vergi islahatlarına başlanılmışdır. Belə ki, ərəb ölkələri əsasən vergi sisteminin sadələşdirilməsi, vergi administrasiyasının təkmilləşdirilməsinin davam etdirilməsi, Avropa ölkələri isə bütövlükdə və ya ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinə dolay vergilərin artırılmasında maraqlıdır.¹³⁶

¹³⁵ Fransada innovasiyalari stimullaşdırmaq məqsədilə 2004-cü ildən sənayedə kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi proqramları tətbiq edilir («Jeunes Entreprises Innovantes»).

¹³⁶ BVF-nin illik hesabatları

Vergi dərəcəsinin artırılması	Vergi dərəcəsinin azaldılması	Yeni vergi növünün tətbiqi
<i>Əlavə dəyər vergisi</i> (16.4% → 18.1%) B.Britaniya (17.5% → 20%) Polşa (22% → 23%) Bolqarıstan (hotel sektorunda; 7% → 9%) Yunanıstan (11% → 13%) Portuqaliya (21% → 23%) İsveçrə (7.6% → 8%) Latviya (21% → 22%) Kipr (ərzaq və əczaçılıq sekt.; 0% → 5%) Malta (mənzil xidməti; 5% → 7%) Belçika (yeni bina və mənzil satışından; 0% → 21%) <i>Mənfəət vergisi</i> B.Britaniya (neft sektorunda digər sektorlardan 10% artıq)	<i>Əlavə dəyər vergisi</i> İrlandiya (turizm sektoru; 13.5% → 18%) Hindistan (dizel yanacağı; 14% → 9%) <i>Mənfəət vergisi</i> (27% → 24.6%) Kanada (18% → 16.5%) İsrail (25% → 24%) Ukrayna (25% → 23%) Yaponiya (40% → 35%) <i>Gəlir vergisi</i> Hindistan (vergi tutulmayan minimum məbləğin tətbiqi)	<i>Maliyyə əməliyyatları vergisi</i> AB ölkələri (0.005% həcmində tətbiq etmək niyyətindədir) <i>Aviasiya gediş haqlarına vergi</i> <i>Korporativ borc vergisi</i> Braziliya <i>Vergi amnistiyası</i> Türkiyə, 2006-2009-cu illər üçün

Şəkil 3.1 İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi islahatlarının əsas istiqamətləri¹³⁷

Ölkə təcrübələrinin təhlili göstərir ki, inkişafın vergilərlə stimullaşdırılması üzrə universal, vahid bir model mövcud deyildir. Belə bir modelin mövcud olması mümkün də deyildir, belə ki, hər bir ölkə beynəlxalq əmək bölgüsündə fərqli ixtisaslaşmışdır, eyni zamanda milli iqtisadiyyatın inkişaf məqsədi və faktorları da bir-birindən fərqlənir. Bu səbəbdən vergi stimullarının təsnifatı üzrə o təcrübələrə istiqamətlənmək lazımdır ki, bu zaman vergi alətlərinə yanaşmanın sistemləşdirilməsi hədləri mümkün olsun. Eləcə də bu təcrübə iqtisadiyyatın konkret

¹³⁷ Лыкова Л.Н., Букина И.С. Налоговые системы зарубежных стран: уч. пос. – М.: Юрайт, 2014.

sferasında vergi stimullaşdırılması mexanizmindən effektiv istifadə üzrə əhəmiyyətli nəticələr əldə etmiş olsun.¹³⁸

Nəhayət, vergi sistemlərini təşkilatı sadəlik baxımından təhlil edək. Seçilmiş dövlətlərin heç birində bu meyar yerinə yetirilmir, çünki həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin vətəndaşları bəyannamələrin verilməsində, vergi borclarının ödənilməsində çətinliklərlə üzləşirlər ki, bu da onları məsləhətçilərin xidmətinə müraciət etməyə məcbur edir, vergilərin yığılması xərclərini artırır. Bununla belə, PwC Tax Ease Ranking-ə əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə, bir qayda olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə vergilərin ödənilməsi daha az vaxt tələb edir.¹³⁹ Belə ki, ABŞ-da 175 saat/il, Fransada - 139 saat/il, Avstraliyada - 105 saat/il, Böyük Britaniyada - 114 saat/il, Çində isə 138 saat, Hindistanda - 252 saat tələb olunur. saat, Çilidə - 296 saat, Braziliyada - 1501 saat, Misirdə - 370 saat. Çox güman ki, bu fərq inkişaf etmiş ölkələrdə sistemin informasiya texnologiyalarının köməyi ilə sadələşdirilməsinin mümkün olması ilə bağlıdır.¹⁴⁰

Ölkələrin vergi sistemlərində baş verən dəyişikliklər əksər hallarda ƏDV və aksizlərin manipulyasiyası ilə bağlı olmuşdur.¹⁴¹ Bu, böhrandan

¹³⁸ Филобокова Л.Ю. Динамика доходов расширенного бюджета и оценка налоговых условий для ведения предпринимательской деятельности в Российской Федерации / Государственный советник.-2015.-№3(11).-С.19-24.

¹³⁹ Paying Taxes 2018: overall ranking and data tables // PWC. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/services/tax/publications/paying-taxes-2018/overall-ranking-and-data-tables.html>

¹⁴⁰ Глазунова В.В. Сравнение налоговых систем развитых и развивающихся стран: взаимосвязь развитости экономики с характеристиками налоговой системы // <https://apni.ru/article/4111-sravnenie-nalogovikh-sistem-razvitikh-i-razv>

¹⁴¹ Кисель И. А. Анализ применяемых в практике показателей результативности налогового менеджмента на предприятии / И. А. Кисель // Экономика и банки. – 2014. – № 2. – С. 3-9.; Конончук И. А. Организация налогового менеджмента в корпорациях США / И.А. Конончук // Экономика и банки. – 2016. – № 2. – С. 20-26.; Конончук И. А. Освобождение от налогообложения в условиях зачетного метода расчета НДС / И. А. Конончук // Экономика и банки. – 2018. – № 1. – С. 19–24.

əvvəlki dövrdə vergitutma strukturunda istehlak vergilərinin xüsusi çəkisinin mühüm yer tutması ilə əlaqədar idi.¹⁴² Qeyd etmək lazımdır ki, **Avropa İttifaqına** üzv ölkələrdə vergi siyasəti əsaslandırılmış vergilər prinsipinə əsaslanır və aparılan bütün transformasiyalar sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəlməsinə şərait yaradan məcmu tələbin artmasına töhfə verən vergi güzəştlərinin genişləndirilməsinə yönəlib. Ən əhəmiyyətli dəyişikliklər vergidən azadolmalar və vergi güzəştlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi ilə bağlıdır.¹⁴³

Avropa İttifaqı ölkələrində vergitutma sahəsində görülən tədbirlər əslində, gözlənilən effekti verməyib. Sonrakı illərdə hər bir ölkənin vergi siyasəti dəfələrlə korrektə edilmiş və vergi sistemlərinə əsas təsir rıçaqları vergi dərəcələrinin ölçüsünə təsir və vergi güzəştlərinin manipulyasiyası olmuşdur.¹⁴⁴

Avropa İttifaqına üzv ölkələrin vergi sistemlərində aparılan islahatların təhlili belə deməyə əsas verir ki, ölkələrin milli vergi sistemləri əsasən heterojendir və tam müqayisə olunan deyildir və uyğunlaşdırılmayıb.¹⁴⁵ Bu vəziyyəti islahatların müxtəlif nəticələri də təsdiqləyir: daha güclü maliyyə sistemi olan ölkələrdə iqtisadiyyat sabitləşibi, lakin maliyyə sistemi hələ 2008-ci ilə qədər destabilləşən ölkələrdə islahatlar onların iqtisadiyyatındakı problemləri daha da kəskinləşdirib.

¹⁴² Taxation trends in the European Union – 2009 : стат. отчет / Европейский Союз, 2009. – 391 с.

¹⁴³ Глазунова В.В. Сравнение налоговых систем развитых и развивающихся стран: взаимосвязь развитости экономики с характеристиками налоговой системы // <https://apni.ru/article/4111-sravnenie-nalogovikh-sistem-razvitikh-i-razv>

¹⁴⁴ Киевич А.В., Конончук И.А., Пригодич И.А., Реформирование налоговых систем стран Европейского Союза в кризисный период. s.40 // <https://core.ac.uk/download/223071234.pdf>

¹⁴⁵ Yənə orada, s. 40

Qəbul edilən qərarların fərqli olması və vergi siyasətində ümumi hədəf parametrlərinin olmaması büdcə, valyuta və xarici iqtisadi siyasətlərdə koordinasiyanın olmamasından xəbər verir.¹⁴⁶ Bu cür differensasiya yenidən bölgü proseslərinin həyata keçirilməsində çətinliklərə gətirib çıxarır, çünki müxtəlif göstəricilərin hədəflənməsi bank sistemini sabitsizləşdirir və bank risklərini artırır ki, bu risklərin maksimallaşdırılması, iqtisadiyyatı qeyri-sabit olan ölkələrin maliyyə sistemində mənfi təsir göstərir və sabit iqtisadiyyatlı ölkələrin maliyyə sistemində müsbət təsir göstərir. Maliyyə-kredit müəssisələrində risklərin vaxtında diaqnostikasını ¹⁴⁷ bütün maliyyə aspektlərinin iqtisadiyyata inteqrasiyasını nəzərə alan kompleks yanaşma tələb edir ¹⁴⁸ və bu kifayət qədər əmək tutumlu prosesdir.

Bank risklərinin reallaşması Avropa İttifaqının bir sıra üzv ölkələrinin büdcə sistemindəki problemləri daha da kəskinləşdirib ki, bu da onların vergi sistemlərində daha köklü transformasiyalar tələb edir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, on ildən sonra maliyyə böhranının nəticələri hələ də Avropa İttifaqı ölkələrinin yarıdan çoxunun iqtisadiyyatında nəzərə çarpır və onların müəyyən formada bərabərləşdirilməsi hazırda da davam edir.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Yənə orada, s.40

¹⁴⁷ Пригодич И. А. Банковский риск: сущность, методика оценки, управление / И. А. Пригодич // Экономика и управление. - 2012. - № 4. - С. 85.

¹⁴⁸ Пригодич И. А. Развитие интегрированной системы диагностики банковских рисков как актуальное направление совершенствования диагностики в банках /И.А.Пригодич// Экономический бюллетень Научно-исследовательского института Министерства экономики Республики Беларусь. - 2014. - № 9. - С. 28-35.; Пригодич И. А. Ключевые проблемы ранней диагностики рисков в банках и пути ее совершенствования / И. А. Пригодич // Экономика и банки. - 2014. - № 2. - С. 26–33.

¹⁴⁹ Киевич А.В., Конончук И.А., Пригодич И.А., Реформирование налоговых систем стран Европейского Союза в кризисный период. s.37 //https://core.ac.uk/download/223071234.pdf

Beləliklə, aparılmış təhlil inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin vergi sistemlərində oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etməyə imkan vermişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sistemləri daha ədalətli, çevik və şəffafdır, yəni. onlar 5 meyardan 3-nə cavab verirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dolayı vergilərin büdcə gəlirlərində böyük payı olduğuna görə vergi sistemləri daha neytraldır, lakin onlarda cəmi 1-2 meyar yerinə yetirilir. Eyni zamanda, bütün dövlətlərin vergi sistemlərində təşkilati sadəlik yoxdur, baxmayaraq ki, bu problem inkişaf etmiş ölkələrdə daha az özünü göstərir. Müvafiq olaraq, vergi sisteminin inkişafı dövlət iqtisadiyyatının inkişafının nəticəsidir. Bunun üçün ilkin şərtlərdən biri əksər inkişaf etmiş ölkələrdə demokratiyanın daha yüksək səviyyədə olmasıdır ki, bu da diqqətin ədalətli və şəffaf vergi sisteminin qurulmasına yönəlməsinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, təhlillər göstərir ki, hazırda ölkələrin vergi islahatları aşağıdakı çağırışları əhatə edir:

- vergi sistemində struktur dəyişikliklər edərək istehlak və daşınmaz əmlak üzrə vergi gəlirlərinin artırılması, gəlir və mənfəət vergisi üzrə gəlirlərin azaldılması;
- vergi dərəcələrinin azaldılması siyasəti və “tarazlı” dərəcənin tapılması ilə vergi bazasının genişləndirilməsi;
- yeni vergiqoyma mənbələrinin tapılması;
- vergi siyasətinin koordinasiyası və administrasiyasının gücləndirilməsi.

Dünya ölkələrinin çoxu iqtisadi artımı dəstəkləyən vergi siyasəti həyata keçirməyə çalışdığından vergidən yayınmaların minimuma endirilməsi ilə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün şərait

yaratmağa çalışmışlar. Nəticədə, son 10 ildə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr mənfəət vergi dərəcəsinə azaltmışdır.¹⁵⁰

Dolayı vergilər (ƏDV və s.) biznes qərarlarına az təsir göstərdiyindən, iqtisadi artıma mənfəət təsiri az olur, amma bu vergi dərəcələrindəki artım inflyasiyaya artırıcı təsir edir. Bu vergilərdən gələn gəlirlər büdcə gəlirlərində əhəmiyyətli rola malik olduğundan dövlət gəlirlərinin artırılmasında dolayı vergilərdən geniş istifadə edilmişdir. Bununla bərabər bir çox ölkələrdə vergidən kontr-tsiklik tədbir (fiskal stabilizator) kimi də istifadə edilir. Bu, əsasən elastik və effektiv vergi sistemində mümkündür.

3.7. Heritage Fondunun İqtisadi Azadlıq İndeksinə görə vergi yükü üzrə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri

Dünyanın bütün ölkələrində hökumətlər vergi və borcalma yolu ilə iqtisadi fəaliyyətə fiskal yük qoyması ilə yanaşı, fərdlərə və müəssisələrə öz gəlirləri və sərvətlərinin daha çox hissəsini öz mənfəətləri və istifadəsi üçün saxlamağa və sərəncam verməyə imkan verən hökumətlər maksimum *iqtisadi azadlıq* la təmin edirlər.

Dövlətin gəlir və ya sərvətdə payı nə qədər yüksəkdirsə, insanların iqtisadi fəaliyyətini davam etdirməyə və inkişaf etdirməyə sərəncamında qalan vəsaitlər də o qədər az olur və təbii ki, onların iqtisadi fəallığı da aşağı düşür. Yüksək vergi dərəcələri fərdlərin və firmaların bazar hədəflərinə çatma qabiliyyətini azaldır və bununla da, özəl sektorun ümumi fəaliyyət səviyyəsini və dairəsini də daraldır.

Fiziki və hüquqi şəxslərin gəlir vergisi dərəcələri İndeksdə göstəriləyi kimi təkə vergi yükünün hərtərəfli ölçüsü deyil, həm də, insan iqtisadi azadlığı üçün vacib və birbaşa stimullaşdırıcı və ya

¹⁵⁰ KPMG Audit and tax advisory, 2010.

məhdudlaşdırıcıdır. Dövlətlər əmək haqqı vergiləri, satış və aksiz vergiləri, tariflər və əlavə dəyər vergiləri (ƏDV) daxil olmaqla, bir çox başqa dolayı vergi növləri də tətbiq edirlər. İqtisadi Azadlıq İndeksi bu vergilərin yükünü bütün vergitutma növlərinin ümumi vergi məbləğinin ümumi daxili məhsulda (ÜDM-də) faizi ilə ölçməklə aparır.

Vergi yükü marjinal vergi dərəcələrini özündə əks etdirən kompozit tədbirdir, bura - fərdi və korporativ (mənfəət) vergi dərəcələri, eləcə də hökumət səviyyəsində tətbiq olunan bütün birbaşa və dolayı vergilərin ÜDM-də payının faizlə ifadəsi daxildir.

Vergi yükü indikatoru üç alt-faktor əsasında hesablanır:

- fiziki şəxslərin gəliri üzrə ən yüksək marjinal vergi dərəcəsi;
- hüquqi şəxslərin gəliri üzrə ən yüksək marjinal vergi dərəcəsi;
- ümumi vergi yükünün ÜDM-də payının faizlə nisbəti.

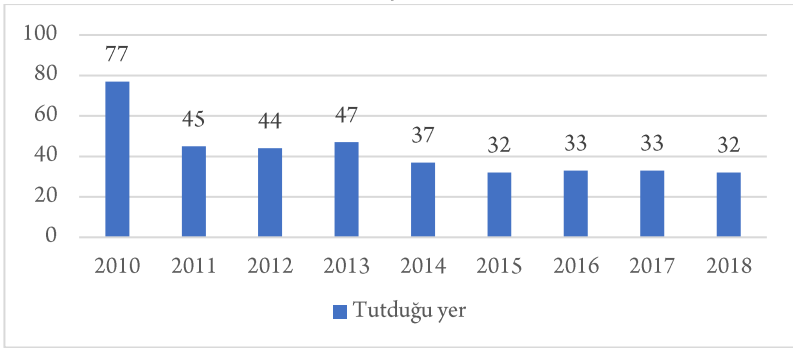
Cədvəl 3.17 və 3.18, Diaqram 3.28, 3.29, 3.30, 3.31-də 2010-2018-ci illər üzrə Azərbaycanın İqtisadi Azadlıq İndeksində Vergi yükü (ÜDM-ə nisbəti %-lə) haqqında göstəricilər və bu göstəricilərə uyğun olaraq Azərbaycanın Ümumi mövqeyinin dəyişməsi haqqında məlumatlar təhlil edilmişdir.

Cədvəl 3.17. 1996-2020-ci illər üzrə Azərbaycanın İqtisadi Azadlıq İndeksində Vergi yükü (ÜDM-ə nisbəti %-lə)

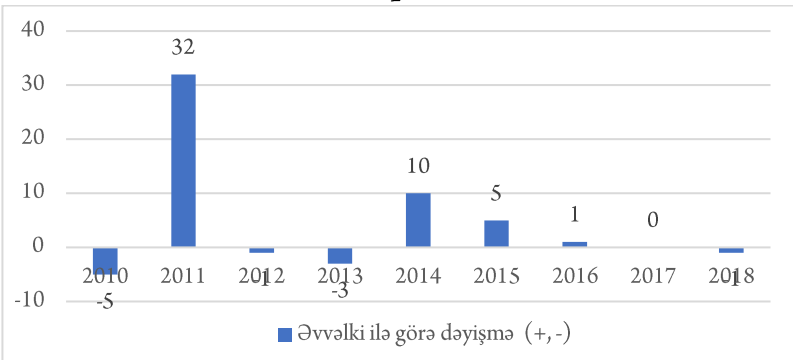
İllər	Tutduğu yer	Əvvəlki ilə görə dəyişmə (+, -)	Vergi yükü	Əvvəlki ilə görə dəyişmə (+, -)
2010	77	-5	79,5	-0,2
2011	45	+32	83,9	+4,4
2012	44	-1	84,9	+1,0
2013	47	-3	85,5	0,6
2014	37	+10	88,1	+0,6
2015	32	+5	88,1	0
2016	33	+1	88,0	-0,1

2017	33	0	87,7	-0,3
2018	32	-1	87,5	-0,2

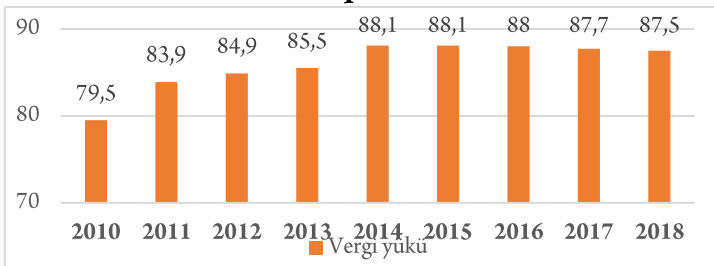
Diaqram 3.28.

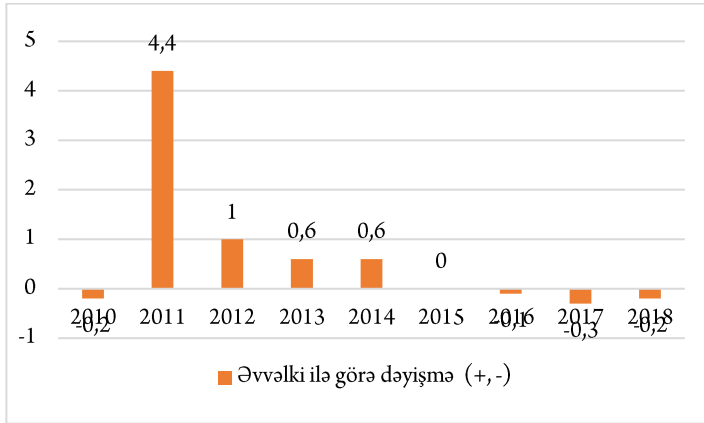
Diaqram 3.29.

Diaqram 3.30.

Diaqram 3.31.

Cədvəl 3.17, Diaqram 3.28, 3.29, 3.30 və 3.31-dən göründüyü kimi İqtisadi Azadlıq İndeksində Azərbaycanın Vergi yükü üzrə Reytingində tutduğu yer 1996 2010-cu ildəki 77-dən 2018-ci ildə 32-yə yüksəlmişdir. Təbii, burada yüksəlmə dedikdə, vergi yükünün ən yüksək olduğu illər nəzərdə tutulur.

Təhlil olunan illər ərzində Azərbaycanın tutduğu ən yüksək yer 2015-2018-ci illər (32-33) olmuşdur. Azərbaycanın Vergi yükü üzrə reytingdə tutduğu yerə görə əvvəlki illə müqayisədə irəliləmədə ən böyük nəticə 2011-ci ildə (+32) və 2014-cü ildə (+10) əldə olunmuşdur. Əksinə, 2010 (-5) və 2013 (-3) illərdə Azərbaycan reytinglərində geriləmişdir. Vergi yükü indeksi üzrə verilən ballara görə ən yüksək göstəricilər 2014-2016 (88,0-88,1); nisbətən yüksək 2017-2018-ci illərdə (87,7 və 87,5%), verilən ballara görə ən aşağı göstərici isə 2010-cu ildə (79,5) olmuşdur. Başqa sözlə, 2010-2018-ci illər ərzində Azərbaycanın vergi yükü: (cəmi vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbəti, %-lə) 79,5-dən 2018-ci ildə 87,5-ə yüksəlmiş və ya 8,0 faiz bəndi artmışdır. Verilən ballara görə əvvəlki ilə görə əhəmiyyətli artım 2011-ci ildə (+4,4), 2010 və 2016-2018-ci illərdə isə (-0,1 -0,3 arası) geriləmə baş vermişdir.

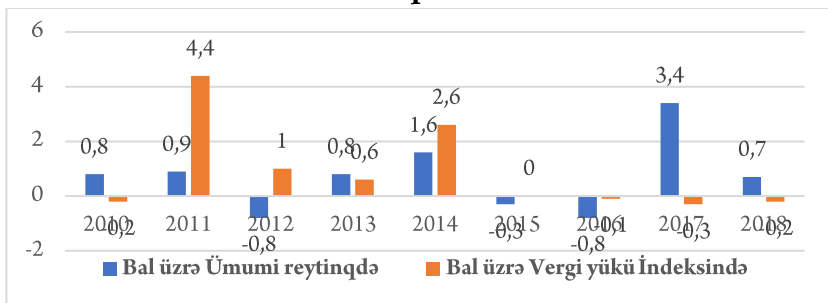
Vergi yükü üzrə Azərbaycanın ötən illərlə müqayisədə irəliləyiş var. Bunun əsas səbəbi ayrı-ayrı sektorlarda güzəştli şərtlərlə fəaliyyətin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, son illərdə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə müxtəlif təşviqedic mexanizmlərin tətbiqinə başlanmışdır. Bunların da müəyyən qismi məhz vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsinə aiddir. Məhz bu təşviq mexanizmləri son nəticədə vergi yükünü cüzi də olsa azaltmışdır.

Diqramlardan əyani görünür ki, bəzi illərdə Azərbaycanda Reytingdə irəliləməsi və ya geriləməsi İndeksin artması və azalmasından asılı olmamışdır. Bu, özünü daha çox 2010-cu illərə qədər məlumatlarda özünü göstərir. Bunun obyektiv səbəbləri olsa da, reytingin hesablanması və tərtib olunması metodologiyasında mövcud qüsurların nəticəsi də hesab etmək olar.

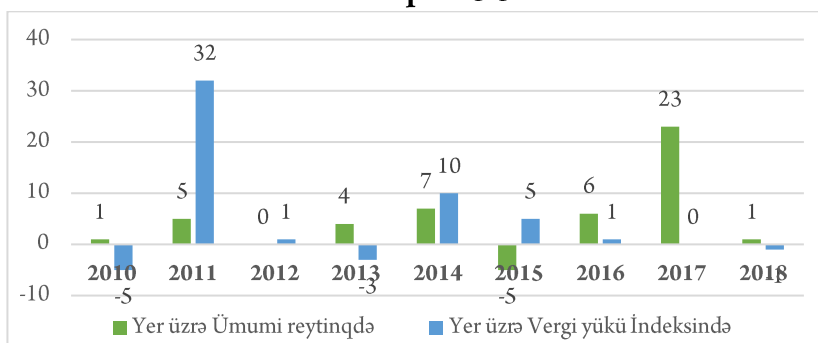
Cədvəl 3.18. 2010-2018-ci illər üzrə İqtisadi Azadlıq İndeksində Azərbaycanın Ümumi Reytingdə və Vergi yükü İndeksində əvvəlki ilə görə irəliləmə və ya geriləməsi (+, -)

İllər	Ümumi reytingdə		Vergi yükü İndeksində	
	Bal üzrə	Yer üzrə	Bal üzrə	Yer üzrə
2010	0,8	1	-0,2	-5
2011	0,9	5	4,4	32
2012	-0,8	0	1	1
2013	0,8	4	0,6	-3
2014	1,6	7	2,6	10
2015	-0,3	-5	0	5
2016	-0,8	6	-0,1	1
2017	3,4	23	-0,3	0
2018	0,7	1	-0,2	-1

Diaqram 3.32.

Diaqram 3.32.

Cədvəl 3.18, Diaqram 3.32 və 3.33-dən göründüyü kimi 2010-2018-ci illər üzrə İqtisadi Azadlıq İndeksində Azərbaycanın Ümumi Reytingdə əvvəlki ilə görə irəliləmədə ən yüksək artım göstəricisi - verilmiş bal üzrə: 2014 (+1,6), 2017 (+3,4) faiz bəndi; tutduğu yer üzrə: 2011-ci ildə (+5); 2014 (+7), 2016 (+6), 2017-ci ildə (+23); əvvəlki ilə görə geriləmədə - verilmiş bal üzrə: 2012 və 2016-cı ildə (-0,8) faiz bəndi; tutduğu yer üzrə: 2015 (-5); Vergi yükü indəsində əvvəlki ilə görə irəliləmədə ən yüksək artım göstəricisi - verilmiş bal üzrə: 2011 (+4,4) və 2014-cü ildə (+2,6) faiz bəndi; tutduğu yer üzrə: 2015 (5), 2014 (10) və 2011 (32); Vergi yükü indəsində əvvəlki ilə görə geriləmədə - verilmiş bal üzrə: 2010 (-0,2), 2017 (-0,3) və 2018 (-0,2) faiz bəndi; tutduğu yer üzrə: 2015 (-5) və 2013-cü ildə (-3) olmuşdur.

Cədvəl 3.19, Diaqram 3.33., 3.34-də İqtisadi Azadlıq İndeksi üzrə Azərbaycanada Vergi yükü Dünya və Avropa ilə müqayisədə təhlil edilmişdir.

Cədvəl 3.19. İqtisadi Azadlıq İndeksi üzrə Azərbaycanada Vergi yükü Dünya və Avropa ilə müqayisədə

İllər	Azərbaycan	Dünya	Azərbaycanda vergi yükü ilə dünya üzrə orta vergi yükü arasında fərq, +	Avropa	Azərbaycanda vergi yükü ilə Avropa üzrə orta vergi yükü arasında fərq, +
2010	83,9	71,1	12,8	76,7	7,2
2011	84,9	72,4	12,5	77,3	7,6
2012	85,5	72,9	12,6	77,8	7,7
2013	88,1	72,2	15,9	78	10,1
2014	88,1	71,7	16,4	77,8	10,3
2015	88,0	72,3	15,7	77,8	10,2
2016	87,7	71,8	15,9	77,7	10,0
2017	87,5	72,0	15,5	77,1	10,4
2018	87,5	72,1	15,4	77,6	9,9

Diaqram 3.33.

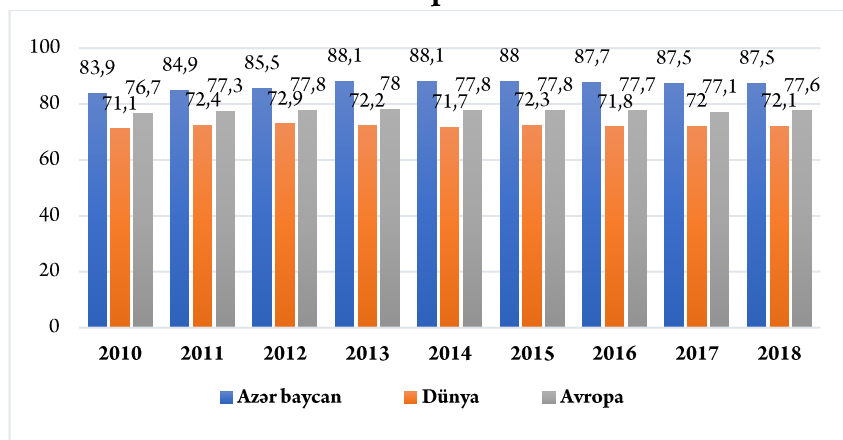
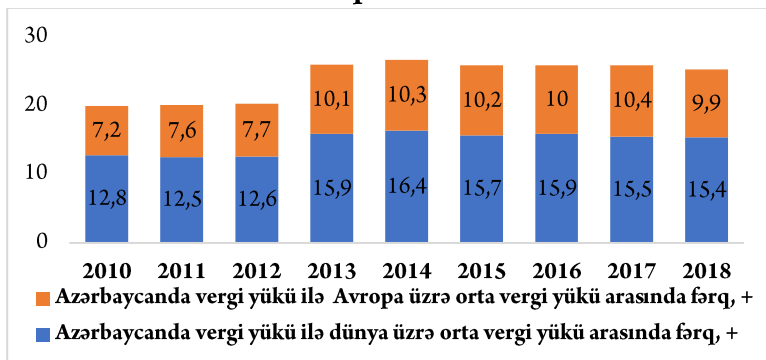

Diagram 3.34.

Göründüyü kimi İqtisadi Azadlıq İndeksi üzrə 2010-2018-ci illər ərzində Azərbaycanda Vergi yükü dünya üzrə orta vergi yükündən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək: 2013-2018-ci illərdə (15,4-16,4 faiz bəndi arası); nisbətən yüksək: 2010-2012-ci illərdə (12,8 - 12,5 faiz bəndi arası) olmuşdur.

Azərbaycanda Vergi yükü Avropa üzrə orta vergi yükündən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək: 2013-2018-ci illərdə (9,9 - 10,4 faiz bəndi arası); nisbətən yüksək: 2010-2012-ci illərdə (7,2 - 7,7 faiz bəndi arası) olmuşdur.

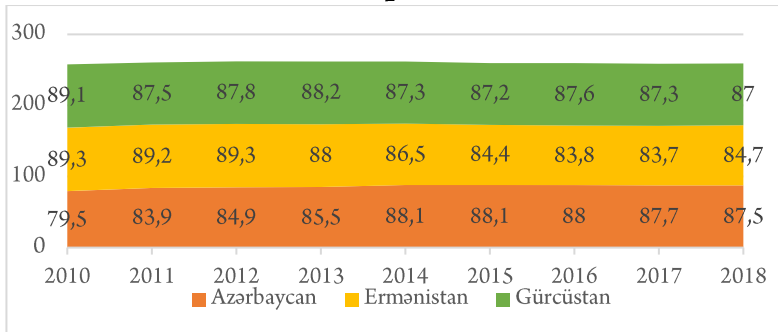
Cədvəl 3.20 və Diagram 3.35-də İqtisadi Azadlıq İndeksi üzrə Azərbaycanda Vergi yükü MDB ölkələri ilə müqayisədə təhlili verilmişdir.

Cədvəl 3.20. İqtisadi Azadlıq İndeksi üzrə Azərbaycanda Vergi yükü MDB ölkələri ilə müqayisədə

İllər	Azərbaycan	Belarus	Ukrayna	Rusiya	Qazaxıstan
2010	79,5	85,2	77,9	82,3	87,9
2011	83,9	83,6	77,3	82,7	87,3
2012	84,9	86,6	78,2	82,5	90,4

2013	85,5	88,8	78,2	86,9	93,2
2014	88,1	89,2	79,1	85,6	92,9
2015	88,1	86,4	78,7	86,1	93,2
2016	88,0	88,6	78,6	82,2	93,0
2017	87,7	89,8	78,6	81,8	93,3
2018	87,5	89,8	80,2	85,8	92,6

Diqram 3.35.

Göründüyü kimi İqtisadi Azadlıq İndeksi üzrə MDB ölkələri arasında Vergi yükü üzrə ən aşağı göstərici (2011-ci ildə minimum - 77,3%) bütün illərdə Ukraynada, ən yüksək Qazaxıstanda (2017-ci ildə maksimum -93,3%) olmuşdur. 2010 və 2013-cü ildə Azərbaycanda Vergi yükü Ukraynadan sonra ən aşağı göstəriciyə malik olsa da, 2011 -ci ildə Belarus və Rusiyanı da üstələnmiş, 2014-cü ildə Belarus və Qazaxıstan, 2015-ci ildə təkə Qazaxıstan istisna olmaqla maksimum göstəriciyə (88,1%) malik olmuşdur. Azərbaycan 2014-cü ildən sonra 2017 və 2018-ci ildə ən aşağı göstəricilərlə - (87,7 və 87,5%) ancaq Belarus və Qazaxıstanı qabaqlamışdır. Bu, neft-qaz və təbii resurslar əsasında formalaşan iqtisadiyyata malik digər ölkələrlə müqayisədə ən aşağı göstəricilərdən biridir. Bu həm də onu göstərir ki, Azərbaycan qeyri-rəsmi, qanundankənar proseslərin qarşısını almaq, onların

rəsmiləşdirilməsinə nail olmaq və beləliklə, “kölgə iqtisadiyyatı”nın xüsusi çəkisini azaltmaq üçün çox iş görə bilər.

Fikrimizcə, kritik əhəmiyyət kəsb edən məsələ odur ki, Vergi Məcəlləsinə görə vergidən azadolmaları təhlil edərək, xərclərin düzgün təsnifatını hazırlamaq lazımdır. Xüsusən, vergi güzəştləri ilə bağlı əldən çıxan gəlirlər haqqında dəqiq hesablanmış məlumatlar olmalıdır. Həmin hesabatlar daha çox Vergi Məcəlləsində öz əksini tapmalı, vəsaitlər vergi xərcləri kimi qeydə alınmalıdır. Şəffaflığın artırılması nəzərə alınmaqla, güzəştlərin nə üçün və hansı müddətə əldə edilməsi vergi ödəyicilərinin hamısına məlum olmalıdır. Vergi güzəştlərinin faydaları və ya ziyanları ətraflı təhlil olunmalıdır. Vergi xərcləri proqramı bu təhlillər əsasında hazırlanmalıdır.

Bununla artıq, Maliyyə Nazirliyində ortamüddətli xərclərin istifadəsi qaydaları hazırlanır, o cümlədən fiskal qaydalar gündəmə gəlir və getdikcə, bu problemə sistemli yanaşma: müxtəlif təşəbbüslər və iqtisadi şaxələnmə layihələri formalaşır. İqtisadiyyatın və büdcə gəlirlərinin qeyri-neft sektorunun əsasında inkişafı üçün ciddi işlər görülməkdədir.

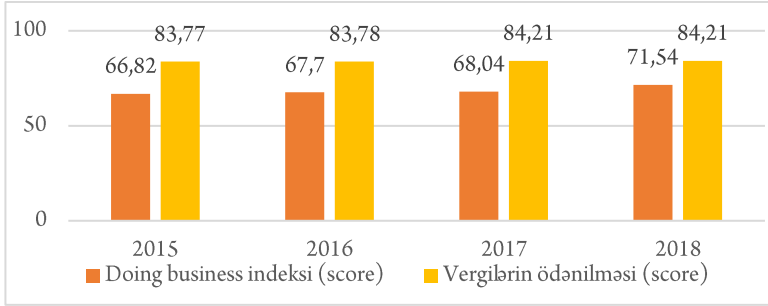
Cədvəl 3.21 və Diaqram 3.36-da İqtisadi Azadlıq İndeksi üzrə Azərbaycanada Vergi yükü Qafqaz ölkələri ilə müqayisədə təhlil edilmişdir.

Cədvəl 3.21. İqtisadi Azadlıq İndeksi üzrə Azərbaycanada Vergi yükü Qafqaz ölkələri ilə müqayisədə

İllər	Azərbaycan	Ermənistan	Gürcüstan
2010	79,5	89,3	89,1
2011	83,9	89,2	87,5
2012	84,9	89,3	87,8
2013	85,5	88,0	88,2

2014	88,1	86,5	87,3
2015	88,1	84,4	87,2
2016	88,0	83,8	87,6
2017	87,7	83,7	87,3
2018	87,5	84,7	87,0

Diaqram 3.36.

Göründüyü kimi İqtisadi Azadlıq İndeksi üzrə Azərbaycan Qafqaz ölkələri ilə müqayisədə 2010-2013-cü illərdə ən aşağı (2010-cu ildə minimum – 79,5%), 2014-2018-ci illərdə ən yüksək vergi yükü göstəricilərinə (2014 və 2015-ci ildə maksimum – 88,1%) malik olmuşdur.

3.8. “Doing Business” hesabatı üzrə Vergi yükü (ÜDM-ə nisbəti %-lə) mövqeyinin təhlili

Dünya Bankının (Paying Taxes - 2018) 190 ölkənin iqtisadiyyatını əhatə edən hesabatına görə Azərbaycanın vergi sistemi regionun bir sıra ölkələri ilə müqayisədə biznes fəaliyyəti və rəqabət üçün sərfəli hesab edilib. Azərbaycanda vergi yükü 39,8% (bura sosial sığorta ödəmələri də daxildir) təşkil etməklə, dünya üzrə orta göstəricidən (40,5%) aşağıdır. Portuqaliya (39,8%), Niderland (40,4%), Türkiyə (41,1%), ABŞ (44%),

Avstraliya (47,6%), Almaniya (48,9%), İspaniya (49,0%), Avstriya (51,6%), İtaliya (62%) və Fransa (62,8%) kimi inkişaf etmiş ölkələrin vergi yükü daha yüksəkdir. Bu göstərici keçmiş sovet dövlətlərində - Moldovada 40,4%, Litvada 42,7%, Rusiyada 47,4%, Estoniyada 48,7%, Ukraynada 51,9%, Belarusda 54,8%-dir.

“Paying Taxes” (vergilərin ödənilməsi) üzrə icmalda ölkəmiz ötən ilki hesabatla müqayisədə 5 pillə irəliləyib. Respublikamız vergilərin ödənilməsinin asanlıqına görə MDB məkanında ilk yerlərdən birini tutur. Bu metodologiyaya əsasən, orta ölçülü şirkətin il ərzində ödəməli olduğu vergi və ödəmələr, həmçinin onların inzibətçilik yükü müəyyən edilir. Vergi və ödəmələrə müxtəlif mənbələrdən olan mənfəət və gəlirlərə görə vergilər, o cümlədən əmlak icarəsindən vergilər, dividend və kapital vergiləri, maliyyə köçürmələrindən əldə olunan gəlirdən vergilər, işəgötürənin ödədiyi əmək vergiləri, sosial ayırmalar, əmlak, avtomobil, yol vergiləri və sair aid edilir.

Dövlət büdcəsinə vergilərin ödənilməsi və bəyannamələrin təqdim edilməsi sahəsində vergi sistemində tətbiq edilən yeniliklər əvvəlki illərin reyting cədvəllərində öz əksini tapıb və “Vergilərin ödənişi” göstəricisində ölkəmiz xeyli irəliləyib. Hesabatda ölkədə sosial müdafiə ayırmaları üzrə hesabatların və ödənişlərin elektron formada aparılması və digər sahələrdə əldə edilmiş nailiyyətlər nəzərə alınıb. İndiyədək Azərbaycanca məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənişi və hesabat sisteminin avtomatlaşdırılması tam başa çatdırılıb və məhz bunun sayəsində, həmin hesabatların hazırlanıb ödənilməsinə sərf olunan vaxt 81 saata enib. Digər vergilər - sosial müdafiə ayırmaları, mənfəət və əlavə dəyər vergisi üzrə sərf olunan vaxt isə 195 saat müəyyənləşdirilib. Hesabatda ödənişlərin sayı 6, ümumi vergi dərəcəsi 39,8 % qeyd olunub.

Vergi ödəyicilərinin müəyyən dövr ərzində həyata keçirdikləri təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı ödədikləri vergilərin məcmusu vergi yükü

hesab edilir və bu göstəricinin səviyyəsi vergi ödəyicisinin ödədiyi vergilərin onun əldə etdiyi gəlirlərə nisbəti kimi müəyyən olunur. Vergi qanunvericiliyində edilmiş və 1 yanvar 2017-ci ildən qüvvəyə minmiş dəyişikliklər vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi və onlara göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin artırılması ilə yanaşı, vergi yükünün azaldılmasını da nəzərdə tutur. Bu da təbiidir, çünki ölkəmizdə həyata keçirilən dövlət vergi siyasətinin əsas hədəflərindən biri vergi yükünün optimallaşdırılması və tədricən istehsaldan istehlaka keçirilməsidir. Bu məqsədlə bəzi mallar və xidmətlər üzrə vergilərin dərəcələri tam və ya qismən azaldılıb, bir sıra vergi güzəştləri tətbiq olunub və bütün bunlar vergi ödəyiciləri üçün əlverişli vergi mühitinin formalaşmasına şərait yaradıb.

Dünya Bankının (PwC ilə birgə) apardığı hesablamalardakı fərziyyələrdə müəssisənin orta ölçülü (60 işçinin çalışdığı) olması, onun mülkiyyət növü, fəaliyyət müddəti, başlanğıc kapitalının həcmi, dövriyyəsinin ölçüsü, ümumi marjasının nisbi həcmi və digər bu qəbil ilkin şərtlər qəbul edilir.¹⁵¹ Ancaq bütün ölkələr üçün bu ilkin şərtlər iqtisadiyyatın real vəziyyətini əks etdirməyə bilər və əslində, bütün ölkələrdə iqtisadiyyatının əsasını təsvir edilən orta ölçülü müəssisələr təşkil etmir. İqtisadiyyatların strukturundakı kiçik, orta və iri müəssisələrin nisbəti baxımından fərqlər, bu fərziyyə ilə ölçülən vergi yükünün real vəziyyətə uyğunluq dərəcəsi bəzən təhrif edir.¹⁵²

Cədvəl 3.22, Diaqram 3.37, 3.38., 3.39., 3.40 və 3.41--də Doing Business - Azərbaycanın 2015-2018-ci illər üzrə Vergilərin ödənilməsi üzrə

¹⁵¹ PwC and World Bank/IFC "Paying Taxes 2014: The Global Picture" s.140.

¹⁵² Асланов И. Формирование государственного бюджета в Азербайджане: налоговая нагрузка и оценка роли нефтяного фактора, ы.165 //https://elibrary.ru/download/elibrary_25081858_10720651.pdf

reytinqi verilmişdir. Göründüyü kimi Azərbaycan *Doing business* indeksində mövqeyini hər il yaxşılaşdıraraq, 2015-ci ildəki 66,82 balla 80-ci yerdən 2018-ci ildə 71,54 balla 57-ci yerə yüksəlmişdir. 2017-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 0,34 əlavə bal alınmasına baxmayaraq, 63-cü yerdən 65-ci yerə düşmüşdür.

Cədvəl 3.22. *Doing Business* - Azərbaycanın 2020-2018-ci illər üzrə Vergilərin ödənilməsi üzrə reytinqi

	2015	2016	2017	2018
Doing business indeksi (score)	66,82	67,7	68,04	71,54
Doing business indeksi (rank)	80	63	65	57
Vergilərin ödənilməsi (rank)	18	18	7	7
Vergilərin ödənilməsi (score)	83,77	83,78	84,21	84,21
Mənfəət vergisi (mənfəətin %-i)	12,9	12,9	13	13
Geri qaytarılan ƏDV-nin əldəedilməsi üçün tələb olunan vaxt (həftə)		27,6	27,6	27,6
Əməyə görə vergi və sosial sığorta ayırmaları (mənfəətin %-i)	24,8	24,8	24,8	24,8
Korporativ gəlir vergisi üzrə düzəlişə müraciət üçün tələb olunan vaxt (saat)		3	3	3
İl ərzində vergi ödəmələrinin sayı	7	7	6	6
Digər vergilər (mənfəətin %-i)	2,1	2,1	2,0	2,0
Vergi ödənilməsinə sərf olunan vaxt (hər il üzrə saatla)	195	195	195	195
Bəyannamə təqdimatından sonrakı indeks (0-100)		83,79	83,8	83,79
Ümumi vergi dərəcəsi (mənfəətin %-i)	39,8	39,8	39,8	39,8
ƏDV-nin geri qaytarılması üçün müraciət və audit vaxtı (saat)		7,5	7,5	7,5

Diagram 3.37.

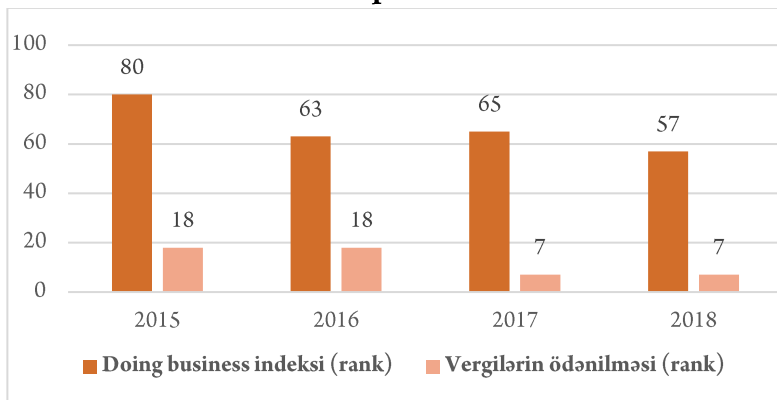

Diagram 3.38.

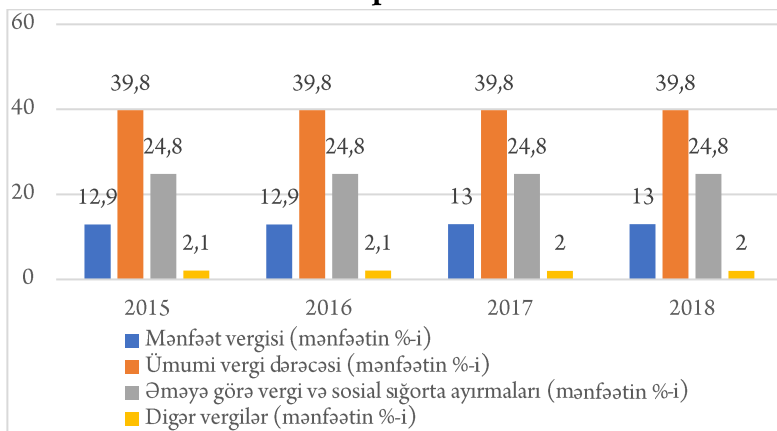
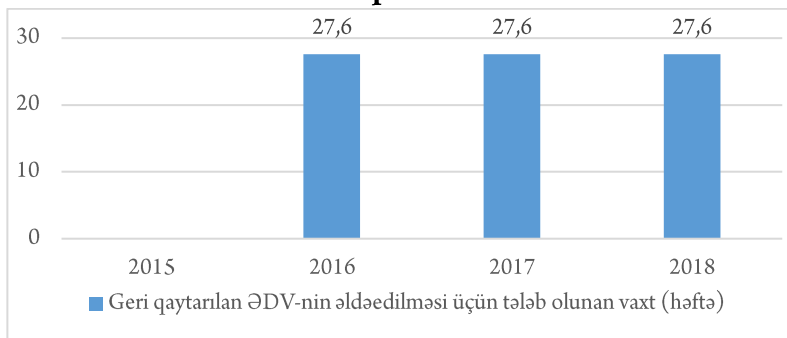
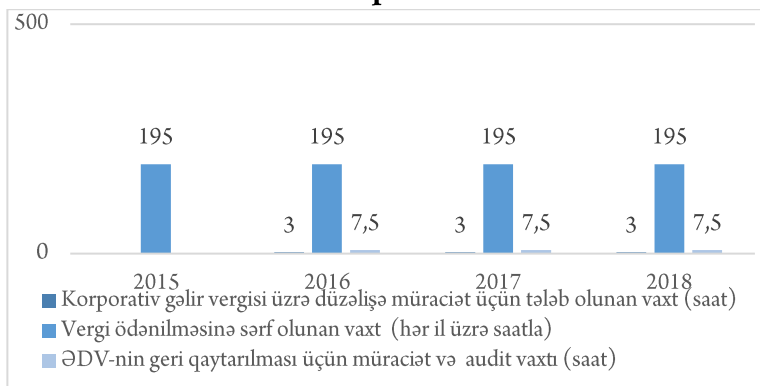

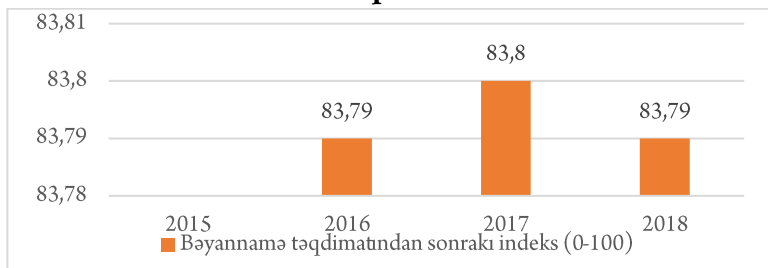
Diagram 3.39.

Diaqram 3.40.

Diaqram 3.41.

Azərbaycan vergilərin ödənilməsi üzrə aldığı bal 2015-ci ildəki 83,77 baldan 2018-ci ildə 84,21 bala yüksəlməklə, 18-ci yerdən 7-ci yerə yüksəlmiş; əməyə görə vergi və sosial sığorta ayırmaları (mənfəətin %-i) üzrə bütün illərdə eyni - 24,8%; digər vergilər (mənfəətin %-i) üzrə 2,1%-dən 2,0%-ə enmiş, mənfəət vergisi (mənfəətin %-i) üzrə 12,9%-dən 13,0%-ə yüksəlmişdir.

2016-2018-ci illər ərzində geri qaytarılan ƏDV-nin əldə edilməsi üçün tələb olunan vaxt dəyişməyərək 27,6 həftə; korporativ gəlir vergisi üzrə düzəlişin tamamlanmasına tələb olunan vaxt dəyişməz olaraq 3 həftə; il ərzində vergi ödəmələrinin sayı 7-dən 6-ya enmiş; vergi

ödənilməsinə sərf olunan vaxt 195 saat; ƏDV-nin geri qaytarılması üçün müraciət və audit vaxtı dəyişməz olaraq 7,5 saat; bəyannamə təqdimatından sonraki indeks dəyişməz olaraq 83,8% (mənfəətdən); ümumi vergi dərəcəsi (mənfəətin %-i) dəyişməz olaraq 39,8%-olmuşdur. Son hesabatda bu indikator üzrə Azərbaycanın mövqeyinin pisləşməsinin əsas səbəblərindən biri bura ƏDV ödənişlərinin əvəzlənməsinə və geri alınmasına sərf edilən vaxtın uzanması və sosial sığorta ödənişlərinin mənfəətdə xüsusi çəkisinin yüksək olmasıdır. Bu indikator üzrə Azərbaycanın mövqeyinin pisləşməsinin əsas səbəblərindən biri - ƏDV ödənişlərinin əvəzlənməsinə və geri alınmasına sərf edilən vaxtın uzanması və sosial sığorta ödənişlərinin mənfəətə xüsusi çəkisinin yüksək olmasıdır.

Azərbaycan hökumətinin son illər vergi sistemində həyata keçirdiyi islahatlar - ƏDV depozit hesabının tətbiqi, bəyannamələrin elektron formada təqdim edilməsi, vergilərin elektron formada ödənişi, fiziki və hüquqi şəxslərin qeydiyyatının real vaxt rejimində aparılması, vergitutma sahəsində xərc tələb edən prosedurlar, vergi qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməsinə sərf olunan vaxt və vergi ödənişlərinin sayının azaldılması və digər yeniliklər "Paying Taxes 2018" hesabatında yaxşı nəticənin əldə olunmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Dünya ölkələrində 2000-2016-cı illərdə müşahidə edilmiş orta vergi yükü göstəricisinin paylanma xüsusiyyətləri ilə yanaşı, qeyd olunan dövrdə ölkələr üzrə vergi yükünün dəyişmə meyilləri də maraq kəsb edir. Belə ki, keçən on altı il ərzində dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətində - 121 ölkədə vergi yükü (-5, 5) faiz bəndi aralığında dəyişmişdir: 45 ölkədə vergi yükü 5 faiz bəndinə qədər azalmış, 76 ölkədə isə 5 faiz bəndinə qədər artmışdır. Ümumilikdə 140 ölkə üzrə dövr ərzində vergi yükü ən çox azalan Malta (29.5 f.b.), Anqola (20.8 f.b.) və Kipr (13.8 f.b.), ən çox artan

isə Gürcüstan (16.5 f.b.), Çinin Makao SAR əyaləti (20.4 f.b.) və Lesoto (22.5 f.b.) olmuşdur.

Qeyd olunan dövrdə vergi dərəcələrinin əhəmiyyətli şəkildə azaldılmasına baxmayaraq, Azərbaycan da vergi yükündə (vergi daxilolmalarında) artımın müşahidə edildiyi ölkələr sırasında olmuş, 2010-2016-cı illər ərzində ölkədə vergi yükü 12,40%-dən 16,17%-ə (3,77 faiz bəndi) yüksəlsə də, sonrakı illərdə 2,95 faiz bəndi azalaraq 2018-ci ildə 13,22%-ə enmişdir. Bu azalmanı, son illərdə vergi inzibətçılığının təkmilləşdirilməsi və yığımların artırılması yönündə görülən işlərin nəticəsi kimi izah etmək olar.

Azərbaycan tam formalaşmış bazar iqtisadiyyatına malik inkişaf etməkdə olan ölkəyə çevrilsə də, bazara keçid və transformasiyanın ilkin mərhələsində dövlət büdcəsini doldura bilmək üçün nisbətən yüksək vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsini təbii saymaq lazımdır. Zaman keçdikcə, iqtisadi əsaslar gücləndikcə vergi dərəcələri tədricən aşağı salınmaqla iqtisadiyyat üçün stimül rolunu da oynamışdır. Digər tərəfdən, keçən dövr ərzində adambaşına ÜDM əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, müxtəlif institusional, kölgə iqtisadiyyatının və vergidən yayınmaların nisbətən yuxarı olması, vergi daxilolmalarında eyni tempdə artımın müşahidə edilməməsi səbəbindən, vergi yükünün azalmasını da şərtləndirmişdir.

Dünya ölkələrində vergi yükü ilə bağlı mövcud vəziyyətin və inkişaf meyllərinin təhlilindən çıxan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, vergi sisteminin formalaşdırılmasında, o cümlədən optimal vergi yükünün müəyyənləşdirilməsində hər nə qədər ayrı-ayrı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək vacib olsa da, ölkənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq da bir o qədər vacibdir.

Azərbaycanda vergi yükünün dinamikasının təhlili, həm də dünya ölkələri ilə müqayisələr onu deməyə əsas verir ki, hazırda Azərbaycanda

vergi yükünün səviyyəsi yüksək olmasa da, vergi yükünün – həm ümumilikdə, həm də ayrı-ayrı vergilər üzrə - iqtisadiyyat üçün ən faydalı ola biləcək optimal həddini (I və II tip Laffer nöqtələrini¹⁵³) müəyyənləşdirməklə, vergi sistemini daha da təkmilləşdirmək mümkündür.

¹⁵³ Arthur B. Laffer “The Laffer Curve: Past, Present and Future”. Heritage Foundation No 1765, June 1, 2004; Francisco de Castro and Pablo Hernandez de Cos (2002), “On the sustainability of the Spanish public budget performance”, Instituto de Estudios Fiscales, Hacienda Pública Española / Revista de Economía Pública, 160 (1/2002). pp. 9-27.

IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA DAYANIQLI MONETAR VƏ MALİYYƏ ŞƏRTLƏRİN FORMALAŞMASINDA BANK SİSTEMİNİN FƏALİYYƏTİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

4.1. Bank sisteminin ölkə iqtisadiyyatının və maliyyə sisteminin tənzimlənməsində rolu

Bank sistemi fəaliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasının real imkanlar spektri kifayət qədər genişdir, lakin onların fəaliyyətinin aktivləşmə funksiyalarının bütün amilləri istehsal sahəsinin dinamik inkişaf mərhələsinə daxil olmasından çox aslıdır. Həmçinin müəssisələrin döviyyə vəsaitlərinin və obyektiv məntiqə uyğun *beşinci və altıncı texnoloji ukladada* keçməsi üçün istehsalın modernləşdirilməsinə resurslarının çatışmaması ilə əlaqədar, onlara investisiya kreditlərinin verilməsinin artırılması vasitəsi ilə müvafiq şəraitin yaradılmasında bank sisteminin çox əhəmiyyətli rolu ola bilər. SSRİ dövründə olduğu kimi Azərbaycanda investisiya banklarına bənzər xüsusi bankların yaradılması da aktualdır. Bu, qeyri-rezidentlərin təkrar istehsal prosesində iştirak etmə perspektivi nöqtəyi-nəzərindən də məqsədəuyğundur.

Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində və sonrakı sabitləşmə dövründə (1996-2000) iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində monetarizm prinsiplərinə istinad edilsə də, təcrübədə onların ən əhəmiyyətliyinə əməl olunmurdu. Belə ki, monetarizmin özü də pul kütləsinin kəskin azaldılmasını tövsiyə etmir, çünki pul kütləsi tədricən artmaqla məcmu milli kapitalın tədaviyi və ÜDM-in artımı üçün müəyyən “genişlənmə zonası” yaratmalıdır. Lakin həmin dövrdə inflyasiyanın azaldılmasının başlıca vasitəsi kimi pul kütləsinin

sıxılmasına üstünlük verilmiş, nəticədə, iqtisadiyyatın monetizasiya əmsalı 1995-ci ildəki 9,0%-dən 2000-cı ildə 6,9%-ə düşmüşdü. Həmin vaxt monetizasiya səviyyəsinin belə aşağı olmasının bir səbəbi də, ölkə iqtisadiyyatında xarici valyutanın, xüsusən dolların dominantlığı idi. Məhz həmin illərdə, dollarlaşma səviyyəsi müvafiq olaraq 72,1 və 76,7% təşkil etmişdi.¹⁵⁴ Bunun nəticəsi kimi kommertiya bankları təsərrüfat subyektlərinin kreditə olan tələbatını tam ödəyə bilməmiş, pul qıtlığı həm bank sisteminin kapitallaşmasının zəifləməsinə, həm də iqtisadiyyatın monetizasiyasının aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdı. Pul kütləsi qiymətlərin artımını kompensasiya etmədiyindən, müəssisələrin dövrüyyə vəsaitləri tükənməyə başlamış, bu da öz növbəsində, istehsalın azalmasına gətirib çıxarmışdı.

Artıq "Holland sindromu"nun əlamətlərinin bir qismi Azərbaycan iqtisadiyyatında bu və ya digər dərəcədə müşahidə olunmaqdadır. Bu əlamətlərdən 4-ü özünü daha qabarıq göstərir:

1) neft istehsalı və ixracının artmasından əldə edilən neft gəlirlərinin (xarici valyutanın) valyuta bazarına daxil olması nəticəsində, milli valyutanın möhkəmlənməsi;

2) milli valyutanın möhkəmlənməsi nəticəsində ənənəvi ixrac məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi və ixracın səviyyəsinin azalması;

3) xam neft hasilatının və onun ixracının sürətlə artması, sənayenin qeyri-neft sektorunda istehsal məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin azalması nəticəsində, həm bütövlükdə iqtisadiyyatın, həm də sənayenin sahə strukturunun dəyişməsi və iqtisadiyyatda birtərəfli inkişafın baş verməsi;

¹⁵⁴ Azərbaycan Respublikası Milli Bankı. İllik hesabat Bakı 2001. S.154, 162

4) dövlət büdcəsinin gəlirlərinin neftdən asılılığının artması və dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsinin büdcə gəlirlərinin formalaşmasına daha ciddi təsiri.¹⁵⁵

Müasir qloballaşma şəraitində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlığının mühüm şərtlərindən biri də valyuta ehtiyatlarının kifayətliyidir. Məlum olduğu kimi Mərkəzi Bankın və Neft Fondunun ehtiyatları əsasən dünyanın aparıcı banklarında saxlanılır ki, maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq bu vəsaitlərdən istifadə edilməsi vaxtaşırı çətinləşə bilər. Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycanın dövlət başçısı, fikrimizcə, xaricdə saxlanılan valyuta ehtiyatlarının müəyyən hissəsinin ən etibarlı yerli banklarda yerləşdirilməsinin mümkünlüyünü çox vaxtında bəyan etmişdir. Lakin dövlət başçısı həmin vəsaitin real sektora yönəldilməsinə və onun üzərində ciddi nəzarətin həyata keçirilməsinə də xüsusi diqqət ayırmağı tövsiyə etmişdir. Valyuta ehtiyatlarının bir qisminin yerli banklarda yerləşdirilməsi bir sıra parametrlər, o cümlədən dinamik iqtisadi inkişaf, məşğulluğun təmin edilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, bu addım, ilk növbədə, ölkə iqtisadiyyatının real sektorunun pula tələbatının ödənilməsinə də təmin edəcəkdir.

Valyuta vəsaitlərinin hansı valyutada yerləşdirilməsi də əhəmiyyətlidir. Çünki dünyanın aparıcı valyutaları arasında məzənnə son illərdə ciddi dəyişikliklərə uğrayıb və bu dalğalanmalar davam etdiyindən, valyuta məzənnələrində vaxtaşırı yaranan fərqlər nəticəsində, Azərbaycan valyuta itkilərinə məruz qala bilər. Buna görə də, Azərbaycan hökuməti əsas məsələlərdən biri kimi, böhran dövründə monetar siyasətin yumşaldılmasını davam etdirməli, dayanıqlı maliyyə vəziyyətinə malik

¹⁵⁵ Ганбаров Ф.А. Эффективность политики валютного курса в республике Азербайджан GLOBAL SCIENTIFIC POTENTIAL ECONOMIC SCIENCES № 6(15) 2012 // https://www.elibrary.ru/download/elibrary_

bank sisteminin fəaliyyətini təmin etmək üçün AMB monetar alətlərin tətbiqinin çevikliyini artırmalıdır.

Beynəlxalq kapital bazarları zəiflədikcə, Azərbaycan banklarının daxili kredit ehtiyaclarını qarşılamaq üçün xarici resurslar cəlb etməyə imkanı olmayacaq. Beləliklə, Azərbaycandakı hazırkı zəif maliyyə vasitəçiliyi daha da çətinləşə bilər. Real sektorun, xüsusilə də qeyri-neft sektorunun kreditləşməsində bu azalma, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün daha çətin bir problem olacaqdır. Belə bir şərait, ölkənin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini daraldacaqdır. Buna görə də, AMB bankların likvidliyini təmin etmək səylərini davam etdirməlidir. AMB böhran əleyhinə tədbirlər kimi kommersion banklarına vergi təşəbbüsləri və məcburi ehtiyat normalarının minimumadək azaldılması məsələlərini yenidən nəzərdən keçirə bilər. Geniş vergi güzəştlərinin tətbiqi, indiki aşağı iqtisadi artım və yüksək inflyasiya şəraitində büdcəyə vergi daxilolmalarının azalmasına səbəb ola bilər.

2004–2018-ci illər ərzində pul siyasətinin nailiyyətlərindən biri də iri neft gəlirlərindən istifadə ilə müşayiət olunmuş sıçrayışlı iqtisadi artım dövründə milli valyutanın həddindən artıq möhkəmlənməsinə yol verilməməsi olmuşdur. Bu dövrdə pul siyasətinin əsas rejimi kimi məzənnənin hədəflənməsi rejiminin seçilməsi, mahiyyət etibarını ilə həmin iqtisadi tsikl üçün adekvat olmuşdur. Bu iqtisadi tsikldə, yüksək neft qiymətləri və artan neft ixracı ölkə iqtisadiyyatının xarici balansının əhəmiyyətli yaxşılaşması ilə müşayiət olunmuş, məzənnə siyasətinin ən mühüm hədəflərindən olan - iri həcmdə xarici valyuta ehtiyatlarının akkumulyasiyası baş vermişdir. Xarici valyuta ehtiyatlarına qarşı olan beynəlxalq tələblər (3 aylıq idxala, M_2 pul aqreqatına nisbət) baxımından, AMB-nin malik olduğu ehtiyatlar həmin tələbləri dəfələrlə aşmışdır. Bununla belə, məzənnə dinamikasının qiymətlərə ötürücülüyünün aşağı səviyyədə saxlanılması, digər tərəfdən, məzənnə siyasətinin xarici

sektorun tənzimlənməsinə təsir imkanlarının əhəmiyyətli səviyyədə genişləndirilməsi mühüm vəzifə olaraq qalmaqdadır.

Son illərdə makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi istiqamətində bir sıra uğurlu göstəricilər formalaşmışdır. Bununla əlaqədar, Mərkəzi Bank hökumətlə birgə bir sıra mühüm kompleks tədbirlər reallaşdıraraq, pul siyasətinin çevikliyinin artırılmasına, milli iqtisadiyyatın maliyyə dayanıqlılığının və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin təmin olunmasına imkan verən uğurlu siyasət həyata keçirməyə nail olub. Eyni zamanda, Mərkəzi Bank bank sektorunda maliyyə sabitliyinin qorunmasının prioritetlərdən biri olduğunu diqqət mərkəzində saxlayaraq, əhəlinin əmanətlərinin və digər depozitlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə bank sektorunun maliyyə dayanıqlılığının, kapital və likvidlik mövqeyinin gücləndirilməsi, əmanətlərin sığortalanması sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ardıcıl işlər görüb.

Hazırda nağdsız ödənişlərin inkişafı, elektron ödəniş xidmətlərinin və innovativ ödəniş texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin mühüm hədəflərindəndir. Yeni çağırışlardan irəli gələn vəzifələrin icrasını sürətləndirmək üçün bank sektorunda insan kapitalının, tədqiqat və analitik bazanın, idarəetmə proseslərinin daha da müasirləşməsi istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olunub.

Müasir dövrdə bank sistemi iqtisadiyyat və maliyyə sisteminin formalaşmasında və tənzimlənməsində mühüm rol oynayır və iqtisadiyyatın aparıcı sütunlarından birini təşkil edir. Son illərdə ölkənin bank sisteminin möhkəmləndirilməsi və sağlamlaşdırılması istiqamətində Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) tərəfindən aparılan islahatlar öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Bu tədbirlər, bank sisteminin kapitallaşmasının möhkəmlənməsinə, kredit portfelinin

sağlamlaşmasına, likvidliyin yüksəlməsinə, sistemyaradıcı bankların sayının artmasına və ölkə iqtisadiyyatında rolu olmayan bəzi problemlilik bankların ləğvinə şərait yaratmışdır. Eyni zamanda, ölkənin bank sistemi qarşısında bir çox yeni vəzifələr də qalmaqdadır. Hazırda ən prioritet məsələlərdən biri - kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin aşağı salınması, işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması, təsərrüfat subyektlərinin və əhəlinin sərfa şərtlərlə kreditləşdirilməsidir.¹⁵⁶

Azərbaycan Mərkəzi Bankı ona həvalə olunmuş funksiyasına görə bankları kifayət qədər pulla təmin etməlidir. Pul siyasətinin əsas məqsədi olan pul kütləsi bazasının son illərdə böyüməsi, iqtisadiyyatın kreditləşməsi imkanlarının genişlənməsini göstərir. Bank sisteminin likvidliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artması fonunda real sektorun kreditləşdirilməsi dinamikası bu iqtisadi sistemin dəstəklənməsi üçün əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyini bir daha təsdiq edir. reytinginin yüksəldilməsinə də əhəmiyyətli təsir edə bilər. Mərkəzi Bank maliyyə bazarının dayanıqlılığının tənzimlənməsi üçün maliyyə alətlərinin inkişaf etdirilməsinə təsir göstərməlidir. Həmin alətlər vasitəsi ilə banklararası bazarda likvidliyin yüksəldilməsinə nail oluna bilər.¹⁵⁷

Əsas tənzimləyici kimi Mərkəzi Bank böhran dövründə iqtisadiyyata kredit verilməsini artırmaq üçün digər mexanizmlərdən də istifadə edə bilər:

- kredit təşkilatları üçün kapitala tələbin azaldılması;
- likvidlik ehtiyatlarının azaldılması;
- nəzarət tədbirlərinin məhdudlaşdırılması və sadələşdirilməsi.

¹⁵⁶ Мəммədov З.Ф.. Bank fəaliyyətinin əsasları. Bakı-2013, s.75-85

¹⁵⁷ Исмаилова Ф.Э. Особенности денежно-кредитного регулирования в период глобального кризиса в развитых странах и в странах СНГ. s.10-11 // https://www.elibrary.ru/download/elibrary_30022787_33226144.PDF

Bundan əlavə, Mərkəzi Bank böhrandan ziyan çəkən borcalanlara, xüsusən karantin tədbirləri nəticəsində fəaliyyəti dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılan və ya qadağan olunmuş şirkətlərə verilmiş kreditlərin restrukturizasiyasını təşkil etməlidir. Ancaq bu, iqtisadi böhranla əlaqədar artıq ciddi çətinliklər yaşayacaq kredit təşkilatlarının öz hesablarına edilməməlidir. Belə bir restrukturizasiyanın maliyyələşdirilməsi üçün resurslar dövlət tərəfindən anti-böhran tədbirləri istifadəsində təqdim edilməlidir.

Müasir iqtisadiyyatda kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarının inkişafı sahəsində aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq, mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi zəruridir:

Kredit bazarında faizlərin yüksək olması fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün böyük problemlər yaratdığından, onlar kreditə çox maraq göstərmirlər. Bunun da nəticəsində, həm bankların gəlirlərinin strukturunda kreditin xüsusi çəkisi çox olur, bankların gəlirləri artım səviyyəvi zəifləyir, həm də müəssisələr çatışmayan vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün krediti kimi mənbədən məhrum olurlar. Buna görə də kreditə görə faizlərin aşağı salınması məqsədə uyğundur. Depozitlərə görə verilən faizlərin aşağı salınması hesabına nail olunması vəsaitlərin cəlb olunması prosesini zəiflətdiyi üçün, bu üsulun səmərəsiz olduğunu hesab edirik. İlk növbədə Mərkəzi Bankın Kommersiya banklarına verdikləri kreditlərə görə uçot dərəcələri və banklararası kredit bazarında faizlər azaldılmalıdır.

İqtisadiyyatın monetar şərtləri də kifayət qədər əlverişlidir. Pul bazası 2018-ci ilin sonuna ¼-ə qədər artıb, inflyasiya səviyyəsi hədəf göstəricisindən aşağıdadır. Fiskal stimulların, o cümlədən, sosial paketin qiymətlərə təsirini tənzimləmək üçün Mərkəzi Bank pul siyasəti alətlərindən istifadə edir. Məsələn, bu il uçot dərəcəsi dəfələrlə endirilmiş

və faiz dəhlizinin diapazonu daralmışdır. Rəqəmsal ödənişlər üzrə dövlət proqramı uğurla icra olunur və nağdsız dövriyyənin artmasının nəticəsində kölgə iqtisadiyyatının leqallaşması isiqamətində də irəliləyişlər müşahidə olunur. Pul bazasının artması ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafı və qeyri-neft ixracının genişlənməsi də inflyasiyanın cilovlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Artan pul kütləsinin arxasında indi yerli istehsal məhsulu dayanır. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-in həcmi üstələməsi həm manatın məzənnəsi, həm də inflyasiyanın cilovlanması üçün imkanlar yaradır. Bu gün Azərbaycanda pul bazasında hər manatın arxasında səkkiz manat strateji valyuta ehtiyatı dayanır. Bunu hiss edən bazar iştirakçılarının inflyasiya gözləntiləri çox aşağıdır. Azərbaycanda fiskal və monetar siyasətin uzlaşdırılması da uğurla həyata keçirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən islahatlar, əldə olunan nailiyyətlər beynəlxalq müstəvidə də öz layiqli qiymətini alır, islahatların doğurduğu pozitiv trendlər və inkişaf perspektivləri Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər aparıcı beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən dərc olunan hesabatlarda öz əksini tapır. Bununla yanaşı qlobal səviyyədə ölkələr üzrə maliyyə bazarlarının təhlilini həyata keçirən “Moody’s” beynəlxalq reyting agentliyi son hesabatında Azərbaycanın mövqeyini sabit “Ba2” səviyyəsində təsdiqləyib, məqsədyönlü islahatlar nəticəsində maliyyə-bank sektorunda kredit verilməsi əmsalının yüksəlməsi, ehtimal olunan maliyyə risklərinin aşağı salınması və sektorun elastikliyinə artırılması baxımından, atılan addımları müsbət qiymətləndirib. Oxşar mövqe daha bir nüfuzlu maliyyə təşkilatı olan “Fitch” beynəlxalq reyting agentliyi tərəfindən də təsdiqlənmiş və ölkəmiz Şərqi Avropa və post-sovet məkanında yerləşən 22 ölkənin dəyərləndirildiyi üçüncü rüb

hesabatında “BB+” reytingi ilə Cənubi Qafqaz üzrə birinci yerdə qərarlaşıb.¹⁵⁸

Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, bankların ümumi mənfəətlilik və maliyyə dayanıqlılığı göstəriciləri pisləşmiş, dayanıqlı və dayanıqsız bankların göstəriciləri arasındakı fərq dərinləşmişdir. Bank sektorunun mənfəətliliyi mənfə zonedə olmuş, kapital adekvatlığı əmsalı 20 faiz azalmış, sağlam və risklərə həssas banklar arasında təzad daha da artmışdır. Bank sisteminin uzunmüddətli funksionallığına potensial təhlükə yaradan yeni problemlər - iqtisadiyyatın dollarlaşması, maliyyə institutlarının kapital mövqelərinə təzyiq, iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi və kredit portfelinin keyfiyyətinin pisləşməsi yaranmışdır.

Son 10-15 il ərzində bəzi bankların dayanıqlı və uzunmüddətli hədəflərə fokuslanmış biznes modelinin və strategiyasının olmaması, dayanıqsız artım modelləri və bəsit risk idarəetməsindən yaranan zəifliklər bank sistemindəki problemlərin əsas katalizatorlarındanıdır. Bu institusional boşluqlar səbəbindən, banklar yeni iqtisadi konyunktura və bazar şərtlərinə uyğunlaşmaqda, biznes modellərini çevik transformasiya etməkdə və yeni gəlir mənbələrini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmişlər.

Manatın davamlı sabitləşməsi, inflyasiyaya nəzarət və strateji valyuta ehtiyatlarının artması, sahibkarların maliyyə resurslarına çıxışının yaxşılaşdırılması, real və maliyyə sektorları arasında iqtisadi balansın bərpası, bankların sabitliyini gücləndirmək və stimullaşdırmaq, iqtisadiyyat dollarsızlaşdırmaq məqsədi ilə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatı qarşısında bank sektorunun dayanıqlığını yüksəltmək və real sektora kapital axınını artırmaq, dollarsızlaşdırma

¹⁵⁸ Mərkəzi Bank. www.cbar.az

proseslərini stimullaşdırmaq vəzifələri dayanır.¹⁵⁹ Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi və qeyri-neft sektorunun hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi üçün “Kredit Zəmanət Fondu” ASC-nin yaradılması qərara alınmışdır.

Ölkədə kredit resurslarının bahalı olmasının əsas səbəbi - banklarda depozitlər üzrə faizlərin və mövcud uçot dərəcəsinin yüksək olmasıdır. Məlumdur ki, banklar daxili bazarda maliyyə resursları üzrə rəqabət aparmaq məqsədilə müştərilərə yüksək faizlər təklif edirlər, lakin belə yanaşma nəticədə, kredit resurslarının bahalaşmasına səbəb olur. İnflyasiya 2–2.5% təşkil etdiyi halda, bankların depozitlərə görə illik 8–10% ödəməsi, real bazar şəraitinə ümumiyyətlə uyğun deyildir. Belə ki, faiz dərəcələrinin yüksək həddlərdə formalaşmasına görə məsuliyyətin böyük bir hissəsi ölkənin sistemyaradıcı bankların üzərinə düşür.

Mövcud makroiqtisadi mühitdə, milli valyutada depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi hazırki 9.27%-dən 5-5.25%-ə, Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsi isə 4-4.25%-ə qədər endirilə bilər. Şübhəsiz ki, AMB-nin dəstəyi ilə depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin endirilməsində aparıcı rol ölkənin sistemyaradıcı bankların üzərinə düşəcəkdir. Maliyyə resurslarına görə faizlərin enməsi, kreditlər üzrə orta faiz dərəcələrini 9-10%-ə qədər ucuzlaşdırmaq imkanını yaradacaqdır. Kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi, kredit portfelinin bütün bank sistemi üzrə daha da sağlamlaşmasına və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ayrılan ehtiyatların azalmasına şərait yaradacaq. Belə olduğu halda, bankların faiz marjası və gəlirliyi artaraq, kredit faizlərin perspektivdə daha da aşağı həddlərə endirilməsinə imkan verəcəkdir.¹⁶⁰

¹⁵⁹Azərbaycan Respublikasının prezidentinin rəsmi saytı [Elektron mənbə] <http://www.president.az/articles/25231>

¹⁶⁰Mərkəzi Bank. www.cbar.az

Depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin aşağı salınması, investorların alternativ investisiya alətlərinə marağını artıraraq, ölkənin qiymətli kağızlar bazarının inkişafına təkan verəcəkdir. Şübhəsiz ki, indiki mövcud şəraitdə, investorun həmin gəliri qiymətli kağızlar bazarında əldə etməyə maraq göstərməsi yaxın vaxtlar üçün gözlənilən deyil. Kapital bazarının dərinləşməsinin ölkədə biznes mühitinin inkişafına və rəqabətin artmasına şərait yaratması, maliyyə resurslarının tədricən uçuşlaşmasına müsbət təsir göstərməsi də gözləniləndir.

Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq, ən çox inkişaf etmiş sahə kimi bank sektoru çıxış edir. Qloballaşan dünyada məhz bu sektorun inteqrasiyası daha dinamikdir. Bununla yanaşı bank fəaliyyəti həm də, çox riskli sahədir. Son illərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində, ölkədə bank sektorunun dayanıqlılığını təmin etmək üçün bu sektora 1,9 milyard manat məbləğində kapital inyeksiyası həyata keçirilib.¹⁶¹

Ölkədə bankların sayı 2005-ci ildəki 44-dən 2018-ci ilin sonuna isə 30-a enib. Əvvəllər olduğu kimi həmin banklardan cəmi 2-i dövlətə məxsusdur. Xarici kapitallı bankların sayı da azalaraq 18-dən 15-ə düşmüşdür. Nizamnamə kapitalının 50%-dən çoxu xarici kapital olan bankların sayı isə cəmi 8-dir.

Real sektorun maliyyələşdirilməsində effektivliyin artırılması istiqamətində qısa müddətdə həyata keçirilən institusional islahatlar, AKB (Azərbaycanın ilk özəl kredit bürosu “Azərbaycan Kredit Bürosu” 15 yanvar 2018-ci il tarixində ölkənin 8 böyük bankının təsisçiliyi ilə yaradılmışdır.), DƏYDR (2018-ci ildə istifadəyə verilmiş Daşınar Əmlakın Yüklülüyünün Dövlət Reyestri), İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun yaradılması öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Təsadüfi

¹⁶¹Bəşirov R. A. - Bank İş, Bakı 2016, s.25-39

deyil ki, Azərbaycan özünün maliyyə infrastrukturunun xarici dövlətlərə ixracını həyata keçirir.

Son dövrlərə qədər risklərin çoxluğu səbəbindən, biznesin kreditləşməsində ən problemli sahələrdən biri kənd təsərrüfatı hesab olunurdu. Məhz bunu nəzərə alaraq, artıq növbəti ildən ölkəmizdə yeni aqrar sığorta modeli tətbiq olunmağa başlayacaq, yeni model sığorta risklərinin düzgün qiymətləndirilməsi nəticəsində, bu sahədə dayanıqlı və effektiv fəaliyyəti təmin edəcək. Eyni zamanda, ölkəmizin müxtəlif regionlarında aqrar istehsalatın geniş yayıldığını və sahibkarların bu fəaliyyət növü ilə sıx məşğul olduğunu nəzərə alsaq, yeni sığorta modeli ölkəmizin bank sektorunun mərkəzdən Bakı və Abşeron ətrafından. regionlara doğru inteqrasiyasına da imkan verəcəkdir.

Pul siyasətinin müxtəlif dərəcəsindən istifadə pul dövriyyəsinin vəziyyətinin təhlilinə fərqli yanaşmalara imkan verir. Belə ki, pul kütləsi həcmnin dəyişməsi həm tədavüldə olan pulun dəyişməsinə, həm də onun sürətinin artması hesabına baş verə bilər. Pul dövriyyəsinin sürəti pulun tədavül və ödəniş vasitəsi kimi fəaliyyətində onun hərəkətinin intensivləşməsinə xarakterizə edir.

Neftin qiymətinin aşağı düşməsinin mənfi təsirləri məcmu özəl tələbin (investisiya və daha çox istehlak) maliyyələşdirilməsi kanallarından biri olan bank sektorundan da yan keçməmişdir. Məcmu tələbin daralması, eyni zamanda məzənnənin korreksiyası bankların gəlirli fəaliyyət dairəsini kifayət qədər məhdudlaşdırmışdır. İqtisadiyyatda mövcud risklər bankları yüksək səviyyədə mühafizəkar kredit siyasətinə vadar edir ki, bunun da nəticəsində izafi likvidlik - aşağı gəlirlilik (bəzi hallarda zərər) formalaşır.

Moody's reyting agentliyinin tədqiqatının nəticələrinə görə, dövlət büdcəsinin kapital xərclərinin dinamikası ilə qeyri-işlək kreditlərin

dinamikası arasında tərs mütənasib əlaqə vardır Bu isə fiskal konsolidasiya şəraitində maliyyə sabitliyi üçün risk deməkdir.¹⁶²

Yeni dövrün bank sektoruna, eyni zamanda pul siyasətinin iqtisadiyyata səmərəli ötürücülüynə neqativ təsirlərindən biri də iqtisadiyyatda dollarlaşma meyllərinin yenidən vüsət almasıdır. 2018-ci ilin sonunda iqtisadiyyatda dollarlaşma səviyyəsi yenidən kəskin şəkildə artmışdır. Bu isə öz növbəsində iqtisadi siyasətin manevr imkanlarına məhdudlaşdırıcı təsir etməklə yanaşı, bankların valyuta mövqeyinin zəifləməsinə də səbəb ola bilər.

2005–2018-ci illərdə neft gəlirlərinin artması fonunda qeyri-neft sektorunda həyata keçirilən uğurlu islahatlar nəticəsində Azərbaycan qlobal miqyasda sürətli iqtisadi artım tempinə malik ölkələr sırasına daxil olmuşdur. Müşahidə olunan iqtisadi artım iqtisadiyyatın digər sektorları ilə bərabər maliyyə sisteminə də müsbət töhfə vermişdir.

Ötən dövr ərzində effektiv maliyyə sisteminin formalaşması və institusional inkişafı istiqamətində davamlı islahatlar aparılmış, maliyyə sisteminin quruculuq işləri həyata keçirilmişdir. Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi üzrə normativ hüquqi baza hazırlanmış və onun beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması istiqamətində işlər aparılmışdır. Maliyyə bazarlarının müxtəlif seqmentlərində müasir əməliyyat sistemlərinin tətbiqinə başlanılmışdır.

Sektorun rentabelliynin artması və məcmu kapitalla dair tələblərin sərtləşdirilməsi daxili və xarici kapital qoyuluşlarının artmasını, kapital buferinin əhəmiyyətli dərəcədə böyüməsini şərtləndirmişdir. 2018-ci ilin sonuna məcmu kapital 5,66 milyard manat olmaqla, ÜDM-in 7,1 faizini təşkil etmişdir.

¹⁶² Əsgərova R. Pul, Kredit və Banklar, Bakı-2007, S. 60-75

Dünya bazarında neft qiymətlərinin 2014-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq ucuzlaşması Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsirsiz ötürməmişdir. Neft gəlirlərinin azalması nəticəsində, ölkəyə daxil olan xarici valyuta axınları azalmış və xarici valyutaya inersiyon tələbin valyuta təklifini üstələməsi manatın məzənnəsinə olan təzyiqi yüksəltmişdir. Valyuta bazarında vəziyyətin tarazlaşdırılması, tədiyə balansının və ölkənin beynəlxalq ödəmə qabiliyyətinin strateji dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün 2018-ci ildə iki devalvasiya həyata keçirilmişdir. Birinci devalvasiyadan sonra depozit və kredit portfelinin dollarlaşması baş verdiyi halda, ikinci devalvasiyadan sonra maliyyə vəsaitlərinin bank sistemindən kənarlaşması müşahidə olunmuşdur. Ümumi iqtisadi artımın zəifləməsi fonunda bank sektorunda uzun müddət müşahidə olunan aktivlik azalmışdır.¹⁶³

Borcalanların ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsi kredit risklərinin artmasını şərtləndirmişdir. Mövcud risklərin idarə edilməsi, o cümlədən borcalanların borc yükünün azaldılması məqsədilə banklar kreditlərin restrukturizasiyasına başlamışdır. Görülmüş tədbirlərin müəyyən müsbət nəticələri olsa da, makroiqtisadi qeyri-müəyyənliklərin davam etməsi bankların kredit riskləri üzrə ehtiyatlanma xərclərini yüksəltmişdir. Nəticədə, iqtisadi artım dövründə yaradılmış kapital yastığının bir hissəsi itirilmiş, məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı müəyyən olunmuş minimum normativlərə yaxınlaşmış və 2018-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 4,2 faiz bəndi azalaraq 14,7 faiz təşkil etmişdir.¹⁶⁴

Azərbaycanın bank sektorunda iki bank - Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və Kapital Bank aparıcı mövqə tutur və onlar birlikdə, bazarın 50%-dən artıq hissəsinə nəzarət edir. Güclü ticarət-maliyyə imkanlarına malik

¹⁶³ Vəliyev D. Beynəlxalq Maliyyə, Bakı-2000, S. 71-78

¹⁶⁴ Bank sektorunun icmal balansı <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>;

olan global maliyyə institutları (məsələn, HSBC, Citibank) beynəlxalq ticarətin dəstəklənməsi üçün Azərbaycanda filiallara malik deyillər. Rəqabətin olmaması - yüksək bank xidməti haqları və ticarətdə yüksək maliyyə xərclərinin əsas səbəbidir. Bununla əlaqədar, ixracatçılara və idxalatçılara maliyyə yardımının göstərilməsi (kreditlərin verilməsi), ölkənin xarici ticarətinin təşviq edilməsi məqsədilə mal və xidmətlərin ixracı və idxalının maliyyələşdirilməsi ilə məşğul olan qurumların işinin əlaqələndirilməsi sahəsində əsas maliyyə institutu kimi fəaliyyət göstərməsi üçün Azərbaycanda İxrac-idxal (Eksim) Bankının təsis edilməsinə ehtiyac duyulur. Azərbaycanda Eksim Bankın təsis edilməsi, avans ödənişi həyata keçirən şirkətlərin maliyyə yükünü azalda bilər, belə ki, Azərbaycan şirkətləri bir çox hallarda, beynəlxalq satıcıya ən azı 50%-lik avans ödənişi etmək məcburiyyətindədirlər. Məlumdur ki, ixrac bazarlarında proteksionizmin səviyyəsi, ölkənin xarici bazarlarda mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, ixracdan daha davamlı gəlir əldə etmək və onu insan inkişafına təkan verən mənbəyə çevirməklə, ölkənin ticarət sahəsində rəqabətliyinin gücləndirilməsinə təsir edən əsas amillərdəndir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, gələcəkdə maliyyə resurslarının diversifikasiyasının həyata keçirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə istehsalçıların maliyyə resursları ilə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi və bu sahədə qarşıya çıxacaq risklərin düzgün qiymətləndirilməsi üzrə mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi də vacib məsələlərdəndir.

4.2. Bank sektorunun maliyyə dayanıqlığı

Dayanıqlıq kredit-hesablaşma idarələri kimi bankların iqtisadi artımı təmin etmək istiqamətində funksiyasını səmərəli və dolğun həyata

keçirməsinə imkan verən müəyyən ilkin vəziyyət, habelə iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında böhranlı hadisələr nəticəsində ilkin parametrlərdən hər hansı kənarəçixmələrdən sonra bu vəziyyəti bərpa etmək qabiliyyətidir.¹⁶⁵

Dayanıqlıq resursların və risklərin transformasiyası sistemi kimi bankın xarici və daxili mühit amillərinin təsirinə davam gətirərək öz funksiyalarını tam yerinə yetirmək qabiliyyətinin dinamik inteqral xarakteristikasıdır.¹⁶⁶

Maliyyə sabitliyi bankın fəaliyyətinin normativ ümumiləşdirici göstəricilərə, yəni sabitliyin iqtisadi tərkib hissələrinin xarakteristikalarını – öz vəsaitlərinin həcmi və strukturunu, gəlirlərin və mənfəətin səviyyəsini, kapitalın yetərliyini, öz kapitalının multiplikativ səmərəliliyini, öz kapitalı üçün mənfəət normasını, likvidliyi, bank tərəfindən əlavə dəyər yaradılmasını sintez edən göstəricilərə uyğunluğundan asılıdır.¹⁶⁷

Maliyyə təhlükəsizliyi - büdcə, pul-kredit, bank, valyuta sistemi və maliyyə bazarlarının elə balanslaşdırılmış vəziyyətidir ki, bu zaman milli iqtisadi sistemin effektiv fəaliyyəti və sabit iqtisadi artım təmin edilir, daxili və xarici mənfə təhlükələrə qarşı dayanıqlılıq nümayiş etdirilir. Maliyyə təhlükəsizliyinin ən vacib üsürləri kimi: büdcə, valyuta, pul-kredit, borc, bank, sığorta və fond bazarları hesab edilir.¹⁶⁸

Kommersiya bankının dayanıqlığı bankın xarici və daxili mühit

¹⁶⁵ Баладин К.В., Быстров О.Ф. Антикризисное управление: макро и микроуровень / К.В. Баладин, О.Ф. Быстров. – М.: Дашков и К, 2014. 316 səh.

¹⁶⁶ Коротков Е.М. Антикризисное управление / Е.М. Коротков. – М.: ИНФРА-М, 2012. 350 səh.

¹⁶⁷ Ларионова И.В. Реорганизация коммерческих банков / Ларионова И.В. – М.: Финансы и статистика, 2012. 368 səh.

¹⁶⁸ Енин Ю.И., Жу авлев В .А. Финансовая безопасность страны: Параметры, критерии, механизмы обеспечения, s.67 // http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/8442/2/Enin_Yu_1999_3_ocr.pdf

amillərinin təsirinə davam gətirərək resursları transformasiya etmək və riskləri minimuma endirmək yolu ilə öz funksiyalarını səmərəli yerinə yetirmək və məqsədyönlü inkişafı təmin etmək qabiliyyətinin dinamik inteqral keyfiyyət xarakteristikasıdır.¹⁶⁹

Kommersiya bankının dayanıqlığı likvidliyin və ödəniş qabiliyyətinin yetərli səviyyədə saxlanması şərti ilə bankın maliyyə vəziyyətinin keyfiyyət xarakteristikası olub, maliyyə resurslarının və aktivlərin yetərliyi, tarazlığı və optimal nisbəti ilə fərqlənir.¹⁷⁰

Dayanıqlıq gəlirlərin xərcləri özünəməxsus şəkildə üstələməsidir.¹⁷¹

İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən bankın dayanıqlığı onun dayanıqlı tarazlığı və ya sabitliyi mənasında nəzərdən keçirilməlidir.¹⁷²

Maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsinə ümumiləşdirilmiş yanaşmanın tərifinin verilməsi məsələləri bank fəaliyyətinin müəyyən sistem təşkil edən, ya ayrıca bankın, ya da banklar qrupunun inkişafını səciyyələndirən göstəriciləri nəzərə alınmaqla müzakirə edilməlidir.¹⁷³

Bank sektorunun maliyyə sabitliyi bank sektoru qarşısında qoyulmuş vəzifənin yerinə yetirilməsinin dolğunluğu və keyfiyyəti ölçüsüdür, onun müsbət maliyyə nəticəsi əldə olunmasını təmin edən missiyasını yerinə yetirməsidir.¹⁷⁴

Maliyyə sabitliyi statistikaya deyil, hərəkətə, inkişafa yönəlmiş

¹⁶⁹ Назарова Е.В. Антикризисное управление кредитными организациями: учеб.-метод. комплекс / Е. В. Назарова – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2012. 237 сәһ.

¹⁷⁰ Райзберг Б.А. Современный экономический словарь. / Б.А. Райзберг, Лозовский А.Ш. – М., 2009. – 235 сәһ.

¹⁷¹ Смирнов А.В. Причины финансовой неустойчивости кредитных организаций / А.В. Смирнов. – Банковский менеджмент, №12, 2012. Сәһ. 2-8.

¹⁷² Фетисов Г.Г. Устойчивость коммерческого банка, рейтинговые системы ее оценки / Фетисов Г.Г. – М.: Финансы и статистика, 2013. 136 сәһ.

¹⁷³ Быстров О.Ф. и др. Управление инвестиционной деятельностью в регионах Российской Федерации: Монография / Быстров О.Ф., Поздняков В.Я., Прудников В.М., Перцов В.В., Казаков С.В. – М.: ИНФРА-М, 2008. 358 сәһ.

¹⁷⁴ Ковалев П. П. Сценарный анализ. Структура метода / П. П. Ковалев // Управление финансовыми рисками – 2013, № 1. Сәһ. 2-21.

anlayışdır, odur ki, inkişafın tәмәli kimi dayanıqlıq sabitliyə, daxili və xarici təsirə müqavimət göstərmək qabiliyyətinə əsaslanır.¹⁷⁵

Bank fəaliyyətinin maliyyə sabitliyi onun xarici və daxili təsirə müqavimət göstərmək, zaman ərzində dayanıqlı tarazlığı və etibarlığı qoruyub saxlamaq qabiliyyətidir.¹⁷⁶

Maliyyə sabitliyi bank münasibətlərinin bütün məcmusunun elə bir vəziyyətin isəciyyətləndirir ki, bu vəziyyət onun fasiləsiz fəaliyyətini və inkişafını təmin edir.¹⁷⁷

Bank sektorunun maliyyə sabitliyi dövlətin iqtisadi sisteminin sabitliyi üçün tәмəldir.¹⁷⁸

“*Maliyyə dərinliyi* (financial depth)” anlayışı keçən əsrin 80-ci illərində iqtisadiyyatın pulla doyması, maliyyə və kredit sisteminin inkişaf səviyyəsi ilə iqtisadi artım arasında əlaqələri əks etdirmək üçün Dünya Bankı tərəfindən dövriyyəyə buraxılmışdır.¹⁷⁹

İqtisadiyyatın maliyyə dərinliyi - iqtisadiyyatının maliyyə münasibətləri ilə əhatə dərəcəsini: pul, maliyyə alətləri və maliyyə institutları ilə təmin olunma səviyyəsini; istehsal həcmi ilə müqayisədə maliyyə sferasının (yığım, investisiya, yenidən bölgü münasibətlərinin) kəmiyyətini ifadə edir. Bu anlayışın daha orijinal tərifini kimi - “...biznes, ev təsərrüfatları və dövlət idarəetmə orqanlarının kapital bazarları, banklar

¹⁷⁵ Крутик А.В. Антикризисный менеджмент / А.В. Крутик, А.И. Муравьев. – СПб: Питер, 2011. 432 səh.

¹⁷⁶ Ларионова И.В. Реорганизация коммерческих банков / Ларионова И.В. – М.: Финансы и статистика, 2012. 368 səh.

¹⁷⁷ Покрытан П.О. О предмете антикризисного управления / П.О. Покрытан // Экономист, 2013, №6. Səh. 50-54.

¹⁷⁸ Solarz J.K. Rozwoj system ow bankowych / J. K. Solarz. – Warszawa, 2014 (Biblioteka Menedzera i Bankowca).

¹⁷⁹ Теляк О.А. Значение финансовой глубины в развитии экономики страны., s.128 // <https://rep.polessu.by/bitstream/123456789/8345/1/6.pdf>

və digər maliyyə vasitəçiləri hesabına öz fəaliyyətlərini maliyyələşdirmə dərəcəsidir...”¹⁸⁰ verilmişdir.

Hazırda Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün ən ciddi məsələlərdən biri bank sisteminin dayanıqlığıdır. Belə ki, bank sistemində stabilliyin pozulması bilavasitə ölkədə valyuta böhranlarından qaynaqlanır. Valyuta böhranları daha çox valyuta məzənnələrinin kəskin oynaması, devalvasiya və revalvasiya prosesləri və s. nəticəsi olaraq, bankların maliyyə dayanıqlığının itirilməsi zamanı meydana gəlir.

Ümumi mənada dayanıqlıq – bankın xarici mühit dəyişikliklərinə reaksiya verərək, nəinki özünü tarazlı vəziyyətini təmin edən amilləri generasiya etmək, həm də sonrakı inkişafını təmin etmək xassəsidir. Başqa sözlə, dayanıqlıq - bankın xarici təsirdən asılı olmayaraq, tarazlığı qoruyub saxlamaq və ilkin vəziyyətə qayıtmaq qabiliyyəti ilə səciyyələnir.

Bankın maliyyə dayanıqlığına xarici və daxili amillərin təsirinə baxmayaraq, bazar mühitində funksiyalarını yerinə yetirmək üçün öz resurslarını (işçi heyəti, maliyyə resursları, aktivlər, avadanlıq və informasiya texnologiyaları) maksimum səmərəli surətdə və minimum risklə transformasiya etmək qabiliyyəti kimi baxmaq mümkündür. Bu zaman sistem belə bir şərtlə dayanıqlı sayılacaqdır ki, həyəcən halında o, tarazlıq vəziyyətindən cüzi dərəcədə kənara çıxacaq, bütün sonrakı hərəkətlər isə tarazlıqdan nisbətən kiçik məsafədə qalacaqdır, yəni onun maliyyə imkanları dinamikada nə qədər dayanıqlı və yetərli olması ilə səciyyələnəcəkdir.

Dayanıqlıq, həmçinin bank sektorunun zaman və məkan daxilində iqtisadi resursların səmərəli bölgüsünü təmin etməsi nəzərə alınmaqla, bank sektorunun fəaliyyətinin bütövlükdə və iqtisadiyyatın digər

¹⁸⁰ Золотарева О.А. Денежно–кредитная политика: от мейнстрима к постсоветским реалиям / О. А. Золотарева. –СПб.: Издво СПбГЭУ, 2014.–282 с.

sektorları ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində keyfiyyət parametrlərinin inkişafı ilə səciyyələnən kompleks müsbət vəziyyət kimi də müəyyənləşdirmək olar.

Bank sektorunun “maliyyə dayanıqlığı” bankların maliyyə vəziyyətini statik və dəyişməz kəmiyyət kimi əks etdirir və bu, bank sektorunun elə bir vəziyyətidir ki, bu vəziyyətdə onun aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyəti təmin olunsun:

-bank sektoru maliyyə resurslarının hərəkətinə səmərəli və fasiləsiz kömək göstərir;

-gələcək risklər onların nisbətən uğurlu idarə edilməsi şəraitində məqbul dəqiqliklə müəyyənləşdirilir və qiymətləndirilir;

-bank sektoru maliyyə sisteminin və real iqtisadiyyatını gözlənilməz hadisələrini problemsiz absorbsiya etməyə (həzm etməyə, udmağa) qadirdir.

Bank sektorunun dayanıqlığı - zamanla dəyişə bilən müəyyən sayda parametrlərin köməyi ilə müəyyənləşdirilməlidir. Bank sektorunun dayanıqlı vəziyyəti onun özünə xas olan bütün funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Bank sektorunun dayanıqlığı ilk növbədə, mövcud vəziyyətin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi üçün optimal alətlərin tapılmasını tələb edir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi, dayanıqlıq anlayışının maliyyə tərkib hissəsinin, yəni *bank sektorunun maliyyə dayanıqlığı* göstəricilərinin müəyyən edilməsindən başlamalıdır.

Bank sektorunun dayanıqlığına bankların likvidliyinin səviyyəsi, aktivlərinin və passivlərinin strukturu, fəaliyyətinin mənfəətliliyi, bank fəaliyyətini tənzimləyən iqtisadi normativlərə riayət edilməsi, qaytarıla bilinməyən kreditlərin payı, bankların kredit portfellərində vaxtı keçmiş faizlərin və prolonqasiya edilmiş (ödənilmə vaxtı uzadılmış) kreditlərin mövcudluğu, bank sektorunda xarici kapitalın iştirak səviyyəsi və s. kimi göstəricilər təsir edir.

İqtisad ədəbiyyatda iqtisadiyyatın bank sektorunun “*maliyyə dayanıqlığı*” anlayışı “*maliyyə sabitliyi*” anlayışı ilə yanaşı da işlədilir və ya hətta çox vaxt sinonim kimi qəbul edilir. Fikrimizcə, “Sabitlik” anlayışı “dayanıqlıq” anlayışından bir qədər genişdir və iqtisadi inkişafın dövriliyini, habelə iqtisadiyyatın bank sektorunun tənzimlənməsi amillərinin təsir təzahürlərini və xarici iqtisadi maliyyə sarsıntılarının nəticələrini də əhatə edir. Alimlərin çoxu bank sektorunun “maliyyə sabitliyi” anlayışını bank böhranlarının yaranmasının qarşısını alan və ölkə iqtisadiyyatının sonrakı inkişafına kömək göstərən səmərəli mexanizmin yaradılması ilə bağlayırlar. Lakin bu zaman maliyyə sabitliyinin əsas funksiyalarını, vəzifələrini, meyar əlamətlərini və onun qiymətləndirilməsi indikatorlarını açıqlayan tərif verilmir.

Məhz bank sektorunun maliyyə sabitliyi, kapital qoyuluşları sahəsində rəasional qərarların qəbulu üçün əsasdır və təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinə kömək göstərir. Bank sektorunun sabitliyi bankın fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi mühitin sabitliyini müəyyənləşdirdiyinə görə, bu keyfiyyət xarakteristikasına ayrı-ayrı bankların sabit fəaliyyətini təmin etmədən nail olmaq mümkün deyildir. H.C.Şinazinin¹⁸¹ verdiyi tərifə görə, bank sektoru aşağıdakı şərtlərlə sabit sayıla bilər:

1) o, həm məkan, həm də zaman daxilində maliyyə resurslarının səmərəli bölünməsinə asanlaşdırır, iqtisadi resursların zaman və məkanda səmərəli bölgüsünü eyni zamanda digər sosial iqtisadi prosesləri (vəsaitlərin yatırılması və investisiyalaşdırma, kreditləşdirmə, borclar, likvidliyin yaranması və bölgüsü, aktivlərin qiymətlərinin formalaşması, son nəticədə sərvətin toplanması və istehsalın artması) asanlaşdırır;

¹⁸¹ Шинази Г. Дж. Сохранение финансовой стабильности / Г. Дж. Шинази. – МВФ: Управление внешних связей, 2005. – 27сəh.

2) maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsinə, kotirovkasına, bölünməsinə və idarə edilməsinə imkan verir;

3) hətta xarici sarsıntılar və ya güclü disproporsiyalar şəraitində qeyd edilən mühüm funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətini qoruyub saxlayır.

Beləliklə, bank sabitliyi dedikdə, bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi nəticəsində maliyyə itkiləri risklərinin qarşısının alınması və ya minimuma endirilməsi tədbirlərinin təmin edilməsi başa düşülür¹⁸². Fikrimizcə, ümumiləşdirilmiş şəkildə “bank sektorunun sabitliyi” ni xarici və daxili təsirlərə müqavimət göstərərək, dayanıqlı tarazlığı və etibarlığı qoruyub saxlamaq qabiliyyəti olub, iqtisadiyyatda tam şəkildə maliyyə vasitəçisi rolunu həyata keçirməsi üçün onun fəaliyyətində maneələrin olmaması kimi dinamik vəziyyətini və keyfiyyət məzmunu kimi ifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

İqtisadi ədəbiyyatda “*bank sektorunun sabitliyi*” ilə yanaşı, “*bank tarazlığı*” terminindən də istifadə edilir. Bu terminin tətbiqi, bir qayda olaraq, tarazlıq vəziyyətindən kənar çıxma şəraitində fəaliyyətə bank sektorunun uyğunlaşması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə, yəni bank sektorunda qeyri-sabitliyini yaranması bilavasitə onun fəaliyyətindəki xaotikliklə bağlıdır.

Bank sektorunun sabitliyi elə bir vəziyyətdir ki, bu zaman sabitliyi pozan hər hansı bir amilin bank sektoruna (və ya onun ayrı-ayrı elementlərinə) təsiri hiss olunmur, həmçinin iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsünün təmin edilməsinə və ödəniş sisteminin fəaliyyətinə heç bir güclü təsir edən maneə nəzərə çarpmır.

Bank sektorunun maliyyə dayanıqlığının və maliyyə sabitliyinin

¹⁸² Коротков Е.М. Антикризисное управление. Москва: ИНФРА-М, 2012. С. 350.

təmin edilməsinə yönələn tədbirlər aşağıdakılara əsaslanmalıdır:

– bank sektorunun səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə qanunvericilik və normativ bazanın təkmilləşdirilməsi (o cümlədən uyğunlaşdırılması);

– bank sektorunun sabitliyinin ilkin şərti kimi makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsinə yönələn tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi;

– bank sektorunun səmərəli institusional strukturunun formalaşdırılması sahəsində baş tənzimçi kimi mərkəzi bankın fəaliyyətinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti ilə uzlaşdırılması;

– problemlı bankların ayrılması (bankın problemlı aktivlərinin bir hissəsinin çıxarılması), bankların birləşməsi və qovuşması (maliyyə baxımından dayanıqlı bankın patronatı altına keçmə) yolu ilə bank sektorunun yenidən strukturlaşdırılması, habelə müvəqqəti müdiriyyətlər təyin edilməsi və daha sonra mülkiyyətin dəyişdirilməsi (dövlət paylı özəl mülkiyyət və ya tam dövlət mülkiyyətinə keçirilməsi).

Azərbaycan Respublikasında inkişaf etmiş və etibarlı bank sisteminin yaradılması üçün bankların yeni Bazel standartlarına qoşulması tələb olunur. Ancaq bu tələblərin reallaşdırılması - Avropa tələblərinə bütün milli spesifikasiya ilə adaptasiya olunmasını tələb edir. Bunun üçün isə yeni fəaliyyət mexanizmləri hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir. Yeni standartların Azərbaycan banklarının fəaliyyətlərinin müxtəlif aspektlərinə uyğunluğu da nəzərə alınmalıdır.

Müasir dövrdə bank sektorunun stabilliyinin pozulması birinci növbədə, özünü banklarda “problemlı kreditlər portfelinin” həcmının artmasında biruzə verir. Məlumdur ki, problemlı kreditlər artıqca, ümitsiz aktivlərin həcmi də artır və bankın maliyyə itkilərinə məruz qalması qaçılmaz olur. Bu da, bankın zərərlə işləməsinə, nəticədə isə mənfəət olmadığı üçün səhmdar kapitalının azalmasına gətirib çıxarır.

Bankın səhmdar kapitalının azalması öz növbəsində, bankın dayanıqlığının itirilməsi ilə nəticələnir.

Azərbaycanın bank sektoru Beynəlxalq Bankın 3,3 milyard dollar həcmində xarici öhdəliklərinin təkrar strukturlaşdırılmasından sonra bir qədər stabilləşsə də, bəzi bankların kredit portfelinin bərpa olunması prosesi başa çatmadığından, bank sisteminin tam dayanıqlı olduğunu söyləmək olmaz.

Qlobal maliyyə böhranından sonra bir çox ölkələr qısa müddətli spekulativ pul axınının (kreditlərin) mənfi təsirini neytrallaşdırmaq üçün iqtisadiyyatın kapital bazasını və monetizasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdılar. Bundan əlavə, qlobal maliyyə və iqtisadi böhranın nəticələrinin təhlili göstərir ki, milli iqtisadiyyatın monetizasiyası nə qədər yüksəkdirsə, “yanan pulların” neqativ təsirinə o dərəcədə az məruz qalır.¹⁸³

Bank sektorunun maliyyə dayanıqlığı indeksi – hesablanarkən, bank sisteminin daha çox həssas olduğu risklər nəzərə alınır. İstifadə edilən göstəricilər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Kapital səviyyəsini əks etdirən göstəricilər;
2. Likvidlik risklərini əks etdirən göstəricilər;
3. Rentabellik göstəriciləri;
4. Bazar riskləri üzrə göstəricilər;
5. Aktivlərin keyfiyyətini əks etdirən göstəricilər.

Maliyyə dərinliyi indikatorları - pul kütləsi/ÜDM; maliyyə aktivləri/ÜDM; səhm bazar kapitalizasiyası/ÜDM; kreditlər /ÜDM və s. kimi hesablanır. Maliyyə dərinliyində əsas göstərici - təsərrüfat dövriyyəsinin monetizasiyası, onun pula doyma dərəcəsi hesab olunur və

¹⁸³ Андрианов В.Д. `Монетизация экономики: глобальные тенденции и российские реалии` // <https://viperson.ru/wind.php?ID=666261&soch=1>

BVF tərəfindən dərc olunan hesabatlarda bu göstərici ümumiləşdirilmiş şəkildə - *pul + kvazi pul/ÜDM* kimi hesablanır.

Məlum olduğu kimi ölkənin neft sektoru olduqca böyük həcmdə xarici mənbələrdən maliyyələşir. Bu gün ölkənin bank sektorunun neft sektoru ilə əlaqəsi o qədər də əhəmiyyətli deyil. Neft sektoru nəzərə alınmadan, 2016-cı ildə Azərbaycanın maliyyə sisteminin dərinliyi ÜDM-in 71,1%-i, 2017-ci ildə isə 62%-ni təşkil edib. Bu əslində, yaxşı inkişaf səviyyəsi hesab edilir və yuxarı inkişaf səviyyəsi 100-120 faiz hesab edilir.

Hazırda bank sektorunun inkişafı iqtisadiyyatın artımını qabaqladığından, maliyyə dərinliyini daha da yüksələcəyi gözlənilir. Bəzi ekspertlərə görə, yaxın illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında bank sektoru üzrə maliyyə dərinliyinin 100 faizi ötüb keçəcəyi ehtimal olunur. Hətta yaxın 5 ildə 120%-lik hədlə də qarşılaşa biləcəyimizi deyənlər var.¹⁸⁴ Qarşıda duran əsas məsələ - bunun hansı yollarla fəsadsız, risksiz və problemsiz həll edilməsidir. Həm də bu proses, bankların institusional inkişafı ilə müşayiət olunmalıdır.

Bank sektorunun sabitləşməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqbul hesab edilir:

- banklarda səhmdar kapitalının artırılması;
- kredit təşkilatlarında verilmiş kreditlərin borcalanlar tərəfindən geri qaytarılması və aktivlərini bərpa etməsi üçün problemlə kredit portfelinin sağlamlaşdırılması;
- kredit təşkilatlarının müvafiq qanunvericilik və normativ qaydalara, kapital tələblərinə və s. riayət etməsinə nail olunması üçün müvafiq nəzarət qurumları tərəfindən onların fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi;

¹⁸⁴ Rəşad Kərimov. Bank sistemində maliyyə vasitəçiliyi göstəricilərinin maliyyə dərinliyinə təsiri. <https://uploads.cbar.az/assets/6e3f2b89d07ecc6e2ec81fd7e.pdf>;

- iri həcmdə borc vasitələrindən (kredit xəttindən, kreditdən, lizinqdən və s) istifadə edən təşkilatlar (korporativ müştərilər) haqqında daha tez və əlçatan informasiyalar əldə etmək üçün onların fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi;
- bankların maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsinə xidmət edən xüsusi ehtiyatların yaradılması tələblərinə ciddi əməl olunması;
- banklarda sabit pul dövriyyəsi və real valyuta kursu müəyyən edilməklə milli valyutanın sabitliyinin təmin olunması;
- bank sektorunun maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və dayanıqlıq potensialının artırılması istiqamətində banklarda korporativ idarəetmə sistemlərinin gücləndirilməsi, effektiv və şəffaf, beynəlxalq standartlara uyğun idarəetmə və hesabatlılıq sisteminin təşkilinə dair tələblərin gücləndirilməsi;
- kredit təşkilatlarında korporativ idarəetmə çərçivəsində risklərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, idarə olunması və monitorinqi sisteminin tətbiqi və ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsi.

4.3. Monetizasiya səviyyəsinin həddləri və onun qiymətləndirilməsində dünya təcrübəsi

İqtisadi sistemin tədavül və ödəniş vasitəsi kimi funksiyaları həyata keçirməyə qabil likvid aktivlərlə tam təmin olunmasını əks etdirən *monetizasiya səviyyəsi*, həm də onun ən əhəmiyyətli xarakteristikası hesab edilir. Ölkədə pul bazarının təşəkkülü və inkişafı, bank sistemi vasitəsilə həyata keçirilən iqtisadiyyatın pulla təminatı prosesləri ilə yaxından bağlıdır. Adətən bu göstərici, orta illik geniş pul kütləsinin eyni ildə yaradılmış nominal ÜDM-ə nisbəti kimi hesablanır və *monetizasiya əmsalı* adlanır.

İqtisadiyyatın monetizasiyası - iqtisadi sistemin tədavül və ödəniş vasitəsi kimi funksiyaları yerinə yetirən və pul kimi tanınan likvid aktivlərlə tam təmin olunmasını əks etdirən obyektiv xarakteristikasıdır.¹⁸⁵ *Monetizasiyanın səviyyəsi* maliyyə sisteminin və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafından asılı olmaqla, ölkədə kapitalın azad hərəkətini də müəyyən edir.¹⁸⁶

İqtisadiyyatın monetizasiyasının yüksək səviyyəsi bir qayda olaraq, yaxşı fəaliyyəti ilə fərqlənən maliyyə sektoruna malik inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir. Monetizasiyanın aşağı səviyyədə olması süni pul, təbii həm də investisiya qıtlığı yaradır və nəticədə, iqtisadi artım da məhdudlaşır. Eyni zamanda, zəif inkişaf etmiş maliyyə sistemi ilə iqtisadiyyatın pulla doyması yalnız inflyasiyanın artmasına səbəb olacaq və nəticədə, iqtisadiyyatın monetizasiyası da daha çox azalacaq. Bu, onunla əlaqədardır ki, əlavə pul kütləsi tələbin artıran istehlak bazarına getmədiyindən, təklifin səviyyəsinə də heç bir təsiri olmur.

Beləliklə, monetizasiya səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, bankların adi vətəndaşlara (məsələn, ev almaq üçün) və müəssisələrə (istehsalın modernləşdirilməsinə) kredit vermək imkanı daha yüksək olacaq. İqtisadiyyatda pul ÜDM-lə müqayisədə az olarsa, təbii ki, kreditlər daha bahalı olacaq, iqtisadiyyatın normal inkişafı pozulacaq, yeni iş yerlərinin açılması çətinləşəcək və istehsalın modernləşdirilməsi də mümkün olmayacaq.

2018-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatda monetizasiya səviyyəsi (geniş pul kütləsinin ÜDM-ə nisbəti) – 28,5% təşkil edib. Bu göstərici Rusiyanın – 47,8%; Braziliyanın - 81%; Hindistanın - 76%; Çinin - 195%-

¹⁸⁵ Греков И.Е. О совершенствовании подходов к определению монетизации экономики и обоснование ее оптимального уровня // Финансы и кредит. 2007. №11. səh. 65

¹⁸⁶ Волков Л. Г. Исследование работы коммерческого банка - М. :Логос 2012, s. 89-95

lik göstəriciləri ilə müqayisə oluna bilməz. Halbuki, 2017-ci ildə dünya üzrə bu göstərici ortalama 125,1% olmuşdur.¹⁸⁷

Aparılmış təhlillər göstərir ki, bu müddət ərzində pul kütləsinin artımı, daha çox ölkənin pul valyuta ehtiyatlarının artım tempindən asılı olmuşdur, halbuki normal bazar iqtisadiyyatında pul kütləsinin dəyişməsi yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsiindən və kreditlərə üçün tələbdən asılıdır.¹⁸⁸ Bundan əlavə, qlobal maliyyə böhranı ərəfəsində Azərbaycanda pul bazasının yarıdan çoxu xarici kreditlər hesabına yaradılmışdı. Başqa sözlə, nə Azərbaycan iqtisadiyyatı, nə də bank sistemi ölkəyə daxil olan valyuta ehtiyatlarına uyğun inlişaf etməmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiyasının son illərdə artmasına baxmayaraq, onun indiki səviyyəsi ən azı 2 dəfə aşağıdır. Əslində, inflyasiyanın son 10 ildə yüksəlməsini məhdudlaşdıran bir amil də - pul dövriyyəsinin sürətinin 2013-cü ilə 4,5 dəfəyə yaxın aşağı aşağı düşərək 3,51 faiz bəndi enməsidir və bu, həm də iqtisadi agentlərin milli valyutaya inamının yüksəlməsini göstərməklə yanaşı monetizasiyanın aşağı səviyyəsinin yaratdığı manat qıtlığını da bir qədər kompensasiya etmiş olur, depozit və kreditlər üçün kommərsiya banklarının müəyyən etdiyi faiz dərəcələrini bir qədər azaltmağa imkan verir.

Bu gün ən çox mübahisə edilən – Mərkəzi Bankın ölkədə istehsal edilən məhsulun satılması və iqtisadiyyatda dövrənin təmin olunması üçün emissiya etdiyi pulun yetərliyiidir. Məlum olduğu kimi iqtisadiyyatın pul vəsaitləri ilə təmin olunmasını ümumi şəkildə monetizasiya əmsalı əks etdirir. 2005-2013-cü illərdə iqtisadiyyatın monetizasiyası əmsalının dinamikası göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının pulla təminatı 2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ilə 4

¹⁸⁷Монетизация экономики // https://dev.abcdef.wiki/wiki/Economy_monetization

¹⁸⁸ Андрианов В.Д. ' Монетизация экономики: глобальные тенденции и российские реалии ' // <https://viperson.ru/wind.php?ID=666261&soch=1>

dəfəyə yaxın yüksəlməklə, bütün illərdə müəyyən artımla olsa da, monetizasiya səviyyəsinin artım tempi fərqlənmiş və bu fərqlər ÜDM-in artım dinamikasında özünü biruzə vermişdir.

Hazırda (2018) ölkə iqtisadiyyatının pulla təminatı ÜDM-in 30,04%-i təşkil etsə də, ekspertlərin fikrincə, bu hədd, normal fəaliyyətdə olan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün nominal ÜDM-in 40-60%-i, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar üçün isə 80-00%-i həddində olmalıdır. Məsələn, bu göstərici ABŞ və Yaponiyada böhrandan əvvəl 120% və ya daha yuxarı göstərici ilə, Rusiyada isə 44%-lə xarakterizə olunurdu.

Hər bir ölkədə monetizasiya prosesi milli pul sisteminin və iqtisadiyyatın inkişafının spesifikliyi ilə şərtlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan, monetizasiya səviyyəsi və iqtisadi artım tempi arasında qarşılıqlı əlaqələr fərdi xarakterdədir. Dünyanın inkişaf etmiş bəzi aparıcı sənaye ölkələrində kifayət qədər uzun dövr ərzində monetizasiya əmsalı ÜDM-i 100%-dən də artıq qabaqlamışdır. Dünyanın nüfuzlu əksər iqtisadçılarının fikrincə, iqtisadiyyatın monetizasiyasının ən optimal səviyyəsi ÜDM-in yarısından az olmayan göstəricidir.¹⁸⁹

İqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi həm də, ölkədə kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğunun və onun miqyasının dolayı göstəricisi hesab edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə pul kütləsi ÜDM-dən demək olar ki, 2 dəfə çoxdur, Azərbaycanda isə bu rəqəm ÜDM-in 1/5-dən də azdır ki, bu da, ölkədə satılan malların və xidmətlər üzrə hesablaşmaların təxminən bir o qədərinin bank sistemi vasitəsilə aparılmadığını göstərir.

İqtisadiyyatın monetizasiya əmsalı – pul kütləsinin (M_2 aqreqatı – nağd pul, çek, əhalinin və müəssisələrin banklarda tələb olunanadək əmanət və pul depozitləri) Ümumi daxili məhsula (ÜDM-ə) nisbətində bərabər göstəricidir. Bu göstərici iqtisadiyyatın pulla təmin olunma

¹⁸⁹ Волков А. Г. Исследование работы коммерческого банка - М. : Логос 2012

dərəcəsi haqqında təsəvvür yaradır. Xarici tədqiqatlarda bu göstərici *Marşal əmsalı* adlanır.¹⁹⁰

$M_3/\dot{ÜDM}$ -in $M_1/\dot{ÜDM}$ -lə müqayisədə üstün olması ölkədə nağdsız ödəniş sistemi və iqtisadiyyatın maliyyə potensialının da daha çox inkişaf etdiyini göstərir. Bu fərqi az olması isə ölkədə pul əməliyyatlarının böyük bir hissəsinin nağd formada həyata keçirilməsinə dəlalət edir və bank sisteminin zəif inkişaf etdiyini göstərir. Bu iqtisadi göstəricinin süni olaraq artırılması mümkün deyildir. Onun artımı ancaq iqtisadi artım, əhalinin və iqtisadi subyektlərin milli iqtisadi siyasətə inamı və etibarının güclənməsi, milli maliyyə sistemində yığım səviyyəsinin yüksəlməsi fonunda müşahidə olunur.¹⁹¹

Tanınmış Rusiya maliyyəçi alimi İ.Qrekov monetizasiya səviyyəsinin qiymətləndirilməsində bir neçə əsas metodoloji problemlərə diqqət yönəlir:¹⁹²

1. Tədavüldəki pulun kəmiyyət göstəricisi müvafiq olmalıdır. Yəni aqreqatın seçilməsi "iqtisadiyyatın monetizasiyası" konsepsiyasında qoyulan məqsədə uyğun olmalıdır: M_2 aqreqatı tətbiq edildikdə, monetizasiya səviyyəsi iqtisadi agentlərin milli pul vahidinə olan etibarlıq dərəcəsini xarakterizə edəcəkdir; M_2 -dən fərqli olan "geniş pul" və ya M_3 aqreqatı istifadə edildikdə, M_2 -dən fərqli olaraq, xarici valyutada depozitlər nəzərə alınır və bu zaman iqtisadiyyatın monetizasiya göstəricisi pula ümumi tələbatı əks etdirir.

¹⁹⁰

Монетизация

экономики

//https://dev.abcdef.wiki/wiki/Economy_monetization

¹⁹¹ Анализ и оценка банковской деятельности Г. Щербакова Москва Санкт Петербург 2007, s. 30-45

¹⁹² Греков И.Е. О методологии определения монетизации экономики // Управление общественными и экономическими системами. 2012. № 1. С.6.

2. *İqtisadiyyatın ölçüsü üçün də adekvat göstərici olmalıdır.* Adətən, monetizasiya səviyyəsi müəyyən edilərkən, ölkənin ÜDM-nin kəmiyyəti qəbul edilir, halbu ki, ÜDM və iqtisadiyyatın ölçüsü fərqli anlayışlardır.

3. *Monetizasiya əmsalı hesablanarkən, ÜDM və M_2 göstəricilərinin zamanla müqayisə edilməzliyi problemi ortaya çıxır, belə ki, ÜDM il ərzində hesablandığı halda, pul kütləsi müəyyən momentə - vaxt kəsiminə M_2 -nin orta illik dəyəri kimi hesablanır.*

4. *Monetizasiya göstəricisindən makroiqtisadi indiqator kimi istifadə edilməsi, ancaq həmin məlumatın aktual olduğu halda mümkündür.*¹⁹³

T.Danilovski isə iqtisadiyyatda hesablaşmalar aparmaq üçün monetizasiyanın ən azı 40% səviyyəsində olmasını, eyni zamanda normal bir investisiya qoymaq üçün bu göstəricinin ən azı 80% olmasını zəruri şərt kimi əsaslandırır.¹⁹⁴

İ.Grekov monetizasiyanın 55-65% səviyyəsində olmasını kifayət hesab edir, onun fikrincə, bu ölçüdən yuxarı monetizasiya iqtisadiyyatın səmərəliliyinə təsir göstərməyəcəkdir.¹⁹⁵

Pul kütləsinin dövriyyə sürəti - nominal ümumi daxili məhsulun orta illik pul kütləsinə nisbəti kimi hesablanır. *İntensivlik*, öz növbəsində, milli pul kütləsinin müəyyən vaxt kəsimində orta hesabla etdiyi dövrənin sayı ilə ifadə edilir.¹⁹⁶

¹⁹³ Греков И.Е. О совершенствовании подходов к определению монетизации экономики и обоснование ее оптимального уровня // Финансы и кредит. 2007. №11. səh. 65

¹⁹⁴ Даниловских Т.Е., Зудина Л.В. Уровень монетизации экономики как инструмент экономической политики РФ // Актуальные вопросы экономических наук. 2014. S.165

¹⁹⁵ Греков И.Е. О методологии определения монетизации экономики // Управление общественными и экономическими системами. 2012. № 1. s.2.

¹⁹⁶ Александров Д.Г. Скорость обращения денег как индикатор и стабилизатор современной рыночной экономики. Вопросы экономики 21 (207-2014, s.7 //file:///C:/Users/User/Downloads/skorost-obrascheniya-deneg-kak-indikator-i-stabilizator-sovremennoy-rynochnoy-ekonomiki.pdf

Son illər iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə neomonetarist iqtisadçıların sayı artmaqdadır. Onlar pul təklifinin iqtisadiyyata və milli valyuta məzənnəsinə təsirinə, başqa sözlə, pul kütləsinin kəmiyyətinə nəzarət vasitəsilə ilə həyata keçirilən makroiqtisadi tənzimləmənin səmərəliliyinə üstünlük verirlər.

Maliyyə bazarında meqa-tənzimləyicilərin yaradılması ilə əlaqədar, xarici ədəbiyyatda Mərkəzi Bankın pul-kredit və maliyyə xarakterli funksiyalarına dair müxtəlif mülahizələr də yayılmaqdadır.¹⁹⁷ Xüsusilə ABŞ-ın Moodys Investors Service şirkətinin analitiki Con Lonski John bu təsiri çox əhəmiyyətli hesab edir. Corctaun Universitetinin Cim Angel¹⁹⁸ də eyni fikirləri dəstəkləyir və tam əminliklə bu təsirin, pul aqreqlarının hesablanma metodundan da asılı olmadığını bildirir.

Neomonetaristlər bəyan edirlər ki, deflyasiya təhlükəsi bir sıra iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr üçün pul kütləsinin qısa müddətli perspektivə və iqtisadi artıma, uzun müddətə isə ancaq qiymətlərin dinamikasına təsiri baxımından həlledicidir. Pul kütləsi artdıqda, iqtisadiyyatın həcmi böyüyür ya buna müsbət zəmin yaradılır, ya da milli valyutanın məzənnəsinə müsbət təsir göstərilir. Əksinə, pul kütləsi azaldıqda, iqtisadi artım yavaşlayır və tənəzzülə keçid təhlükəsi güclənir, həm də milli valyutanın qiyməti xeyli aşağı düşür.

Bununla yanaşı, hazırda neomonetaristlər Paul Volkerin mövqeyindən çıxış edərək, inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi banklarının diqqəti ancaq pul kütləsinin həcminə yönəltməyi məqsədəuyğun sayırlar. Onların fikrincə, monetar siyasət işlənərkən, bu göstəriciyə daha ciddi fikir verilməlidir. Neomonetaristlər son illərdə daxili bazarlarda pul

¹⁹⁷ Ершов М.В. О связи денежно-кредитной и промышленной политики в деятельности банковской системы России // Деньги и кредит. – 2013. - №6. – С. 3-11.

¹⁹⁸ Angel and the Lawman books.google.ru/books?isbn=1606015370 – s. 223

kütləsinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasını nəzərə alaraq, Yaponiya, ABŞ və Böyük Britaniya iqtisadiyyatındakı indiki vəziyyəti müsbət dəyərləndirirlər.

Tərkibi və istifadə olunan pul aqreqlarının sayına görə ölkələr bir-birindən fərqlənir. Məsələn, ABŞ-dakı təsnifata görə aşağıdakı pul aqreqları vardır:

- M_1 - bank sistemindən kənar nağd depozitlər, tələb olunanadək depozitlər, yol çekləri, digər çek depozitləri;
- $M_2 - M_1$ plus çek olmayan əmanət depozitləri, müddətli depozitlər (100 000 \$ qədər), geri satınalma üzrə bir günlük müqavilələr və s.
- $M_3 - M_2$ plus 100 min dollardan yuxarı müddətli depozitlər, geri satınalma üzrə müddətli müqavilələr, depozit sertifikatları və s.
- $L - M_3$ plus xəzinə əmanət istiqrazları, qısamüddətli dövlət öhdəlikləri, kommersiya kağızları və s.

Makroiqtisadi təhlildə daha çox M_1 və M_2 aqreqlarından istifadə olunur.

Bəzən M_1 -in bir hissəsi olan nağd vəsait kimi (M_0 və ya $C -$ İngiliscədə "currency"), həmçinin M_2 və M_1 -in arasında fərq kimi (QM) "kvazi-pul", başqa sözlə, $M_2 = M_1 + QM$ olduğu hal üçün əmanət və müddətli depozitlər göstəricisi fərqləndirilir.

İqtisadiyyatın maliyyə dərinliyinin artması, iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar yaranan maliyyə ehtiyaclarının daha dolğun təmin olunması sayəsində, getdikcə, inkişaf məqsədlərinə pul resurslarının yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi olan daha iri, likvid, kütləvi maliyyə bazarları formalaşır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, "iqtisadiyyatın maliyyə dərinliyi - iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi - iqtisadi artım tempi" arasında əlaqələr bütün digər eyni şərtlər daxilində, iqtisadi artım üçün multifaktorial şərait yaradılması prosesinin bir ünsürü kimi təzahür

edir.¹⁹⁹ Dünya ÜDM-in 60% -ni hasil edən böyük iqtisadiyyatlara malik ölkələrin monetizasiya əmsalının təhlili maraqlı bir nəticəyə gəlməyə imkan verir. (Bax: Cədvəl 4.1) Əmtəə-pul dövryyəsinin tarazlığını qorunmasına xidmət edən belə nisbətə təmin edilməsi, pul kütləsinin il ərzində təxminən iki dəfə dövr etməsinə imkan verir və bununla da, mal və xidmətlərin həm istehsalını və həm də satışını təmin edir.

Cədvəl 4.1. Dünya ölkələrinin iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsinə görə bölgüsü*

İqtisadiyyatın moneti zasiyası	İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlar	Ölkələr sayı	Keçid və İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlar	Ölkələr sayı
>200	Honkonq Yaponiya	2	Livan	1
>150-200	Böyük Britaniya İsveçrə	2	Çin	1
>100-150	Avrozona Avstraliya Kanada Yeni Zelandiya, Siqapur	5	Barbados, İordaniya, Malayziya, Mavrikiya, Mərakeş, Tailand	6
>80-100	ABŞ İsrail	2	Əlcəzair, Baham a-rı, Bəhreyn, Braziliya, Bruney, Çili, Hindistan, Cənubi Afrika, BƏƏ, Vyetnam, Macarıstan	11
>60-80	Koreya Çexiya Danimarka İsveç	4	Albaniya, Boliviya, Bosna-Hersoqovina, Xorvatiya, Misir, Qayana, Küveyt, Nepal, Qatar, Səudiyyə Ərəbistanı, Surinam, Suriya, Tunis, Bolqariya	14
>40-60			Rusiya, Banqladeş, Botsvana, Kosta-Rika, Salvador, Qyatemala, Haiti, Honduras, İndoneziya, İrak, Yamayka, Qazaxıstan, Keniya, Liviya, Makedoniya, Meksika, Moldova, Monqolustan,	33

¹⁹⁹ Миркин Я.М. Экономико-статистическое исследование финансовой глубины экономики Вестник НГУЭУ 2015 № 4, с. 24-25, file:///C:/Users/User/Downloads/ekonomiko-statisticheskoe-issledovanie-finansovoy-glubiny-ekonomiki.pdf

		Mozambik, Namibiya, Nikaraqua, Papua-Yeni Qvineya, Paraqvay, Filippin, Rumıniya, Serbiya, Toqo, Türkiyə, Ukrayna, Uruqvay, Latviya, Litva, Polşa, Azərbaycan	
>30-40		Benin, Kamboca, Kolumbiya, Kot-d İvuar, Dominikan, İran, Nigeriya, Oman, Pakistan, Seneqal, Şri-Lanka, Svazilend, Yəmən	13
>20-30		Əfqanıstan, Argentina, Ermənistan, Azərbaycan, Belarus, Burkina-Faso, Kamerun, Konqo, Qabon, Gürcüstan, Laos, Madaqaskar, Malavi, Mali, Tanzaniya, Uqanda, Venesuela, Zambiya	18
>10-20		MAR, Çad, Ekvatorial Qvineya, Niger, Sudan, Tacikistan	6
>0-10			
Cəmi ölkələr	15	Cəmi ölkələr	103

Qeyd: * IMF International Financial Statistics – məlumatları əsasında 2009-cu il üçün hesablanmışdır: Monetizasiya göstəricisi cari qiymətlərdə; a) Geniş pul /ÜDM; b) pul+kvazipul; c) M₃/ÜDM. в текущих ценах, % (M₃/GDP, Current Prices, %). Avrozonada üçün M₃-lə hesablanmışdır.

Dünya iqtisadiyyatının son 50 il ərzində monetizasiya səviyyəsinin dinamikası haqqında məlumatlar göstərir ki, bu göstərici, orta hesabla 1961-ci ildəki 51%-dən 2011-ci ildə 122%-ə yüksəlib. Dünyanın digər aparıcı ölkələrində də 2000-2011-ci illərdə eyni meylin davam etdiyini göstərir.²⁰⁰ Cədvəldən görüldüyü kimi hətta böhran illərində də Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiyası yüksələn xətlə getmişdir. Lakin M₂-nin dünyanın aparıcı ölkələri, hətta bu göstəricinin ən aşağı olduğu Rusiya Federasiyası ilə müqayisəsi göstərir ki, onun səviyyəsi çox aşağıdır. Azərbaycanda monetizasiya səviyyəsi ən yüksək olduğu 2013-cü ildəki 28,48 dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən – Çindən 6,4; Yaponiyadan 6 dəfə, hətta ən aşağı göstəricisi olan CAR-dan təxminən 2,1 dəfə, Rusiyadan isə 1,6 dəfə aşağıdır. (Bax: Cədvəl 4.2)

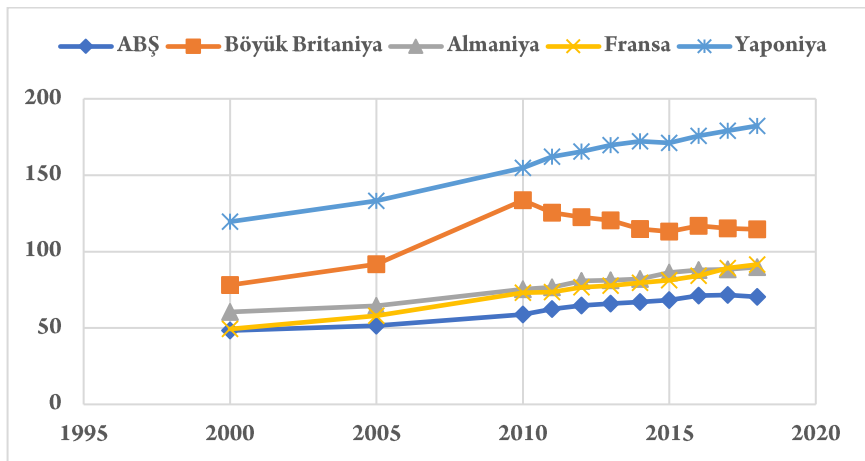
²⁰⁰ Yenə orada, s.27

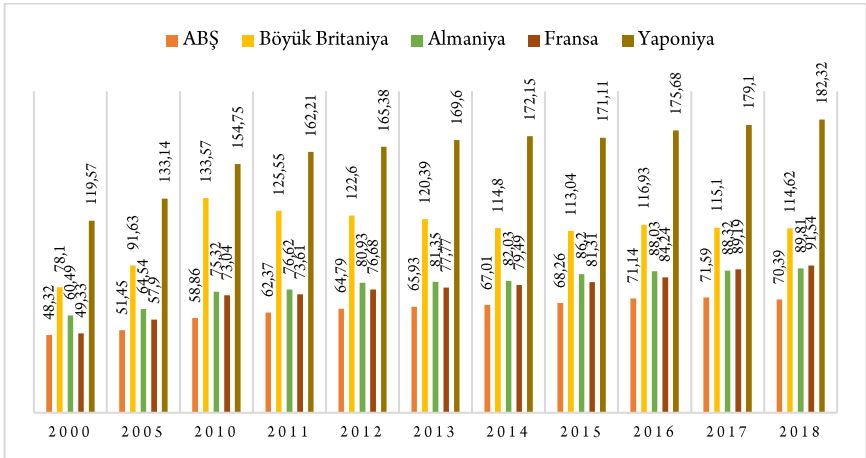
Cədvəl 4.2. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində iqtisadiyyatın monetizasiya əmsali (M_2 və M_3 -ün ÜDM-də payı, -lə)

İllər	ABŞ	Böyük Britaniya	Almaniya	Fransa	Yaponiya
2000	48,32	78,10	60,49	49,33	119,57
2005	51,45	91,63	64,54	57,90	133,14
2010	58,86	133,57	75,32	73,04	154,75
2011	62,37	125,55	76,62	73,61	162,21
2012	64,79	122,60	80,93	76,68	165,38
2013	65,93	120,39	81,35	77,77	169,60
2014	67,01	114,80	82,03	79,49	172,15
2015	68,26	113,04	86,20	81,31	171,11
2016	71,14	116,93	88,03	84,24	175,68
2017	71,59	115,10	88,32	89,19	179,10
2018	70,39	114,62	89,81	91,54	182,32

Mənbə: OECD library, World Economic Indicators.
<https://data.worldbank.org/indicator>

Qrafik 4.1.

Diaqram 4.1.

Dünya ölkələri üzrə iqtisadiyyatın monetizasiya əmsalının ən yüksək səviyyəsi Çin və Yaponiyadadır. Ümumi dünya ÜDM-in 60%-i istehsal edən iri iqtisadiyyatların öyrənilməsi, digər maraqlı nəticə çıxarmağa imkan verir. Belə ki, cədvəldən görüldüyü kimi Çin, Yaponiya və Avrozon ölkələrindəki mövcud pul kütləsi iqtisadiyyatdakı bütün biznes dövriyyəsinə təmin etməyə yetərlidir. Məhz buna görə də, LTRO²⁰¹ həyata keçirildikdən sonra Avropa Mərkəzi Bankının balansı kəskin artmışdır və bir müddət sonra, bankların əksəriyyəti hərrac vaxtı əldə etdiklərini belə, qaytarmağa başladılar.

Cədvəldən görüldüyü kimi dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində iqtisadiyyatın monetizasiya əmsalı (M_2 və M_3 -ün ÜDM-də payı, %-lə)

²⁰¹ LTRO (Long Term Refinancing Operation) - bankların aktivlərini girov qoymaqla aşağı faizlə vəsait əldə etmək üçün mərkəzi bank tərəfindən böhrana qarşı uzunmüddətli yenidən maliyyələşdirmə əməliyyatı. Bu tədbir bank sisteminin böhran dövründə möhkəmlənməsinə xidmət edir. LTRO çərçivəsində bankların kreditləşdirilməsi yeni pul yaradır və beləliklə, pul bazası ilə yanaşı mərkəzi bank balansını da artırır. Adi əməliyyatlardan fərqli olaraq, LTRO yenidən maliyyələşdirmə banklara likvidliyi daha uzun müddətə təqdim edir. Daha uzun müddətdə istənilən hadisənin baş vermə ehtimalına görə LTRO Mərkəzi Bank üçün daha risklidir. İstənilən halda, LTRO əməliyyatları yeni pul yaratdığına görə fond bazarı üçün müsbət amil sayılır.

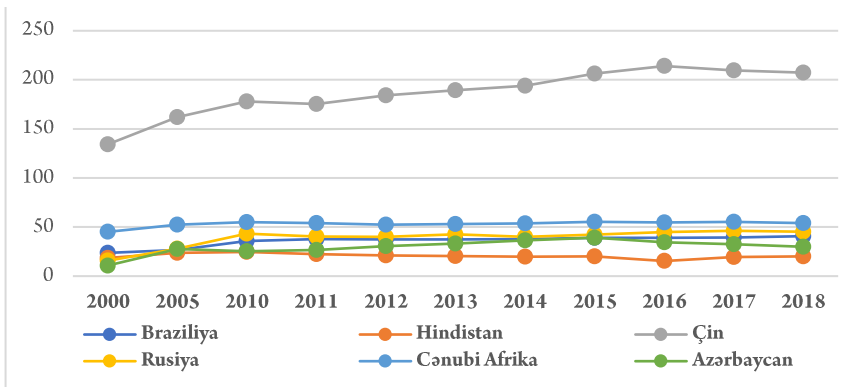
bütün illər üzrə ən yüksək Yaponiyada olmuşdur. Yaponiyada bu əmsal: 2000-ci ildəki 119,57%-dən 2018-ci ildə 182,32%-ə yüksəlmiş və ya 62,65 faiz bəndi atmışdır. Böyük fərqlə də olsa, 2018-ci ildə Böyük Britaniya 114,62%-lə ikinci, Fransa 91,54%-lə üçüncü, Almaniya isə 89,81%-lə dördüncü olmuşdur. 2010-cu ildən sonra Böyük Britaniya üçrəqəmli əmsalı keçsədə (133,57), sonrakı 5 ildə 13,18 faiz bəndi azalaraq 120,39%-ə, 2014-2018-ci illərdə də 5,77 faiz bəndi azalmaqla 114,62%-ə düşmüşdür.

Dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına malik ABŞ-da 2010-2018-ci illərdə monetizasiya əmsalı 48,32%-dən 70,39%-ə yüksəlsə də, bütün illər üzrə ən aşağı göstəriciyə malik olmuşdur.

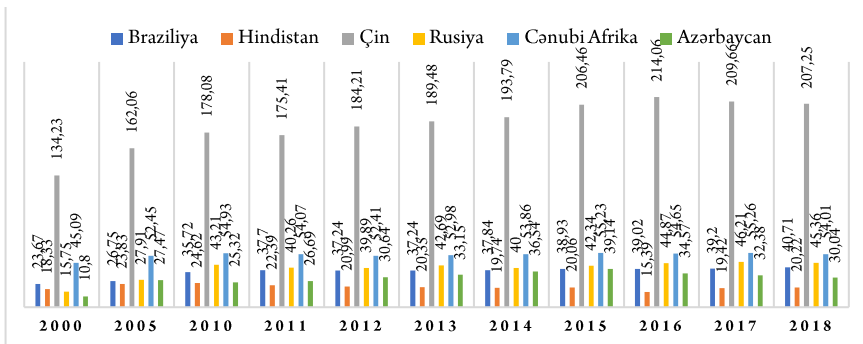
4.3. Dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində iqtisadiyyatın monetizasiya əmsalı (M_2 və M_3 -ün ÜDM-də payı, %-lə)

İllər	Braziliya	Hindistan	Çin	Rusiya	Cənubi Afrika	Azərbaycan
2000	23,67	18,33	134,23	15,75	45,09	10,80
2005	26,75	23,83	162,06	27,91	52,45	27,47
2010	35,72	24,62	178,08	43,21	54,93	25,32
2011	37,70	22,39	175,41	40,26	54,07	26,69
2012	37,24	20,99	184,21	39,89	52,41	30,64
2013	37,24	20,35	189,48	42,69	52,98	33,15
2014	37,84	19,74	193,79	40,00	53,86	36,54
2015	38,93	20,06	206,46	42,34	55,23	39,14
2016	39,02	15,39	214,06	44,87	54,65	34,57
2017	39,20	19,42	209,66	46,21	55,26	32,38
2018	40,71	20,22	207,25	45,36	54,01	30,04

Mənbə: OECD library, World Economic Indicators.
<https://data.worldbank.org/indicator>

Qrafik 4.2.

Diqram 4.2.

Cədvəldən göründüyü kimi dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində iqtisadiyyatın monetizasiya əmsalı bütün illər üzrə ən yüksək Çində olmuşdur. Çində bu əmsal: 2000-ci ildəki 134,23%-dən 2018-ci ildə 207,25%-ə yüksəlmiş və ya 73,02 faiz bəndi atmışdır. Çinin bütün illər üzrə göstəriciləri ən böyük əmsala malik Yaponiyanı belə üstələmişdir. 2000-ci ildə Yaponiya ilə fərq 14,66 faiz bəndi olduğu halda, 2018-ci ildə fərq 54,35 faiz bəndinə çatmışdır. Çinin aid edildiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrin heç birində bu əmsal ancaq ikirəqəmli olmuş, 2000-2018-ci ilərzində ən yüksək əmsala malik Cənubi Afrikada bu göstərici 45,09%-dən 54,01%-ə (8,92 faiz bəndi), Rusiyada 15,75%-dən

45,36%-ə (29,61 faiz bəndi), Braziliyada 23,67%-dən 40,71%-ə (17,04 faiz bəndi) yüksəlmişdir. Hindistanın monetizasiya əmsalı bu dövrdə–18,33%-dən 20,22%-ə (1,89 faiz bəndi) yüksəlsə də, yenə ən aşağı göstərici kimi qalmışdır. Hindistan həm də onunla fərqlənir ki, dünya ölkələrinin əksəriyyətində monetizasiya əmsalı ildən ilə artımla olduğu halda, 2005, 2010, 2015 və 2018-ci illər istina olmaqla, qalan illərdə azalma ilə müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycan bu ölkə qrupunda xüsusi fərqlənməsə də, 2000-ci ildə cəmi 10,80% olan əmsal, 2005-ci ildə 27,47%-ə (16,67 faiz bəndi), 2012-ci ildə 30,64%-ə (13,97 faiz bəndi), 2015-ci ildə 39,14%-ə (19,84 faiz bəndi) yüksəlmişdir. Lakin 2016-2018-ci illərdə monetizasiya əmsalı hər üç ildə azalaraq 30,04%-ə (-9,1 faiz bəndi) düşmüşdür.

Cədvəl 4.4-də 2000-2018-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiyası (M_3) və ÜDM-in dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 4.4. Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiya əmsalı (M_3 -ün ÜDM-də payı, %-lə)

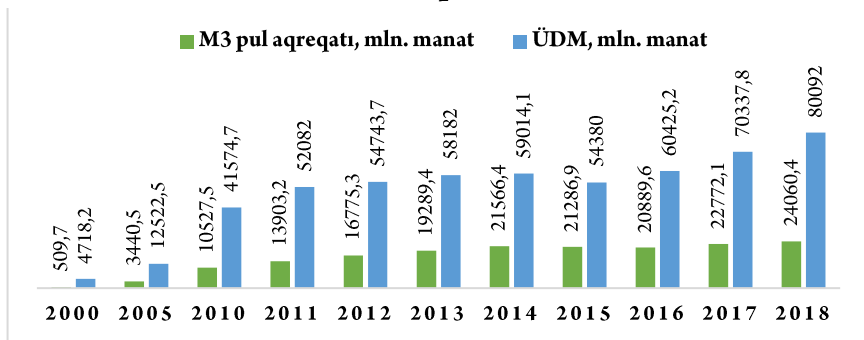
İllər	M_3 pul aqreqatı, mln. manat	ÜDM, mln. manat	Monetizasiya əmsalı, $M_3/\text{ÜDM}$
2000	509,7	4718,2	10,80
2005	3440,5	12522,5	27,47
2010	10527,5	41574,7	25,32
2011	13903,2	52082	26,69
2012	16775,3	54743,7	30,64
2013	19289,4	58182	33,15
2014	21566,4	59014,1	36,54
2015	21286,9	54380	39,14
2016	20889,6	60425,2	34,57
2017	22772,1	70337,8	32,38
2018	24060,4	80092	30,04

Mənbə: AR Mərkəzi Bankı Statistik bülleten.

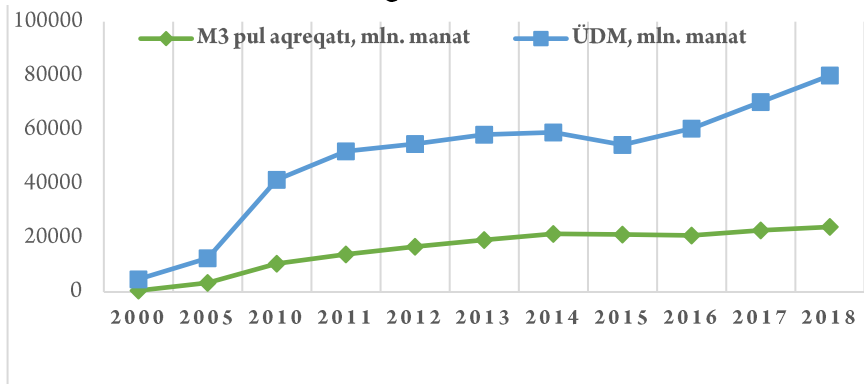
№12 (106)/2008 <https://uploads.cbar.az/assets/182c7d538a7a9c4343a6a9c02.pdf>;
<https://uploads.cbar.az/assets/ff86c5d5d2eff923116c838ed.pdf>;

№12/2011 <https://uploads.cbar.az/assets/ff86c5d5d2eff923116c838ed.pdf>; №12(225)2018 <https://uploads.cbar.az/assets/acc41ac8a6ec8886355f2366d.pdf>;

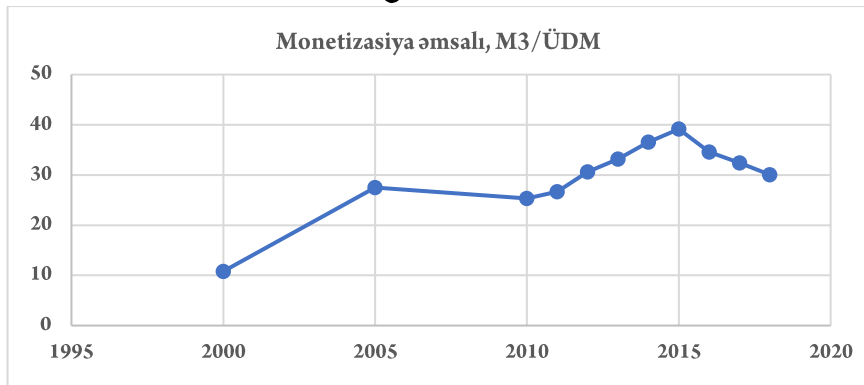
Diaqram 4.3.

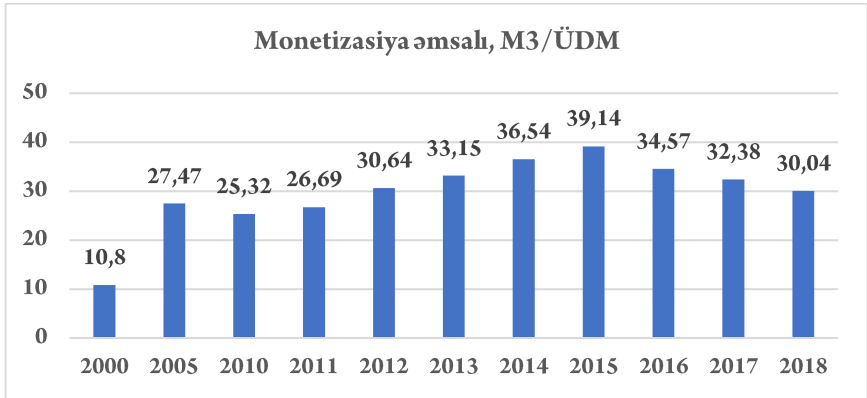
Qrafik 4.3.

Qrafik 4.4.

Diaqram 4.4.

Göründüyü kimi bu müddət ərzində M₃ 47,2 dəfə, ÜDM 17,0 dəfə, monetizasiya əmsalı isə 19,2 faiz bəndi artmışdır. Bu göstəricilərin çox sürətli artımı 2000-2010-cu illərə təsadüf edir, belə ki, bu dövrdə M₃ 20,7 dəfə, ÜDM 8,8 dəfə, monetizasiya əmsalı 2,34 faiz bəndi artmışdır. 2010-2018-ci illərdə isə M₃ cəmi 2,3 dəfə,, ÜDM 1,9 dəfə, monetizasiya əmsalı isə 4,72 faiz bəndi artmışdır. 2005-ci ildən sonra göstəricilər arasında belə ciddi fərqlərin olması Azərbaycanda neft amilinin işə düşməsi və iqtisadiyyatın daha sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə bağlı idi.

Bəzi tənzimləyicilərin açıq bazarda aktiv əməliyyatların aparılması üçün imkanları məhdud olsa da, bunu QE3²⁰² hesabına həyata keçirən ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi haqqında demək olmaz və həmin proqram bu gün də uğurla işləyir. Həm də 2000-2011-ci illərdə həmin ölkələrdə monetizasiya əmsalının yüksəlməsinə baxmayaraq, inflyasiya həmin tempə yüksəlməmişdir.

Amerika Birləşmiş Ştatları, Çin və Yaponiya kimi dünyanın ən aparıcı ölkələrinin milli iqtisadiyyatının inkişaf tempinin aşağı

²⁰²QE3 - dollar çap edən dəzgahın işi hesabına Federal Ehtiyat Sistemi bazarından qiymətdən düşmüş istiqrazların satın alınması.

düşməsinin qarşısının alınması üçün əsas yollardan biri kimi mütəxəssislər və analitiklər - əsas faiz dərəcələri və məcburi ehtiyat fondlarına ayırma normativlərinin aşağı salınması, həmçinin açıq bazarda əməliyyatlar aparmaqla bank sisteminin likvidliyini yüksəltmək vasitəsi ilə pul-kredit siyasətinin yumşaldılmasını daha vacib sayırlar. Buna görə də, burada ən vacib məqam, həmin proqramın inflyasiyanın sürətlənməsinə nə dərəcədə təsir edəcəyini müəyyənləşdirməkdir ki, buna da ancaq monetizasiya əmsallarının vəziyyəti və dinamikasını təhlil etməklə nail olmaq mümkündür.

Hələ keçən əsrin 80-ci illərində Dünya Bankının tədqiqatlarında onlarla ölkələrin təmsalında sübut edilmişdi ki, iqtisadiyyatın maliyyə dərinliyi, nə qədər yüksək olarsa, onun inkişaf səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur. Həmçinin, bütün digər bərabər şərtlərdə, iqtisadi artım tempi nə qədər yüksək olarsa, iqtisadiyyatın pula tələbi daha çox həcmli və şaxələnmiş, iqtisadi inkişafının maliyyələşdirilməsindən ötrü investisiyaları məhdudlaşdıran süni pul qıtlığına yol verməmək üçün bölüşdürülən pul axınlarının kütləsi daha iri həcmdə olur. Bu nəticəni, son illərdə Çin, Hindistan, Malayziya kimi ölkələrin sürətli inkişaf təcrübəsi, maliyyə dərinliyinin ən əsas göstəricisi sayılan monetizasiya indikatoru da əyani göstərir.²⁰³

Ölkə iqtisadiyyatı yüksək inkişaf etmişsə, maliyyə dərinliyi də ona müvafiq yüksək olmalıdır. Yaxud maliyyə dərinliyi yüksəkdirsə, deməli, ölkənin maliyyə sektorunun pul resurslarını investisiya məqsədləri üçün yenidən bölüşdürmə imkanı və potensialı kifayət qədərdir və bunun nəticəsi özünü qısa müddətdə iqtisadiyyatın yüksək inkişaf təməllərində göstərəcəkdir.

²⁰³ Миркин Я.М. Финансовое будущее России: экстремумы, бумы и системные риски. _ <http://www.mirkin.ru/fin-future/part1/1/monetary-system.html>

Hazırda maliyyə sistemi və kapital bazarlarının tədqiqi ilə daha çox Dünya İqtisadi Forumu məşğul olur. Mak Kisey İnstitutu isə (McKinsey Global Institute) dünya maliyyə bazarının dərinliyinin təhlilini aparır. İnstitut hər il maliyyə aktivlərinin onların gələcək gəlirliliyi nəzərə alınmaqla, dünya ÜDM-nə nisbəti kimi faizlə hesablayır. Bu tədqiqatların əsas məqsədi - uzunmüddətli iqtisadi artım və iqtisadiyyatın maliyyə dərinliyi arasında qarşılıqlı əlaqələri təsdiq etməkdir. Buna baxmayaraq, bu məsələ, indiyə qədər iqtisadi ədəbiyyatda mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

İqtisadiyyatın adambaşına aşağı gəlirə görə inkişaf etməkdə olan ölkələr səviyyəsində maliyyə aktivləri ilə doyması və ya aşağı monetizasiya səviyyəsi olması, iqtisadi artımı əngəlləməklə yanaşı, iqtisadiyyatın qeyri-rezidentlərin qısa müddətli investisiyalarından asılılığına, maliyyə sektorunun resurs potensialının zəifləməsinə, iqtisadiyyatda pulun qiymətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu, həm də, rezident bankların aşağı kapitalizasiyasının, daxili tədiyəqabiliyyətli tələbin xarici tələblə müqayisədə məhdudiyətlərinin daima artmasının, likvidliyin xarici maliyyə bazarlarına axmasının əsas səbəblərindən biridir.²⁰⁴

İqtisadi ədəbiyyatda hesablaşmalar aparmaq üçün monetizasiyanın ən azı 40% yaxud 55-65% səviyyəsində olmasını optimal sayan fikirləri nəzərə alsaq, bu gün üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiya əmsalının 50%-dən az olmamasını məqbul hədd kimi qəbul etmək olar. Bu həddlə müqayisə edildikdə, Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiya əmsalı arzu olunandan ən azı 2,5 dəfə, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin göstəricilərindən isə təxminən 4-5 dəfə aşağıdır. Buna görə də, həmin

²⁰⁴ Теляк О.А. Значение финансовой глубины в развитии экономики s.196 /<https://rep.polessu.by/bitstream/123456789/8345/1/6.pdf>

göstərici, iqtisadi artım imkanlarını - pul kütləsinin dövriyyə sürətini; hesablamalar və ödənişlərdə bu və ya digər likvid aktivlərdən istifadə intensivliyini qiymətləndirmək üçün ən əhəmiyyətli indikatorlardan hesab edilir.²⁰⁵

Monetizasiya əmsalı və pul kütləsinin dövriyyə sürəti iqtisadi artım imkanlarını, hesablamalar və ödənişlərdə bu və ya digər likvid aktivlərdən istifadə intensivliyini qiymətləndirmək üçün ən əhəmiyyətli indikatorlardan hesab edilir. Pul kütləsinin dövriyyə sürəti nominal ümumi daxili məhsulun orta illik pul kütləsinə nisbəti kimi hesablanır. Intensivlik, öz növbəsində, milli pul kütləsinin müəyyən vaxt kəsimində orta hesabla etdiyi dövranın sayı ilə ifadə edilir. Nəticədə, bu göstəricilərin qiymətinə görə iqtisadi agentlərin pula tələbin ölçüləri müəyyən edilir. Pul tələb artdıqda, monetizasiya səviyyəsi yüksəlir, pul dövriyyəsinin sürəti isə azalır və ya əksinə. Monetizasiya əmsalı pul dövriyyəsinin sürətinə mütənasib olaraq azalır.²⁰⁶

Ümumiyyətlə, monetizasiya əmsalı və pul dövriyyəsinin sürəti iqtisadi agentlərin milli valyutaya və bütövlükdə pul sisteminə inamının səviyyəsini xarakterizə edir. 2008-2009-cu illərdəki qlobal maliyyə böhranı zamanı faktiki olaraq bütün sənayeləşmiş ölkələrdə iqtisadi tənəzzülün aradan qaldırılması, kreditləşmənin və iqtisadi artımın stimullaşdırılması üçün pul-kredit siyasətinin qeyri-ənənəvi tədbirləri çərçivəsində emissiya fondlaşmasından aktiv istifadə edilmişdir. Lakin bütün sənayeləşmiş ölkələrdə pul kütləsinin əhəmiyyətli artım faktiki olaraq, istehlak qiymətlərinin artması ilə müşayiət olunmuşdu. Eyni zamanda, dünya iqtisadiyyatının tarixində, bəlkə də ilk dəfə olaraq, pul

²⁰⁵ Андрианов В.Д. `Монетизация экономики: глобальные тенденции и российские реалии` // <https://viperson.ru/wind.php?ID=666261&soch=1>

²⁰⁶ Yənə orada

kütləsinin xeyli artmasına baxmayaraq, inflyasiya aşağı səviyyədə qalmış, hətta bəzi ölkələrdə deflyasiyada müşahidə olunmuşdu.²⁰⁷

Maliyyə-bank strukturunda monetarizm konsepsiyasının hakim olduğu dövrlərdə pul aqreqatları milli iqtisadiyyatın və valyuta bazarının inkişaf perspektivlərini qiymətləndirmək üçün həlledici sayılırdı. Bu konsepsiya aparıcı ölkələrin maliyyə siyasətinə də əhəmiyyətli təsir etmişdir. Məsələn, 1979-cu ildə ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sistemi (FES) ölkənin biznes-tsiklinin iqtisadi tənzimlənməsinin əsas göstəricisi kimi dünya praktikasında hamı tərəfindən qəbul edilən baza faiz dərəcəsini deyil, pul təklifini qəbul etmişdi. FES pul kütləsinin sərf müdaxilə ilə məhdudlaşdırmaqla inflyasiyanın cilovlanmasına nail olsa da, ölkə iqtisadiyyatını böhran həddinə çatdırmışdı. 1982-ci ilin yazından başlayaraq, ABŞ iqtisadiyyatının müəyyən bölmələrində yaranmış böhran, həmçinin dolların məzənnəsinin ölkənin makroiqtisadi vəzifələrinə uyğun gəlməməsi, FES-i yenidən iqtisadiyyatın tənzimlənməsində ənənəvi metodlara – faiz dərəcəsinin dəyişməsindən istifadə etməyə məcbur etmişdi. Lakin buna baxmayaraq, ABŞ-da müxtəlif iqtisadi araşdırmalarda olduğu kimi, dolların dünyanın əsas valyutalarına qarşı məzənnəsinin müəyyən edilməsində M_1 və M_2 pul aqreqatlarından istifadə etməyə davam etmişdi.²⁰⁸

Pul siyasətinin müxtəlif dərəcəsindən istifadə pul dövriyyəsinin vəziyyətinin təhlilinə fərqli yanaşmalara imkan verir. Belə ki, pul kütləsi həcmnin dəyişməsi həm tədaviyə ehtiyac olan pulun dəyişməsinə, həm də onun sürətinin artması hesabına baş verə bilər. Pul dövriyyəsinin sürəti pulun tədaviyə və ödəniş vasitəsi kimi fəaliyyətində onun hərəkətinin intensivləşməsinə xarakterizə edir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində

²⁰⁷ Yenə orada

²⁰⁸ <https://www.forextimes.ru/foreks-stati/denezhnye-agregaty-i-analiz-forex>

dövriyyədə olan pulun sürətini ölçmək üçün iki göstəricidən istifadə edilir - ÜDM-in pul kütləsinə, yəni M_1 və ya M_2 aqreqatına nisbəti kimi hesablanan, gəlirlərin dövründə dövriyyə sürəti (bu göstərici pulun tədavülü ilə iqtisadi inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqəni göstərir); banklardakı cari hesablardan köçürülən vəsaitlərin pul kütləsinin orta kəmiyyəti kimi hesablanan - pulun tədiyyə dövriyyəsində dövretmə qabiliyyəti.

Ölkədə pulun kəmiyyətinə dövlət tərəfindən (pul və ya pul siyasəti) nəzarət edilir və təcrübədə bu funksiyanı Mərkəzi Bank yerinə yetirir. Pul kütləsini ölçmək üçün likvidliyinə görə azalan sıra ilə: M_1 , M_2 , M_3 , L pul aqreqatlarından istifadə olunur. Tərkibi və istifadə olunan pul aqreqatlarının sayına görə ölkələr bir-birindən fərqlənir. Makroiqtisadi təhlildə daha çox M_1 və M_2 aqreqatlarından istifadə olunur.

Pul aqreqatlarının dinamikası bir çox amillərdən, o cümlədən faiz dərəcəsinin hərəkətindən asılıdır. Belə ki, M_2 faiz dərəcəsinin artması ilə M_3 M_1 -i qabaqlaya bilər, çünki onun komponentləri faiz gəliri şəklində gəlir gətirir. Son vaxtlarda M_1 -in tərkibində faiz gətirən yeni depozit növlərinin meydana gəlməsi, faiz dərəcələrinin hərəkəti səbəbindən aqreqatların dinamikasındakı fərqləri aradan qaldırır.

İstənilən iqtisadiyyat tipində ölkənin maliyyə sisteminin, xüsusilə də kredit və bank sektorlarının inkişaf səviyyəsi iqtisadi artımın həlledici amili sayılır. Müasir iqtisadi reallıqlar iqtisadi inkişaf mənbələri arasında kreditin həlledici rolunu təsdiq edir. Buna görə də, dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi iqtisadiyyatın bank kreditləri ilə təminatının yetərliliyinin və optimallığının müəyyən edilməsi götürülməlidir. İqtisadiyyatın maliyyə və qeyri-maliyyə sektorlarına

ümumi strateji inkişaf və onlara nail olmağa taktiki yanaşmalara görə vahid iqtisadi kompleks kimi baxılmalıdır.²⁰⁹

4.4. Azərbaycanın bank sisteminin fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın bank sistemi ənənəvi bank məhsullarının geniş çeşidini təklif edən pərakəndə və korporativ banklardan ibarətdir. Korporativ banklar, əsasən, dövlət təşkilatlarına və iri özəl müəssisələrə, pərakəndə banklar isə geniş əhali segmentinə xidmət edir. Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyələşməsi üzrə ixtisaslaşmış bankların sayı isə məhduddur. Bütövlükdə, bank sektorunun maliyyə dayanıqlığının keyfiyyətini əks etdirən indeksi göstəriciləri - kapitallaşma səviyyəsi, likvidlik riskləri, rentabellik, bazar riski göstəriciləri və s. üzrə risklərin azaldığını nümayiş etdirir.

Bank sisteminin inkişaf dinamikası və dayanıqlığı cədvəl 4.1-də verilmişdir. Bank sektorunun aktivləri 2010-2018-ci illər ərzində 2,2 dəfə artaraq 29502,4 mln. manata çatmışdır. 2011-ci ildə bankların likvid aktivləri ümumi aktivlərin 17,0%-i təşkil edirdisə, 2018-ci ildə bu göstərici yüksələrək 19,2% olmuşdur. Həmçinin bankların kapitalının aktivlərə görə xüsusi çəkisi də 13,2%-dən 13,8%-ə yüksəlmişdir. 2014-cü ildə aktivlər bank sektorunun xarici öhdəliklərindən 4,8 dəfə çox olduğu halda, 2018-ci ildə bu fərq 16,1 dəfəyə yüksəlmişdir. 2016-cı ildən sonra aktivlərin artım tempinin zəifləməsi potensial borcalanların kredit tələbinin və bankların kredit təklifinin azalması ilə əlaqədar olmuşdur.

2017-ci illə müqayisədə aktivlər üzrə artım daha çox qiymətli

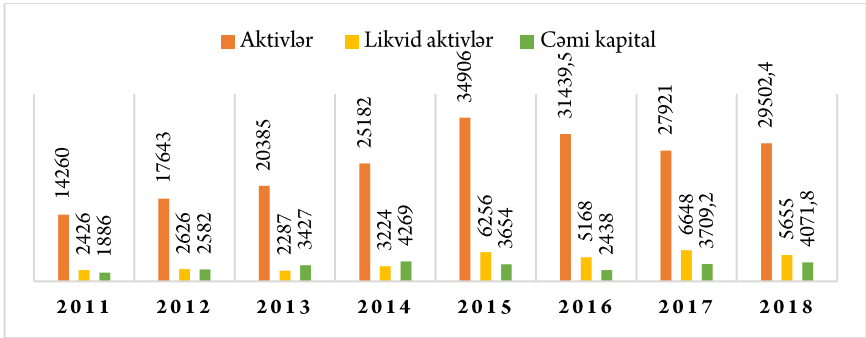
²⁰⁹ ²⁰⁹ Теляк О.А. Значение финансовой глубины в развитии экономики страны., s.128 // <https://rep.polessu.by/bitstream/123456789/8345/1/6.pdf>

Cədvəl 4.5. Bank sektorunun dayanıqlığı (mln. AZN)

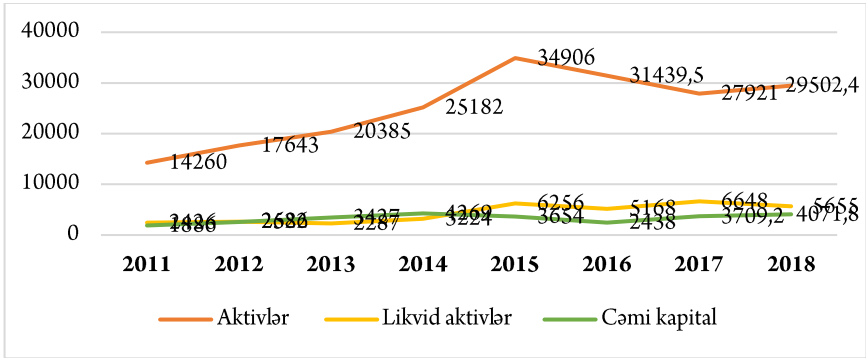
Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Aktivlər	13290,8	14260	17643	20385	25182	34906,0	31439,5	27921,0	29502,4
Likvid aktivlər	...	2426	2626	2287	3224	6256	5168	6648	5655
Cəmi kapital	1897,1	1886	2582	3427	4269	3654,0	2438,0	3709,2	4071,8
İqtisadiyyata cəmi kredit qoyuluşları	9163,4	9699	12244	15423	18543	21730,4	16444,6	11757,8	13020,3
Vaxtı keçmiş kreditlərin portfeldə payı,%	7,0	8,3	7,5	6,2	6,4	10,0	13,8	21,0	18,4
Cəmi depozitlər	7625,8	9447,0	10699,2	12475,8	15453,4	23431,4	22091,0	20599,1	21870,4
Müddətli əmanətlər	4700,9	5251,5	5972,7	6949,8	8645,4	15623,4	14463,8	11186,0	12145,9
Fiziki şəxslərin əmanətləri	3029,8	4118,8	5113,4	6395,8	7188,4	9473,9	7448,7	7561,2	8375,4
Bank sektorunun məcmu aktivləri	1691,9	1762,6	2016,1	2533,7	3387,9	7650,5	3422,4	5874	5906,3
Bank sektorunun xarici öhdəlikləri	2470,4	2432,3	3073,6	4273,9	5242,4	8246,9	7224,8	2308,28	1828,14
Xarici borc	3857,3	3788,3	5708,4	4753,2	5081,5	10751,0	12241,3	15978,1	15176,0

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/fda7f4b02b46b495ceb27290e.pdf> AR Mərkəzi Bankı Statistik bülleten 12/2018 Əsas pul-kredit göstəriciləri ; Bank sektorunun icmal balansı <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>;

Diaqram 4.5.

Qrafik 4.5.

kağızlarda baş verib. Bankların qiymətli kağızlara yatırımı bu dövrdə 3 dəfəyədək artıb.

2017-ci illə müqayisədə aktivlər üzrə artım daha çox qiymətli kağızlarda baş verib. Bankların qiymətli kağızlara yatırımı bu dövrdə 3 dəfəyədək artıb. Bankların dayanıqlığını gücləndirmək üçün onların kapitalının artırılması prosesi davam etdirilib. Bankların qiymətli kağızlara yatırımının kəskin artmasının əsas səbəbi - devalvasiyadan sonra yüksək risk səbəbindən, onların kredit yatırımağa maraqlarının azalması ilə bağlıdır. Vəsaitlərini aktiv kreditləməyə istədikləri səviyyədə yönəldə bilməyən kredit təşkilatları qiymətli kağızlara yatırımlara üstünlük

veriblər. Bunun nəticəsidir ki, 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə qiymətli kağızların aktivlərdə payı 5,1%-dən 11,5%-ə yüksəlib.²¹⁰

2005–2014-cü illərdə bank sisteminin aktivlərinin həcmi və gəlirliliyi illik təxminən 30 faiz olmaqla, yüksək artım tempi nümayiş etdirsə də, 2018-ci ildən etibarən xarici iqtisadi şoklar və milli valyutanın devalvasiyası sektorun risk həssaslığını artırmış və maliyyə göstəricilərinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Ayrı-ayrı bankların xarici şoklara qarşı dayanıqlılığı qeyri-bərabər olmuşdur. Sağlam risk idarəetməsi prinsiplərini tətbiq edən və yüksək kapital buferinə malik banklar daha yüksək dayanıqlılıq nümayiş etdirmişdir. Bir sıra bankların maliyyə dayanıqlılığının pozulması yalnız ölkə və dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərdən qaynaqlanmamışdır.

Bank sisteminin kapitallaşması həmin sistemin inkişafının mühüm xüsusiyyətlərindən biri olmaqla, iqtisadiyyatda kapital yetərliliyini əks etdirir. Aparılmış təhlillər göstərir ki, milli bank sektorunda kapitallaşma səviyyəsi qeyri-qənaətbəxş səviyyədədir. Tələb olunan səviyyədə kapitallaşma probleminin həlli kompleks sürətdə aparılmalı və Azərbaycan Respublikasında bank sisteminin makro və mikro səviyyələrdə müxtəlif aspektləri nəzərə alınaraq həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanda bank sisteminin kapitallaşmasına bilavasitə təsir göstərən əsas makroiqtisadi amillər aşağıdakılardır:

- ölkədə makroiqtisadi şərait: milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün müsbət zəminin mövcud olub-olmaması. Təbidir ki, belə bir zəmin birbaşa olaraq bank sektoruna ciddi təsir göstərir;

- bazar konyunkturı: bank sisteminin kapitalla təmin olunması səviyyəsinə təsir göstərən iqtisadi siyasətin müəyyənləşdirilməsi;

- fond bazarının inkişaf səviyyəsi: ölkə banklarının kapitallaşmasının

²¹⁰ Bank sektorunun icmal balansı <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>

yüksəlməsinə təsir göstərən və müvafiq kanallar vasitəsi ilə kapitalın cəlb edilməsinə təsir göstərən amillərdən biri kimi;

-Palatanın tənzimləyici siyasəti: bank sektorunun idarə olunması üsulları və alətlər sistemi bütünlükdə sistemin davamlı inkişafı və kapitallaşması səviyyəsinin optimallığının təmin olunması sistemi;

- qloballaşma: əlavə resursların cəlb edilməsi üçün xarici bazarlara çıxış imkanı.

Bankların etibarlılığı və dayanıqlığı ilə qiymətləndirmə kriteriyalarından biri kapital yetərliyi kriterisidir. Həmin kriteri ilə bu və ya digər dərəcədə bütün bank fəaliyyətinin bütün aspektlərinin qiymətləndirilməsindən asılıdır. Kapital, bankların ödəniş qabiliyyətli olmaması şəraitində bankın sabit fəaliyyət göstərməsində təminatçı rolunu oynayır. Bank kapitalının mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi onun funksiyaları ilə müəyyənləşdirilir: müdafiə-ehtimal edilən ziyanların əvəzinin ödənilməsi üçün; operativ-bankın kapitalının həcminin artırılması üçün müvafiq bazanın yaradılması (bankın fəaliyyətinin genişləndirilməsi); tənzimləyici-cəmiyyətin bankın uğurlu fəaliyyət göstərməsinə maraqlı olması ilə bağlıdır.

Bankların cəmi kapitalı 2010-2018-ci illər ərzində 2,1 dəfədən çox artaraq 1,9 mlrd. manatdan 4,07 mlrd. manata çatmasına baxmayaraq, aktivlərdə kapitalın payı 14,3%-dən 13,8%-ə düşüb. Digər mühüm bir göstərici kimi isə 2016-cı ildə bank sektorunun xalis zərəri 1.6 milyard manat təşkil etdiyi halda, 2018-ci ilin yekunları üzrə 279 milyon manat xalis mənfəət əldə edildiyini qeyd edə bilərik. Bank aktivlərinin və kapitalın səmərəlilik göstəriciləri, ROA və ROE əmsalları da 2017-ci ildən başlayaraq müsbət rəqəmlərlə ifadə olunmaqdadır. Həmçinin, 2017-ci ilə nəzərən 2018-ci il ərzində cəmi aktivlərin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti 1,16 % artaraq 70,94%-ə çatmış, Bank sektorunda işçi sayı da dinamik artım

meylinə malik olmuşdur ki, bu da, bank sektorunda əhəmiyyətli canlanmanın baş verdiyini göstərir.

2018-ci ilin sonuna maliyyə sabitliyi və maliyyə dayanıqlığı göstəricilərindən olan kapital adekvatlığı 22,6%, likvid aktivlərin cəmi depozitlərə nisbəti 40% olmuşdur. Kredit qoyuluşları 16.1% artmışdır ki, bu da əsasən ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərin 21% artması ilə bağlıdır. Kredit portfelində ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərin payı 50.4%-ə çatmışdır. Mərkəzləşdirilmiş kreditlərin həcmnin azalması həm də, bu növ kreditlərin payının da azalmasına gətirib çıxarıb. 2018-ci il ərzində mərkəzləşdirilmiş kreditlərin bankların kredit portfelində payı 8%-dən 6,2%-ə düşüb və Mərkəzi Bankı uçot dərəcələrini mərhələlərlə 15%-dən 10%-ə endirib.²¹¹

Bankın kapitalının ÜDM-ə nisbəti bankların kapitallaşmasının qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən əsas indikatorlardan biridir. Bank sisteminin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi ölkədə ÜDM-in səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bağlıdır. Müvafiq olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bank sistemində kapitalın böyüməsi - əsas sistemyaradan göstəricidir, sabit sistemdə bankın digər normativləri onun həcmindən asılıdır. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, bank kapitalının ÜDM-ə nisbətində sabit artım təmayülü hiss olunmalıdır. Qəbul edilmiş yanaşmalara uyğun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bankların kapitalının ÜDM-ə nisbəti minimum 5-6% civarında olmalıdır. 2018-ci ildə Azərbaycanda bu göstərici 5,1% olmuşdur, bu isə bankların kapitallaşmasının bir qədər aşağı olduğuna dəlalət edir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ÜDM-in inkişaf tempinin azalmasının səbəbini tam müəyyən etmədən iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması üçün atılan addımlar yetərli olmaya və ya qısa müddətli

²¹¹ Bank sektorunun icmal balansı <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>

effekt verə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, son illər həyata keçirilən büdcə siyasəti obyektiv olaraq əsasən sıçrayışlı iqtisadi artıma xidmət edirdi. Yəni yüksək büdcə xərcləri xeyli sayda iş yerləri yaratmaqla, məşğulluğun artmasının əsas mənbəyi idi. Sosial rifahı yüksəltmək və vergi bazasını genişləndirmək də büdcədən qaynaqlanırdı. Demək olar ki, bütün bank kreditləşmələri də, bu iqtisadi siyasətə xidmət edirdi. Dövlət xərclərinin artımı həm də bank kreditlərinin və onlar da müvafiq olaraq istehlakın artımına səbəb olurdu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərdəki iqtisadi strategiyaya uyğun olaraq, bank kreditləri əsasən istehlakın və idxalın maliyyələşməsinə təmin etmişdir. Məhz bu səbəbdən, bank kreditlərinin ÜDM-ə nisbəti cəmi 30 faiz həcmində olmuşdur ki, bu da, dayanıqlı inkişafı təmin edən normadan təxminən 2 dəfə azdır. İqtisadi artım strategiyası artıq dəyişdiyindən, bank kreditləşməsinə artırılacaq və onu iqtisadi aktivliyin artırılmasına dəstək verməsinə səbəb olacaq yeni mənbələrin tapılmasına ehtiyac yaranmışdır. Belə mənbələr kimi yol xəritələrində ixrac yönümlü qeyri-neft sənayesi və kənd təsərrüfatı, habelə valyuta gətirən xidmət sahələri nəzərdə tutulub.

Bank sistemində kapitalın həcmində kifayət qədər olması probleminin həlli - bank sisteminə inamın artmasında, iqtisadi artıma təsirdə, bank sisteminin inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində və bütövlükdə bank sisteminin sabit fəaliyyət göstərməsində həlledici amil sayılır. Bu gün Azərbaycan Respublikasında bank sisteminin sabitliyi və tənzimlənməsinin və kapitallaşma səviyyəsinin təminatçısı kimi Nəzarət Palatası çıxış edir.

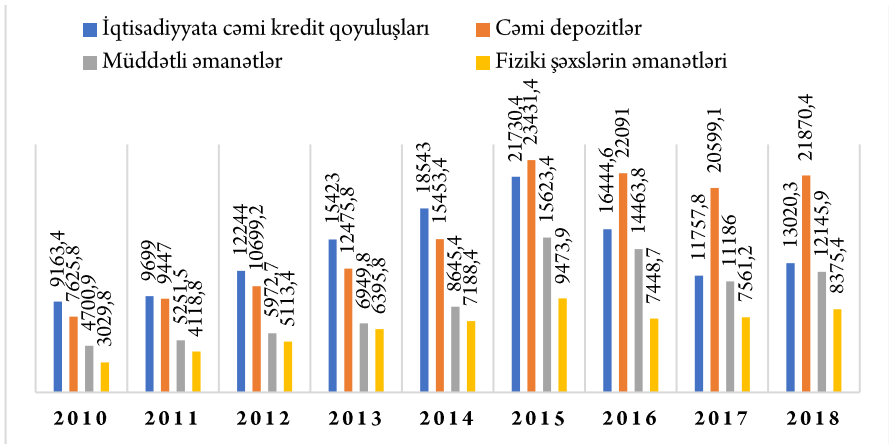
2010-2018-ci illər ərzində Azərbaycanın bank sektorunda nisbi sabitlik və bank göstəricilərinin yaxşılaşması, kapital çatışmazlığının aradan qaldırılması, kredit qoyuluşunda müəyyən canlanma, əmanətlər üzrə faiz dərəcələrinin azalması, banklarda izafi likvidliyin artımı və

bankların alternativ gəlir mənbələrinə üsünlük verilməsi meylləri müşahidə edilməkdədir.

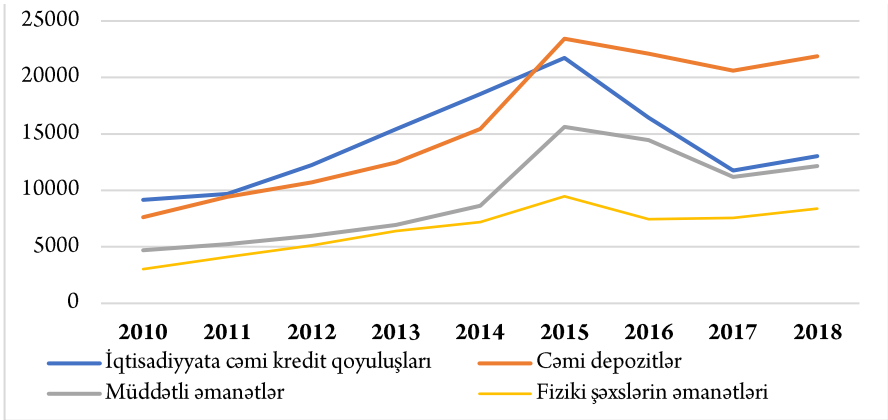
Ölkə üzrə 30 kommersiya bankı fəaliyyət göstərdiyi halda, bütün bank aktivlərinin 67%-i, depozitlərinin 70.5%-i və xalis mənfəətinin 88%-i cəmi 5 bankın payına düşür. Bankların risk iştahası minimallaşmasına, aktivlərin risksiz maddələrdə təmərküzləşməsinə baxmayaraq, iqtisadi aktivliyin azalması, habelə ayrı-ayrı bankların maliyyə dayanıqlığı ilə bağlı risklərin qalması mövcuddur. 2013-2016-cı illər ərzində bank sektorunda təmərküzləşmə səviyyəsini göstərən - 5 bankın bazar payı 55%-dən 68,2%-ə yüksəlmiş, 2017-ci ildə bir qədər azalaraq 65,2%-ə düşmüş, lakin 2018-ci ildə yenidən artaraq, 65,3%-ə yüksəlmişdir.

Geniş spektrli sanasiya tədbirlərinin görülməsi, toksik aktivlərin kredit portfelindəki xüsusi çəkisinin azaldılması, bankların valyuta mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, likvidlik və kapitallaşma ilə bağlı minimum tələblərin yerinə yetirilməsi istiqamətində tədbirlər nəticəsində, problemlı aktivlərin ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisi azalmış və kredit portfelinin keyfiyyət əmsalı yüksəlmişdir.

Diqram 4.6.

Qrafik 4.6.

2018-ci il tarixinə bankların öhdəliklərinin 77,6%-ni depozitlər (fiziki və hüquqi şəxslərin, o cümlədən maliyyə institutlarının) hesabına formalaşmış və bu mənbəyin payı 2017-ci illə müqayisədə artaraq 76%-ə çatıb. Bank və digər maliyyə institutlarından alınan kreditlər bankların ikinci əsas maliyyə mənbəyi olub. Bu mənbə üzrə cəlbətmə azaldığından, ümumi öhdəliklərdə payı 8,7%-dən 8%-ə düşüb. Azalmanın səbəbkarı bankların verdikləri kreditlərin azalması olub. Bu müddətdə banklar tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızların bank öhdəliklərində payı 7,7%-dən 7,3%-ə düşüb.

Bankların qiymətli kağızlara yatırımının kəskin artmasının əsas səbəbi onların devalvasiyadan sonra yüksək risk səbəbindən kredit yatırmağa maraqlarının azalması ilə bağlıdır. 2018-ci ildə kredit qoyuluşunun həcmində artım olsa da aktivlərdə payı azalmaqda davam edib. Belə ki, ölkə üzrə kredit qoyuluşu bu müddətdə 4,3% artaraq 11,6 mlrd. manatdan 12,1 mlrd. manata yüksəlib. Bu, 2015-ci ildən bəri ilk artım olub. Kredit qoyuluşunun aktivlərdə payı azalaraq 41,55%-dən 41,44%-ə düşüb. 2017-ci ildə bu göstərici daha yüksək (47,02%) olub.

Vəsaitlərini aktiv kreditləşməyə istədikləri səviyyədə yönəldə bilməyən kredit təşkilatları qiymətli kağızlara yatırımlara üstünlük verirlər. Bunun nəticəsidir ki, qiymətli kağızların aktivlərdə payı 5,1%-dən 11,5%-ə yüksəlib.

Banklar kreditləşmə fəaliyyətini aktivləşdirib və növbəti dövrdə maliyyələşmənin davam etdirilməsi üçün yetərli likvid resurs və kapital buferi formalaşdırıb. İqtisadiyyata cəmi kredit qoyuluşları 2010-2018-ci illər ərzində 1,4 dəfə artması ilə yanaşı vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi kredit portfelində payı 7,0%-dən 18,4%-ə yüksəlmişdir.

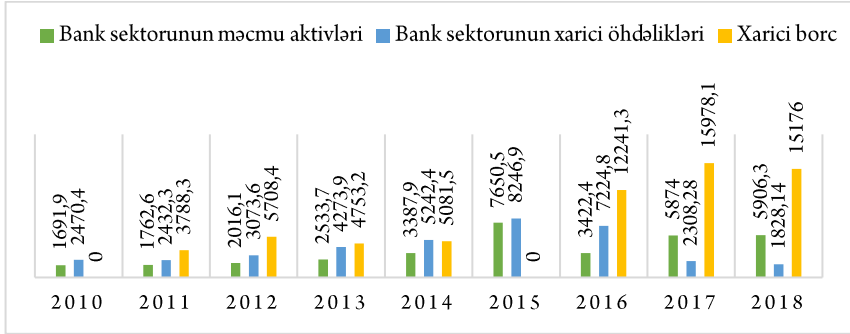
Cəmi depozitlər 2010-2018-ci illər ərzində 2,9 dəfə, onun aktivlərdə payı 57,4%-dən 74,1%-ə yüksəlmiş, kredit qoyuluşlarının ümumi həcmindən isə 1,7 dəfə artıq olmuşdur. Bu dövrdə müddətli əmanətlərin cəmi depozitlərdə payı 61,6%-dən 55,5%-ə, fiziki şəxslərin əmanətləri isə 39,7%-dən 38,3%-ə düşmüşdür.

Bank sektorunda yerləşdirilmiş əmanətlərin həcmi də dövr ərzində yüksək dinamikaya malik olmuşdur. Əmanətlərin həcmi 2010–2018-ci illərdə 2,9 dəfə artmışdır ki, bu da bank sektoruna etimadın yüksəlməsi ilə də izah edilə bilər. 2005-2014-cü illərdə dollarlaşma (xarici valyutada əmanətlərin ümumi əmanətlərdə xüsusi çəkisi) 41,9 faiz bəndi aşağı düşərək, 14,8% faiz təşkil etsə də, son 4 ildə onun səviyyəsi yenidən yüksələrək 2015-ci ildə ən yüksək 59,2%-ə, 2018-cildə isə 39,1%-ə çatmışdır.

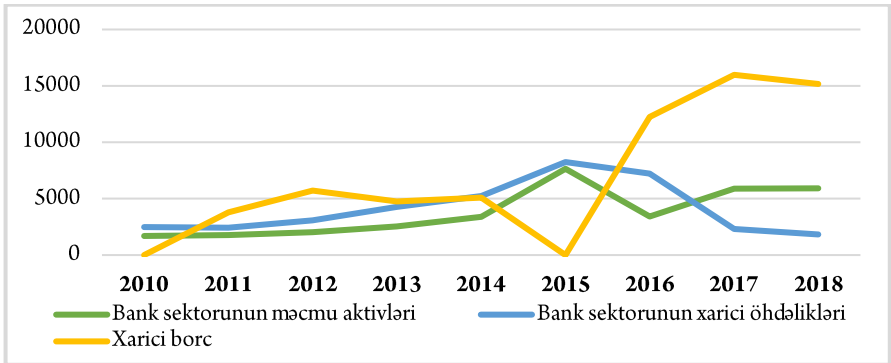
Əmanətlərin dedollarlaşma prosesi nisbətən sürətlənməsinə baxmayaraq, xarici valyutada əmanətlərin payı 2018-ci ilin sonuna cəmi 65,3% təşkil edirdi. Bank sektorunda dollarlaşma səviyyəsinin aşağı düşməsi tendensiyası 2018-ci ildə də davam edib. Həm kredit qoyuluşunda, həm depozit cəlbində əksdollarlaşma müşahidə edilib. 2015-ci ildə 2006-cı ildən sonra ən yüksək dollarlaşma səviyyəsi (49,4%) olduğu halda, kredit qoyuluşunda manatın məzənnəsinin sabitliyi

fonunda növbəti illərdə dollarla verilən kreditlərdə azalma müşahidə edilib.

Diaqram 4.7.

Qrafik 4.7.

Bank sektorunun məcmu aktivləri 2010-2018-ci illər ərzində 3,5 dəfə artdığı halda, xarici öhdəlikləri 26% azalaraq 1828,1 mln. manata düşmüşdür. Məcmu aktivlərin ümumi aktivlərdə payı 12,7%-dən 20,5-ə yüksəlmişdir. 2010-cu ildə məcmu aktivlər bank sektorunun xarici öhdəliklərinin 68,5%-i təşkil edirdisə, 2018-ci ildə bu nisbət 3,2 dəfə yüksək rəqəmlə ifadə olunurdu. Bu dövr ərzində bank sektorunun xarici öhdəlikləri azalmaqla yanaşı onun ölkə üzrə xarici borcdakı payı 2010-cu ildəki 64,0%-dən 12,0-ə düşmüşdür.

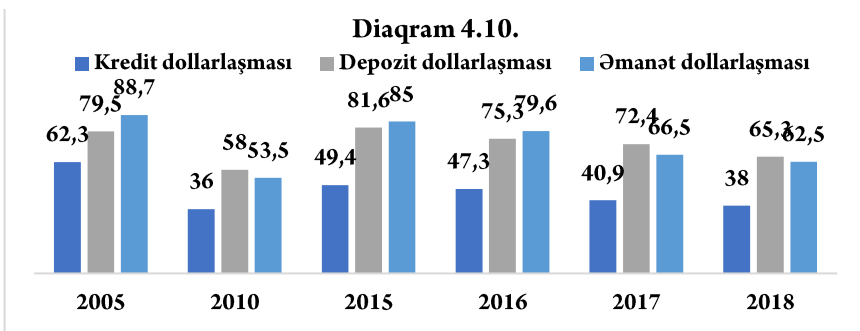
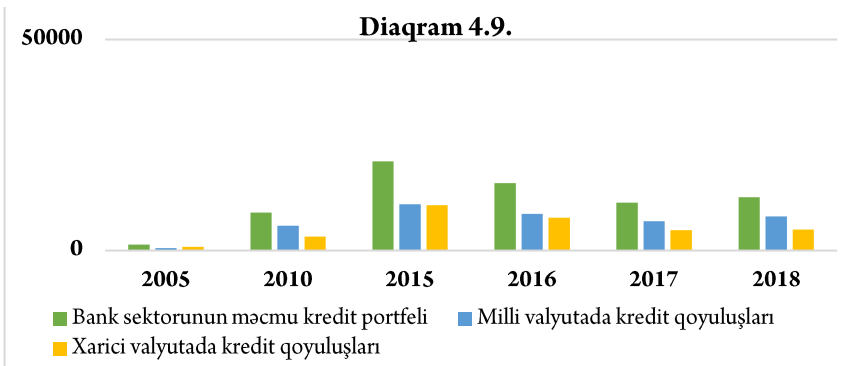
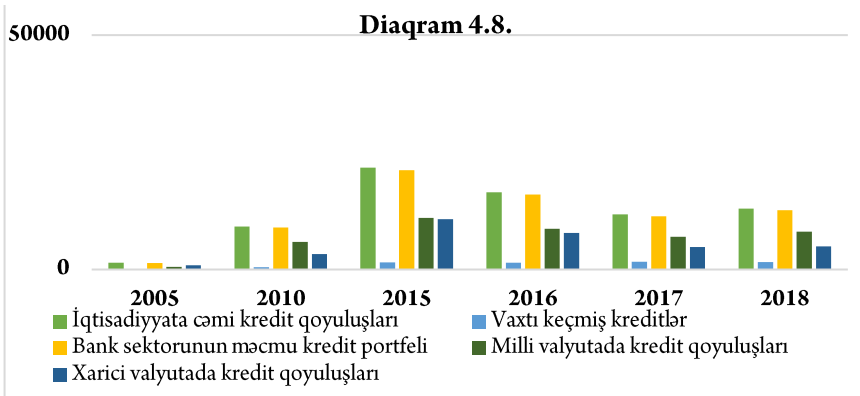
Cədvəl 4.6. Bank sektorunun kredit qoyuluşları

Göstəricilər	2005	2010	2015	2016	2017	2018
İqtisadiyyata cəmi kredit qoyuluşları (mln. AZN)	1441,0	9163,4	21730,4	16444,6	11757,8	13020,3
Vaxtı keçmiş kreditlər (mln.AZN)	68,2	492,9	1508,5	1472,6	1626,7	1585,0
Vaxtı keçmiş kreditlər (%)	4,7	5,4	6,9	9,0	13,8	12,2
Bank sektorunun məcmu kredit portfeli (mln. AZN)	1401,4	8971,8	21152,0	15971,2	11337,6	12628,3
Milli valyutada kredit qoyuluşları (mln. AZN)	542,9	5865,3	10994,5	8663,1	6953,6	8073,6
Xarici valyutada kredit qoyuluşları (mln. AZN)	898,1	3298,1	10735,9	7781,4	4804,2	4946,7
Xarici valyutada kredit qoyuluşları (mln.USD)	977,7	4133,5	6884,6	4394,5	2825,8	2909,8
Kredit dollarlaşması (% ifadəsində)	62,3	36,0	49,4	47,3	40,9	38,0

Mənbə: Mərkəzi Bankın rəsmi statistik məlumatları əsasında hazırlanmışdır

İqtisadiyyata cəmi kredit qoyuluşları 2005-ci illə müqayisədə 2018-ci ilə 9,0 dəfədən çox artaraq 13,0 milyarda çatmışdır. 2005-ci ildə kredit qoyuluşlarının cəmi 37,7%-i milli valyutada olduğu halda, 2010-cu ildə onun payı 64,5%-ə, 2015-ci ildə 50,6%-ə, 2018-ci ildə 62,0%-ə yüksəlmişdir. Müvafiq olaraq, kredit dollarlaşması 62,3%-dən 38%-ə düşmüşdür. Lakin vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi kredit qoyuluşlarında payı 4,7%-dən 12,2%-ə yüksələrək 2018-ci ildə 1,6 mlrd. manata çatmışdır.

Bütün bunlar əhali gəlirlərinin artımına və istehlak kreditlərinə minimum məbləğ həddinin qoyulması ilə faiz dərəcələrinin aşağı salınmasına ehtiyacın olduğunu söyləməyə imkan verir.

2005-2015-ci illərdə milli valyutada kredit qoyuluşları 20,2 dəfə, 2015-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 1,9 dəfəyə yaxın artmasına baxmayaraq, 2016-cı ildə milli valyutada kredit qoyuluşu 2331, 4 mln.

manat və ya 21,2% aşağı düşmüş, sonrakı ildə bu azalma davam etmiş (26,8%), ancaq 2018-ci ildə yenidən yüksələrək 8073,6 mln manata çatmışdır. Lakin bu həd də 2015-ci il göstəricisindən 26,6% aşağıdır. Bu hal, həm uzun həm də qısa müddətli kredit qoyuluşlarında nəzərə çarpır. Həmin müddət ərzində qısa müddətli kredit qoyuluşları 14,9% uzunmüddətli kredit qoyuluşu isə 28,8% azalmışdır.²¹²

2005-2015-ci illərdə xarici valyutada kredit qoyuluşları 12,0 dəfəyə yaxın, 2015-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 3,3 dəfəyə yaxın artmasına baxmayaraq, 2016-cı ildə xarici valyutada kredit qoyuluşu 2954, 4 mln. manat və ya 27,5% aşağı düşmüş, 2017 və 2018-ci ildə bu azalma davam etmiş 2018-ci ildə bir yüksələrək 4946,7 mln manata çatmışdır. Lakin bu həd də 2015-ci il göstəricisindən 53,9% aşağıdır. Bu hal, həm uzun həm də qısa müddətli kredit qoyuluşlarında nəzərə çarpır. Həmin müddət ərzində qısa müddətli kredit qoyuluşları 36,4% uzunmüddətli kredit qoyuluşu isə 47,8% azalmışdır.²¹³

Milli valyutada kredit qoyuluşları 2005-ci ildə ümumi kredit qoyuluşlarının 37,7%-i, 2015-ci ildə 50,6%-i, 2018-ci ildə isə 62,0%-i təşkil etmişdir. Milli valyutada kredit qoyuluşları üzrə vaxtı keçmiş borclar: 2005-ci ildə kredit qoyuluşlarının 3,8%-i, 2015-ci ildə 7,6%-i, 2018-ci ildə 9,6%-i; xarici valyutada kredit qoyuluşları üzrə isə - 2005-ci ildə 5,3%-i, 2015-ci ildə 6,2%-i, 2018-ci ildə 16,4%-i təşkil etmişdir. İstər milli valyutada, istərsə də xarici valyutada ən yüksək kredit qoyuluşu (10994,5 və 10735,9 mln. manat) 2015-ci ildə olmuşdur. 2014-2018-ci illərdə kreditlər üzrə vaxtı keçmiş borclar artaraq, 2395, 9 mln. manat olmuşdur ki, bu da həmin ildəki ümumi kredit qoyuluşlarını 18,4%-i təşkil edir.²¹⁴

²¹² <https://uploads.cbar.az/assets/fda7f4b02b46b495ceb27290e.pdf>

²¹³ <https://uploads.cbar.az/assets/fda7f4b02b46b495ceb27290e.pdf>

²¹⁴ <https://uploads.cbar.az/assets/fda7f4b02b46b495ceb27290e.pdf>

Beləliklə, Azərbaycanda pul-kredit sistemində həyata keçirilən siyasət, müəyyən nailiyyətlərə baxmayaraq, dünya maliyyə sisteminin çökməsi fonunda makroiqtisadi sabitliyin və iqtisadi artım mənbələrinin likvidliyinin təmin olunması üçün bu sahədə nəzarət və tənzimlənmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, bank sisteminin yüksək maliyyə dayanıqlılığının təmin olunmasına ehtiyac vardır. Burada hər şeydən əvvəl, adekvat kapitallaşma səviyyəsi, maliyyə ehtiyatlarının optimal göstəriciləri və likvidliyinin əldə olunması tələb olunur.

Banklar üçün minimum kapital tələbinin beş dəfə artırılaraq 50 milyon manata çatdırılması müəyyən maliyyə yastığı formalaşdırsa da, baş vermiş daxili və xarici şokların neytrallaşdırılması üçün yetərli olmamışdır. 2014-cü ildə sektor üzrə xalis mənfəət 381 milyon manat olduğu halda, banklar 2018-ci ili 351 milyon manat məbləğində zərərlə başa vurmuşdur. Bank sektorunda məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı 18,9 faizdən 14,7 faizədək azalmışdır.²¹⁵

Son illərdə, bank kreditləri üzrə faizlər müəyyən dərəcədə aşağı salınsa da, bu həddlər yenə də yüksəkdir. Kreditlər üzrə faizləri formalaşdıran əsas faktorlara - Mərkəzi Bankın uçot faiz dərəcəsi, inflyasiya, depozitlər üzrə cəlbətmə faizi, banklarda likvidlilik səviyyəsi və kreditlər üzrə faiz marjası aiddir.²¹⁶

2007-2018-ci illər ərzində banklarda manatla depozitlər 5,3 dəfə, o cümlədən tələb edilənədək depozitlər 5,1 dəfə, müddətli depozitlər isə 2,8 dəfə artmışdır. 2007-ci ildə manatla müddətli depozitlər ümumi depozitlərin 27,8%-i; 2015-ci ildə-8,8%-i, 2018-ci ildə isə 12,1%-i təşkil etmişdir ki, bu da müştərilərin banklara olan inamının tam bərpa olunmamasının göstəricisidir.

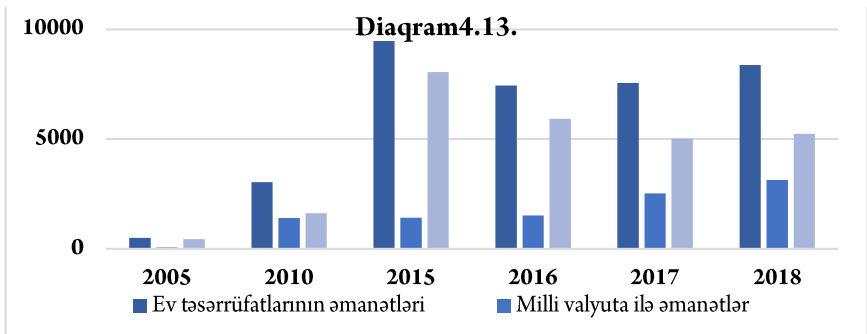
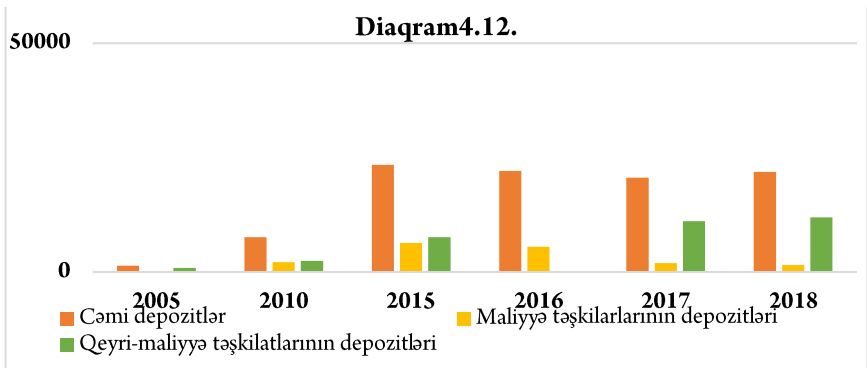
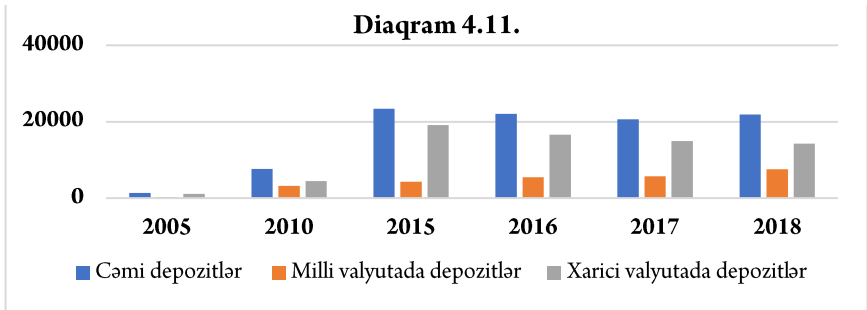
²¹⁵ Bank sektorunun icmal balansı <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>;

²¹⁶ Bəşirov R. A. - Bank İş, Bakı 2016., s.35-49

Cədvəl 4.7. Bank sektorunun depozitləri və əmanətləri

Göstəricilər	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Cəmi depozitlər (mln. AZN)	1368,7	7625,8	23431,4	22091,0	20599,1	21870,4
Milli valyutada depozitlər (mln. AZN)	280,2	3205,3	4301,7	5459	5685,6	7581,7
Xarici valyutada depozitlər (mln. AZN)	1088,5	4420,5	19129,7	16632	14913,5	14288,7
Xarici valyutada depozitlər (mln.USD)	1185,0	5540,2	12267,3	9392,9	8772,1	8405,1
Depozit dollarlaşması (%)	79,5	58,0	81,6	75,3	72,4	65,3
Ev təsərrüfatlarının əmanətləri (mln. AZN)	494,5	3029,8	9473,9	7448,7	7561,2	8375,4
Milli valyuta ilə əmanətlər (mln. AZN)	55,8	1410,0	1420,2	1517,2	2532,9	3142,3
Xarici valyuta ilə əmanətlər (mln.AZN)	438,7	1619,8	8053,7	5931,5	5028,3	5233,1
Xarici valyuta ilə əmanətlər (mln.USD)	477,6	2030,1	5164,6	3349,8	2957,6	3078,3
Əmanət dollarlaşması (%)	88,7	53,5	85,0	79,6	66,5	62,5
Maliyyə təşkilatlarının depozitləri (mln. AZN)	m/y	2177	6358,8	5528	1935,0	1547,7
Qeyri-maliyyə təşkilatlarının depozitləri (mln. AZN)	874,2	2419	7630,4		11102,9	11947,4
Bank sektorunun xarici öhdəlikləri (mln.AZN)	158,2	2470,4	8204,5	9114,3	2308,3	1828,1

Mənbə: Mərkəzi Bankın rəsmi statistik məlumatları əsasında hazırlanmışdır

2007-ci ildə banklarda olan depozitlərin 46,1%-i, 2015-ci ildə 18,4%-i, 2018-ci ildə 34,7%-i manatla qoyulan depozitlər idi. 2007-2018-ci illər ərzində SDV ilə qoyulan depozitlər 6,4 dəfə artdığı halda, manatla

depozitlər cəmi 4,0 dəfə artmışdır²¹⁷ və bu da xarici valyutaya güvənin hələ də üstün olduğunu göstərir.

Bununla əlaqədar manatın dövretmə sürəti də müvafiq olaraq ən yüksək – 18,46 və 15,72 dəfə olmuşdu. 2006-2007-ci illərdə M_2 (268,3 və 205,9%) və M_3 (186,4 və 171,4%) pul bazasından daha yüksək tempə artdığından (müvafiq olaraq-2,1 və 1,2 dəfə), 2007-ci ildə və 2008-ci illərdə inflyasiyanın da yüksəlməsinə (müvafiq olaraq- 116,7% və 120,8%) səbəb olmuşdu. Lakin sonrakı illərdə (2009-2013) pul bazası, M_0 , M_1 , M_2 və M_3 az fərqləndiyindən, inflyasiyada səngimmiş və təkrəqəmli səviyyəni keçməmişdi.

Pul islahatından keçən 8 il ərzində pul bazası və pul kütləsi (M_3) hər il artmaqla müvafiq olaraq 7,5 və 10,4 dəfə olmuşdur. Pul bazasının və pul kütləsinin ÜDM-in illik artım tempini qabaqlamasına və ÜDM-in bəzi illərdə (2008-2013) azalması fonunda baş verməsinə baxmayaraq, Mərkəzi Bankın apardığı sərt pul-kredit siyasətini yumşaltması nəticəsində büdcə kəsiri 1% həddini keçməmiş (hətta 2006 və 2011-ci ildən başqa digər illərdə profisit olmuş), inflyasiya isə 2007-2008-ci illər istisna olmaqla, təkrəqəmli (10%-dən aşağı) göstərici ilə ifadə olunmuşdur. Həm də bütün bunlar manatın dünyanın aparıcı valyutalarına qarşı nisbi bahalaşması fonunda baş vermişdir. Ötən dövrün təhlilləri ev təsərrüfatlarının öz yığımlarını bank sektoruna etibar etməkdə davam etdiyini və fiziki şəxslərin banklara olan etimadının artdığını göstərir.

Bankların başlıca resurs mənbələrindən olan əhalinin (fiziki şəxslərin) bank əmanətləri 2009-2018-ci illər ərzində 3,6 dəfə artaraq 8375,4 mln. manata çatmışdır. Manatın devalvasiyası nəticəsində və xarici iqtisadi şokların təsiri ilə əhalinin banklardakı əmanətlərinin

²¹⁷ <https://uploads.cbar.az/assets/fda7f4b02b46b495ceb27290e.pdf>

azalması tendensiyası 2017-ci ilin ortalarından etibarən dayanmış və əmanətlərin məbləği pozitiv dinamika ilə yenidən artmaqdadır. Fiziki şəxslərin bank əmanətləri 2015-ci ildə ən yüksək – 9473,9 mln. manat olmuşdu. Lakin 2016-cı ildə əmanətlərin həcmi 21,9% azalmış, son 2 ildə bir qədər artsa da, 2015-ci il səviyyəsinə çatmamışdır.

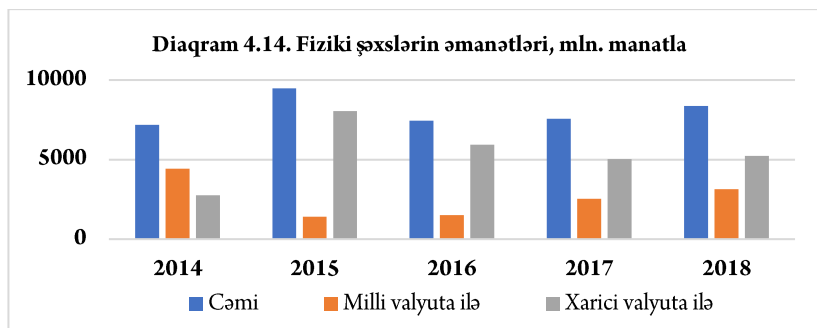
Cədvəl 4.8. Fiziki şəxslərin banklardakı əmanətləri (mln. manatla)

İl	Cəmi	ondan	
		Milli valyuta ilə	Xarici valyuta ilə
2009	2334,9	965,6	1369,3
2010	3029,8	1409,9	1619,8
2011	4119,8	2281,7	1838,2
2012	5113,4	2963,9	2149,6
2013	6395,8	3888,3	2507,5
2014	7188,4	4422,4	2766,0
2015	9473,9	1420,2	8053,7
2016	7448,7	1517,2	5931,4
2017	7561,2	2532,9	5028,3
2018	8375,4	3142,2	5233,2

*Beynəlxalq Valyuta Fondunun "Pul və Maliyyə Statistika" metodologiyasına əsasən hesablanır.

*Fərdi sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin əmanətləri daxil olmaqla

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Statistik bülleten 01/2019, s.35

Milli valyutada depozitlər 2009-2018-ci illərdə 3,3 dəfə artaraq 3142,2 mln. manat təşkil etmiş, ən yüksək göstərici 2014-cü ildə – 4422,4 mln. manat olmuşdu. 2015-cı ildə əmanətlərin həcmi 13,7% azalmış, sonrakı illərdə artsa da, 2014-cü il səviyyəsindən 28,9% aşağıdır. Manat depozitlərinin artması son aylar milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyi və manat əmanətlərinin illik gəlirliyinin yüksək olması ilə bağlıdır. Manat depozitlərinin illik faiz dərəcəsinin azalması tendensiyası bu valyutada olan depozitlərin cəlbediciliyini azaltmayıb.

Xarici valyutada depozitlər 2009-2018-ci illərdə 3,8 dəfə artaraq 5233,2 mln. manat təşkil etmiş, ən yüksək göstərici 2015-ci ildə – 8053,7 mln. manat olmuşdu. Sonrakı illərdə əmanətlərin həcmi azalmış, 2015-ci ildə bu azalma 26,4%, 2018-ci ildə isə 35,0% təşkil etmişdir.

2009-2018-ci illərdə xarici valyutada depozitlərin payı 58,6%-dən 62,5%-ə yüksəlmişdir. Məhz 2015-ci ildəki xarici valyutada depozitlərin ən yüksək olduğu ildə onun payı da, yəni depozit dollarlaşması da ən yüksək - 85%-lə ifadə olunmuşdur.

Depozit qoyuluşunun tələbolunanadək növünün artımı depozit sahiblərinin bank sektorunun dayanıqlığına əmin olmalarının göstəricisidir. 2009-2018-ci illər ərzində tələbolunanadək depozitlər 4,9 dəfə artaraq 5,1 mlrd. manata çatıb. Həm də cəmi depozitlərdə tələbolunanadək depozitlərin payı 48,1%-dən 65,1%-ə yüksəlib.²¹⁸

19 yanvar 2016-cı il tarixində qəbul edilmiş “Əmanətlərin tam sığortalanması haqqında” Qanunla əhali əmanətləri valyuta növündən asılı olmayaraq müəyyən edilmiş illik faiz dərəcəsi həddində (milli valyuta üzrə maksimum 15%, xarici valyuta üzrə maksimum 3%) 3 il müddətində tam sığortalanır. Qanunun 26.1-ci maddəsinə görə, Əmanətlərin Sığortalanması Fond tərəfindən sığortalanmış əmanət üzrə əmanətin 100

²¹⁸ <https://uploads.cbar.az/assets/fda7f4b02b46b495ceb27290e.pdf>

faizi həcmində, lakin 30 min manatdan çox olmamaq şərtlə kompensasiya ödənilir.

Hazırda əmanətlərin 84.4%-i Əmanətlərin Sığortalanması Fondu tərəfindən qorunur. Maliyyə sektorunda restrukturizasiya proseslərinin tamamlanmaması əmanətlərin sığortalanması sisteminin təkmilləşməsinə mənfi təsir edən amillərdən biri olmuşdur.

Əmanətlərin regional paylanması səviyyəsi göstərir ki, əmanətlər əsasən Bakı şəhərində təmərküzləşib. Ümumilikdə götürdükdə regionların əmanət qoyuluşunda payı aşağı olaraq qalıb. Regionlar üzrə əmanət qoyuluşunun aşağı olmasının səbəbi cəlb edilən vəsaitə aşağı faiz dərəcəsi təklif edilməsidir. Bakı şəhəri milli valyuta üzrə orta illik faiz dərəcəsi 7-8% civarında dəyişdiyi halda, regionlarda 2,5%-7% arasında dəyişir. Məsələn, Naxçıvan MR-də 2,6%-ə, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 4,1%-ə, Aran iqtisadi rayonunda 4,4%-ə bərabərdir.

2018-ci il ərzində xarici valyutada olan kreditlərin payı 40,9%-dən 38,6%-ə düşüb. Bu, 2014-cü ildən sonra ən aşağı həddir. Milli valyutanın sabitliyi və xarici valyuta üzrə depozitlərə banklar tərəfindən təklif edilən aşağı gəlirlilik fiziki və hüquqi şəxslərin xarici valyutada yatırımlara marağını azaldıb, bu da öz növbəsində depozitlərin dollarlaşması səviyyəsinə azaldıcı təsir göstərib. Ümumi depozit qoyuluşunda müşahidə edilən dollarlaşma səviyyəsinin azalması tendensiyası 2018-ci ildə də davam edib və həmin ilin sonuna 72,4%-dən 67,4%-ə düşüb. Əksdollarlaşmanın ən aşağı həddi əhali əmanətlərində qeydə alınıb. 2018-ci ildə əmanətlərin dollarlaşması səviyyəsi 66,5%-dən 62,6%-ə düşüb. Devalvasiyaya görə ən yüksək həddə dollarlaşan (89,1%) maliyyə təşkilatlarının depozitlərində xarici valyutanın payı azalaraq 77,1% təşkil edib. 2017-ci ildə qeyri-maliyyə təşkilatlarının depozitlərində yenidən dollarlaşmağa meyllənsə də 2018-ci ildən başlayaraq əksdollarlaşma ilə əvəz olunub.

Birinci devalvasiyadan sonra depozit və kredit portfelinin dollarlaşması milli valyutaya inamın azalmasını göstərdiyi halda, ikinci devalvasiyadan sonra maliyyə vəsaitlərinin bank sistemindən kənarlaşması sektorun sağlamlığına dair narahatlığı əks etdirir.

Manatın mübadilə məzənnəsində müşahidə olunan volatilliyin azalması əmanətlərin strukturu üzrə keyfiyyət göstəricilərinə də təsirini göstərmişdir. Belə ki, ölkə əhalisinin həm bank sisteminə, həm də milli valyutaya olan inamının göstəricisidir ki, son 4 ildə əmanətlərin tərkibində xarici valyutalara nisbətdə manatın xüsusi çəkisi 2015-ci ildəki 15,0%-dən 2018-ci ildə 27,5%-ə yüksəlmişdir.

4.5. Azərbaycan iqtisadiyyatının pulla təminatı və pul aqreqatlarının makroiqtisadi təhlili və qiymətləndirilməsi

Son illərdə, bank kreditləri Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına təkan üçün aktiv istifadə edilməkdədir. Milli və beynəlxalq təcrübə iqtisadiyyatın sektorlarının kredit resurslarının bazar prinsiplərindən yan keçərək, lazım olandan artıq və direktiv əsasda bölüşdürülməsinin sabitliyi pozan təsirinin özünü qısa müddətdə biruzə verdiyini təsdiq edir. Bir çox tədqiqatlar da əyani sübut edir ki, kredit resurslarının inzibati bölüşdürülməsi bəzən əzsəmərəli layihələrin kredit dəstəyində üstünlüyünə gətirib çıxarır və son nəticədə, kredit kapitalının məhsuldarlığının azalmasına səbəb olur və bunun nəticəsi olaraq iqtisadi artım da yavaşır.²¹⁹

²¹⁹ Кисель С.Л. Рынок банковского кредита в контексте посткризисного этапа экономического развития РБ. Материалы третьей международной научно-практической конференции по вопросам банковской экономики «Банковская система: устойчивость и перспективы развития», Беларусь, 17–18 мая 2012. С. 14–17.

Azərbaycanda geniş mənada manatla pul kütləsinə (M_2 aqreqatına) - M_1 aqreqatındakı pullar + kvazipullar – müddətli hesablarda əmanət depozitlər, həmçinin xarici valyutada depozitlərin cəmindən ibarət geniş mənada pul göstəricisi, kapital qoyuluşlarında və digər xüsusi hesablardakı hər növ vəsaitlər aiddir. “Geniş pul” göstəricisi milli valyutada M_2 pul kütləsindən xarici valyutada depozitlərin məbləği qədər fərqlənir.²²⁰

Xüsusi hesablardakı vəsaitlər tədavül vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməyələr də, istənilən vaxt nağd pula və ya çek hesablarına çevrilə bilər. Məhz bu çevrilməyə görə M_2 aqreqatının likvidliyi M_1 -dən azdır. Kommersiya banklarındakı əmanətlər istənilən vaxt geri götürülərək nağd pula çevrilir. M_2 aqreqatına M_1 , kommersiya banklarında əmanət depozitləri, həmçinin qısamüddətli dövlət qiymətli kağızları aid edilir. M_2 və M_3 aqreqatlarından istifadə olunması hər bir ölkədə milli pul sisteminin spesifikliyi və iqtisadiyyatın xarakterindən asılı olan monetizasiya prosesinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Azərbaycan praktikasında monetizasiya səviyyəsini təyin edərkən, M_2 aqreqatından istifadə olunur.

Pul siyasətinin iqtisadiyyata ötürücülüüyünün qiymətləndirilməsi əsnasında diqqət edilməli olan məqamlardan biri də pul kütləsinin strukturudur. Banklardan kənarında dövriyyədə olan nağd pul (M_0) və manatla tələb edilənədək depozitlərdən ibarət olan M_1 pul aqreqatı 2005-2018-ci illər ərzində 16,4 dəfə artmışdır. Pul bazasının əvvəlki illə müqayisədə artım tempinin ən aşağı səviyyəsi 2009, 2014 və 2015-ci illərdə olduğu kimi (müvafiq olaraq – 98,9, 100,6 və 63,7%), pul aqreqatlarının da ən aşağı artım templəri həmin illərdə olmuşdu. 2009-cu ildə ümumi pul kütləsini ifadə edən M_3 -də M_0 banklardan kənarında nağd

²²⁰ <https://uploads.cbar.az/assets/6be7d8f19361560759ad73574.pdf>

Cədvəl 4.9. 2005-2018-cı illərdə Azərbaycanda pul əqrəatlarının strukturu və dinamikası

	M ₀ pul əqrəatı, mln. manatla	M ₀ -in artımı, əvvəlki ilə görə %-lə	M ₁ pul əqrəatı, mln. manatla	M ₁ -in artımı, əvvəlki ilə görə %-lə	M ₂ pul əqrəatı, mln. manatla	M ₂ -nin artımı, əvvəlki ilə görə %-lə	M ₃ pul əqrəatı, mln. manatla	M ₃ -ün artımı, əvvəlki ilə görə %-lə	Pul multiplikatoru	
									M ₃ pul əqrəatının pul bazasına nisbəti	M ₂ pul əqrəatının manatla pul bazasına nisbəti
2005	547,4	202,7	747,8	237	796,7	244,5	1841,8	235,7	2,10	1,20
2006	1311,3	239,6	1853,6	247,9	2137,7	268,3	3440,5	186,8	1,68	1,33
2007	2713,5	206,9	3652,7	197,1	4401,6	205,9	5897,3	171,4	1,71	1,37
2008	4145,7	152,8	5145	140,9	6081	138,2	8494,2	144	1,71	1,27
2009	4174,8	100,7	5239,8	101,8	6169,2	101,5	8469,2	99,7	1,73	1,27
2010	5455,8	130,7	6718,9	128,2	8297,5	134,5	10525,7	124,3	1,61	1,30
2011	7158,2	131,2	8824,8	131,3	10997,2	132,5	13903,2	132,1	1,64	1,33
2012	9256,6	129,3	11107,9	125,9	13806,4	125,5	16775,3	120,7	1,57	1,31
2013	10458,7	113	12736,9	114,7	16434,8	119	19289,4	115	1,64	1,41
2014	10152,5	97,1	12830,4	100,7	17435,8	106,1	21566,4	111,8	1,82	1,51
2015	4775,9	47	6897,2	53,8	8678,3	49,8	21286,9	98,7	2,8	1,2
2016	6376,9	133,5	8960,3	129,9	11546,3	133,0	20889,6	98,1	2,26	1,47
2017	7490,3	117,5	10544,2	117,7	12466,4	108,0	22772,1	109,0	2,31	1,46
2018	7601,4	101,5	12274,6	116,4	14643,6	117,5	24060,4	105,7	2,33	1,53

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Statistik Bülleten 2019/12
<https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=>

100000

Diaqram 4.15. Pul aqreqatları, mln. manatla

0

2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018

- Pul aqreqatlarının strukturu və dinamikası mln. manatla M3 pul aqreqatı,
- Pul aqreqatlarının strukturu və dinamikası mln. manatla M2 pul aqreqatı,
- Pul aqreqatlarının strukturu və dinamikası mln. manatla M1 pul aqreqatı,
- Pul aqreqatlarının strukturu və dinamikası mln. manatla M0 pul aqreqatı,

Diaqram 4.16.

1000

500

0

2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018

- Pul aqreqatlarının strukturu və dinamikası əvvəlki ilə görə %-lə M3
- Pul aqreqatlarının strukturu və dinamikası əvvəlki ilə görə %-lə M2
- Pul aqreqatlarının strukturu və dinamikası əvvəlki ilə görə %-lə M1
- Pul aqreqatlarının strukturu və dinamikası əvvəlki ilə görə %-lə M0

Diaqram 4.17.**M₃ VƏ M₂ PUL AQREQATININ PUL BAZASINA NİSBƏTİ**

6

4

2

0

2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018

- M2 pul aqreqatının manatla pul bazasına nisbəti
- M3 pul aqreqatının pul bazasına nisbəti

pul vəsaitlərinin payı 49,3% təşkil etdiyi halda, 2015- ci ildə bu pay 22,4%-ə, 2018-ci ildə isə 31,6% təşkil etmişdi.

M_0 pul aqreqatı 2005-ci illə müqayisədə 13,9 dəfə, M_1 - 16,4 dəfə, M_2 - 18,4 dəfə, M_3 - 13,1 dəfə artmış; 2017-ci illə müqayisədə isə müvafiq olaraq: ancaq M_2 – 9,5% artmış; M_0 – 16%, M_1 - 1,3%, M_2 - 9,5%, M_3 - 4,3% azalmışdır.

Beləliklə, təhlillərin nəticəsi olaraq demək olar ki, 2005-2018-ci illər ərzində pul aqreqatlarının dinamikası ahəngdar olmamışdır. AMB tərəfindən ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülsə də, iqtisadiyyatın nağdlaşma səviyyəsi hələ də, yüksək olaraq qalır. Azərbaycan iqtisadiyyatında inflyasiya prosesləri pul siyasəti tənzimləyiciləri ilə bilavasitə bağlı olmadığından, 2005-2009-cu illərdə pul aqreqatlarının (M_0 , M_1 və M_2) artım sürəti yavaşmaqla getmiş, 2010-2012-ci illərdə bu artım bərpa olunsa da, 2013-cü ildə yenidən aşağı düşmüşdür. Geniş pul kütləsi 2015-ci ildən başlayaraq mütləq azalma nümayiş etdirir və 2018-ci il də daxil olmaqla, hələlik 2014-cü il səviyyəsindən xeyli aşağıdır. 2010-cu ildən sonra geniş mənada manatla pul kütləsinin artım dinamikasına daha əhəmiyyətli təsiri büdcə sistemi göstərmişdir və Neft fondundan büdcəyə böyük həcmli transferlər də məhz həmin illərdə olmuşdur.

Son illərdə pul siyasətinin mühüm göstəricilərindən olan və bank sisteminin pul yaratmaq qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin yaxşılaşması, o cümlədən, pul multiplikatorunun (manatla geniş pul kütləsinin manatla pul bazasına nisbəti) 2006-cı ildəki 1,68-dən 2018-ci ildə ən yüksək göstərici kimi 2,33-ə yüksəlməsi, həmçinin M_2 pul aqreqatının manatla pul bazasına nisbətinin 1.33-dən 1,53-ə yüksəlməsi ilə müşahidə olunur. Bunun da əsas səbəbi - monetar dərinliyin artımının pul təklifinin artımına adekvat tempdən geri qalması olmuşdur. Ölkədə

bank infrastrukturunun sürətlə inkişafı, xüsusən də mütərəqqi ödəniş sistemlərinin tətbiqi, iri və xırda ödənişlər üzrə banklararası elektron hesablaşmalar sisteminin genişlənməsi, plastik kart dövryyəsinin ekspansiyası, POS-terminalların quraşdırılması bank sisteminin pul yaratmaq qabiliyyətinin artmasına əlavə stimül yaratmaqdadır. Nəticədə, nağd pulun geniş pul kütləsindəki xüsusi çəkisi də ildən-ilə aşağı düşür.

Maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə AMB eyni zamanda bankların sağlamlaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün onların ardıcıl kapitallaşması, maliyyə və inzibati idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində məqsədli tədbirlər həyata keçirir. Nəticədə, iqtisadiyyatda artan pul kütləsi ev təsərrüfatları və korporativ sektorun yığımlarına çevrilir, bu yığımlar qeyri-neft sektorunda investisiyalara transformasiya olunur. Bank aktivləri artmaqla, onların keyfiyyəti də yüksəlir, bankların sağlamlığı daha da güclənir, onlar risklərinə adekvat səviyyədə kapitalla, müştərilərin tələblərini vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olurlar.

Cədvəl 4.10-dan göründüyü kimi 2008–2018-ci illər ərzində Azərbaycan banklarının xalis xarici aktivləri 3,8 dəfə; xalis daxili aktivlər 16,4 dəfə; iqtisadiyyata tələblər 18,4 dəfə; geniş pul kütləsi 13,1 dəfə; manatla geniş pul kütləsi 3,8 dəfə, xarici valyuta ilə geniş pul kütləsi 3,9 dəfə artmışdır. 2008-2013-cü illərdə geniş pul kütləsində manatla pul kütləsinin payı 85,2%-ə yüksəlsə də, 2014-cü ildə 80,8%-ə, sonrakı illərdə azalaraq 60,9%-ə düşmüşdür. Manatın dövretmə sürəti də 2008-ci ildəki 6,60-dan 2014-cü ildə 3,38-ə düşmüş, sonrakı illərdə hər il artaraq 2018-ci ildə 5,45-ə, milli valyuta ilə pul təklifi - pul bazası 18 dəfə artaraq, 640 milyon manatdan 11,5 milyard manata çatmışdır. Dövryyədə olan pul 21

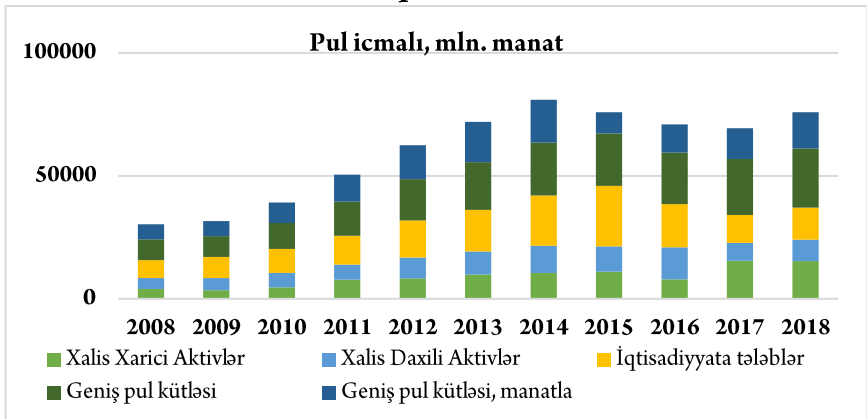
dəfə, bankların müxbir hesablarında izafi likvid vəsaitlərin həcmi isə 3,3 dəfə yüksəlmişdir.

Cədvəl 4.10. Pul icmalı (dövrün sonuna) mln. manat

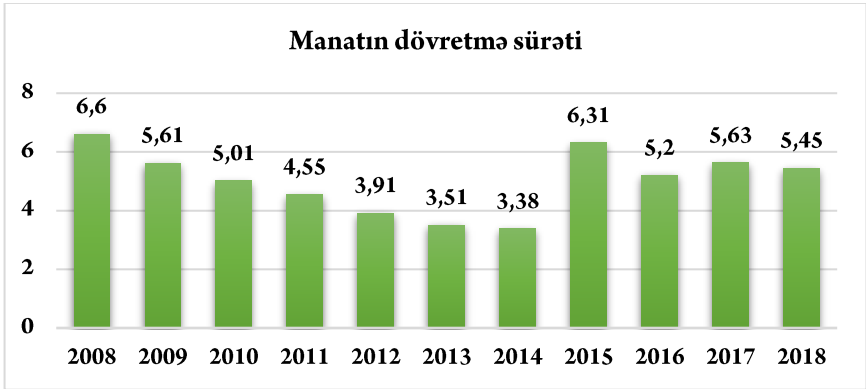
İllər	ÜDM	Xalis Xarici Aktivlər	Xalis Daxili Aktivlər	İqtisadiyyata tələblər	Geniş pul kütləsi	Geniş pul kütləsi, manatla	Geniş pul kütləsi, xarici valyuta ilə	Geniş pul kütləsində, manatla pul kütləsinin payı, %-lə	Manatın dövretmə sürəti
2008	40137,2	4036,1	4458,3	7224,9	8494,2	6081,0	2413,2	71,6	6,60
2009	35601,5	3529,3	4940,0	8556,4	8469,2	6169,2	2300	72,8	5,61
2010	42465,0	4638,3	5889,4	9785,7	10527,5	8297,5	2230	78,8	5,01
2011	52082,0	7849,9	6053,5	11714,2	13903,2	10997,2	2906	79,1	4,55
2012	54743,7	8283,1	8492,3	15126,3	16775,3	13806,4	2968,9	82,3	3,91
2013	58182,0	9902,8	9386,7	16930,0	19289,4	16434,8	2854,6	85,2	3,51
2014	59014,1	10491,8	11074,5	20402,3	21566,4	17435,8	4130,6	80,8	3,38
2015	54380,0	11055,6	10263,0	24627,2	21318,6	8613,1	12705,5	40,4	6,31
2016	60425,2	7956,1	12933,5	17661,8	20889,6	11546,3	9343,3	55,3	5,20
2017	70337,8	15422,4	7349,7	11363,2	22772,1	12466,4	10305,7	54,7	5,63
2018	80092,0	15313,5	8746,9	13057,8	24060,4	14643,6	9416,8	60,9	5,45

* Xalis xarici aktivlər və xalis daxili aktivlərdəki dəyişikliklər Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ASC-də aparılan sağlamlaşdırma tədbirləri ilə əlaqədardır
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Diaqram 4.18.

Diaqram 4.19.

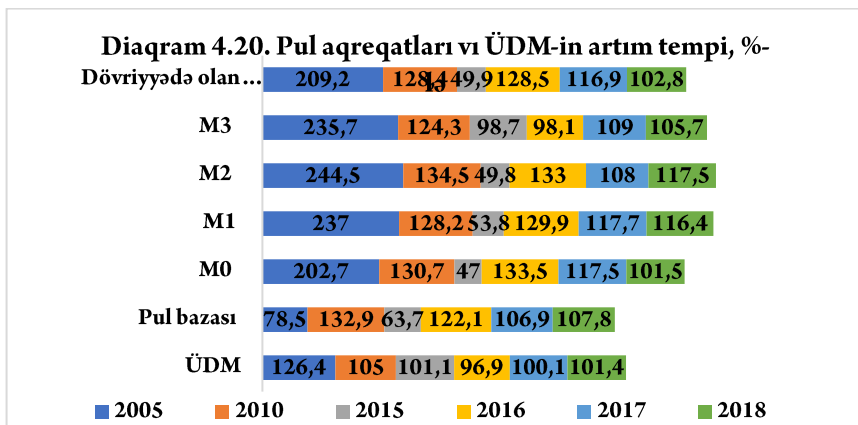

Cədvəl 4.11. 2007-2018-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında pul aqreqatları və ÜDM-in artım tempi, əvvəlki ilə görə %-lə

	ÜDM	Pul bazası	M ₀	M ₁	M ₂	M ₃	Dövriyyədə olan nağd pul
2007	151,3	168,3	206,9	197,1	205,9	171,4	200,9
2008	141,5	144,3	152,8	140,9	138,2	144	152
2009	88,7	98,9	100,7	101,8	101,5	99,7	102
2010	119,3	132,9	130,7	128,2	134,5	124,3	128,4
2011	122,6	130,2	131,2	131,3	132,5	132,1	132,2
2012	105,1	125,6	129,3	125,9	125,5	120,7	127,7
2013	106,3	110,6	113	114,7	119	115	112,8
2014	101,4	100,6	97,1	100,7	106,1	111,8	98,3
2015	92,1	63,7	47	53,8	49,8	98,7	49,9
2016	111,1	122,1	133,5	129,9	133	98,1	128,5
2017	116,4	106,9	117,5	117,7	108	109	116,9
2018	113,9	107,8	101,5	116,4	117,5	105,7	102,8

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017, Bakı 2017, Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2014, Bakı 2014, s. 40-41, 403; 2010, s. 42-45, 408; 2004, s. 395; Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik bülleten №7(125) 7/2010, s.16-17. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik bülleten №09 (211) 09/2012s.3, 11-19

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

Cədvəl 4.11-dən görüldüyü kimi 2007-2018-ci illər ərzində pul aqreqlarının artım tempi əksər illərdə ÜDM-in artım tempini qabaqlamışdır. Pul bazasının artım tempi - 2014, 2017 və 2018-ci illərdə; M_0 -ın artım tempi - 2014, 2015 və 2018-ci illərdə; M_1 -in artım tempi – 2008, 2014 və 2015-ci illərdə; M_2 -nin artım tempi – 2015 və 2017-ci illərdə; M_3 -ün artım tempi –2016, 2017 və 2018-ci illərdə; Dövriyyədə olan nağd pulun artım tempi – 2014, 2015 və 2018-ci illərdə ÜDM-in illik artım tempindən geri qalmışdır.

2007-2018-ci illər ərzində iqtisadiyyatın monetizasiyası (M_2 /ÜDM) 15,2%-dən 18,3%-ə yüksəlmişdir. İqtisadiyyata bank sektoru tərəfindən verilmiş kreditlərin həcmi 1,8 dəfə artaraq, 13, 02 milyard manat təşkil etmiş, ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 16,3 faizə çatmışdır.²²¹

Dünya neft qiymətlərinin kəskin bahalaşması ilə əlaqədar Azərbaycanda ÜDM-in əvvəlki ilə nisbətən artımı 2007-2008-ci illərdə müvafiq olaraq 151,3% və 141,5%-ə yüksəlmiş, lakin 2009-cu ildə istər

²²¹ <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=stat.gov.az>

ÜDM-in nominal həcmi, istərsə də, illik artım tempi kəskin surətdə -4,54 mlrd. manat və ya 17,4 faiz bəndi aşağı düşmüşdür. Azərbaycanda 2008-2018-ci illər ərzində ÜDM manatla 2,0 dəfə artsa da, ABŞ dolları ilə ifadədə 3,4% azalmışdır. Buna baxmayaraq, dollar ifadəsində ÜDM-in ən yüksək həcminə 2013 və 2014-cü ildə (74 və 75 mlrd. dollar) nail olunmuşdur.²²²

Monetar indikatorların artım tempi ilə nominal ÜDM-in artım tempinin müqayisəsi göstərir ki, bu templər kifayət qədər fərqlidir.

Çoxsaylı elmi araşdırmalar monetizasiya əmsalı ilə iqtisadi sistemin inkişaf səviyyəsi arasında möhkəm və sabit bağlantı olmasını təsdiq edir. Bu göstərici, iqtisadiyyatın pul və real sektorunun qarşılıqlı əlaqə və təsirini təsvir edir.²²³

Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiya səviyyəsi 2006-2007-ci illər istisna olmaqla, aşağı olduğundan, pul amillərinin üstün artmasını təbii saymaq olar. Həmçinin dövriyyədə olan nağd pulların 2005-2016-cı illər ərzində artım dinamikasının daima azalma ilə müşayiət olunmasına baxmayaraq, dövriyyədə olan nağd pulun M_3 aqreqatına nisbəti, əksinə, artım dinamikası ilə getmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanda pul bazasının böyük əksəriyyəti, təxminən 97-98%-i manatla aparılan əməliyyatlar hesabına formalaşır.

2005-ci ildən sonra pul kütləsinin strukturunda baş verən nəzərə çarpacaq dəyişikliklərdən biri dövriyyədə olan nağd pulun M_3 aqreqatında xüsusi çəkisinin hər il artaraq, 2005-ci ildəki 32,3%-dən 2013-cü ildə 58,3%-ə yüksəlməsidir. Bu, ölkənin kommersiya banklarının

²²² <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=accounts>

²²³ Андрианов В.Д. `Монетизация экономики: глобальные тенденции и российские реалии` // <https://viperson.ru/wind.php?ID=666261&soch=1>

Cədvəl 4.12. 2005-2018-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında pul kütləsi və pul aqreqlarının nisbi göstəriciləri və dövretmə sürəti

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
M ₂ manatla pul bazasına nisbəti, M ₂ /PMB	1,24	1,44	1,47	1,38	1,27	1,30	1,33	1,31	1,41	1,51	1,26	1,47	1,46	1,53
M ₃ pul bazasına nisbəti	2,1	1,68	1,71	1,71	1,73	1,61	1,64	1,57	1,64	1,82	2,8	2,26	2,31	2,33
M ₁ -in dövretmə sürəti (ÜDM/M ₁)	16,75	10,11	7,76	7,80	6,79	6,32	5,90	4,93	4,57	4,60	7,88	6,74	6,67	6,53
M ₂ -nin dövretmə sürəti (ÜDM/M ₂)	15,7	8,8	6,4	6,6	5,8	5,1	4,7	4,0	3,5	3,4	6,3	5,2	5,6	5,5
M ₃ -ün dövretmə sürəti (ÜDM/M ₃)	6,8	5,4	4,8	4,7	4,2	4,0	3,7	3,3	3,0	2,7	2,6	2,9	3,1	3,3
Dövriyyədə olan nağd pulun M ₃ -də xüsusi çəkisi, %-lə	32,3	42,1	49,4	52,1	53,3	55,0	55,1	58,3	57,2	50,3	25,4	33,3	30,6	34,8
Dövriyyədə olan nağd pulun pul bazasına nisbəti	37,7	70,9	84,6	89,2	92	88,8	90,2	91,7	93,6	91,4	71,6	75,4	95,3	87,6
Dövriyyədə olan nağd pulun manatla pul bazasına nisbəti	92,8	97,4	97,1	100,1	92,8	90,6	92,5	93,0	94,8	94,0	78,5	88,6	82,5	78,6
Manatın dövretmə sürəti	15,72	8,44	6,09	6,6	5,61	5,01	4,55	3,91	3,51	3,38	6,31	5,2	5,63	5,45

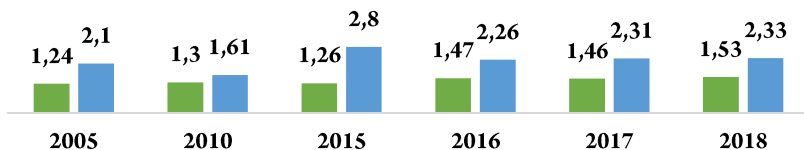
SDV depozitlərin geniş mənada pul kütləsində xüsusi çəkisi (M_3/M_2), %-lə	43,26	62,13	74,64	71,59	72,84	78,83	79,10	82,30	85,20	80,85	40,77	55,27	54,74	60,86
Monetizasiya səviyyəsi, $M_2/ÜDM$, %-lə	6,36	11,85	16,41	16,00	17,84	19,96	21,12	25,22	28,25	29,55	15,96	19,11	17,72	18,28
Monetizasiyanın artımı	-1,68	5,49	4,56	-0,41	1,84	2,12	1,16	4,1	3,03	1,3	-13,59	3,15	-1,39	0,56
Dollarlaşma səviyyəsi ($M_3 \cdot M_2/M_3$)	56,74	37,87	25,36	28,41	27,16	21,17	20,90	17,70	14,80	19,15	59,23	44,73	45,26	39,14

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017, Bakı 2017, Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2014, Bakı 2014, s, 40-41, 403; 2010, s, 42-45, 408; 2004, s. 395; Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik bülleten №7(125) 7/2010, s,16-17. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik bülleten №09 (211) 09/2012s.3, 11-19

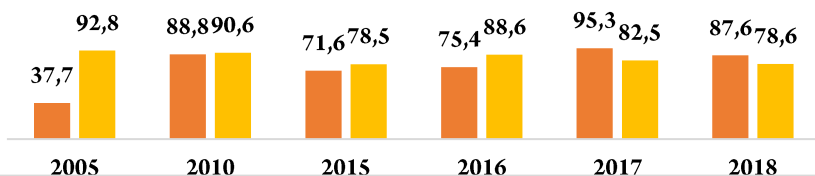
Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir

Diaqram 4.21

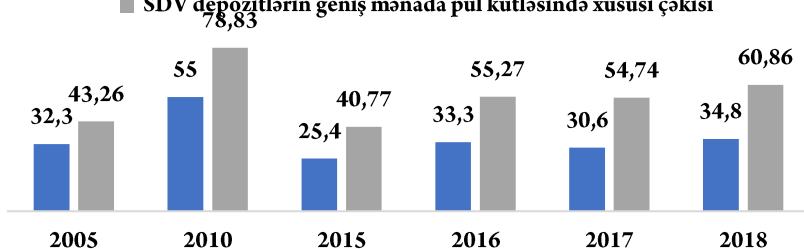
■ M2 manatla pul bazasına nisbəti, ■ M3 pul bazasına nisbəti

Diaqram 4.22.

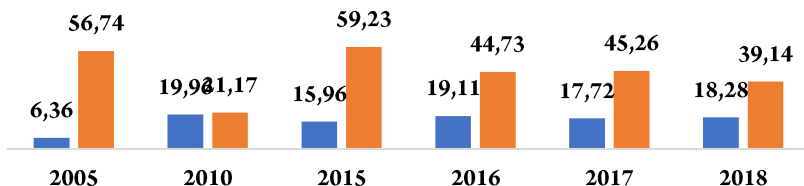
■ Dövriyyədə olan nağd pulun pul bazasına nisbəti
■ Dövriyyədə olan nağd pulun manatla pul bazasına nisbəti

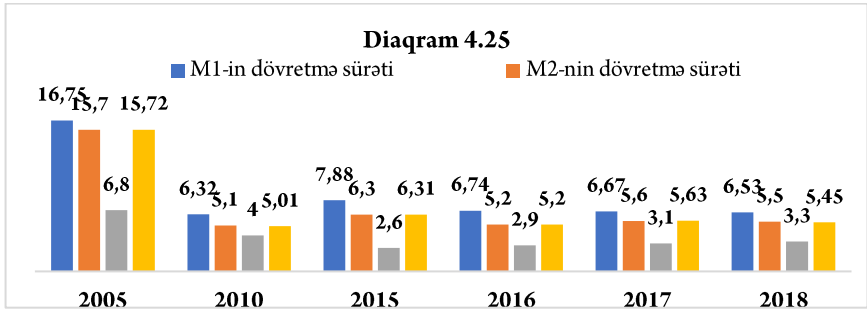
Diaqram 4.23.

■ Dövriyyədə olan nağd pulun M3-də xüsusi çəkisi
■ SDV depozitlərin geniş mənada pul kütləsində xüsusi çəkisi

Diaqram 4.24.

■ Monetizasiya səviyyəsi,
■ Dollarlaşma səviyyəsi

pul kütləsinin formalaşmasında və pul dövriyyəsinin idarə olunmasında rolunun ildən-ilə zəifləməsini göstərir. Nagd pulun pul kütləsində belə üstünlüyü xəlvəti iqtisadiyyatın və korrupsiyanın da əyani göstəricisi sayılır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiyasının son illərdə artmasına baxmayaraq, onun indiki səviyyəsi ən azı 2 dəfə aşağıdır. Əslində, inflyasiyanın son 10 ildə yüksəlməsini məhdudlaşdıran bir amil də - pul dövriyyəsinin sürətinin 2013-cü ilə 4,5 dəfəyə yaxın aşağı aşağı düşərək 3,51 enməsidir və bu, həm də iqtisadi agentlərin milli valyutaya inamının yüksəlməsini göstərməklə yanaşı monetizasiyanın aşağı səviyyəsinin yaratdığı manat qıtlığını da bir qədər kompensasiya etmiş olur, depozit və kreditlər üçün kommersiya banklarının müəyyən etdiyi faiz dərəcələrini bir qədər azaltmağa imkan verir.

Cədvəl 4.12-dən görüldüyü kimi 2005-2018-ci illərdə M_2 manatla pul bazasına nisbəti 1,24-dən ən yüksək 1,53-ə, M_3 -ün pul bazasına nisbəti 2,1-dən 2,33-ə qalxmışdır. M_1 -in dövretmə sürəti isə 16,75-dən 2006-cı ildə 10,11-ə, sonrakı illərdə enmə tərəddüdlərlə davam edərək 2018-ci ildə 6,53-ə; M_2 -nin dövretmə sürəti də eyni qaydada - 15,7-dən 5,5-ə; M_3 -ün dövretmə sürəti 6,8-dən 3,3-ə düşmüşdür.

Dövriyyədə olan nağd pulun M_3 -də xüsusi çəkisi 32,3%-dən 2012-ci ildə ən yüksək 58,3%-ə qalxmış, sonrakı illərdə hər il azalmaqla 2018-ci

ildə 34,8% təşkil etmişdir. Dövriyyədə olan nağd pulun pul bazasına nisbəti 37,7%-dən 2013-cü ildə 93,6%-ə yüksəlmiş, sonrakı illərdə yenidən azalsa da, 2017-ci ildə maksimum 95,3%-ə yüksəlmiş, 2018-ci ildə isə 87,6% olmuşdur. Dövriyyədə olan nağd pulun manatla pul bazasına nisbəti 92,8%-dən 2008-ci ildə 100,1%-ə yüksəlsə də, sonrakı illərdə azalaraq 2018-ci ildə 78,6%-ə enmişdir.

Manatın dövretmə sürəti də ardıcıl hər il azalmaqla, 2005-ci ildəki 15,72%-dən 5,45%-ə düşmüşdür. SDV depozitlərin geniş mənada pul kütləsində xüsusi çəkisi 43,26%-dən 2013-cü ildə 85,20%-ə yüksəlsə də, sonrakı illərdə azalaraq 2018-ci ildə 60,86%-ə enmişdir.

Bu gün ən çox mübahisə edilən – Mərkəzi Bankın ölkədə istehsal edilən məhsulun satılması və iqtisadiyyatda dövrənin təmin olunması üçün emissiya etdiyi pulun yetərliliyidir. Məlum olduğu kimi iqtisadiyyatın pul vəsaitləri ilə təmin olunmasını ümumi şəkildə monetizasiya əmsalı əks etdirir.

2005-2018-ci illərdə iqtisadiyyatın monetizasiyası əmsalının dinamikası göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının pulla təminatı 2005-ci illə müqayisədə 3,0 dəfəyə yaxın artmışdır. Monetizasiya səviyyəsi 2005-ci ildəki ən aşağı səviyyədən – 6,36%-dən 2014-cü ildə maksimum 29,55%-ə yüksəlmiş, sonrakı illərdə hər il azalaraq 2018-ci ildə 18,28%-ə düşmüşdür. Monetizasiyanın əvvəlki illə müqayisədə artım tempi 2006-cı ildə ən yüksək (5,49%), 2015-ci ildə isə ən aşağı (-13,59%) olmuşdur. Dollarlaşma səviyyəsi 2005-2014-cü illərdə 56,74%-dən 19,15%-ə düşsə də, 2015-ci ildə ən yüksək 59,23-ə qalxmış, lakin sonrakı illərdə azalmaqla 2018-ci ildə 39,14% təşkil etmişdir. Monetizasiya səviyyəsinin artım templərindəki fərqlər daha çox müxtəlif illərdə ölkədə neft qiymətlərindən asılı olan ÜDM-in artım templərindəki fərqlərlə bağlı olmuşdur.

2018-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının pulla təminatı ÜDM-in 18,27%-i təşkil etsə də, nüfuzlu dünya ekspertlərinin fikrincə, bu hədd, normal fəaliyyətdə olan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün nominal ÜDM-in 40-60%-i, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar üçün isə 80-100%-i həddində olmalıdır. Məsələn, bu göstərici ABŞ və Yaponiyada böhrandan əvvəl 120% və ya daha yuxarı göstərici ilə, Rusiyada isə 44%-lə xarakterizə olunurdu.²²⁴

Bütün deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında kreditin və pul emissiyasının genişlənməsi ölkəyə son illərdə axmaqda olan valyuta gəlirləri və ölkənin malik olduğu valyuta ehtiyatlar hesabına baş verir. Aparılan təhlillər də göstərir ki, istər kreditlərin, istərsə də, pul kütləsinin artım tempi də məhz valyuta ehtiyatlarının artım tempinə uyğun getmişdir. Lakin bunu ölkənin bank sisteminin və maliyyə bazarının inkişafına aid etmək mümkün deyildir. Halbuki, normal fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatında pul kütləsinin dəyişməsinə yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi və kreditlərə olan tələbat müəyyən edir.

Maliyyə bazarı iştirakçılarının potensialının artırılması Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Maliyyə sektorunun mütəxəssisləri və maliyyə xidmətləri istehlakçılarının zəruri bilik və bacarıqları məhduddur. Bilik və bacarıqların artırılması maliyyə sisteminin dinamik inkişafına, uzunmüddətli dayanıqlılığının təmin edilməsinə təkan verə bilər.

Azərbaycan reallığında inflyasiya daha çox əmtəə bazarında, ilk növbədə, enerji, nəqliyyat, tikinti sferasında, hətta, qida istehsalı və

²²⁴ Официальный сайт Банка России. URL: http://www.cbr.ru/statistics/credit_statistics/MS.asp (baxılıb: 28.01.2014); Официальный сайт ОЭСР. URL:<http://stats.oecd.org/Index.aspx>(baxılıb: 28.01.2014)

pərakəndə ticarətdə belə, real rəqabətin olmaması və inhisarcılığın hələ də yüksək səviyyədə qalması ilə bağlıdır.

Beləliklə, təhlillərin nəticəsi olaraq, qeyd etmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının monetar şərtləri hələlik kifayət qədər əlverişlidir. Pul bazası və inflyasiya səviyyəsi hədəf göstəricisindən aşağıdır. Fiskal stimulların, o cümlədən, sosial paketin qiymətlərə təsirini tənzimləmək üçün Mərkəzi Bank pul siyasəti alətlərindən istifadə edir. Son illərdə uçot dərəcəsi dəfələrlə endirilmiş və faiz dəhlizinin diapazonu daralmışdır. Rəqəmsal ödənişlər üzrə dövlət proqramı uğurla icra olunur və nağdsız dövriyyənin artmasının nəticəsində kölgə iqtisadiyyatının leqallaşması isiqamətində də irəliləyişlər müşahidə olunur. Pul bazasının artması ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafı və qeyri-neft ixracının genişlənməsi də inflyasiyanın cilovlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Artan pul kütləsinin arxasında indi yerli istehsal məhsulu dayanır. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-in həcmi üstələməsi həm manatın məzənnəsi, həm də inflyasiyanın cilovlanması üçün imkanlar yaradır. Bu gün Azərbaycanda pul bazasında hər manatın arxasında səkkiz manat strateji valyuta ehtiyatı dayanır. Bunu hiss edən bazar iştirakçılarının inflyasiya gözləntiləri çox aşağıdır. Azərbaycanda fiskal və monetar siyasətin uzlaşdırılmasını da uğurla saymaq olar.

Hazırda əsas çağırış bank sistemindəki izafi likvidliyin hesabına real sektorun kreditləşdirilməsini sürətləndirməkdir. Banklar depozit və not hərraclarında təklifdən üç dəfə çox tələblə çıxış edərək, vəsaitlərini 6-7%-lə yerləşdirdikləri halda, biznes kreditlərinin artırılmasına az maraqla göstərirlər. Bankların kredit faizlərini müəyyənləşdirən xərc maddələri – cəlb olunan vəsaitə çəkilən xərc, əməliyyat xərci, risklər - və üstəgəl mənfəət elə bir faiz dərəcəsi müəyyənləşdirir ki, bəzən kredit faizləri ilə real sektorun indiki gəlirlilik səviyyəsi arasında uyğunsuzluq yaranır.

Bu problemin həlli üçün - həm banklar xüsusilə risk antipatiyasını azaltmaqla, kredit faizlərinin əlçatırlığını təmin etməlidir, həm dövlət kredit zəmanət mexanizminin imkanlarından daha geniş istifadə etməlidir, həm də real sektor bankları inandıra biləcək biznes layihələri təqdim etməlidirlər.

4.6. MDB ölkələrində pul aqreqatlarının müqayisəli təhlili

Cədvəl 4.13-də MDB ölkələrində 2011-2018-ci illərdə pul aqreqatlarının müqayisəli təhlili verilmişdir. Göründüyü kimi banklardan kənarında dövriyyədə olan nağd pulun (M_0) manatla pul kütləsinə (M_2) nisbətində görə (M_0/M_2) Azərbaycanın göstəriciləri bütün illərdə ən yüksək olmuşdur. Bu fərq – 2018-ci ildə Ermənistanla müqayisədə 21,5 faiz bəndi, Qazaxıstanla 36,3, Rusiya ilə 32,1, Ukrayna ilə 23,4 faiz bəndi olmuşdur. 2011-2018-ci illər ərzində Ukrayna istisna olmaqla, digər MDB ölkələrində M_0/M_2 indikatoru azalma meyli nümayiş etdirmişdir. Ən böyük azalma Ermənistanda (-22,6 faiz bəndi), ən cüzi azalma (-1,5) Qazaxıstanda olmuşdur. Azərbaycanda bu indikator üzrə azalma (-13,2 faiz bəndi) Ermənistandan sonra 2-ci yerdədir.

Cədvəl 4.13. MDB ölkələrində pul kütləsi

	M_0 -in M_2 -ə nisbəti	M_2 -nin ÜDM-ə nisbəti	M_0 -in əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə	M_2 -nin əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə	İstehlak qiymətləri indeksi, əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə
Azərbaycan					
2011	65,1	21,1	131,2	132,5	105,6
2012	67,0	25,6	129,3	125,5	99,7
2013	63,6	28,5	113,0	119,0	103,5
2017	60,1	17,7	117,5	108,0	107,9
2018	51,9	18,3	101,5	117,5	101,5
Ermənistan					
2011	53,0	17,5	114,8	126,4	104,7

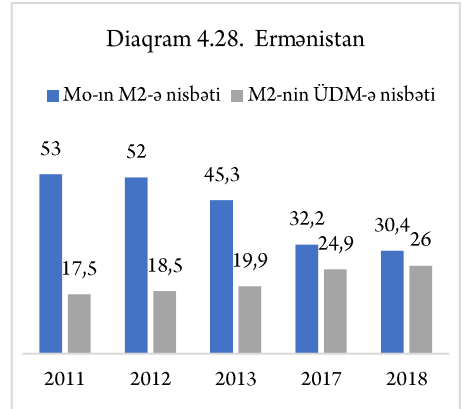
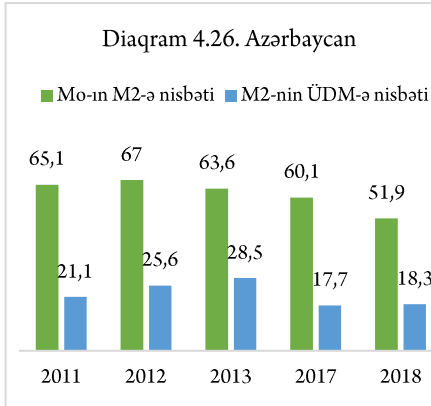
2012	52,0	18,5	109,9	111,9	103,2
2013	45,3	19,9	100,1	114,9	105,6
2017	32,2	24,9	113,9	128,9	102,6
2018	30,4	26,0	107,1	113,2	101,8
Qazaxıstan					
2011	17,1	28,9	118,9	121,3	107,4
2012	17,9	28,2	111,9	107,3	106,0
2013	17,4	25,9	99,0	101,6	104,8
2017	14,4	24,9	111,3	107,5	107,1
2018	15,6	23,4	116,1	107,1	105,3
Rusiya					
2011	24,3	44,0	117,3	122,3	106,1
2012	23,5	44,3	108,3	111,9	106,6
2013	22,2	47,0	108,6	114,6	106,5
2017	19,9	46,2	109,5	110,5	102,5
2018	19,8	45,4	110,6	111,0	104,3
Ukrayna					
2011	28,3	52,4	105,3	114,2	104,6
2012	26,4	54,6	105,5	113,1	99,8
2013	26,2	62,8	117,0	117,5	100,5
2017	27,5	40,5	105,8	109,6	113,7
2018	28,5	35,8	109,4	105,4	109,8

Mənbə: Аналитические материалы (МАТЕРИАЛЫ СТАТКОМИТЕТА СНГ) Международного научного и общественно-политического журнала ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА № 7–8, 2014 s.182-197; Межгосударственный Статистический Комитет Содружеств Независимых Государств
<http://www.cisstat.info/0base/frame-rus.htm>

Manatla pul kütləsinin (M_2) ÜDM-ə nisbətində görə ($M_2/\text{ÜDM}$) 2017 və 2018-ci il istisna olmaqla, ən yüksək göstəriciyə (62,8%-2013) Ukrayna, 2017- və 2018-ci ildə (müvafiq olaraq 46,2 və 45,4%) malik olmuşdur. Azərbaycanın göstəriciləri 2011-2013-cü illərdə Ermənistandan üstün olsa da, 2017 və 2018-ci ildə müvafiq olaraq 7,2 və 7,7 faiz bəndi aşağı olmuşdur. Bu fərq – 2018-ci ildə Qazaxıstanla müqayisədə -2,6, Rusiya ilə -27,1, Ukrayna ilə -17,5 faiz bəndi təşkil edir. 2011-2018-ci illər ərzində Rusiya və Ermənistan istisna olmaqla, Azərbaycan, Qazaxıstan və Ukrayna $M_2/\text{ÜDM}$ indikatoru üzrə azalma meyli nümayiş etdirmişdir. Ən böyük azalma Ukraynada (-16,6 faiz

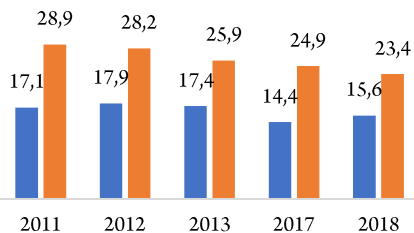
bəndi), Qazaxıstanda (-5,5), ən cüzi azalma Azərbaycanda (-2,8 faiz bəndi) olmuşdur.

Banklardan kənar da dövriyyədə olan nağd pulun (M_0) əvvəlki ilə görə artım sürəti Azərbaycanın göstəriciləri 2018-ci il istisna olmaqla bütün illərdə ən yüksək olmuşdur. 2011-ci ildə bu göstəricinin artım sürətinə görə Azərbaycan Ermənistanı 16,4 faiz bəndi, Qazaxıstanı 12,3, Rusiyanı 13,9, Ukraynanı 25,9 faiz bəndi üstələmişdi. 2017-ci ildə bu fərq xeyli aşağı düşsə də, Ermənistanla 3,6 faiz bəndi, Qazaxıstanla 6,2, Rusiya ilə 8,0, Ukrayna ilə 11,7 faiz bəndi təşkil edirdi. 2011-2018-ci illər ərzində Ukrayna istisna olmaqla, digər MDB ölkələrində nağd pulun (M_0) əvvəlki ilə görə artım sürəti azalma meyli nümayiş etdirmişdir. Ən böyük azalma Azərbaycanda (-29,7 faiz bəndi), Ermənistanda (-7,7), Rusiyada (-6,7), ən cüzi azalma (-2,8 faiz bəndi) Qazaxıstanda olmuşdur. Ukraynada bu göstərici 2017-ci il istisna olmaqla bütün illər üzrə artımla baş vermişdir və 2013-cü ildə ən yüksək artım tempi (117%) nümayiş etdirmişdir.

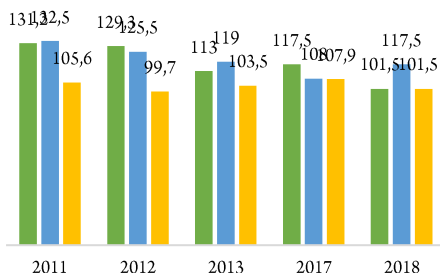
Diaqram 4.27. Qazaxıstan

■ M0-in M2-ə nisbəti ■ M2-nin ÜDM-ə nisbəti

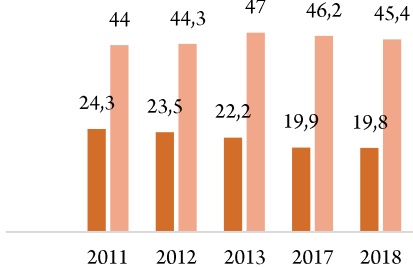
Diaqram 4.32. Azərbaycan

■ M0-in əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə
■ M2-nin əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə
■ İstehlak qiymətləri indeksi, əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə

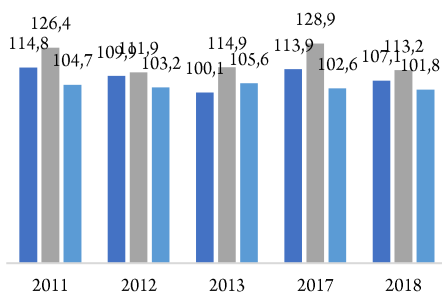
Diaqram 4.29. Rusiya

■ M0-in M2-ə nisbəti ■ M2-nin ÜDM-ə nisbəti

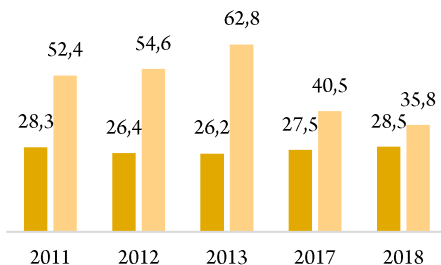
Diaqram 4.34. Ermənistan

■ M0-in əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə
■ M2-nin əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə
■ İstehlak qiymətləri indeksi, əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə

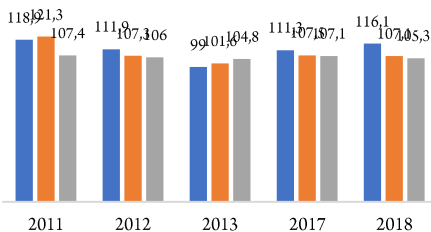
Diaqram 4.30. Ukrayna

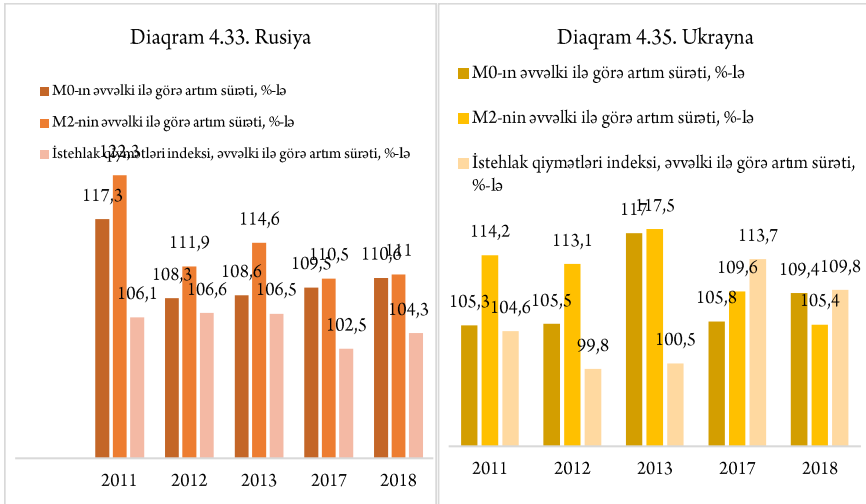
■ M0-in M2-ə nisbəti ■ M2-nin ÜDM-ə nisbəti

Diaqram 4.31. Qazaxıstan

■ M0-in əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə
■ M2-nin əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə
■ İstehlak qiymətləri indeksi, əvvəlki ilə görə artım sürəti, %-lə

Manatla pul kütləsinin (M_2) əvvəlki ilə görə artım sürəti Azərbaycanın göstəriciləri 2017-ci il istisna olmaqla bütün illərdə ən yüksək olmuşdur. 2017-ci ildə bu göstərici üzrə ən yüksək göstərici Ermənistanla (128,9%), Rusiyaya (110,5%) və Ukraynaya (109,6%) məxsus olmuşdur. 2011-ci ildə bu göstəricinin artım sürətinə görə Azərbaycan Ermənistanı 6,1 faiz bəndi, Qazaxıstanı 11,2, Rusiyanı 10,2, Ukraynanı 18,3 faiz bəndi üstələmişdi. 2018-ci ildə bu fərq bir qədər aşağı düşsə də, Ermənistanla 4,3 faiz bəndi, Qazaxıstanla 10,4, Rusiya ilə 6,5, Ukrayna ilə 12,1 faiz bəndi təşkil edirdi. 2011-2018-ci illər ərzində Ermənistan 2017-ci il (128,9%) və Ukrayna 2013-cü il (117,5%) istisna olmaqla, digər MDB ölkələrində manatla pul kütləsinin (M_2) əvvəlki ilə görə artım sürəti azalma meyli nümayiş etdirmişdir. Ən böyük azalma Azərbaycanda (-15,0 faiz bəndi), Qazaxıstanda (-14,2), Ermənistanda (-13,2), Rusiyada (-11,3), nisbətən cüzi azalma Ukraynada (-8,8 faiz bəndi) olmuşdur.

MDB ölkələrində monetar şərtlərin xeyli fərqlənməsinə baxmayaraq, bu ölkələrin əksəriyyətində istehlak qiymətlərinin əvvəlki ilə görə artım sürəti (inflyasiya səviyyəsi) Ukraynadakı 2017-ci ildəki vəziyyəti (113,7%) nəzərə almasaq, demək olar ki, berrəqəmli məqbul səviyyədə olmuşdur.

Birlik ölkələrində nağd pulun dövriyyə sürətində də əhəmiyyətli fərqlər olması iə yanaşı, bu rəqəmlər həm də inkişaf etmiş ölkələrdəkindən daha yüksək sürəti ilə nəzərə çarpır. Bu göstərici 2018-cü il üçün Azərbaycanda 3,8, Ermənistanda 5,4, Belarusda 8,6, Qazaxıstanda 3,9, Qırğızıstanda 4,2, Moldova və Ukraynada 2,5, Rusiyada 2,3 dövrən təşkil edib. Halbuki bu dövrən: Avstriya, Almaniya, İtaliya və Fransada - 0.6; dövriyyəsi, İspaniyada - 0,5, Avstraliyada – 1,0, Amerika Birləşmiş Ştatlarında – 1,2 olub.

4.7. Azərbaycan iqtisadiyyatının pulla təminatı

Son illər iqtisadiyyatın pulla təminatı problemi elmi ictimaiyyət üçün həmişə böyük maraq doğurur və Azərbaycanda da mövzuya bir çox əsərlər həsr olunmuşdur. Azərbaycanın pul bazarında vəziyyət ABŞ-ın pul bazarındakı vəziyyətdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sistemi ancaq xarici tələb olan qədər ehtiyat valyuta emissiya edir, onun daxili qiymətlərin formalaşmasında heç bir iştirakı yoxdur.

Azərbaycanın pul tənzimləyiciləri inflyasiya ilə mübarizə üçün pul kütləsinin daima sterilizasiyasının qayğısına qalırsa, ABŞ-da emissiya edilən pulun sterilizasiyası avtomatik olaraq həyata keçirilir. Pul kütləsinin kəmiyyətə yüngülləşmə dövründə böyük məbləğlərdə emissiyalar nəinki ABŞ-da qiymətlərin artmasına səbəb olmadı, əksinə, ölkə iqtisadiyyatında deflyasiya ilə müşayiət olundu. Azərbaycandakı

vəziyyətin tamamilə fərqli olmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatın pulla təmin olunmasının inflyasiyasız artımı üsullarından vaz keçməyə heç bir əsas yoxdur.

Mərkəzi Bank bu problemi həll etmək üçün hər cür səlahiyyətlərə və alətlərə malikdir. Mərkəzi Bankın pul kütləsinin artmasına birbaşa təsiri pul bazasının formalaşmasını təmin etməklə həyata keçirilir. Bu zaman, bu aqreqlərin dinamikası deyil, bu aqreqlərin formalaşmasında daxili mənbələrin rolu və onların müddətləri üzrə strukturu həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Bir qayda olaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə monetizasiya səviyyəsi ÜDM-in 60% -ndən yuxarıdır. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrin təxminən dördüdə üçündə iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi ÜDM-in 80% -dən yuxarı rəqəmlə xarakterizə olunur. Əksinə, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrin təxminən 70%-ində (Azərbaycan da daxil olmaqla) “maliyyə dərinliyi” ÜDM-in 60%-dən aşağı, bütövlükdə ölkələrin 85%-ndə isə ÜDM-in ölkə 80% -dən aşağıdır.²²⁵

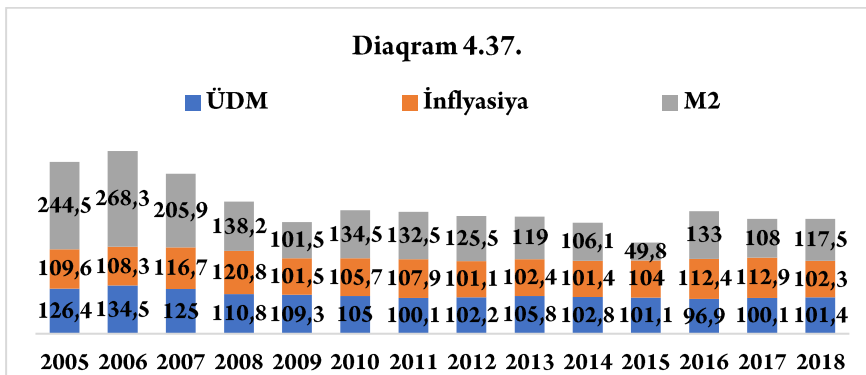
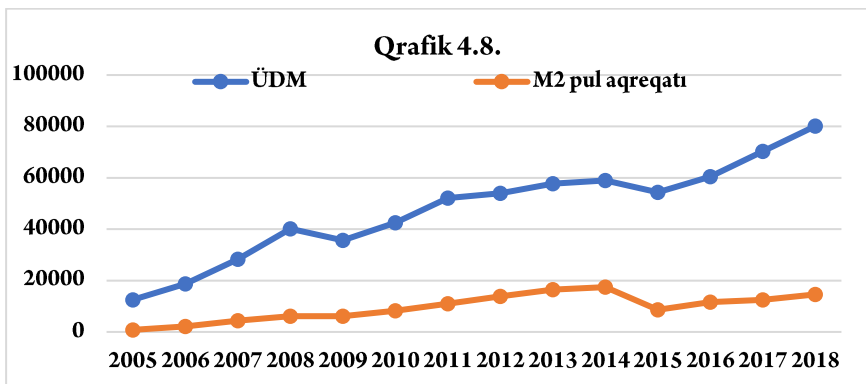
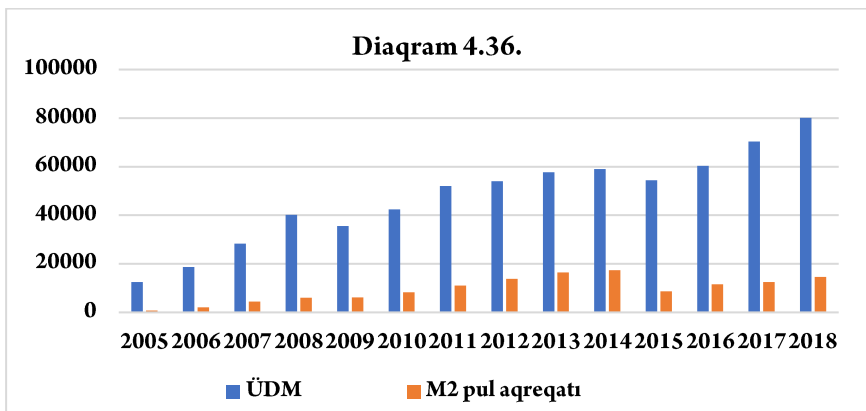
2005-2018-ci illərdə Azərbaycanın bank sektorunun kifayət qədər uğurlu inkişafına baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə iqtisadiyyatın pulla təminatı səviyyəsi çox aşağı rəqəmlərlə ifadə olunmaqdadır. Məsələn, bu göstərici Azərbaycanda 2011-2014-cü illərdə ən yüksək olduğu vaxtlarda belə 30%-i keçməmiş, 2015-ci ildə 16,0%, 2016-cı ildə 19,1%, 2017-ci ildə isə 17,7%, 2018-ci ildə isə -1,40% təşkil etmişdir.

Azərbaycanın bank sektorunun ölkə iqtisadiyyatında rolu hələ də arzu olunan səviyyədə deyil. Azərbaycanda bank aktivlərinin ÜDM-də

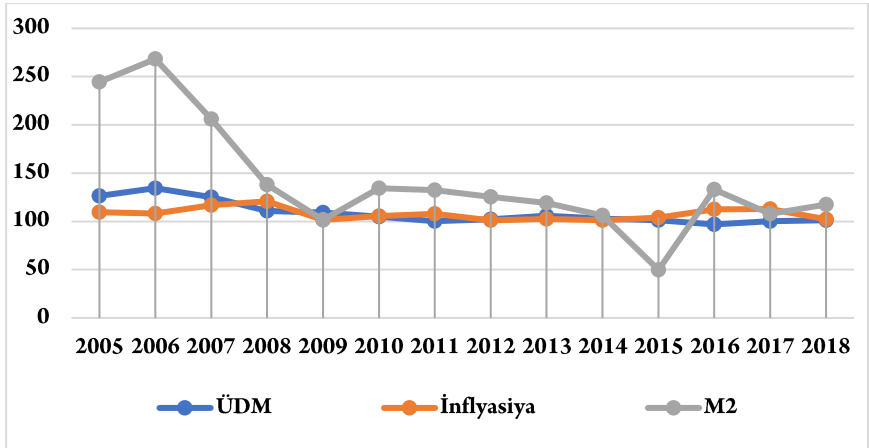
²²⁵ Бабенко А.В., Абрамовских Л.Н. Объем денежной массы и вопросы продовольственной безопасности. s.2
//<http://www.kgau.ru/new/all/konferenc/konferenc/2013/e18.pdf>

Cədvəl 4.14. Azərbaycan iqtisadiyyatının pulla təminatının dinamikası

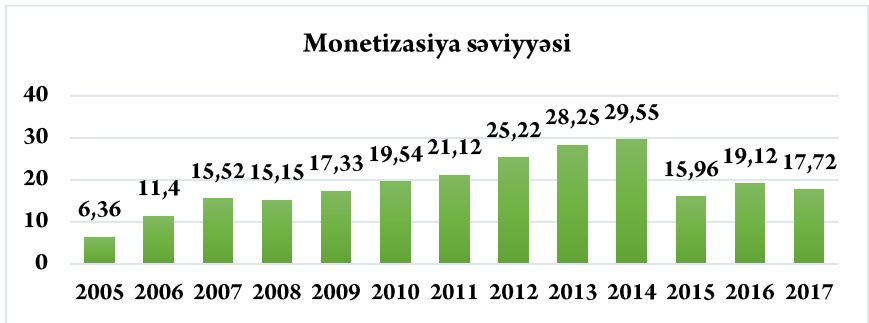
	UDM mln, manatla	UDM-in artımı, əvvəlki ilə görə %-lə	İnflyasiyanın səviyyəsi, əvvəlki ilə görə %-lə	M ₂ pul aqrəqatı	M ₂ -nin artımı, əvvəlki ilə görə %-lə	Monetiza siya səviyyəsi	Monetizasiya səviyyəsi nin artımı, əvvəlki ilə görə %-lə
2005	12522,5	126,4	109,6	796,7	244,5	6,36	-14,69
2006	18746,2	134,5	108,3	2135,5	268,3	11,4	5,04
2007	28360,5	125,0	116,7	4401,6	205,9	15,52	4,12
2008	40137,2	110,8	120,8	6081,24	138,2	15,15	-0,37
2009	35601,5	109,3	101,5	6169,41	101,5	17,33	2,18
2010	42465,0	105,0	105,7	8297,57	134,5	19,54	2,21
2011	52082,0	100,1	107,9	10997,43	132,5	21,12	1,58
2012	53995,0	102,2	101,1	13806,58	125,5	25,22	4,11
2013	57708,2	105,8	102,4	16434,8	119	28,25	3,03
2014	58977,8	102,8	101,4	17435,8	106,1	29,55	1,30
2015	54352,1	101,1	104,0	8678,3	49,8	15,96	-13,59
2016	60393,6	96,9	112,4	11546,3	133	19,12	3,16
2017	70337,8	100,1	112,9	12466,4	108,0	17,72	18,28
2018	80092,0	101,4	102,3	14643,6	117,5	-1,40	0,56

Qrafik 4.9.

Diaqram 4.38.

payı son illərdə bir qədər artsa da (64,2% - 2015), bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdən, məsələn, Şərqi Avropa ölkələrindən (65-80%) az, Qərbi Avropa ölkələrindən isə dəfələrlə (280-400%) aşağıdır. Digər göstəricilərdə də eyni mənzərə müşahidə olunur - bank kreditlərinin ÜDM-də payı 40,0%, əmanətlərin payı isə 13,0%-dir. Azərbaycanın bank sistemində yeganə dövlət bankı olan Beynəlxalq Bankın inhisarçılığı bir qədər zəifləsə də, bütün parametrlərinə görə üstünlüyünü yenə

saxlamaqdadır. Azərbaycanda bankların ümumi aktivlərinin 39,1%-i, kredit portfelinin 26,1%-i Beynəlxalq Bankın payına düşür.

Bank sferasında inhisarçılığın aradan qaldırılması üçün digər bankların aktivləri və kapitalının artırılması Mərkəzi Bankın əsas vəzifələrdən biri olmalı, kommersiona banklarına aşağı faiz dərəcələri ilə kredit vermək, məcburi ehtiyat normalarını azaltmaq və digər güzəştlər etməklə buna yardımçı olmalıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, bank sisteminin dayanıqlığının və ölkə iqtisadiyyatında rolunun artırılması, habelə əhalinin etibarının qazanılması üçün zəruri addımlar atılmalı, müasir iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verməyən kommersiona banklarının fəaliyyəti dayandırılmalıdır.

Dövlətin pul-kredit siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də bank sisteminin maliyyə dayanıqlığının və likvidliyin yüksəldilməsi, bu sektorda risqlərin azaldılması, bank sektorunun xarici rəqabətdən qorunması, bankların pulyaratma kimi keyfiyyət göstəricisinin daha da yaxşılaşdırılması olmalıdır.

Respublikanın bank sistemində kommersiona bankları ilə iqtisadiyyatın real sektoru arasında kreditlərdən səmərəli istifadə edilməsi sahəsində problemlər qalır. Hazırda Azərbaycanın kommersiona banklarının iqtisadiyyatın real sektoruna verdiyi kreditin ümumi bank aktivlərində xüsusi çəkisi cəmi 62,3% təşkil etsə də, bank kreditlərinin əsas hissəsini yenə də qısamüddətli kreditlər təşkil edir, həmçinin kreditlərin əksəriyyəti istehsal sahələrinə deyil, təxminən 3/1-i ticarət və xidmət sektoruna, daşınmaz əmlakın tikintisi və alınmasına, başqa sözlə, istehlak sferasına yönəldilir ki, bunun da iqtisadiyyatın ümumi inkişafında əhəmiyyətli rol ola bilməz. Sənaye və istehsal sektoruna qoyulan kreditlərin həcmi cəmi 9,0%, kənd təsərrüfatına 2,3% təşkil edir.

Bunun əsas səbəbi odur ki, kommersiya banklarının uzunmüddətli kredit verməsi yenə də kifayət qədər risklidir və vaxtı keçmiş problemlə borcların ümumi kredit qoyuluşlarında payı 6,9% təşkil edir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq üçün iqtisadiyyatın dollarlaşmasının müəyyən həddi keçməsinə yol verilməməsi də vacib şərtlərdən biridir. Neftin dünya bazar qiymətlərinin artması ixrac olunan malların məbləğini və ölkənin valyuta ehtiyatlarını artırır ki, bu da son nəticədə nominal və real valyutaların bahalaşmasına səbəb olur. Neft ixrac edən ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ixracın əsas hissəsinin xam neft təşkil etməsi və neftin dünya qiymətlərinin isə dəyişkən olması, valyuta məzənnəsinin real dəyərinin kəskin dalğalanmalarına gətirib çıxarır. Real effektiv valyuta məzənnələrinin bahalaşması ölkədən ixrac olunan malların rəqabət qabiliyyətliliyini aşağı salır və qeyri-neft sektoruna aid edilən malların ixracı müvafiq olaraq aşağı düşür.

Azərbaycan hazırda dünyanın ən sabit və dayanıqlı inkişaf edən ölkələrindən birinə çevrilmiş, hətta bir sıra qonşu ölkələrə investisiya qoyan ölkə olmuşdur. Azərbaycanın makroiqtisadi göstəriciləri əsasən müsbət meyllərlə xarakterizə olunmasına baxmayaraq, bu səviyyə ölkənin daxili sosial-iqtisadi problemlərinin hamısını həll etmək üçün hələl kifayət deyil, xüsusən yerli bazarda yüksək risk amilinin mövcudluğu uzunmüddətli kredit proqramlarını Azərbaycanın bank sisteminin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirmək imkanı vermir.

Buna görə də, Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıqda müəyyən strateji istiqamətlərinə və prioritetlərinə yenidən baxılmalı, Azərbaycan iqtisadiyyatının müqayisəli üstünlüyə malik olan sahələrinin resurs potensialından istifadəni təmin etməklə spesifik xüsusiyyətlərini daha tam nəzərə alan mexanizmlərə keçməyə cəhd etməlidir.

Son maliyyə böhranının dərslərindən biri odur ki, indi valyuta ehtiyatlarının səhmlərdə, qiymətli kağızlarda saxlanması risqli bir işdir. Həm də Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarının əksər hissəsi (90 %-indən artığı) böhranın ən geniş miqyasda yayıldığı regionlarda - Amerika Birləşmiş Ştatlarında və Avropa Birliyi ölkələrində saxlanılır. Həmin ölkələrin özünün də valyuta ehtiyatları ən çox qiymətli kağızlarda, fondlarda yerləşdirilib və onların qiymətləri azalmaqda davam edir. Mərkəzi Bank həmin vəsaitlərin bir qismini fondlarda yerləşdirməklə böhrandan sonra daha çox gəlir əldə etmək niyyətində olmasına baxmayaraq, sonrakı proseslər, dünya bazarında baş verən qiymət dəyişiklikləri göstərdi ki, hələlik fondların mövcud qiyməti ondan gəlir götürməyə zəmanət vermək imkanında deyil. Təbii ki, dövlətin strateji valyuta ehtiyatlarının indiki vaxtda gəlirli olmayan sahələrə yönəldilməsi onun azalmasına təsir etməkdədir.

Aşağı “maliyyə dərinliyi” demək olar ki, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrin hamısında müşahidə olunur. Göstəricilərə dair həddlər statistik üsullara və beynəlxalq təcrübəyə əsasən müəyyən olunur və verilmiş limitlərdən kənarlaşmalar risklərin azalıb və ya artmasını özündə əks etdirir. Hər qrup üzrə ümumiləşdirilmiş nəticə göstəricilərin orta ölçülmüş qiyməti əsasında hesablanır. İndeks indikator qruplarının orta riyazi qiyməti kimi müəyyənləşir.

Bank sektorun kövrəklik indeksi – bank sektorunun davamlığını əks etdirir. İndeks özəl sektora kreditlərin, xarici borc öhdəliklərinin və əhalinin əmanətlərinin standart kənarlaşmanın orta qiyməti olaraq müəyyən edilir. Bu göstəricilərin kəskin dəyişməsi bank sektorunun dayanıqlığına təsir edir (məsələn, bank depozitlərin çıxarılması, kreditlərin yüksək artım tempi, devalvasiya gözləntiləri zaman pul axını və s.).

Dövr ərzində dominant fiskal siyasət fonunda ekspansiv pul siyasətinin aparılmasına yüksək neft gəlirlərindən aktiv şəkildə istifadə edilməsinin dolayı təsirləri olmuşdur. Dövlət büdcəsinə ARDNF-dən irihəcmli transfertlər maliyyə bazarında izafi xarici valyuta kütləsi formalaşdırmış, AMB isə öz növbəsində milli valyutanın kəskin bahalaşmasına yol verməmək məqsədilə izafi valyuta təklifini sterilizasiya etmişdir. Nəticədə, manatla pul təklifi transfertlərin artım dinamikasına yaxın tempdə artmış, AMB iri həcmdə xarici valyuta ehtiyatları akkumulyasiya etmişdir.

İqtisadiyyatda dollarlaşmanın səviyyəsi də pul siyasətinin ötürücülüynə təsir edən ən mühüm amillərdən biridir. 1990-cı illərin əvvəllərində maliyyə–bank sistemində baş verən neqativ proseslər bank sisteminə etimadın zəifləməsi ilə nəticələnmişdir. Lakin 90-cı illərin ikinci yarısından etibarən aparılan iqtisadi islahatlar, milli valyutanın məzənnəsinin sabitləşməsi dollarlaşma göstəricisini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmağa imkan vermişdir. 2005-cü ildə 56,74 faiz olan dollarlaşma göstəricisi 2018-cü ildə 39,14 faizə qədər azaldılmış, bu da öz növbəsində pul siyasətinin potensial manevr imkanlarını artırmışdır.

Pul siyasətinin ötürücülüynün yüksəldilməsi baxımından digər mühüm şərt banklararası pul bazarının inkişaf etdirilməsidir. Banklararası pul bazarı Mərkəzi Bankın faiz dəhlizi çərçivəsinin iqtisadiyyata təsir kanalının ötürülməsində ən mühüm həlqə hesab edilir. Faiz dəhlizində dəyişikliklərin pul bazarında əməliyyatların dəyəri və həcminə təsir imkanlarının məhdudluğu pul siyasətinin iqtisadiyyata ötürücülüynə də mənfi təsir etmiş olur. Bu baxımdan, Azərbaycan maliyyə–bank sistemində pul bazarının daha yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi çağırışı qalmaqdadır.

Pul dövriyyəsinin sürətlənməsi nağd pulların kredit pulları ilə əvəzlənməsinə, qarşılıqlı hesablaşmalar sisteminin inkişafına, bank işində müasir kompüter texnologiyalarının tətbiqinə, pul hesablaşmalarının elektron vasitələrinin daha geniş istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Bu gün Azərbaycanda aşağı rəqəmlə də olsa, inflyasiya prosesi birbaşa monetar amillərlə, o cümlədən pul kütləsinin artması ilə bağlı deyildir. Bunu apardığımız tədqiqatların nəticələri də göstərir. Əksinə, monetaristlərin “pul çoxaldıqca, inflyasiya da yüksəlir” kimi ən başlıca tezişi inkar edilir. İnflyasiya təhlükəsizliyi və ya onun yüksələcəyi səbəbindən, Mərkəzi Bankın monetizasiyanı aşağı səviyyədə saxlaması zərurəti də statistik asılılıq baxımından təsdiq olunmur.

4.8. Maliyyə xidmətləri sektorunun GZİT təhlili

Ötən dövr ərzində maliyyə sistemi üzrə ilkin quruculuq işlərinin başa çatması, sistemin inkişafı istiqamətində aparılmış islahatlar, yaranmış kadr potensialı bank sektorunun yeni inkişaf mərhələsinə keçidində zəmin yaratmışdır.

Cədvəl 4.15. Maliyyə xidmətləri sektorunun zəif və güclü tərəfləri

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
<ul style="list-style-type: none"> •uçot dərəcələrinin azaldılması; •problemlı kreditlərin azalması; •manatla depozitlərin artması; •risklərin idarə edilməsi üzrə baza elementlərin mövcud olması; •dövlət borcunun və inflyasiyanın qənaətbəxş səviyyədə olması; 	<ul style="list-style-type: none"> •Bank sisteminin özünütənzimləmə prinsiplərinin hələ də istənilən səviyyədə olmaması; •bank sisteminin kapital mövqeyinin kövrək olması; •bankların kredit risklərinin yüksək olması; •qeyri-ışlək aktivlərin tənzimlənməsi və satışı üzrə hüquqi mexanizmlərin olmaması; •banklarda bazar risklərinin idarə edilməsi üçün hedcinq alətlərinin olmaması;

<ul style="list-style-type: none"> •birrəqəmli inflyasiya; •manatın stabilliyi; •büdcə gəlirlərinin əhəmiyyətli artması; •ölkənin ehtiyat aktivlərinin yüksəlməsi; •cari əməliyyatlar hesabında profisitinin artması. 	<ul style="list-style-type: none"> •bankların sağlamlaşdırılması və restrukturizasiyası üzrə effektiv alətlərin olmaması; •banklarda xərclərin optimallaşması və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşı xidmət göstərən infrastrukturların tam formalaşmaması; •banklarda korporativ tələbatlarının öyrənilməsi; sistemləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması mexanizminin mövcud olmaması; •qeyri-bank maliyyə seqmentinin zəif inkişafı; •xarici şokları absorbsiya imkanlarının zəif olması; •kreditorların hüquqlarının işlək müdafiəsi mexanizmlərinin olmaması, girov münasibətlərinin təşkilati-hüquqi mexanizmlərindəki zəifliklər; •büdcə gəlirlərində artımın əsasən transfer hesabına təmin olunması ; •uçot dərəcələrində azalma müqabilində kredit bazarında faizlərin azalmaması.
İmkanlar	Təhlükələr və risklər
<ul style="list-style-type: none"> •bank sektorunun infrastrukturunun yaradılmasına ehtiyac və bunun üçün həm hüquqi bazanın mövcud olması; •əmanətlərin tam sığortalanması; •strateji valyuta ehtiyatlarının həcmiminin yüksək olması; •inkişaf etmiş telekommunikasiya infrastrukturunun və geniş xidmət şəbəkəsinin olması. 	<ul style="list-style-type: none"> •Neft qiymətlərində volatilliyin davam etməsi; •işgüzar aktivliyin bərpa olunmaması; •aktivlərin keyfiyyətinin pisləşməsi; •bankların restrukturizasiya proqramının tamamlanmaması; •bankların məruz qaldığı risklərin bütövlükdə maliyyə bazarlarında volatilliyə səbəb olması; •volatil neft qiymətləri səbəbindən valyuta riski ; •istehlak bazarının idxala yüksək həssaslığı fonunda inflyasiya riski •büdcə gəlirlərində artımın əsasən transfer hesabına təmin olunması
Strateji hədəflər	
<ul style="list-style-type: none"> • Bankların İnstitusional bazasının və infrastukturunun möhkəmləndirilməsi; • Təşkilati idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi, peşəkar işçi heyətinin formalaşdırılması; • Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi üçün pul-kredit mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasında iştirak 	

<p>(ipoteka kreditləşdirməsi, regionların inkişafı proqramlarının maliyyələşdirilməsi və s.);</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ölkədə sahibkarlığın dəstəklənməsi və inkişafına dair dövlət proqramlarının həyata keçirilməsində bankların fəal iştirakının təmin edilməsi; • Ölkədə bank sisteminin, o cümlədən ödəniş sistemlərinin inkişafı sahəsində proqramların; • Maliyyə cinayətlərinə dair məlumat bazasının formalaşdırılması və risklərin təhlili; • Bank sektorunun inkişaf meyillərinə, problemlərinə və perspektivlərinə dair rüblük və illik əsasda analitik hesabatların hazırlanması; • Bank sisteminin beynəlxalq keyfiyyət parametrlərinə uyğunluğu səviyyəsinin yüksəldilməsi • Korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və artırılması yollarının işlənilib hazırlanması; • Bank biznesində şəffaflığın yüksəldilməsi; • Azərbaycan bank sektorunun post-neft dövründə dayanıqlı iqtisadi inkişafın başlıca maliyyə təminatçısına çevrilməsi.
--

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

Kapitallaşma və likvidliklə bağlı nəzərdə tutulan strateji hədəflərə nail olmaq üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bank sisteminə kapitallaşma və likvidlik problemlərini həll etmək məqsədilə müəyyən həcmdə maliyyə resursları ayrılmalıdır. Lakin bu vəsaitlərin məbləği daha çox problemlərin həlli məqsədilə qəbul edilmiş metodologiyadan asılıdır və bu prioritet çərçivəsində müəyyənləşdirilmiş vəzifələrdən biridir.

Prioritet çərçivəsində nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaqda əsas risklərə problemləli bankların restrukturizasiya tədbirlərinin tamamlanmaması, səhmdarların banklara əlavə kapital yerləşdirmək marağının, yaxud imkanlarının aşağı olması, bankların restrukturizasiyası üzrə institusional və hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılmasında gecikmələrin, makroiqtisadi mühitdə neqativ meyillərin davam etməsi nəticəsində problemləli bankların sayının artması kimi amillər aid oluna bilər.

Milli valyutanın devalvasiyasından sonra banklarda qeyri-işlək aktiv portfelinin həcmi artmışdır. Restrukturizasiya olunmuş kreditlərin dinamikası bankların kredit portfelinin keyfiyyətinin pisləşməsi tendensiyasının davam edəcəyini, qeyri-işlək kreditlərin həcminin artacağını göstərir.²²⁶

Kredit risklərinin ötürülməsi alətlərindən istifadə edilməməsi risklərin bankların balanslarında qalması ilə nəticələnir. Qeyri-işlək aktivlərlə iş prosedurlarını düzgün təşkil etməyən banklar böyük itkilərlə üzləşir. Beynəlxalq təcrübədə qeyri-işlək aktivlərin ixtisaslaşmış institutlara ötürülməsi aktivin bazar dəyərinin tam itirilmədən bərpasını təmin edir. Mövcud problemin həlli üçün qeyri-işlək aktivlərin restrukturizasiyasına ehtiyac vardır.

Post-neft iqtisadiyyatına keçid və qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm işlərdən biri effektiv maliyyə inklüzivliyi sisteminin formalaşdırılmasıdır. Ölkədə maliyyə inklüzivliyinin artımına nail olunması iqtisadi fəaliyyətin dəstəklənməsinə, sahibkarlığın inkişafına, məşğulluğun yaxşılaşdırılmasına, ev təsərrüfatlarının istehlak imkanlarının artırılmasına və gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına əlavə dəstək verə bilər. Bundan əlavə, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın (MKOS) maliyyə xidmətlərinə çıxışının yaxşılaşması ayrı-ayrı şirkətlərdə və bütövlükdə ölkədə məhsuldarlığın artmasına, məşğulluq imkanlarının genişlənməsinə və resursların daha məhsuldar bölgüsünə kömək edə bilər.

Dünya Bankının kiçik və orta sahibkarlar arasında 2014-cü ildə apardığı sorğunun nəticələrinə görə, yüksək faiz dərəcələri və mürəkkəb

²²⁶ Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası statistik bülleteni 2018

prosedurlar maliyyə inklüzivliyinin əsas elementlərindən biri olan kreditə çıxış imkanlarını məhdudlaşdıran başlıca amillərdəndir. Bundan əlavə, MKOS-ların əsas maliyyəmənbəyi olan bank kreditləri üzrə yüksək təminat tələbinin olması maliyyə vəsaitlərinə çıxış imkanlarını məhdudlaşdırır.²²⁷

Maliyyə inklüzivliyinə xidmət edən mikromaliyyə xidmətləri banklar, bank olmayan kredit təşkilatları və kredit ittifaqları tərəfindən göstərilir. Bu xidmətlər şəhər və kənd yerlərində mikro, kiçik müəssisə və ev təsərrüfatlarına yönəlməklə, ticarət, xidmət, sənaye və kənd təsərrüfatı sektorları kimi seqmentləri əhatə edir.²²⁸ Bütövlükdə, mövcud bir sıra müsbət meyillərə baxmayaraq, Azərbaycanda maliyyə inklüzivliyinin artırılmasına xidmət edən nağdsız əməliyyatların genişləndirilməsi imkanları mövcuddur.

Dünyanın əksər ölkələrində lizinq iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu üsullarından birinə çevrilmişdir. Azərbaycanın bank və sığorta sektoru ilə müqayisədə lizinq bazarı zəif inkişaf etmişdir. Lizinq vasitəsilə yeni texnika və avadanlıqların alınması və eləcə də köhnəlmiş texnika və avadanlıqların yenilənməsi sahibkarlığın inkişafına dəstək verə bilər. Bütövlükdə, mövcud bir sıra müsbət meyillərə baxmayaraq, Azərbaycanda maliyyə inklüzivliyinin dərinləşməsi imkanları genişdir.²²⁹

Maliyyə xidmətlərinin çatdırılması kanallarının genişləndirilməsi təşviq ediləcək, agent bankçılıq perspektivləri araşdırılacaqdır. Elektron ödənişlər üzrə qanunvericilik çərçivəsi gücləndiriləcəkdir. Mikromaliyyə institutlarının ödəniş sistemlərinə inteqrasiyası istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

²²⁷ Bank sektorunun icmal balansı <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>;

²²⁸ Mərkəzi Bank. www.cbar.az

²²⁹ Mərkəzi Bank. www.cbar.az

Maliyyə xidmətlərinin çatdırılması kanallarının genişləndirilməsinin təşviq edilməsi, elektron ödənişlər üzrə qanunvericilik çərçivəsinin formalaşdırılması, mikromaliyyə institutlarının ödəniş sistemlərinə inteqrasiyası istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində təşəbbüslər vardır. Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə maliyyə inklüzivliyinin dərinləşdirilməsinə, xüsusilə regionlarda və kənd yerlərində maliyyə xidmətləri ilə təminatın yaxşılaşdırılmasına, müştərilərə hərtərəfli və keyfiyyətli maliyyə xidmətlərinin göstərilməsinə, regional iqtisadi inkişafa və məşğulluğa dəstək verilməsinə şərait yaradacaqdır.²³⁰

Şirkətlərin, xüsusilə də bank sektorunun öz aktivlərini səmərəli idarə etməsi və likvid vəsaitlərə çıxış əldə etməsi üçün aktivlərdən gələn pul axınları ilə təmin edilmiş qiymətli kağızlar buraxmasına ehtiyacı vardır. Lakin bu tipdə qiymətli kağızların emissiyasını həyata keçirmək üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Banklararası pul bazarının iki seqmenti mövcuddur: vahid ticarət platformasına əsaslanan mütəşəkkil bazar və sövdələşmələrin telefon vasitəsilə aparıldığı qeyri-mütəşəkkil bazar. Maliyyə bazarlarında şəffaflıq və likvidliyin təmin olunması baxımından mütəşəkkil banklararası pul bazarının inkişafı vacibdir.

Bundan əlavə, beynəlxalq kapital axınlarının miqyası və çevikliyi, maliyyə sistemlərinin sabitliyi və onların kapital axınlarının volatilliyinə nisbətən dayanıqlılığı üzərində daimi müşahidənin və nəzarətin əhəmiyyətini xeyli artırmağa gətirib çıxarmışdır. Maliyyə sektoru, çox vaxt qlobal maliyyə bazarları ilə yerli borcalanlar arasında ötürücü həlqə kimi çıxış edir və bu səbəbdən, həm xarici kapital bazarlarının

²³⁰ Bəşirov R. A. - Bank İş, Bakı 2016

konyunkturuna, həm də ölkənin içindəki vəziyyətin dinamikasına təsir göstərir. Bundan başqa, ölkədə fəaliyyət göstərən bankların çatışmazlığı istehlakçıların və investorların inamına, kapital axınlarının və dövlət maliyyəsinin, eləcə də daxili maliyyə vasitəçilərinin vəziyyətinə dərinlən təsir edə bilər.²³¹

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, maliyyə sabitliyinin və bütövlükdə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə elə bir mexanizm yaradılmalıdır ki, bu mexanizm, əldə olan resurslardan istifadə edilməsi imkanlarının genişlənməsinə xidmət etmiş olsun. Bunun üçün ehtiyat normasını azaltmaq, ümumi pul kütləsində nağd pulun kəmiyyətini aşağı salmaq, resursların depozitliyini məhdudlaşdırmaq lazımdır. Eyni zamanda, milli iqtisadiyyatın dollarlaşmasının qarşısı alınmalıdır. Bu prosesdə ancaq tələb olunan səviyyədə valyuta resurslarından istifadə etmək lazımdır. Burada söhbət, strateji idxaldan, xarici borcların ödənilməsindən və s. gedir. Əgər, resursların manatla qiymətləndirilməsinin formalaşmasından, daxili iqtisadi proseslərin manatla maliyyələşdirilməsindən söhbət gedirsə, o zaman, daxili iqtisadi mexanizmində milli pul sisteminin oynayacağı rolunu nəzərə almaq lazımdır.

4.9. Fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi və davamlı monetar siyasətin qəbul edilməsinə yeni tələblər.

Yeni artım yanaşmasının effektivliyinin təmin edilməsi üçün iqtisadi siyasətin və iqtisadi siyasət quruculuğu prosesinin və icrası

²³¹ Международный Валютный Фонд Показатели финансовой Устойчивости. Руководство по составлению, 2007, с.3.-<https://www.imf.org/external/pubs/>

mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsinə və müasirləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bunun üçün aşağıdakı islahatlar tələb olunur:

- Fiskal siyasətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi. Yeni iqtisadi yanaşmada fiskal siyasətin dominantlığını azaltmaqla ötürücülüğün yüksəldilməsi mühüm istiqamətlərdən biridir. Region ölkələri və əsas ticarət tərəfdaşları ilə müqayisədə rəqabətqabiliyyətli qeyri–neft sektorunun şaxələndirilməsi büdcənin vergitutma bazasının da genişləndirilməsini dəstəkləyə bilər. Bu istiqamətdə təxirə salınmadan optimal və rəqabətqabiliyyətli biznes və investisiya imkanlarının genişlənməsinə imkan verən çərçivənin qurulması məsələsinə baxıla bilər. Digər tərəfdən, fiskal idarəetmənin texnokratik çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi baxımından kontr–tsiklik fiskal qaydaların tətbiqi, şəffaflıq və hesabatlılığın, dövlət investisiyalarının idarə edilməsinin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi əsas prioritetlərdəndir.²³²

- Pul–məzənnə siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi. Bu istiqamətdə ən mühüm çağırış pul siyasətinin iqtisadiyyata ötürücülüğünün yüksəldilməsidir. Yüksək ötürücülüğün təmin edilməsi istiqamətində banklararası pul bazarının qurulması, pul siyasətinə etimadın yüksəldilməsi ilə dollarlaşmanın azaldılması, iqtisadi gözləntiləri adekvat idarəetmə çərçivəsinin qurulması, maliyyə sabitliyi siyasəti ilə koordinasiyanın daha da gücləndirilməsi tələb edilir.

Bundan əlavə, dövlət xərclərində çox yüksək artım, adətən, izafi yüklənmə, aşağı büdcə intizamı və dövlət sektorunda səmərəliliyin azalması kimi bir sıra əlavə problemlər törədir. Azərbaycanın dövlət büdcəsi xərclərinin bəzi illər üzrə 50 faizdən çox artması eyni çətinliklərin təkrarlanması ehtimalını yüksəldir.

²³² Sadıqov E. M. Bank əməliyyatları, 2010

Maliyyə dayanıqlılığını və çoxsahəli fiskal siyasətin məqsədlərini təmin etmək üçün Azərbaycanda gəlir, xərc və dövlətin balans hesabatı kimi məsələləri nəzərə alaraq, inteqrasiya edilmiş fiskal xərcləri idarəetmə çərçivəsinin yaradılması planlaşdırılır. Bu baxımdan, çərçivənin dayanıqlı şəkildə icrası üçün xərc və investisiya intizamını təşviq edən tədbirlərin davam etdirilməsi vacibdir.²³³

Hazırda pul bazarının aparıcı seqmenti olan banklararası bazarda əməliyyatların həcmi nisbətən aşağıdır. Banklararası bazarın inkişaf etdirilməsi üçün kommersiya bankları arasında etimadın gücləndirilməsi, faiz dəhlizi parametrlərinin banklararası bazarın fəaliyyətini dəstəkləyici konstruksiyada istifadə imkanlarının təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, dərin və likvid qiymətli kağızlar bazarı banklararası bazarın inkişafını təmin edən amillərdəndir. Xüsusilə də dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi banklararası bazarda təminat problemini həll etməklə, əməliyyatların həcmiminin artmasına təkan verə bilər. Banklararası bazarın inkişaf etdirilməsinə dair təfsilatlı tədbirlər “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə əks olunmuşdur.

4.10. Bankların rəqəmsal transformasiyasının sürətləndirilməsi üçün tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Son bir neçə onillikdə qlobal miqyasda bankçılığa dair müştəri gözləntiləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Yeni gözləntilər əsasən fərdiləşmiş və sadə xidmətlərə yönəlmişdir ki, bu da bankların əməliyyat modellərinin effektivlik baxımından transformasiyasına səbəb olmuşdur.

²³³ Core principles for effective banking supervision Basel Committee on banking supervision 2012

Ölkədə bankçılığın davamlı inkişafının təmin edilməsi və müştərilərə yüksəkkeyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsi məqsədilə rəqəmsallaşdırma və səmərəliliyin yüksəldilməsinə dəstəyin verilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir²³⁴

Beynəlxalq təcrübədə bankların standart məhsul yanaşmasından fərdiləşmiş məhsul yanaşmasına keçidi müşahidə edilmişdir. Köhnə sistemdə standart məhsullar (kredit, depozit, sadə əməliyyatlar və ödənişlər) təklif olunduğu halda, yeni sistem ödəniş şərtləri, faiz dərəcələri, nağd əməliyyatlar və s. üzrə yaranmış sonsuz müştəri tələblərinə uyğunlaşdırılır. Bunun nəticəsində bank müştərilərinin rahatlıq, sürət və fərdiləşdirilmiş xidmətlərlə bağlı gözləntiləri dəyişmişdir. Əməliyyatların mobil telefonlar vasitəsilə aparıla bilməsi və sorğuların dərhal cavablandırılmasına dair istehlakçı istəkləri bu dəyişikliklərə nümunə ola bilər.

Müştəriyönümlü dəyişikliklər bankların rəqəmsallaşma istiqamətində transformasiyasını təşviq edir. Bankın tam rəqəmsallaşdırmaya nail olması üçün standart əməliyyatlar və sadə məhsullar alternativ xidmət kanallarına ötürülür. Alternativ xidmət kanallarının effektiv fəaliyyəti üçün İT arxitekturası və infrastrukturunu dəyişdirilir.²³⁵

Azərbaycanın bank sistemində bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əksər banklar standartlaşdırma və mərkəzləşdirmə mərhələsində, bəzi banklar isə rəqəmsallaşdırma prosesinin erkən mərhələsindədir. Rəqəmsallaşdırmaya tam keçid sektorda əməliyyat risklərinin azalmasını təmin edə bilər.

²³⁴ Sadıqov M.M., Balayeva E.Ə., Həmişəyeva Ş.Ü. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi, Bakı-2003, S. 44-50

²³⁵ Tağıyev və başqaları. Maliyyə, pul tədavülü və kredit, Bakı-1999, S. 90-102

Sığorta sektoru üzrə mövcud tənzimləmə və nəzarət mexanizmi risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və preventiv nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Sığorta bazarı iştirakçılarının müstəqil risk idarəetməsi, uyğunluq və aktuari nəzarəti funksiyalarının mövcud olmasına dair tənzimləyici tələblər müəyyən edilməmişdir. Nəticədə, sığorta sektorunda effektiv idarəetmə və daxili nəzarət sisteminin formalaşdırılması üçün çətinliklər yaranır.

Sığorta bazarı iştirakçılarının fəaliyyətinə nəzarət mexanizmi sektorun fəaliyyətinin proaktiv və riskəsaslı prinsiplər əsasında qiymətləndirilməsinə deyil, əsasən qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılmasına yönəlmişdir. Sığorta bazarı iştirakçılarna dair kapital tələbləri bazar iştirakçılarının risk profilinə uyğunlaşdırılmamışdır. Bu isə bazar iştirakçılarının xarici şoklara qarşı həssaslığının yüksək olmasını şərtləndirir. Sığorta sektorunda prudensial hesabatlılıq sisteminin inkişaf etdirilməsi imkanları mövcuddur. Şirkətlər tərəfindən təqdim olunan rüblük hesabatlar risklərin vaxtında müəyyən edilməsini və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsini məhdudlaşdırır. Hesabatların əhatə dairəsinin və dərinliyinin inkişafı da zəruridir.

V FƏSİL AZƏRBAYCANDA BORC DAYANIQIĞININ TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

5.1. Xarici borclanmanın ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti və fəsadları

Xarici borclar əvvəllər ancaq ən zəruri hallarda cəlb edilirdisə, müasir dövrdə ölkələrin iqtisadi inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün əsas mənbə hesab edilir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyəti xarici borc öhdəliklərinə malikdir və cəlb edilmiş xarici borcların məbləği daxili maliyyə mənbələrindən heç də geridə qalmır. Bu ölkələrin bir qismi öz borclarını istənilən vaxt bağlamaq imkanına malik olmalarına baxmayaraq, xarici kreditlərdən həmişə istifadə edirlər. Yəni xarici borclanma müasir dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz komponentidir.

“Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə xarici dövlət borcu - Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidentləri ilə bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə borcudur.²³⁶

Dövlətin xarici borclanmalara üz tutmasının bir sıra səbəbləri var. Əsas səbəb - dövlət xərclərinin daxili mənbələr hesabına qarşılanma bilinməməsi, tədiyyə balansındakı kəsir və ölkə üçün ən zəruri investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsidir. Hazırda büdcə kəsirinin örtülməsi üçün daha çox xarici mənbələrdən cəlb edilmiş birbaşa kreditlərdən istifadə olunur. Bu zaman kreditorlar qismində beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, xarici kommersiya bankları və digər subyektlər çıxış edir. Xarici mənbələrdən cəlb edilmiş belə kreditlər dövlətin xarici borcu kimi xarakterizə olunur. Bu kreditlər adətən aşağı faizlə və qısa müddətə alınır

²³⁶ www.maliyye.gov.az/sites/default/files/store/5/dbq1.doc

və onların qaytarılması əksər hallarda, dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir. Bir çox hallarda, bu - zəmanət, borc alan dövlətin malik olduğu büdcə gəlirlərinin müəyyən bir hissəsinin borcların əsas və faiz məbləğlərinin ödənilməsinə ayrılması formasında mövcud olur. Bu cəhət, borcalan dövlətin iqtisadi müstəqilliyini məhdudlaşdırmaqla yanaşı, dövlət büdcəsini bir sıra çətinliklər qarşısında qoyur. Çünki büdcədə dövlət borclarının, o cümlədən, xarici borc öhdəliklərinin təmin edilməsi ilə bağlı xərclər məcburi xarakter daşıyır. Başqa sözlə, hər hansı bir dövlət cəlb etdiyi xarici borc vəsaitlərini cari xərclərin təmin edilməsi istiqamətində, səmərəsi istifadə edərsə, bu, onun büdcə sistemini çətin vəziyyətə salmaqla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının sabitliyini təhdid edə bilər.²³⁷

Dövlət borcu mahiyyət etibarilə aktiv və passiv borclara bölünür. Aktiv dövlət borcları büdcə vasitəsilə bu borcların dövlətin konkret sosial-iqtisadi proqramlarının reallaşdırılmasına, infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən hissəsidir. Passiv dövlət borcları isə büdcədən maliyyələşən cari xərclərin bağlanması yönəldilən borclardan ibarətdir. Azərbaycan hökumətinin götürdüyü borclar tamamilə aktiv borclar kateqoriyasına aiddir və bunun büdcədən maliyyələşdirilən sosial proqramlar və infrastruktur layihələrindən də görmək olar. Azərbaycan hökumətinin cəlb etdiyi kreditlərin böyük əksəriyyəti infrastruktur layihələrinə yönəldilməsinə baxmayaraq, bu vəsaitlər hesabına reallaşan həmin infrastruktur layihələri ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin əldə olunmasında birbaşa olmasa da, dolayı yolla iştirak edir.

²³⁷ Qənbərov F.Ə. Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım (Monoqrafiya), Bakı, Elm 2012, s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici borcun məbləğinin ölkələr üzrə az və ya çox olmasına həmin ölkənin iqtisadiyyatının nə dərəcədə inkişaf etməsi də təsir göstərir. Məsələn, zəif iqtisadiyyata malik olan, sənayeləşməmiş kənd təsərrüfatı ölkələrinin xarici borclarının məbləği daha az olur, çünki bu ölkələrə borc vermək istəyən də tapılmır. Digər tərəfdən, belə ölkələrdə bank sistemi inkişaf etmədiyindən və ixrac qabiliyyətli məhsullar istehsal edən, səhmləri dünya birjalarında alınb-satılan müəssisələr az olduğundan (yaxud ümumiyyətlə olmadığından) və bunların nəticəsi olaraq özəl sektor inkişaf etmədiyindən, borc almaq istəyən subyektlər də məhdud olur.

Ölkənin xarici borcu dövlət və özəl borcdan (dövlət və özəl sektorun borcu) ibarətdir. Xarici borc, bir tərəfdən, ölkənin maliyyə resurslarının artmasına səbəb olur, digər tərəfdən, iqtisadi böhranın maliyyə risklərini artırır. Ümumi xarici borcun və vaxtı keçmiş borcların toplam həcmi beynəlxalq kredit bazarında ölkənin reytinginə əhəmiyyətli təsir göstərir. Vaxtı keçmiş borcları yüksək olan ölkələrə beynəlxalq kredit bazarında kredit verilməsi faktiki olaraq qapalıdır. Onlar üçün xarici borcların yeganə mənbəyi BVF və Dünya Bankı Qrupunun resurslarıdır.

Kredit borcunun məbləğinə ödəniş tələb edən borcun özü və ondan istifadəyə görə faiz daxildir.

Ölkə üçün bu borc məbləğinə aşağıdakı öhdəliklər aid edilir:

- beynəlxalq banklara borclar;
- dünyanın digər ölkələrinin hökumətlərinə borclar;
- xariclərə aid özəl banklara borclar.

Dövlət borcunun hər bir ölkə üçün dünyada mütəxəssislərin qəbul etdikləri müəyyən həddlər vardır:

1. Ölkənin ödəmə qabiliyyəti (bütün öhdəliklərini vaxtında öz qaynaqlarından ödəmə imkanı), bura daxildir:

- İxrac mallarından asılılığı;
- ÜDM-ə (yəni, daxili resursların əsas bazası) nisbəti;
- borcun dövlət büdcəsinin gəlirləri hesabına ödənilməsi.

2. Llikvidlik (mövcud aktivlərin, məsələn, qiymətli kağızların bazar qiymətləri tezliklə satılma qabiliyyəti) nəzərə alınmaqla:

- borcun müddətli (qısamüddətli və ya uzun müddətli dövr üçün);
- beynəlxalq ehtiyatların yetərliliyi;
- borc öhdəliklərinin ödənilməmə riskinin monitorinqi.

3. Dövlət sektoru üçün göstəricilər, yəni:

- vergi gəlirlərinin dövlət borcuna təsiri;
- xarici və milli valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər.

İqtisadiyyatın faktiki olaraq bütün sahələrini əhatə edən bu göstəricilər sayəsində, borcalan ölkənin dünyanın digər ölkələrindən borc aldığı pul vəsaitlərini nə qədər tez qaytara biləcəyini hesablamaq olar. Məsələn, borcun ixracdan gəlirlərə nisbəti 200%-dən çox olmazsa (bu göstərici 275%-dən yüksək olarsa, xarici borcu qismən ödənilməmiş borc kimi silinə bilər), borcun təhlükəsiz səviyyədə olduğunu söyləmək olar.

Ölkədə borcun ÜDM-ə nisbətində kritik səviyyəsi – Valyuta Fondunun hesablamasına görə 60%; Dünya Bankının hesablamasına görə 80-100% hesab olunur. Bu həddi aşmaq o deməkdir ki, digər ölkələrdən alınmış borclarının ödənilməsi daxili maliyyə resurslarının bura cəlb edilməsi vasitəsilə baş verəcək. Əvəzində, dövlət daxili ehtiyacları üçün mal və xidmətlər istehsal etmək əvəzinə onu ixrac hesabına təmin edəcək.

Həmçinin faiz də daxil olmaqla borc öhdəliklərinin qaytarılmasını proqnozlaşdırarkən nəzərə alınmalıdır:

- bu öhdəliklərin nisbəti, yəni güzəştli şərtlərin mövcudluğu;
- xarici kapital bazarının açıqlıq dərəcəsi;

- real valyuta məzənnəsi rejimi;
- iqtisadi böhranın baş vermə riski.

Əgər hər hansı bir ölkənin özünün və beynəlxalq ehtiyatlara çıxışı məhduddursa, o ölkənin ödəmə qabiliyyətindən söhbət belə gedə bilməz. Buna görə də, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxu pul kreditlərinin qaytarılmasında çətinlik çəkirlər. Onlar öz daxili istehsalından əldə etdikləri mənfəətin hamısını kredit borcunun qaytarılmasına sərf edirlər, öz fəaliyyəti üçün cari xərcləri isə yenidən alınan kreditlər hesabına ödəyirlər.

İqtisadçılar arasında kredit-maliyyə borclarını xeyri və ya fəsadları haqqında fikirlər müxtəlifdir. Hər şeydən əvvəl, alınmış borc vəsaitlərindən həmişə səmərəli istifadə olunmur, bundan başqa kredit öhdəliklərinə xidmət edilməsi əlavə xərclərə başa gəlir və nəhayət, bəzi ölkələr istər siyasi, istərsə də iqtisadi cəhətdən kreditör ölkənin təsiri altına düşmək təhlükəsi yaranır. Bütün bunlar nəzərə alındıqda, iqtisadi cəhətdən daxili borclanma xarici borclanmadan üstün hesab edilir. Belə ki, daxili borc pul bazasını artırmadığına görə maliyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi bir ölkə daxilində baş verir.

Bütün bunlara baxmayaraq, xarici borcun müsbət tərəflərini də təsdiq edən kifayət qədər arqumentlər vardır:

- istənilən halda xarici kredit borcu ölkənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir;
- xarici kapital axını iqtisadiyyatın müəyyən sektorlarının (məsələn, nəqliyyat, energetika və s.) inkişafına kömək edir;
- dövlətin ümumi büdcəsinin bərpasına nail olunur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq maliyyə institutlarından vəsaitlərin cəlb edilməsi ümumi iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsinə səbəb olur və iqtisadi

artımı sürətləndirir. Belə layihələrin həyata keçirilməsi, eləcə də vətəndaşların sosial təminatı ilə bağlı büdcəyə düşən yükün də azalmasına gətirib çıxarır. Lakin bu müsbət aspektlər o vaxt özünü doğruldur ki, alınan borc vəsaitləri səmərəli bölüşdürülsün və istifadə edilsin.

Elmi ictimaiyyət və beynəlxalq ekspertlərin dəyərləndirmələrinə görə xarici borc göstəricilərindən ən vacibi – ümumi xarici borcun ÜDM-dəki payıdır və xarici borcların ÜDM-dəki payı 30%-ə qədərsə, bu, aşağı risk dərəcəsi, 40% həcmində orta risk dərəcəsi və bundan yuxarısı isə yüksək risk dərəcəsi hesab edilir. Başqa sözlə, Azərbaycanın bu günkü xarici borcları aşağı risk dərəcəsinə də yaxın deyil. Dünya Bankının 2018-ci ilə tərtib etdikləri reyting sıralamasına dair cədvəlin²³⁸ təhlili göstərir ki, dünyada xarici borcu olmayan cəmi 3 ölkə (Bruney, Makao və Palau Respublikası) mövcuddur, digər ölkələr demək olar ki, bütün dünya ölkələrinə borcludurlar. Elə ölkələr də var ki, bir-birinə münasibətdə həm debitor və həm də kreditor kimi çıxış edirlər. Bir-birinə borcu olan ölkələr bu borcların qarşılıqlı silinməsi və ya əvəzləşdirilməsi haqqında da fikirləşmirlər, onlar arasında mövcud olan siyasi münasibətlərdən asılı olmayaraq, bu kreditlər ödənilmə müddəti, faiz ödəməsi və s. şərtlərlə verilib və qarşılıqlı əvəzləşdirmə bilavasitə bu kreditlərdən istifadə edən şirkətləri böyük maliyyə problemlərinə düşür edər və hər iki dövlətin iqtisadiyyatını maliyyə böhranlarına gətirib çıxara bilər.

2017-ci ilin sonuna ÜDM-ə nisbətən xarici borcu ən yüksək olan ölkə Lüksemburq (341%) və İrlandiyadır (1060%). Bu, o deməkdir ki, indiki halda malik olduğu ÜDM-i digər məqsədlərə xərcləməmək şərti ilə xarici borcunu tam ödəmək üçün Lüksemburq əhalisi 34 il, İrlandiya əhalisi 10 il işləməlidir. İşləməlidirlər. Reallıqda isə bu ölkələr bütün

²³⁸ <https://www.muhasibat.az/xarici-borclara-gore-dunya-olkelerinin-reytingi/>

ehtiyaclarını ödəmək üçün yeni xarici borc mənbələrinə də çıxmalı olacaqlar. İnkişaf etmiş ölkələrdən Yaponiyanın xarici borcu ÜDM-in cəmi 40%-i həddindədir. Nəzərə alınmalıdır ki, qarşılıqlı əvəzləşdirmə aparılsa belə, Yaponiya indiki şəraitdə hətta ABŞ-la müqayisədə daha əlverişli vəziyyətdədir.

Borclanmada səriştəsizliyə yol vermiş Yunanıstanın son illərdə yaşadığı ağır iqtisadi durumu nümunə göstərmək olar. Enerji resursları olmayan, lakin buna baxmayaraq adambaşına düşən ÜDM-in (26 min ABŞ dolları) həcminə görə dünyanın 50 ölkəsinin arasında yer alan Yunanıstanda bu gün insanlar əməkhaqqı kartı ilə bankomatlardan pullarını çıxara bilmirlər. Borclanmada ehtiyatsızlıq etmiş digər ölkələri də yaxın zamanlarda eyni aqibət gözləyə bilər və artıq digər Avropa ölkələrində də bunun ilkin əlamətləri üzə çıxmağa başlayıb.

İqtisadiyyatın sağlamlaşdırılmasının və antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsinə hazır olmağı əks etdirən göstəricilərdən ən vacibi - ölkənin xarici borcunun həcmidir. İstər xaricdən alınan kreditlər, istərsə də daxili borclar müəyyən həddi aşdıqda neqativ hala çevrilir və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici borclar ÜDM-nin həcmi 2-3 dəfə ötəndə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə böyük təhdidlər ola bilər. Azərbaycanın xarici dövlət borcu hazırda (2016) 6894,3 mln. ABŞ dolları və ya 10751,0 mln. manat, xarici dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 13,0 faiz, adambaşına borc 380 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Adambaşına düşən xarici borcların xüsusi çəkisinə görə Azərbaycan MDB ölkələri arasında Özbəkistan istisna olmaqla, digərlərindən əlverişli vəziyyətdədir.²³⁹

²³⁹ <https://goldenfront.ru/articles/view/sravnim-valovoj-vneshnij-dolg-stran-sng-i-vostochnoj-evropy-po-itogam-2018-go-infografika/>

Borca hökumətin birbaşa öhdəlikləri və dövlət zəmanətilə cəlb edilmiş kreditlər üzrə şərti öhdəliklər daxildir. Borc vəsaitlərinin 58,6 faizi 2017-ci ildən başlayaraq 10 il ərzində, 32,9 faizi 10 ildən 20 ilə qədər olan müddətdə, 8,5 faizi isə 20 ildən yuxarı olan müddətdə kreditlərə qaytarılmalıdır. Əsasən, Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi və digər beynəlxalq maliyyə qurumlarından cəlb edilmiş vəsaitlər müxtəlif iqtisadi islahatlar proqramlarının və layihələrini dəstəklənməsi, infrastrukturun bərpası və yenidən qurulması, habelə yol tikintisi, regionların su təchizatının yaxşılaşdırılması, dəmir yolu nəqliyyatı xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, sənaye və s. sahələrə istifadə edilmiş, bir qismi isə beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilmiş qiymətli kağızlar vasitəsilə cəlb edilmişdir. Xarici dövlət borcu üzrə alınan kreditlərin valyuta tərkibi: XBH (Beynəlxalq Valyuta Fondunun Xüsusi Borcalma Hüquqları) - 8,8% faiz; valyutalar üzrə isə ABŞ dolları ilə – 66,3%, avro – 20,4%, yapon yeni – 2,5%, BƏƏ dirhəmi – 0,8%, İslam dinarı – 0,6%, Səudiyyə rialı – 0,4%, Küveyt dinarı – 0,2% təşkil edir.

Azərbaycanda makroiqtisadi vəziyyətin təhlili son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsasən mütərəqqi meyillərin baş verdiyini (valyuta ehtiyatlarının artımı, ölkənin investisiya reytinginin yaxşılaşması, enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin hələ ki, məqbul qiyməti) göstərir. Lakin bu səviyyənin özü də ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin hamısını, həmçinin uzunmüddətli kredit proqramlarını Azərbaycanın bank sisteminin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirmək imkanı vermir.

Maliyyə bazarında dövlətin borcalan kim varlığını saxlamaq lazımdır; dövlət dəstəyi olmadan həyata keçirilə bilməyən sosial əhəmiyyətli layihələrə borc vəsaitləri cəlb etmək məqsədəuyğundur;

beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından kreditlərin cəlb edilməsi onlarla sıx və çevik əməkdaşlıq mexanizmləri üstündə qurulmalı, onların effektivliyi ölkənin büdcə imkanları və ehtiyaclarından asılı olaraq qiymətləndirilməli və beynəlxalq maliyyə institutlarından suveren borc həcmi lazım gəldikdə dəyişdirilməlidir.

Azərbaycanın 1995-2018-ci illər ərzində xarici borcların ÜDM-də xüsusi çəkisi, xarici borcların mal və xidmətlərin illik ixracının həcminə nisbəti, xarici borcların məbləğinin dövlət gəlirlərinə nisbəti, valyuta ehtiyatlarının illik xarici borc ödənişlərinə nisbəti, xarici borca xidmət və ÜDM-in dəyişmə templəri arasındakı əlaqə və s. göstəricilərin təhlili göstərir ki, xarici borcların mövcud səviyyəsi o qədər də təhlükəli olmasa da, ölkəyə kreditlər əvəzinə birbaşa investisiya cəlb edilməsinə üstünlük verilməlidir. Həm də götürülmüş kreditlərdən daha səmərəli, eyni zamanda, təyinatı üzrə istifadə olunmasına nail olunmalıdır.

Xarici borcların idarə edilməsində ən əsas məsələ ölkənin idarə edilə biləcək borc yükünün müəyyən edilməsi və borc qalıqlarının nəzarətdə saxlana bilinməsi və dəqiq borclanma metodlarının müəyyən edilməsidir. Xarici borcların mənbələri, sektorlar üzrə bölgüsü, xüsusi sektorun borclanma yükü, cəlb edilmiş xarici borcların səmərəli istifadə edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və xarici borc qalığının digər makroiqtisadi göstəricilərə uyğunluğu xarici borcların idarə edilməsində mühüm amildir. Xarici borcların idarə edilməsi ümumi maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla tədiyyə balansı, pul-kredit sistemi və valyuta ehtiyatları ilə uyğunluğu daimi olaraq nəzarətdə saxlanmalıdır. Uzunmüddətli iqtisadi artım ssenariləri ilə xarici borc stokunda dəyişmələrin proqnozlaşdırılması davamlı olaraq həyata keçirilməli, hökumət bu sahədəki riskləri dəqiq qiymətləndirməlidir. Burada əsas məsələlərdən biri ölkədə pul-kredit siyasəti həyata keçirən Mərkəzi Bank və xarici

borcların idarə edilməsi ilə birbaşa məşğul olan Maliyyə Nazirliyi arasında koordinasiyanın güclü olması və bu sferada səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsidir.

Son illərdə ölkəyə sürətlə daxil olmuş əlavə valyuta vəsaitlərindən xarici borcların vaxtında qaytarılması ilə yanaşı ölkə daxilində qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşuna yönəldilməsi də əhəmiyyətli ola bilər. Strateji baxımdan maliyyələşdiriləcək sahələrdə milli iqtisadi subyektlərin hökmran mövqe tutması üçün xüsusi mühit və şərait yaradılmalıdır.

5.2. Azərbaycanın borc dayanıqlığının qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın son illərdəki strateji valyuta ehtiyatlarının məbləği ÜDM-in həcminə bərabər və ya ondan artıq olmuşdur. Məhz bu ehtiyatların sayəsində ölkəmizdə:

1. *Strateji valyuta ehtiyatları 33 aylıq mal və xidmətlərin idxalını əvəz etmək imkanına malikdir;*

2. *Dövlətin fiskal mövqeyini əks etdirən strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-ə nisbəti ilə məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti arasındakı fərq, hələlmiş məqbul səviyyədədir;*

3. *Məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti - məqbul hesab edilən həddədir;*

4. *“Borc göstəriciləri” Beynəlxalq Standartının (“Borc dayanıqlılığının əsas tərəfləri” və BVF-nin “Həssaslıq göstəriciləri” adlı metodika üzrə) tələblərinə görə daxili borcun ÜDM-ə faiz nisbəti iki müxtəlif nisbəti: 20-30%-i aşmamalıdır. Hazırda Azərbaycanda daxili borcun ÜDM-ə faiz nisbəti 1,5% təşkil etməklə qoyulan nisbətdən çox aşağı həddədir;*

5. BVF-in “Dövlət sektoru borcunun Statistikası” Qaydalarına görə - dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclər qoyulan minimal tələbdən aşağıdırsa, bu borc yükü ilə bağlı aşağı riskin olmasından xəbər verir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun “Xarici borcun Statistikası” Qaydaları (2013), Beynəlxalq Valyuta Fondunun “Dövlət sektoru borcunun Statistikası” Qaydaları (2014) və INTOSAI-in “Borc göstəriciləri” adlı standartında verilən metodologiyalara əsasən, *dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclərin dövlət büdcəsinin gəlirlərinə nisbəti aşağı orta və yüksək dərəcələri ilə müvafiq olaraq: 25%, 30% və 35% həddlər daxilində ölçülür. Bu göstərici Azərbaycan üzrə 2018-ci ildə 11,2%-dən aşağıdır;*

6. *Dövlət büdcəsinin balansının ÜDM-ə nisbəti - bu göstərici də son illərdə bir qayda olaraq, aşağı səviyyədədir.*

Azərbaycanda daxili dövlət borcuna xidmət xərclərinin dövlət büdcəsi xərclərinə nisbəti isə heç vaxt 1%ə çatmayıb və gələcək illərdə də bu tendensiya qorunacaq. Ümumilikdə, ticarət balansında olan profisit 2018-ci ildə maliyyənin hərəkəti balansındakı kəsiri bağlayacaq və beləliklə, tədiyyə balansı tarazlaşdırılacaq. İcmal büdcənin kəsirinin də maliyyələşdirilməsi mənbələri müəyyənləşdirildiyindən manata təzyiq yaranmayacaq. Valyuta bazarının təhlili onu göstərir ki, tələb-təklif tarazlığı təmin olunub və bank sistemində izafi likvidlik var.

2015-ci ildə iki dəfə baş verən devalvasiyanın nəticəsi olaraq, manatın dəyərsizləşməsi xarici borc öhdəliklərinin həcmnin artmasını şərtləndirmişdir. Nəticədə, bu parametrin həm ixraca, həm də dövlət büdcəsinin gəlirlərinə nisbəti yüksəlmişdir. Dövlət büdcəsinin kəsiri əvvəlki illərdə olduğu kimi aşağı nisbətdə qalmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi 2013-2018-ci illər ərzində ölkənin Strateji valyuta ehtiyatlarının bir aylıq idxal əməliyyatlarına yetərlik əmsali: 30,2 dən 33-ə yüksəlmişdir. Yəni tələb olunan 3 ay əvəzinə 33

**Cədvəl 5.1.. Borc dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi ilə bağlı
analitik göstəricilər²⁴⁰**

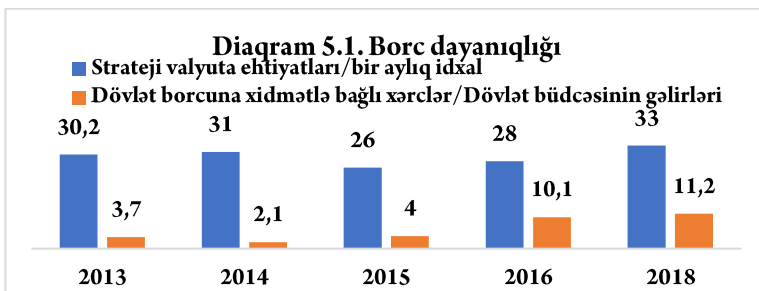
	2013	2014	2015	2016	2018
Strateji valyuta ehtiyatları/bir aylıq idxal	30,2	31,0	26,0	28,0	33,0
<i>Tələb: ən azı 3 aylıq idxalı əvəz etməlidir</i>					
Strateji valyuta ehtiyatlarının UDM-ə nisbəti – məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti, %-lə	53,5	56,4	51,3	76,0	79,8
<i>Tələb: müsbət olması</i>					
Məcmu dövlət borcu/UDM, %-lə	12,6	11,2	28,3	22,3	18,7
<i>Tələb: inkişaf etmiş ölkələrdə UDM-in 60%-dən, inkişaf etməkdə olan və aşağı gəlirli ölkələrdə 40%-dən yüksək olmamalıdır*</i>					
Daxili borc/UDM, %-lə	4,5	2,6	8,5	2,0	1,1
<i>Tələb: 20-30%</i>					
Dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclər/Dövlət büdcəsinin gəlirləri	3,7	2,1	4,0	10,1	11,2
<i>Tələb: 25% (aşağı), 30% (orta), 35% (yüksək)**</i>					
Dövlət büdcəsinin balansı/UDM, %-lə***	0,6	-0,5	-0,5	-0,4	-1,1
<i>Tələb: 3%-dən yüksək olmamalıdır</i>					

Qeyd: * Beynəlxalq Valyuta Fondunun "Fiskal icmal: Fiskal siyasətin balanslaşdırılması riskləri", aprel, 2012.

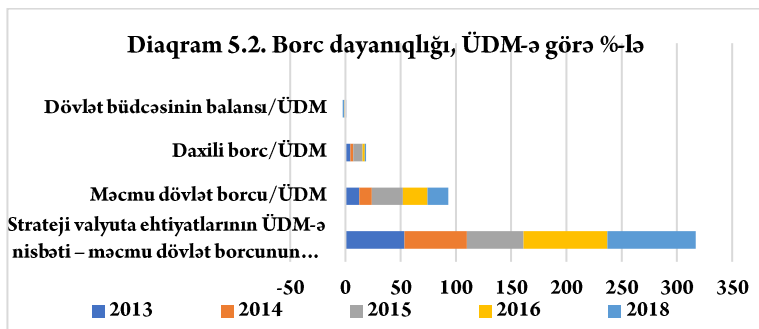
** Beynəlxalq Valyuta Fondunun "Xarici borcun Statistikası" təlimatı, Beynəlxalq Valyuta Fondunun "Dövlət sektoru borcunun Statistikası" təlimatı və INTOSAI-in "Borc göstəriciləri" adlı standartında verilən metodologiyalar əsasında hesablanmışdır.

*** Avropa Birliyinin "Fiskal razılaşma" sənədində müəyyən edilən meyar.

Mənbə: Cədvəldə göstərilən hesablamalar Dövlət Statistika Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bank, Dövlət Gömrük Komitəsinin internet səhifələrində yer alan statistik məlumatlar əsasında hesablanmışdır.

²⁴⁰ <http://www.imf.org/external/pubs/ft/reo/2Q16/mcd/eng/pdf/mreoQ416st.pdf>
<http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16296.pdf>
<http://www.imf.org/external/pubs/ft/fm/2016/02/pdf/fm1602.pdf>

aya yetərlidir. Strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-ə nisbəti: 53,5%-dən 79,8%-ə yüksəlmişdir, tələb də, məhz müsbət olmasıdır. Məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti: 12,6%-dən 18,7 %-ə yüksəlmişdir, tələb 40-60% həddədir. Dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclərin dövlət büdcəsi gəlirlərində payı 3,7%-dən 11,2%-ə yüksəlsə də, tələb olunan 25-35%-dən çox aşağıdır. Dövlət büdcəsi balansının ÜDM-ə nisbəti 2018-ci ildə ən yüksək -1,1% olsa da, tələb olunan -3%-dən xeyli aşağıdır.

Cədvəl 5.2. 2010-2018-ci illərdə Azərbaycanın valyuta ehtiyatları

İlin sonuna	ARDNF-in valyuta ehtiyatları (mln. \$)	AMB-nin valyuta ehtiyatları (mln. \$)	Cəmi valyuta ehtiyatları (mln. \$)
2010	22766,8	6407,6	29174,4
2011	29800,0	10481,5	40281,5
2012	34129,4	11694,8	45824,2
2013	35877,5	14152,0	50029,5
2014	37104,1	13758,3	50862,4
2015	33574,1	5016,7	38590,8
2016	33147,0	3974,4	37121,4
2017	35806,5	5334,6	41141,1
2018	38515,2	5625,7	44140,9

Mənbə: <https://banker.az/az%C9%99rbaycanin-valyuta-ehtiyatlari-son-10-ild%C9%99/>

2010-2018-ci illərdə Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 14,966 mlrd. ABŞ dolları və yaxud 1,5 dəfə artaraq 44,141 mlrd. dollar, o cümlədən: Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun (ARDNF-in) valyuta ehtiyatları 15,748 mlrd. dollar və yaxud 1,7 dəfə artaraq 38,52 mlrd. dollar; Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB-nin) valyuta ehtiyatları isə 0,781 mlrd. dollar və yaxud 12,2% azalaraq 5,626 mlrd. dollar təşkil edib. 2018-ci ildə Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarının 87,2%-i ARDNF-in, 12,8%-i isə AMB-nin payına düşüb.

Cədvəl 5.3. 2010-2018-ci illərdə Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarında artım (+) və azalmalar (-)

	ARDNF-in valyuta ehtiyatlarında artım /azalma (mln. \$)	AMB-nin valyuta ehtiyatlarında artım /azalma (mln. \$)	Cəmi valyuta ehtiyatlarında artım /azalma (mln. \$)
2010	+7866,4	+1245,9	+9112,3
2011	+7033,2	+4073,9	+11107,1
2012	+4329,4	+1213,3	+5542,7
2013	+1748,1	+2457,2	+4205,3
2014	+1226,6	-393,7	+832,9
2015	-3530,0	-8741,6	-12271,6
2016	-427,1	-1042,3	-1469,4
2017	+2659,5	+1360,2	+4019,7
2018	+2708,7	+291,1	+2999,8

Mənbə: <https://banker.az/az%C9%99rbaycanin-valyuta-ehtiyatlari-son-10-ild%C9%99/>

Cədvəl 5.3-dən göründüyü kimi Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 2015 və 2016-cı illər istisna olmaqla, hər il artımla olub və maksimal artım: 2011 (11,107 mlrd. dollar) və 2010-ci ildə (9,112 mlrd. dollar); ən aşağı artım: 2017 (4,020 mlrd. dollar) və 2018-ci ildə (3,0 mlrd. dollar);

azalma ilə: 2015 (-12,272 mlrd. dollar) və 2016-cı ildə (-1,469 mlrd. dollar) olub.

ARDNF-in valyuta ehtiyatları da 2015 və 2016-cı illər istisna olmaqla, hər il artımla olub və maksimal artım: 2010 (7,866 mlrd. dollar) və 2011-ci ildə (7,033 mlrd. dollar); ən aşağı artım 2017 (2,659) və 2018-ci ildə (2,708 mlrd. dollar); azalma ilə: 2015 (-3,530 mlrd. dollar) və 2016-cı ildə (-0,427 mlrd. dollar) olub.

AMB-nin valyuta ehtiyatlarında 2014, 2015 və 2016-cı illər istisna olmaqla, hər il artımla olub və maksimal artım: 2011 (4,074 mlrd. dollar) və 2013-cü ildə (7,033 mlrd. dollar); ən aşağı artım 2012 (1,213 mlrd. dollar); azalma ilə: 2014-cü ildə (-0,394 mlrd. dollar), 2015 (maksimum -8,742 mlrd. dollar), 2016 (-1,042 mlrd. dollar) olub.

2015-2016-cı illərdə Azərbaycanın ümumi, həmçinin ARDNF-in və AMB-nin valyuta ehtiyatlarındakı azalmalar dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olub.

Neft gəlirlərinin hər il artması hesabına dövlətin borclanma ehtiyacı azalmış, 2014-cü il istisna olmaqla məcmu dövlət borcunun artım tempi bütövlükdə iqtisadiyyatın artım tempindən aşağı olsa da, Azərbaycanın məcmu dövlət borcunda müəyyən artım müşahidə edilmiş, məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 2010-cu ildəki 17,1%-dən 2015-ci ildə ən yüksək 24,5%-ə, sonrakı illərdə bir qədər azalaraq 2018-ci ildə 20,2%-ə düşmüşdür.²⁴¹ BVF-in məlumatlarına əsasən, hazırda Azərbaycan məcmu dövlət borcunun nisbi göstəricisinə görə dünyanın 183 ölkəsi arasında ən az dövlət borcu olan 19-cu ölkədir.²⁴²

²⁴¹ <http://www.azstat.org/>, www.maliyye.gov.az, www.nba.az

²⁴² International Debt Statistics 2018 The World Bank
[/https://datatopics.worldbank.org/debt/ids/countryanalytical/AZE](https://datatopics.worldbank.org/debt/ids/countryanalytical/AZE)

Mərkəzi Bankın və Dövlət Neft Fondunun birgə resursları təqribən 44 milyard dollardan artıqdır. Dövlətimizin valyuta ehtiyatları xarici dövlət borcunu 3 dəfəyə yaxın üstələyir.

2015–2016-cı illərdə milli valyutanın ucuzlaşması fonunda ölkə iqtisadiyyatının nisbətən daralması və cəlb edilmiş xarici borclara xidmət xərclərinin artması dövlət büdcəsi üzərində əlavə təzyiqa gətirib çıxarmışdır. Xarici dövlət borcu ilə bağlı bəzi risklər yaranmışdır, belə ki, 2018-ci ildə dövlət büdcəsinin təxminən 7,6 faizi xarici borcun qaytarılmasına sərf edilir.²⁴³

Azərbaycanda xarici borcların dayanıqlılıq göstəricilərinin təhlili göstərir ki, hələlik xarici borclar Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün təhlükəli həddə deyil. Xarici borcları ölkənin iqtisadi dayanıqlılığına və təhlükəsizliyinə təsiri baxımından qiymətləndirilmək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. Ən vacib göstərici - xarici borcların ÜDM-də xüsusi çəkisidir. Azərbaycanda bu göstərici son 3-4 ildə 2 dəfədən çox azalaraq 2018-ci ilin sonuna 8,3% olmuşdur ki, bu da beynəlxalq təcrübədə maksimum həddən dəfələrlə aşağıdır.

5.3. Azərbaycan və Rusiya iqtisadiyyatının əsas rəqabətqabiliyyəti və dayanıqlıq üzrə hədd göstəricilərinin təhlili

Cədvəl 5.4-də Azərbaycan və Rusiya iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyəti göstəricilərinin bir qismi dayanıqlıq həddi qiymətləri baxımından təhlil olunmuşdur.

Göründüyü kimi hər iki ölkədə müdafiə xərclərinin ÜDM-də payı, Rusiyada isə əlavə olaraq sənaye istehsalında maşınqayırma və metal

²⁴³ https://cesd.az/new/wp-content/uploads/2018/09/_Azerbaijan_Xarici_Borc

emalının payı; “Mülki” elmə xərclərin ÜDM-də payı; əsas kapitala investisiyaların ÜDM-də payı göstəriciləri dayanıqlıq həddi qiymətlərinə cavab verir.

Cədvəl 5.4. Rusiya və Azərbaycan iqtisadiyyatlarının rəqabət qabiliyyətini və dayanıqlığını xarakterizə edən göstəricilərin müqayisəli qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Son kritik hədd qiyməti	Rusiya		Azərbaycanı	
		Faktiki vəziyyət 2015	Müvafiq olaraq	Faktiki vəziyyət 2015	Müvafiq olaraq
Emal sənayesi məhsullarının payı	50	23	2,17 dəfə pisdir	25,1	2 dəfə pisdir
Maşınqayırma məhsullarının ümumi həcmində yeni məhsulların payı, %	7	2,8	2,5 dəfə pisdir	2,7	2,6 dəfə pisdir
Sənaye istehsalında maşınqayırma və metal emalı, %	25,0	35,0	1,4 dəfə yaxşıdır	7,8	3,2 dəfə pisdir
Müdafiə xərcləri, ÜDM-də %-lə	3,0	2,8	Normal həddədir	2,8	Normal həddədir
“Mülki” elmə xərclər, ÜDM-də %-lə	1,5	1,7	1,13 dəfə yaxşıdır	0,2	7,5 dəfə pisdir
Ümumi sənaye məhsulunda innovativ məhsullar, %-lə	15,0	10,0	1,5 dəfə pisdir	0,04	375 dəfə pisdir
Elmi tədqiqatlara xərclər, ÜDM-də %-lə	3	1,5	2 dəfə pisdir	0,2	15 dəfə pisdir
Əsas kapitalın köhnəlməsi, %-lə	40	19,8	1,25 dəfə pisdir	2,9	13,8 dəfə pisdir
Əsas kapitala investisiyalar, ÜDM-də %-lə	16,0	21,1	1,3 dəfə yaxşıdır	13,0	1,2 dəfə pisdir
Emal sənayesinin payı, %-lə	70	64,8	1,08 dəfə pisdir	25,1	2,8 dəfə pisdir

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2015, B., 2015; Azərbaycan sənayesi 2015, B., 2015; [www http://:cbar.az](http://cbar.az); [http://: www.azstat.org](http://www.azstat.org) [http://: www.finance.gov.az](http://www.finance.gov.az) [http://: www.economy.gov.az](http://www.economy.gov.az)

Digər ən vacib göstəricilərin bəzisi çox yüksək təhlükəli hədd qiymətləri (fərqlər) ilə ifadə olunur. Həmçinin Rusiyada emal sənayesi məhsullarının payının, maşınqayırma məhsullarının ümumi həcmində yeni məhsulların payının və elmi tədqiqatlara xərclərin ÜDM-də payının nisbətən daha yüksək həddlərlə (2-3 dəfəyədən artıq) dayanıqlıqdan yüksək olduğu halda, Azərbaycanda əsas kapitala investisiyaların ÜDM-də nisbətən aşağı payı (1,2 dəfə) olduğu halda, bütün digər göstəricilər üzrə 2-3 dəfədən yüksək, xüsusən rəqabətqabiliyyətlilik üçün çox vacib olan - "Mülki" elmə xərclərin ÜDM-də payı (7,5 dəfə); elmi tədqiqatlara xərclərin ÜDM-də payı (15 dəfə); ümumi sənaye məhsulunda innovativ məhsulların payı (375 dəfə) və əsas kapitalın köhnəlməsi (13,8 dəfə) çox yüksək dayanıqsızlıq göstəricilərinə malik olmasını ölkə iqtisadiyyatı üçün təhlükəli təhdidlər hesab etmək olar.

5.4. Azərbaycan və Rusiyanın maliyyə dayanıqlığı və xarici maliyyə asılılığını xarakterizə edən hədd göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Cədvəl 5.5-də Azərbaycan və Rusiyanın maliyyə dayanıqlığını xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərin müqayisəli təhlili verilmişdir. Əsas maliyyə dayanıqlığına görə: Rusiyada inflyasiya; ÜDM-in dövlət büdcəsi vasitəsilə yenidən bölgüsü; tədiyyə balansı metodologiyasına görə xarici ticarət balansının profisitlə olması; dayanıqlıq hədlərinə cavab verən normal və ya yaxşı vəziyyətdədir.

Azərbaycan Rusiya ilə müqayisədə dayanıqlıq göstəricilərinə görə bir qədər zəif görünsə də, inflyasiya; mərkəzi büdcənin kəsirinin ÜDM-də payı; xarici kreditlərin M2-də payı; tədiyyə balansı metodologiyasına görə ticarət balansının kəsiri göstəricilərinə görə dayanıqlıq hədlərinə

cavab verən normal və ya yaxşı vəziyyətdədir. Hər iki ölkə iqtisadiyyatı M2 pul aqreqatı üzrə monetizasiya səviyyəsinə görə dayanıqlığa malik deyillər.

Cədvəl 5.5. Rusiya və Azərbaycanda maliyyə dayanıqlığını xarakterizə edən göstəricilərin müqayisəli təhlili

Göstəricilər	Son kritik hədd qiyməti	Rusiya		Azərbaycanı	
		Faktiki vəziyyət 2015	Müvafiq olaraq	Faktiki vəziyyət 2015	Müvafiq olaraq
İnflyasiyanın səviyyəsi	15	6,5	normal həddədir	1,4	10,7 dəfə yaxşıdır
Monetizasiya səviyyəsi (M2), ÜDM-də faizi	75	41	1,8 dəfə pisdir	28,5	2,6 dəfə pisdir
İcmal büdcə (pensiya fondu istisna olmaqla) vasitəsilə ÜDM-in yenidən bölüşdürülməsi səviyyəsi, %-lə	≤ 30	28,5	normal həddədir	31,2	1,04 dəfə pisdir
Mərkəzi (federal) büdcənin kəsiri, ÜDM-də faizlə	-3,0	-5,0	1,7 dəfə pisdir	-0,5	6,0 dəfə yaxşıdır
Xarici kreditlərin M2-də payı, %-lə	22	27	1,23 dəfə pisdir	13,4	0,99 dəfə yaxşıdır
Tədiyyə balansına görə metodologiyasına görə ticarət balansının kəsiri, %-lə	15	profisit	normal həddədir	profisit	normal həddədir

Mənbə: [http://: www.azstat.org](http://www.azstat.org) [http://: www.finance.gov.az](http://www.finance.gov.az) [http://: www.nba.az](http://www.nba.az)
Azərbaycan Respublikası Milli Bankı. Bülleten №1(179) 2015; Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015. Bakı: Səda, 2015, 814 s.;

Cədvəl 5.6-da Rusiya və Azərbaycan iqtisadiyyatının xarici maliyyə asılılığını xarakterizə göstəricilər müqayisəli qiymətləndirilərək təhlil olunmuşdur. Hər iki ölkədə ancaq xarici ticarət balansının profisitlə olması; daxili borcun ÜDM-dəki payının aşağı olması; qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmnin kifayət qədər olması; xarici borclar üzrə ödəniş öhdəliklərinin illik ixrac həcminə görə aşağı olması; xarici borclar üzrə öhdəliklərin mərkəzi dövlət büdcəsi xərclərinə nisbətə az pay təşkil

Cədvəl 5.6. Azərbaycan və Rusiya iqtisadiyyatının xarici maliyyə asılığını xarakterizə edən göstəricilərin müqayisəli qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	Son kritik hədd qiyməti	Rusiya		Azərbaycan	
		Faktiki vəziyyət 2015	Müvafiq olaraq	Faktiki vəziyyət 2015	Müvafiq olaraq
Xarici kapitalın investisiya qoyuluşlarında payı, %-lə	25	42,2	1,69 dəfə pisdır	41,9	1,68 dəfə pisdır
Xarici kreditlərin M2-də payı, %-lə	22	27	1,23 dəfə pisdır	13,4	1,64 dəfə pisdır
Tədiyə balansı metodologiyası ilə ticarət balansının kəsiri, %-lə	15	profisit	normal həddədir	profisit	normal həddədir
Xarici borcun ÜDM-də payı, %-lə	25,0	42,6	1,7 dəfə pisdır	8,6	2,9 dəfə yaxşıdır
Daxili borcun UDM-də payı, %-lə	30,0	8,3	3,6 dəfə yaxşıdır	0,6	50,0 dəfə yaxşıdır
Qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi, mlrd. dollar	15,0	368,4	24,6 dəfə yaxşıdır	51,4	3,4 dəfə yaxşıdır
Xarici borc üzrə ödənişlərin illik ixrac həcminə nisbəti, %-lə	25,0	15,0	1,67 dəfə yaxşıdır	6,6	3,8 dəfə yaxşıdır
Xarici borca xidmət üzrə xərclərin hökumətin mərkəzi büdcə xərclərində payı, %-lə	20,0	13,0	1,54 dəfə yaxşıdır	4,2	4,8 dəfə yaxşıdır
Beynəlxalq ehtiyatların mal və xidmət idxalının 3 aylıq həcminə görə yetərlik əmsalı	9	40	4,44 dəfə yaxşıdır	22,2	2,5 dəfə yaxşıdır

Mənbə: [http://: www.azstat.org](http://www.azstat.org) [http://: www.finance.gov.az](http://www.finance.gov.az) [http://: www.economy.gov.az](http://www.economy.gov.az) [http://: www.nba.az](http://www.nba.az) Azərbaycan Respublikası Milli Bankı. Bülleten №1(179) 2015; Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015. Bakı: Səda, 2015, 814 s.; Центр раскрытия оперативной информации (Служба раскрытия информации о компаниях РФ) - [Электронный ресурс] / Интерфакс - Режим доступа : <http://www.e-disclosure.ru/>

etməsi; xarici ticarət balans defisitinin xarici ticarət dövriyyəsindən aşağı olması; beynəlxalq ehtiyatlarının mal və xidmətlərin 3 aylıq idxalına kifayət etməsi kimi vacib göstəricilərə görə təhlükəsizlik həddi qiymətlərinə cavab verdiyini göstərir. Rusiyada xarici kapitalın investisiyalarda üstün olması; xarici kreditlərin M2 pul aqreqatına nisbətən payının artıq olması; xarici dövlət borcunun UDM-ə nisbətən yüksək olması dayanıqlıq və təhlükəsizlik həddi göstəricilərinə cavab

vermir. Azərbaycanda isə əsas təhdidlər – investisiyalarda xarici kapitalın artıq olması; xarici kreditlərin M2-də payının artıq olması və s. xarakterizə olunur. Göründüyü kimi Rusiya bütövlükdə xarici borclar üzrə ümumi maliyyə dayanıqlığını xarakterizə edən həmin göstəricilər üzrə Azərbaycanla müqayisədə aşkar üstünlüyə malikdir.

Hazırda Azərbaycana investisiya axını iqtisadi təhlükə həddində olmasa da, 1995-ci ildən bəri Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların çoxunun neft sektoruna qoyulması ilə yanaşı xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna da cəlb olunması təşviq olunmalıdır. Təqdirəlayiq haldır ki, son illərdə - xüsusən, 2003-cü ildə xarici investisiyaların 88,2 faizi, 2004-cü ildə 89,3 faizi neft sənayesinə yönəldilirdisə, 2005-ci ildə bu rəqəm 77,7 faizə, 2007-ci ildə 60%-ə, 2014-cü ildə isə 57,5-ə düşmüşdür.²⁴⁴

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və xarici maliyyə asılılığını azaltmaq üçün iqtisadiyyatın dollarlaşmasının müəyyən həddi keçməsinə yol verilməməsi də vacib şərtlərdən biridir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, sağlam milli iqtisadiyyatın formalaşmasında dövrüyyədə olan nağd pulla ÜDM-in nisbətinin gözlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün dövrüyyədə olan pul kütləsinin ÜDM-ə nisbəti ən azı 70-80 faiz həddində olmalıdır. 2018-cü ildə bu rəqəm Azərbaycanda cəmi 30,0 faiz təşkil etmişdi.²⁴⁵

Cədvəl 5.7-də 2011-2015-ci illər ərzində xarici borcun sektorlar üzrə strukturu təhlil olunmuşdur. Göründüyü kimi bu illər ərzində 54,4 mlrd. dollarlıq layihələrin 62,9%-i infrastrukturun, 14,8%-i sənaye və energetikanın, 4,2%-i kənd təsərrüfatı və meliorasiyanın, 3,1%-i sosial-

Cədvəl 5.7. 2011-2015-ci illər ərzində xarici borcun sektorlar üzrə

²⁴⁴ Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015, s.407 Bakı: Səda, 2015; 2008, 770 s.; 2005, 774 s.

²⁴⁵ AR Mərkəzi Bankı. Statistik Bülleten №12(225) <https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>

strukturu (mln. ABŞ dolları)

	Infrast ruktur	Sənaye və energe tika	Kənd təsərr ü fatı	Sosial mədə ni	İqtisadiyyat və maliyyə	Nəqliyyat	Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi	Digər sektor lar	Cəmi
Nəzərdə tutulan									
2011	5307,6	2777,2	407,1	370,4	421,4	1087,9	x	22,7	10394,2
2012	6692,6	2701,2	437,3	371,5	375,2	1018,4	x	55,8	11652,0
2013	6925,8	2490,6	439,1	367,5	377,8	1251,0	x	56,0	11907,8
2014	7524,6	28,7	503,8	284,9	377,4	x	1250	154	10123,4
2015	7764,4	27,5	491,6	274,7	366,6	x	1250	152,8	10327,5
Cəmi 2011-2015	34215,0	8025,2	2278,9	1669,0	1918,4	3357,3	2500,0	441,3	54404,9
İstifadə olunan									
2011	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2012	2875,6	2530,2	318,0	289,9	322,3	528,3	x	34,6	6898,8
2013	3748,4	2393,9	342,4	314,2	339,9	701,2	x	44,4	7884,4
2014	4430,9	28,7	357,2	233,8	319,2	x	1250,0	56,3	6676,2
2015	4964,0	27,5	376,2	243,5	351,1	x	1250,0	73,7	7285,8
Cəmi 2011-2015	16018,9	4980,3	1393,8	1081,4	1332,5	1229,5	2500,0	209	28745,2
Faktiki xarici borc									
2011	1994,6	1743,2	285,6	203,0	280,5	287,2	x	22,7	4816,7
2012	2623,7	1864,6	286,7	216,1	290,4	392,4	x	34,6	5708,4
2013	3249,7	1674,5	212,7	136	237,1	520,2	x	28,6	6058,9
2014	3851,4	58,1	221,1	133,8	209,5	x	1250,0	754,2	6478,2
2015	4252,5	55,5	231,2	137,8	228,5	x	1297,9	691	6894,3

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

mədəni sahələrin, 3,5%-i iqtisadiyyat və maliyyə sektorunun, 4,3%-i nəqliyyatın, 4,6%-i büdcə kəsirinin örtülməsi, 0,8%-i digər sektorların maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Lakin nəzərdə tutulan vəsaitlərin ancaq 52,8%-dən istifadə edilmişdi və demək olar ki, bütün sektorlarda vəziyyət təxminən eyni olmuşdu. Azərbaycanın faktiki xarici borcu 2011-ci illə müqayisədə 1,4 dəfə artaraq 6,89 mlrd. dollara çatmışdır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından kreditlərin Azərbaycan

iqtisadiyyatının sektorlar üzrə paylanmasında enerji və nəqliyyat sektorlarının üstünlüyü açıq-aşkar görünür. Təbii ki, bu sektorlar gələcək iqtisadi artım və inkişaf üçün daha vacibdir. Lakin səhiyyə və sosial müdafiə, təhsil, maliyyə, ətraf mühitin mühafizəsi kimi sektorlar da uzun müddətli və perspektiv inkişafda əhəmiyyətli olacağını unutmaq olmaz. Bu sektorlarda kifayət qədər ehtiyac olmasına baxmayaraq, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının investisiyaları bu sahələrə demək olar ki, yönəldilmir.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditlərindən səmərəli istifadə üçün layihələrin seçilməsində aşağıdakı meyarlar müəyyən etmək lazımdır: əgər yerli uyğun layihə təklifləri dünya və ölkə qanunlarında təsbit olunan ekoloji standartlara cavab verərsə, onda yerli layihələrə üstünlük verilməli; beynəlxalq layihələrin uzunmüddətli və sabit səmərə verəcəyi, həmçinin layihə ixracıönümlü və ya idxaləvəzədən istiqamətdə təklif olunarsa, ölkə büdcəsinə yükü azaltmaq üçün onun daha böyük maliyyə və sosial nəticələrlə reallaşacağına və ölkə ərazisində daha çox əlavə dəyər yaradılacağına etimad nüfuzlu ekspertlər tərəfindən təsdiq olunmalıdır.

Cədvəl 5.8-dən göründüyü kimi 1995-2015-ci illər ərzində Azərbaycanın xarici borcu 21 dəfədən çox, əhalinin hər nəfərinə borc isə 17 dəfəyə yaxın artmışdır. Təhlil olunan dövr ərzində ÜDM 17,4 dəfə, mal və xidmətlər ixracı 24,1 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 47,5 dəfə, strateji valyuta ehtiyatları isə 174 dəfə artmışdır. Xarici borcun ən vacib makroiqtisadi göstəricilərlə müqayisəli təhlilinə görə ən yüksək göstəricilər 2000-ci ildə - xarici borcun ÜDM-də payı 25,2%; mal və xidmətlər ixracında payı 64,5%; büdcə gəlirlərində payı 169,1% olsa da,

Cədvəl 5.8. Azərbaycan Respublikası xarici borcunun makroiqtisadi təhlili (mln. ABŞ dolları)

	XB	ÜDM	XB-un ÜDM -də XÇ	MXİ	XB-un MXİ- də XÇ	BG	XB-un BG-də XÇ	VE	XB-un VE-da XÇ	Əhali nin sayı (min nəfər)	Adam başına XB\$
2000	1328,0	5272,6	25,2	2058,5	64,5	785,3	169,1	0,69	0,52	8032,8	165,3
2005	2042,8	13245,4	15,4	7881,8	25,9	2233,9	91,4	1,8	0,88	8553,1	238,8
2006	2586,0	20982,3	12,3	12467	20,7	4333,8	59,7	4,37	1,69	8666,1	298,4
2008	4314,5	46258,2	9,3	19321,7	22,3	13099,7	32,9	23,8	5,52	8897,0	484,9
2009	4864,9	43019,4	11,3	26400,7	18,4	12846,4	37,9	20,1	4,13	8997,6	540,7
2010	3857,3	52909,3	7,3	18383,1	21,0	14207,6	27,1	93,9	24,34	9111,1	423,4
2011	4816,7	65951,6	7,3	29388,3	16,4	19881,9	24,2	50,8	10,55	9235,1	521,6
2012	5708,4	69683,9	8,2	29000,3	19,7	21997,8	25,9	62,7	10,98	9356,5	610,1
2013	4753,2	74164,4	6,4	28169,3	16,9	24851,9	19,1	64,3	13,53	9477,1	501,5
2014	6478,2	75234,7	8,6	25537,5	25,4	23458,2	27,6	64,7	9,99	9593,0	675,3
2015	6894,3	52969,6	13,0	20552,8	33,5	17052,9	40,4	43,6	6,32	9705,6	710,3
MH	x	x	50	X	200	x	250	x	10	x	x

Mənbə: <http://www.azstat.org/>, www.maliyye.gov.az, www.nba.az www.olifun.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmış və tərtib edilmişdir.

Qeyd: XB-xarici borc; XÇ-xüsusi çəki,%-lə; MXİ - Mal və xidmətlər ixracı; BG-büdcə gəlirləri; VE- valyuta ehtiyatları; MH – maksimum hədd, %-lə.

xarici borcun valyuta ehtiyatlarında payı 0,52%; adambaşına düşən xarici borc cəmi 165,3 dollar təşkil etmişdir. Lakin 2014-cü ildən başlayaraq dünya neft bazarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması ölkəmiz üçün neft gəlirlərini də xeyli azaltmış, 2010-2014-cü illər ərzində Azərbaycanın dünya ölkələri arasında çox əlverişli vəziyyətini bir qədər pisləşdirmişdir.

Qrafik 5.1. Xarici borcun digər makroiqtisadi göstəricilərlə müqayisəli artım dinamikası

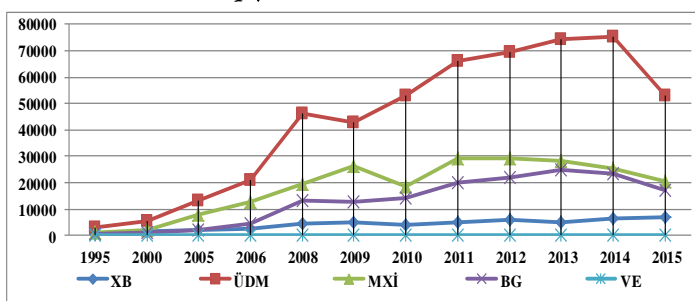
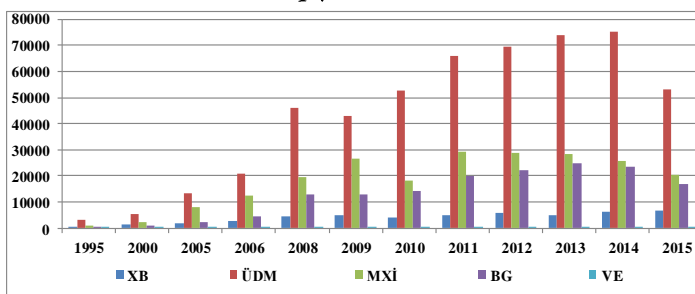

Diagram 5.3. Xarici borcun digər makroiqtisadi göstəricilərə nisbətində müqayisəli artımı

2015-ci ilin sonuna xarici borcun ÜDM-də payı 13,0%; mal və xidmətlər ixracında payı 33,5%; büdcə gəlirlərində payı 40,4% olsa da, valyuta ehtiyatlarında payı 6,32%; adambaşına düşən xarici borc isə

təxminən 4,3 dəfə artaraq 710,3 dollar təşkil etmişdir. İstənilən halda, bu göstəricilərin özü də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin bütün kriterilərinə cavab verir və cədvəldə qeyd etdiyimiz Beynəlxalq maksimum həddlərdən uzaqdır.

Son 20 ildə Azərbaycanın xarici borcunun makroiqtisadi təhlilinin yekunlarını Qrafik 5.1 və Diaqram 5.3-də əyani təsvir edir.

Azərbaycanın bank sektorunda fəaliyyət göstərən bankların məcmu xarici borcu 2016-cı ilin sonuna 8,44 mlrd. ABŞ dolları dolları təşkil etmişdir. Kommersiya banklarının Azərbaycan Mərkəzi Bankına olan öhdəliyi isə 2015-ci il yanvarın 1-ə 1,9 mlrd. dollardan 4,5 mlrd. dollara yüksələrək təxminən 2,4 dəfə artmışdır. Lakin bank sektorunun xarici öhdəlikləri 1,6 dəfə azalaraq 6,35 mlrd. dollardan 3,9 mlrd. dollara düşmüşdür. Başqa sözlə, bank sektorunun ilin əvvəlindən ödədiyi 2,5 mlrd. dollar xarici borcu demək olar ki, AMB-nin yenidən maliyyələşdirməsi hesabına təmin edilmişdir. 2017-ci il ərzində kommersiya banklarının xarici borcu 71,8 faiz azalaraq, cəmi 900,0 milyon ABŞ dolları ekvivalentində olmuşdur. Öhdəliklər strukturunda bankların xarici borcunun payı cəmi 6,5 faiz olmuş, banklar tərəfindən cəlb edilmiş depozitlərdə de-dollarlaşma meyilləri güclənmişdir. Belə ki, 2017-ci ildə xarici valyutada əmanətlərin cəmi əmanətlərdə payı 80 faizdən 68 faizə enmişdir. 2016-cı ildə xarici valyutada verilmiş kreditlər cəmi kreditlərin 48 faizini təşkil etdiyi halda, ötən il ərzində həmin göstərici 41 faizə enmişdir.

Dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına malik olan ABŞ dünyanın ən varlı və inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkəsi olsa da, xarici borcun həcminə görə də liderdir, belə ki, 2015-ci ilin sonuna xarici borcu 18,54 trln. dollar, xarici borcun ÜDM-ə nisbəti 105,8%, adambaşına düşən

Cədvəl 5.9. 2015 ci ilin sonuna MDB və Şərqi Avropa ölkələri üzrə
xarici dövlət borcunun makroiqtisadi göstəriciləri

	əhalinin hər nəfərinə xarici borc (dollarla)	xarici borcun ÜDM-ə nisbəti (%-lə)	xarici borcun dəyişməsi (+,-)	əhalinin hər nəfərinə xarici borcun dəyişməsi, dollarla+,-	xarici borcun ÜDM-ə nisbətinin dəyişməsi, % bəndi ilə +,-
Azərbaycan	710	13,0	2,1	189	4,4
Belarus	4030	69,7	-4,4	-190	16,4
Bolqarıstan	5190	75,8	-22,3	-1445	-8,6
Çexiya	11955	69,4	-2,2	-290	6,6
Ermanistan	2975	84,6	4,6	140	11,1
Estoniya	15890	91,9	-9,2	-1580	5,3
Gürcüstan	4020	107,3	9,0	340	24,1
Xorvatiya	11840	102,0	-12,4	-1585	2,8
Qazaxıstan	8685	83,0	-2,5	-355	13,6
Qırğızıstan	1230	113,4	1,5	-10	15,1
Latviya	18540	135,2	-10,3	-1965	5,0
Litva	10555	74,0	-2,4	-135	9,5
Macarıstan	16265	132,5	-13,1	-2400	-0,5
Makedonia	3350	68,8	-4,7	-170	4,4
Moldova	1785	98,2	-3,5	-65	15,7
Polşa	8540	69,2	-7,4	-675	4,3
Rumıniya	5000	55,9	-14,0	-790	-2,0
Rusiya	3520	38,7	-14,0	-580	9,5
Serbiya	4050	78,6	-8,0	-330	8,1
Slovakiya	13490	84,5	-11,1	-1690	2,5
Sloveniya	23610	114,0	-13,3	-3650	0,5
Ukrayna	2975	139,3	-6,0	-105	41,7

xarici borcun məbləği isə 52,8 min dollar təşkil etmişdir. ABŞ-ın Çin, Yaponiya, Böyük Britaniya, İsveçrə, Tayvan, Braziliya və s. ölkələrə böyük məbləgdə borcu vardır. ABŞ-ın daha böyük borcu Mərkəzi Bank funksiyasını yerinə yetirən öz Federal Ehtiyat Sisteminədir. Bu borcun

xəzinə öhdəlikləri şəklində olan 5 trillion dollara yaxını xarici dövlətlərə olan borcdur ki, onun da təqribən yarısı Çin və Yaponiyanın payına düşür.

Cədvəl 5.10. 2006-2015 ci illər ərzində MDB və Şərqi Avropa ölkələri üzrə xarici dövlət borcunun makroiqtisadi göstəriciləri

	xarici borcun dəyişməsi (%-lə +,-)	əhalinin hər nəfərinə xarici borcun dəyişməsi (+,-)	xarici borcun ÜDM-ə nisbətinin dəyişməsi (% bəndi ilə +,-)
Azərbaycan	267	412	0,7
Belarus	646	3495	52,8
Bolqarıstan	103	2820	14,3
Çexiya	171	7415	35,1
Ermənistan	385	2395	47,2
Estoniya	82,7	7445	10,3
Gürcüstan	366	3255	57,3
Xorvatiya	61,7	4790	34,3
Qazaxıstan	253	5825	6,8
Qırğızıstan	203	760	14,1
Latviya	142	11755	45,4
Litva	144	6765	26,2
Macarıstan	88,7	7865	57,2
Makedonia	133	1885	21,0
Moldova	205	1205	28,6
Polşa	147	5070	25,5
Rumıniya	171	3285	19,1
Rusiya	101	1735	5,0
Serbiya	99,4	2115	23,6
Slovakiya	171	8470	41,2
Sloveniya	101	11490	47,1
Ukrayna	200	2130	95,0

Avropa Birliyinə daxil olan ölkələr üzrə də dövlət borcunun ümumi məbləği onların məcmu ÜDM-indən çoxdur, məsələn, Böyük

Britaniyanınki həmin göstəricilər üzrə (xarici borc, xarici borcun ÜDM-ə nisbəti, adambaşına düşən xarici borcun məbləği) müvafiq olaraq - 9,84 trln. dollar və 15,2 min dollar, 309%; Almaniyanınki – 5,64 trln. dollar və 69,0 min dollar, 309%; Fransanınki - 5,75 trilyon dollar və 86 min dollar və 222%; Niderlandınki – 2,5 trilyon dollar və 226,0 min dollar və 316%; neft ölkəsi Norveçdə isə - 737 milyard dollar və 131 min dollar və 141% təşkil edir. Lakin dünyanın ikinci ən iri iqtisadiyyatına malik olan Asiya nəhənginin - Çinin xarici borcu ÜDM-in heç 40%-ə də çatmır.

MDB ölkələri arasında isə Azərbaycanla Qazaxıstanın göstəricilərinin müqayisəsi daha məqsədəuyğundur. Çünki Azərbaycan kimi Qazaxıstan da neft-qaz ölkəsi olmaqla, həm də daha çox neft gəlirlərinə malikdir. 2018-ci ilin sonuna Qazaxıstanın xarici borcu 2017-ci illə müqayisədə 5,4 milyard dollar (10%) azalaraq 40,3 milyard dollar və ya ÜDM-in 25,8%-ni təşkil edib. Borc limiti hələlik təhlükəsiz səviyyədədir, belə ki, borcların ödənilməsi xərcləri büdcə gəlirlərinin təxminən 12,2% (yol verilən həddi 15%) təşkil edib.

Qonşu Gürcüstanda isə məcmu xarici borcların məbləği 14 milyard dollara yaxın olmaqla, ÜDM-in 82%-i təşkil edir. Belarusun məcmu xarici borclarının məbləği 38 milyard dollara yaxın, adambaşına düşən xarici borc məbləği 4 min dollardan çoxdur və ümumi xarici borclar ÜDM-in 55%-dən çoxunu təşkil edir.

Beləliklə, bu müqayisələr göstərir ki, Azərbaycan MDB respublikaları arasında ən az xarici borcu olan ölkələrdən biridir. Azərbaycanın indiki şəraitdə inkişaf etməkdə olan ölkə kimi xarici borcu istər ÜDM-ə nisbətənə, istərsə də adambaşına düşən borca məbləğinə görə kifayət qədər əlverişli vəziyyətdədir. Həm də xarici borcun ÜDM-

dəki payının cəmi 12% təşkil etməsi, neft gəlirlərinin xeyli azaldığı bir vaxtda xarici kreditlərdən yenə də istifadə etməyə imkan verir.

MDB-nin ən aparıcı və nəhəng neft ölkəsi Rusiyada isə xarici borcun məbləği 599 milyard dollar, adambaşına düşən xarici borcun məbləği (həm dövlət sektorunun, həm özəl sektorun borcları nəzərə alınmaqla) 5 min dollar, xarici borcun ÜDM-ə nisbəti 33% təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın xarici borclarının daha aşağı olması Rusiya hökumətinin son illərdə xarici borcları məhdudlaşdırması və götürülmüş borcların qaytarılmasını sürətləndirməsi ilə bağlıdır. Təbii burada, başda ABŞ olmaqla, əksər Qərbi dövlətlərinin və onların bağlı olduğu beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının son 2-3 ildə Rusiyaya qarşı qoyduqları embarqo da az rol oynamayıb.

Elmi ictimaiyyət və beynəlxalq ekspertlərin dəyərləndirmələrinə görə xarici borc göstəricilərindən ən vacibi – ümumi xarici borcun ÜDM-dəki payıdır və xarici borcların ÜDM-dəki payı 30%-ə qədərdirsə, bu, aşağı risk dərəcəsi, 40% həcmində orta risk dərəcəsi və bundan yuxarı isə yüksək risk dərəcəsi hesab edilir. Başqa sözlə, Azərbaycanın bu günkü xarici borcları aşağı risk dərəcəsinə də yaxın deyil.

MDB ölkələrində xarici borcun ÜDM-ə nisbəti göstəricisinə görə sıralamada birinci mövqedə Ukrayna (139,3%), ikinci yerdə Qırğızıstan (113,4%), üçüncü yerdə Gürcüstan (46,6%) durur. Azərbaycan 13,0%-lə ən əlverişli göstərici ilə birinci yerdədir.

Azərbaycanda borcalan təşkilatların təqdim etdiyi hesabat məlumatlarına əsasən, dövlət zəmanəti ilə verilmiş xarici borcun qalığı məbləği 2017-ci il yanvarın 1-nə 6913,2 mln. dollar, adambaşına düşən xarici dövlət borcu 704,7 ABŞ dolları təşkil edib.

Həmin tarixədək imzalanın sazişlər üzrə cəlb olunması nəzərdə tutulan kreditlərin ümumi məbləğinin 2016-cı ilin ümumi daxili məhsuluna nisbəti 32,3%-ə, istifadə edilmiş və xarici dövlət borcu hesab edilən kreditlərin nisbəti isə 20,4%-ə bərabər olub. 1 yanvar 2016-cı il tarixinə Azərbaycanın xarici dövlət borcu 6,894.3 mln. ABŞ dolları, xarici dövlət borcunun ümumi daxili məhsula olan nisbəti 19,8% təşkil edirdi.

Hökumətin birbaşa öhdəlikləri və dövlət zəmanətilə cəlb edilmiş kreditlər üzrə şərti öhdəlikləri də daxil olmaqla, xarici dövlət borcu hesab edilən şərti öhdəliklərin məbləği 406,2 mln. ABŞ dolları və adambaşına xarici dövlət borcu 737,2 dollar səviyyəsində olub.

NƏTİCƏ

Dayanıqlılıq termini özündə “davamlılığını” da bir prinsip kimi əks etdirir və özündə həmin mənanı da daşıyır. Lakin “davamlılıq” zamanca fasiləsizliyi və möhkəmliyi ifadə edir, onun dayanıqlılıq əlamətini isə ancaq ehtimal etmək olar.

Dayanıqlı inkişaf, bütövlükdə iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin istehsal-iqtisadi göstəricilərinin öz sərhədlərindən kənarlaşmadan, sabit və fasiləsiz artım meyllərinin məcmusunu özündə əks etdirir. İqtisadiyyatın inkişafı o zaman dayanıqlı hesab edilir ki, xarici və daxili təsirlərin tarazlığı təmin edilsin, amma mövcud vəziyyət əvvəlki vəziyyətdən az kənarlaşsın.

Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı fəaliyyəti – ölkə iqtisadiyyatı kənardan və ya sistem daxilindən təsirlərə davamlılığı, həmin təsirlərdən sonra da malik olduğu vəziyyətini qoruyub saxlama və ya baş verən təsir nəticəsində müvazinətli vəziyyətini itirsə də, bu qüvvələrin təsiri kəsildikdən sonra müvazinətli vəziyyətini bərpa edə bilməsi qabiliyyətidir.

“Dayanıqlı iqtisadiyyat” dayanıqlı inkişafın nəticəsi hesab edilir və ilk növbədə, iqtisadiyyatın resurs bazasının qorunub saxlanmasına əsaslanır.

Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin və dayanıqlılığın gücləndirilməsi məqsədilə yeni reallıqlara uyğun büdcə qaydasına əsaslanan fiskal çərçivə formalaşdırılmalıdır. Bu baxımdan, yaxın gələcəkdə ölkəmizdə itehsalın modernləşməsi, innovation inkişafın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, iqtisadiyyatın strukturunun və diversifikasiyasının təkmilləşdirilməsi, inklyuziv iqtisadi artımın təmin edilməsi davamlı və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə, mexanizmlərinə, hədəflərinə əsaslanmalıdır.

Dayanıqlıq kriterilərini, özünü ölkə iqtisadiyyatının real vəziyyətini və inkişaf meyllərini xarakterizə edən konkret statistik göstəricilər əsasında müəyyən etmək olar.

İndikatorların hədd qiyməti - pozulması iqtisadiyyatda mənfi meyllərə səbəb ola biləcək kəmiyyət qiymətləridir. Bu gün dünya praktikasında iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını qiymətləndirmək ayrı-ayrı göstəricilər üçün inteqral əmsallardan və ya hədd göstəricilərindən istifadə edilir. Burada, ən mühüm məsələ - dayanıqlıq xarakterizə edən göstəricilərin tərkib hissələrinin, həmçinin bu göstəricilər üçün əqləbatan həddlərin müəyyən edilməsidir. Bütün deyilənlər nəzərə alınmaqla, dayanıqlıq - zamanla dəyişə bilən müəyyən sayda parametrlərin köməyi ilə müəyyənləşdirilməlidir.

Azərbaycanda bu günə ancaq Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin Dayanıqlı inkişaf göstəricilərinə dair hazırladığı sənəd mövcuddur. Bu sənədin hazırlanmasında Avrostatın eyniadlı sənədində tövsiyyə etdiyi əksər göstəricilər nəzərə alınsa da, dayanıqlı inkişafı xarakterizə edən, lakin Statistika Komitəsinin özünün hesablamadığı xeyli vacib göstəricilər nəzərə alınmamışdır.

Maliyyə dayanıqlığı - büdcə, pul-kredit, bank, valyuta sistemi və maliyyə bazarlarının elə balanslaşdırılmış vəziyyətidir ki, bu zaman milli iqtisadi sistemin effektiv fəaliyyəti və sabit iqtisadi artım təmin edilir, daxili və xarici mənfi təhlükələrə qarşı dayanıqlılıq nümayiş etdirir.

Maliyyə dayanıqlılığının hər bir dövlətdə əsas özəyi, büdcə-vergi sistemidir. Verginin yığılma dərəcəsi və ya səviyyəsi vergi sisteminin səmərəli və ya əksinə olmasının əsas meyardır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları hər bir ölkənin kredit ödəmə qabiliyyətini onun vergini hansı səviyyədə yığa bilməsi ilə ölçür və müqayisə edirlər. Məhz bu amili nəzərə alaraq, Azərbaycan dövləti ölkənin makroiqtisadi və maliyyə

dayanıqlılığının təmin edilməsində vergi sisteminin aparıcı roluna əsaslanmaqla, vergi sahəsində islahatları davam etdirməlidir.

Maliyyə sektoru, çox vaxt qlobal maliyyə bazarları ilə yerli borcalanlar arasında ötürücü həlqə kimi çıxış edir və bu səbəbdən, həm xarici kapital bazarlarının konyunkturuna, həm də ölkə daxilindəki vəziyyətin dinamikasına təsir göstərir.

Fiskal dayanıqlıq - uzun müddətli dövrə dövlətin gəlir və xərcləri arasında disbalansın yaranmaması üçün büdcə kəsrinin və məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin məqbul səviyyədə stabil saxlanması (həmin səviyyəni keçməməsi) və bu şəraiti təmin etmək üçün əlavə vergi artımlarına gedilməməs.

Dövlət büdcəsinin dayanıqlılığı - büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti; büdcənin vergi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti; büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti; iqtisadiyyata xərclər istisna olmaqla, büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbəti; nəzəri büdcə kəsrinin (büdcə gəlirləri ilə büdcə xərclərinin fərqlərinin) ÜDM-ə nisbəti; faktiki büdcə kəsrinin (Neft Fondundan transfertlər xaric büdcə gəlirləri ilə büdcə xərclərinin fərqlərinin) ÜDM-ə nisbəti göstəriciləri əsasında təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Fiskal qaydalar - dünya iqtisadiyyatında son 25-30 illik dövr ərzində artan büdcə kəsrini bağlamaq, dövlət borcunu məhdudlaşdırmaq və fiskal dayanıqlılığı təmin etmək məqsədilə tətbiq edilən qaydaların məcmusundan ibarətdir.

Müasir hüquqi dövlətdə ixtiyari, yaxud müəyyən qaydalara söykənən fiskal siyasət həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, qeyd olunan qaydaların ilk ikisi – prosedur və nizamlayıcı qaydalar nisbətən daha üstün fəaliyyət göstərməkdədir. Hazırda beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən başlıca fiskal qaydaları dörd əsas qrupda: büdcə xərclərinə

tətbiq edilən qaydalar; büdcə gəlirlərinə tətbiq edilən qaydalar; büdcə balansına (kəsinə) tətbiq edilən qaydalar; borclanma qaydaları - birləşdirmək mümkündür.

Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət maliyyəsinin strukturunu nəzərə alaraq, fiskal dayanıqlılığın qiymətləndirilməsində dövlət büdcəsi, Neft Fondu və dövlət borcu göstəricilərindən istifadə edilməsi daha əhəmiyyətlidir. Neft Fondunun dayanıqlılığı Neft Fondunun gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti, Neft Fondunun xərclərinin ÜDM-ə nisbəti və Neft Fondu vəsaitlərinin ÜDM-ə nisbəti göstəriciləri, dövlət borcunun dayanıqlılığı isə məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti göstəricisi əsasında təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının həm dövlət büdcəsində, həm də Neft Fondunda xərclərin artım sürəti gəlirlərin artım sürətini üstələyir. Yəni bu vəziyyətin uzunmüddətli dövrə eyni qaydada davam etdirilməsi Neft Fondu vəsaitlərinin tükənməsi (və ya əhəmiyyətli dərəcədə azalması) və ya dövlət borcunun artması ilə nəticələnə bilər. Digər tərəfdən, dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi olan vergi gəlirlərinin mövcud həcmi büdcənin dayanıqlılığını təmin etmək üçün yetərli deyil.

Fiskal dayanıqlılığın artırılmasının 2 mənbə hesabına həyata keçirilir: qeyri-neft sektoru inkişaf edir və kölgə iqtisadiyyatının leqallaşması sürətləndirilir. Yəni, ölkədə dövlət maliyyəsinin uzunmüddətli dayanıqlılığını təmin etmək üçün, dövlət büdcəsi və Neft Fondunun gəlir və xərclərinin artım tempini uyğunlaşdırmaq, həmçinin vergiləri büdcənin əsas gəlir mənbəyinə çevirmək vacibdir. Bu məqsədlə, qaydalara əsaslanan fiskal siyasət istifadəsinin hazırlanması və həyata keçirilməsi orta və uzunmüddətli dövrdə əhəmiyyətli nəticələr verə bilər.

Hazırda dövlət maliyyəsinin sadalanan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa qadir fiskal qaydaları formalaşdırmaq məqsədilə başlıca hədəflər (hədəf göstəriciləri) kimi müəyyən edilən: dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-ə nisbəti və Neft Fondu xərclərinin ÜDM-ə nisbəti; vergi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti və vergi gəlirlərinin məcmu büdcə daxilolmalarına nisbəti; dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti və dövlət borcunun vergi gəlirlərinə nisbəti məqbul səviyyədə saxlanılmalıdır.

Hədəflərdə qeyd olunan “məqbul səviyyə” bir sıra iqtisadi və sosial inkişaf meyarları - adambaşına düşən ÜDM-in uzunmüddətli real artım tempi, gəlirlərin yenidən bölgüsünə qədər və ondan sonrakı Cini indeksləri arasındakı fərq, İnsan İnkişafı İndeksi və bu qəbil digər göstəricilər əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Qeyd olunan hədəflər müəyyən olunduqdan sonra həmin hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə fiskal qaydalar tətbiq edilə bilər:

- büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbətində yuxarı hədd məhdudiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- büdcə xərclərinin illik artımını vergi daxilolmalarının illik artımı səviyyəsi ilə məhdudlaşdırılması;
- Neft Fondundan büdcəyə illik transfertlərin Neft Fondunun illik daxilolmalarına nisbətində yuxarı hədd məhdudiyyətinin qoyulması;
- Neft Fondunun illik məcmu xərclərinin illik məcmu gəlirlərinə nisbətində yuxarı hədd məhdudiyyətinin qoyulması;
- Neft Fondundan büdcəyə illik transfertlərin büdcənin illik gəlirlərində payına yuxarı hədd məhdudiyyətinin qoyulması;
- vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbətində (vergi yükünə) yuxarı hədd məhdudiyyətinin qoyulması;

- məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətində yuxarı hədd məhdudiyətinin qoyulması.

İqtisadiyyatı təbii resursdan asılı olan ölkələrdə “fiskal bufer” rolunu təbii resursdan əldə edilən gəlirlər hesabına formalaşdırılan suveren fondlar (neft, mis və s.) oynayır. Fiskal ehtiyatların yaradılması: gəlirlərin mobilizasiyası - vergi inzibətçiliğinin sərtləşdirilməsi; büdcə xərclərinin faydalılığının artırılması - xərclərin səmərəlilik, nəticəlilik və qənaətlilik meyarlarının yüksəldilməsi əsasında həyata keçirilir.

Son iki ildə dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi təbii resursla zəngin ölkələrin fiskal siyasətlərinin prioritetlərini dəyişərək yeni islahatlar aparmağa məcbur etmişdir. Bu isə borc siyasətində də baxışların dəyişməsinə şərtləndirmişdir. Resurs gəlirlərinin həcmində azalması qeyri-resurs balansının qeyri-resurs ÜDM-nə faiz nisbətində də artmasına səbəb olmuşdur.

Neft-qaz sektorunda maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi baxımından, vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu, ilk növbədə mədən vergisinə aiddir. Hazırda mədən vergisi neft və qaz sənayesi xərclərində və müəssisələrin hasil etdikləri məhsulun topdansatış qiymətlərində xeyli yüksək paya malikdir.

Neft-qaz kompleksi müəssisələrinin maliyyə dayanıqlılığının təmin olunması ilə bağlı vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinin digər vacib istiqaməti - aksizlərin səmərəli tətbiqinin təmin olunması ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq neft məhsulları aksizli mallara aiddir. Bununla əlaqədar, tətbiq edilən aksiz dərəcələri həmin məhsulları istehsal edən müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmiş olur. Maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsinə mümkün əlverişsiz təsirlərin qarşısının alınması məqsədilə aksiz dərəcələrinin neft məhsullarının dəyərlərinə optimal

nisbətdə formalaşdırılması və zəruri hallarda, çevik surətdə dəyişdirilməsi vacibdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında uzunmüddətli dövrdə fiskal dayanıqlılığın təmin edilməsi məqsədilə fiskal siyasətin (fiskal qaydaların) tətbiq imkanlarını araşdırmaq üçün, ilk olaraq hazırkı dövrdə dövlət maliyyəsi dayanıqlılığının nisbətən zəif cəhətlərini müəyyən etmək vacibdir. Belə ki, həm dövlət büdcəsində, həm də Neft Fondunda xərclərin artım sürəti gəlirləri üstələyir. Uzunmüddətli dövrdə belə vəziyyətin davam etməsi Neft Fondunun vəsaitlərinin tükənməsinə və ya əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına, dövlət borcunun artmasına gətirib çıxara bilər. Digər tərəfdən, vergi gəlirlərinin bugünkü həcmi büdcənin dayanıqlılığını təmin etmək üçün də yetərli deyil. Halbuki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi məhz vergi daxilolmaları təşkil edir.

Deyilənləri nəzərə alaraq dövlət maliyyəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı fiskal qaydalar tətbiq edilə bilər:

- büdcə xərclərinin ÜDM-ə nisbətində yuxarı hədd məhdudiyyəti müəyyənləşdirilməsi;
- büdcə xərclərinin illik artımını vergi daxilolmalarının illik artımı səviyyəsi ilə məhdudlaşdırılması;
- Neft Fondundan büdcəyə illik transfertlərin, illik məcmu xərclərinin Neft Fondunun illik daxilolmalarına nisbətində yuxarı hədd məhdudiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- Neft Fondundan büdcəyə illik transfertlərin büdcənin illik gəlirlərində payına yuxarı hədd məhdudiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- vergi daxilolmalarının ÜDM-ə nisbətində (vergi yükünə) yuxarı hədd məhdudiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;

- məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinə yuxarı hədd məhdudiyətinin müəyyənləşdirilməsi.

Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının daha zəif artım tempi şəraitində Neft Fondundan transfertlər hesabına büdcə xərclərinin yüksək sürətlə artımı, Neft Fondu daxilolmalarının əksər hissəsindən, əsasən büdcə vasitəsilə, xərclənməsi, neft hasilatının azalmağa başladığı və dünya bazarlarında neft qiymətlərinin kəskin dalğalandığı hazırkı dövr üçün uzunmüddətli fiskal dayanıqlılığına ən ciddi təhdidə çevirmişdir.

Birbaşa və dolay vergilərin nisbəti, ölkənin vergi sistemini xarakterizə etmək üçün istifadə edilən çox vacib bir iqtisadi göstərici hesab edilir. İqtisadiyyatın sabit və nisbətən inkişaf etmiş vəziyyətində əsas ağırlıq birbaşa vergilərin üzərinə düşməlidir.

Dolay vergi növünün əsas çatışmayan cəhəti həm də, onun əhali arasında vergi yükünün qeyri-bərabər paylanmasını gücləndirməsidir. Dolay vergilərin ən böyük nöqsanlarından biri - onun dövlətin fiskal tələbatlarına görə qeyri-elastik olmasıdır. Dolay vergilərin dərəcələrini qaldırmaq və yığım şərtlərini ağırlaşdırmaqla büdcə gəlirlərinin gözlənilən artımına nail olmaq həmişə mümkün olmur. Dolay vergitutma mexanizmi iqtisadiyyatdakı maliyyə gərginliyini artırır, istehsalı və əmtəə dövriyyəsinə sınıqdır, sahibkarlığın inkişafına mane olur. Tənzimləyici orqanlar dolay vergiləri uğurla toplamaq üçün istehsalçılara istehsal olunmuş məhsulların istehsalı və satışına məcburi qaydalar qoymaqla məhdudlaşdırırlar.

Dolay vergilər bilavasitə istehlakçının xərclərinə, vətəndaşların güzəranına əhəmiyyətli təsir göstərdiyinə görə, bu cür vergilərin, xüsusi ilə ƏDV-nin tutulma dərəcəsinə, tətbiq şərtlərinə daha ciddi yanaşılmalıdır.

ƏDV, həm də aksizlər, nəticə etibarilə, qiymət formalaşdıran bir komponent kimi çıxış edir. Aksizlərin çox az sayda məhsullara tətbiq edilməsi, bu vergi növünün iqtisadi inkişafda o qədər də aparıcı rol oynamadığını göstərir və faktiki olaraq iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün çox da əhəmiyyət daşımır.

Dolayı vergilər vergilərin əsas optimallıq tələblərinə cavab vermədiyindən, dövlətin vergi sistemində hakim mövqeyə malik ola bilməz. Deyilənləri nəzərə alaraq, fikrimizcə, dolayı vergilər üzrə daxilolmaların artırılması istiqamətində deyil, dolayı vergilərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində islahatlar aparılmalı, ilk növbədə, regionlarda vergi nəzarəti gücləndirilməli, vergidən yayınma halları aradan qaldırılmalı, inflyasiyanın qarşısını almaq şərti ilə və vergi yükünü ağırlaşdırmadan səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilməlidir. Büdcə gəlirlərinin tərkibində vergilər üzrə daxilolmaları, o cümlədən, dolayı vergilər üzrə daxilolmaları təhlil edərək qiymətləndirmək daha effektiv nəticə verərdi.

2000-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində və büdcə daxilolmalarında birbaşa vergilər üstünlük təşkil etdiyi halda, son 15-16 il ərzində birbaşa vergilərin vergi daxilolmalarında əhəmiyyəti məhz 2012-ci ildən sonra azalmaqdadır. Vergi daxilolmalarının strukturundakı belə dəyişkənliyi, əsasən stabil vergi sisteminin tam formalaşmaması və vergi islahatlarının davam etdirilməsi ilə, eyni zamanda qeyd olunan dövrdə baş vermiş qlobal maliyyə böhranının təsirləri ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Respublikamızda birbaşa vergilərin strukturunun inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisəsi göstərir ki, formalaşan vergi sisteminin əsas fərqləndirici cəhətlərindən biri, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisinin aşağı olmasıdır. Avropa ölkələrində

vergi daxilolmalarının 30%-ə qədəri fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin payına düşür. Respublikamızda bu rəqəm 2010-2018-cu illər ərzində 11,2%-dən 9,4%-ə düşmüşdür. Həm də, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisinin azalması, istər bu vergi üzrə daxilolmaların, istərsə də ümumi büdcə daxilolmalarının artım sürətindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır.

2000-2018-ci illər ərzində birbaşa vergilərin böyük əksəriyyəti – hətta bəzi illərdə 90%-dən artığı iki vergi növünün – hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi və fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin hesabına formalaşmışdır. Bunun əsas səbəbi - Neft Müqavilələrindən ilk vaxtlarda daxil olan mənfəət payının yüksək olması ilə əlaqədardır.

Neft/qaz sektorundan büdcəyə vergi daxilolmalarının artım tempi 2017 və 2018-ci il istisna olmaqla, qalan illər ərzində qeyr-neft/qaz sektorundan daxilolmaların, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və vergi daxilolmalarının artım tempini qabaqlamışdır.

Vergi sistemini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri vergi yükü hesab edilir. Optimal qurulmuş vergi sistemi bir tərəfdən, dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını ödəməli, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını stimullaşdırmalıdır. Məhz buna görə də vergi yükü həm də ölkənin vergi sisteminin keyfiyyət ölçüsü sayılır. Elmi cəhətdən sübut olunmuşdur ki, səmərəli vergi sistemi vergi ödəyiciləri gəlirlərinin 30 faizindən çoxunun tutulmasına imkan verməməlidir.

Azərbaycanda vergi yükü göstəricisi əksər dövlətlərdən aşağıdır. Lakin aparılan iqtisadi islahatlar fonunda qeyri-neft sektorunda investisiyaların təşviqi, istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların maliyyə vəsaitlərinə qənaət etməklə istehsalın genişləndirilməsi və məşğulluğun təmin edilməsi məqsədilə, vergi yükünün yenidən

qiymətləndirilməsini zəruri edir. Bu proses bir sıra vergi dərəcələrinin aşağı salınması, bəzi vergi növlərinin inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, vergi nəzarətinin sadələşdirilməsi və elektron audit sisteminin geniş tətbiqi formasında öz əksini tapa bilər.

2010-2013 və 2018-ci illərdə istər iqtisadiyyata vergi yükündə, istərsə də dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında qeyri-neft/qaz sektorunun payı bir qayda olaraq, üstün olduğu halda, 2014-2017-ci illərdə bu nisbət neft/qaz sektorunun xeyrinə dəyişmişdir.

2010-cu ilə qədər Azərbaycanın vergi sistemində birbaşa və dolayı vergilərin nisbəti cüzi üstünlüklə bir-birini əvəz etsə də, 2010-cu ildən başlayaraq, dolayı vergilərin vergi daxilolmalarında üstünlüyü artmaqda davam edir.

Azərbaycanın vergi sistemində 2010-cu ildən sonra dolayı vergilərin üstünlük təşkil etməsi, bu vergi növünün həmin illərdə iqtisadiyyata vergi yükündə də əks olunmuşdur. Vergi yükündə birbaşa vergilərin payının dolayı vergiləri üstələməsi ancaq 2011-ci ildə baş vermişdir. Qalan bütün illər üzrə vergi yükündə dolayı vergilərin payı üstün olmuşdur.

2010-cu ildən sonra vergi daxilolmalarının artım tempinin zəifləməsində ölkədə həyata keçirilən vergi islahatları, xüsusilə vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması və vergi yükünün azaldılması yönündə görülən işlər də öz təsirini göstərmişdir.

Dünya ölkələrində vergi yükü ilə bağlı mövcud vəziyyətin və inkişaf meyillərinin təhlilindən çıxan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, vergi sisteminin formalaşdırılmasında, o cümlədən optimal vergi yükünün müəyyənləşdirilməsində ayrı-ayrı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsini, həmçinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir.

2000-2018-ci illərdə dünyanın 140 ölkəsi üzrə orta vergi yükü göstəricisi üzrə təhlillər göstərir ki, dünya ölkələrinin əksəriyyətində - 100-ündə vergi yükü ÜDM-in 20%-indən aşağıdır. Həmin dövrdə Azərbaycanda vergi dərəcələri əhəmiyyətli şəkildə aşağı salınması ilə vergi yükü üzrə də azalma müşahidə edilmiş, vergi yükü 2005-ci ildəki 14,7%-dən 2010-cu ildə 13,5%-ə, 2018-ci ildə isə 13,3%-ə salınmışdır. Bu müddət ərzində vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və yığımların artırılması yönündə də əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Vergi yükünün həddindən çox artması, “dövlətin ölçüsü”nün lazımlı olandan böyük olması, başqa sözlə, vergi yükünün həmin optimal nöqtəni keçməsi, bütövlükdə iqtisadiyyat, həmçinin özəl sektor üçün əks-stimul rolunu oynayır.

Mənfəətdən tutulan vergilərin payının və nisbətinin azalması, qismən həmin illərdə mənfəətdən vergi dərəcələrinin aşağı salınması ilə bağlı olsa da, mütləq məbləğin də azalması daha çox vergilərin yığılmasındakı qüsurlarla bağlıdır.

Müxtəlif vergi üstünlükləri həm iqtisadiyyatın diversifikasiyası, həm də vergi daxilolmalarının artması baxımından əhəmiyyətli təsirə malikdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi islahatlarının ümumi meylinə dolaylı vergilərin artırılması, birbaşa vergilərin azaldılması və yeni vergi növlərinin tətbiqi tədbirlərinə üstünlük verilir.

Təhlillər göstərir ki, hazırda inkişaf etmiş ölkələrin vergi islahatları aşağıdakı çağırışları əhatə edir:

- vergi sistemində struktur dəyişikliklər edərək istehlak və daşınmaz əmlak üzrə vergi gəlirlərinin artırılması, gəlir və mənfəət vergisi üzrə gəlirlərin azaldılması;
- vergi dərəcələrinin azaldılması siyasəti və “tarazlı” dərəcənin tapılması ilə vergi bazasının genişləndirilməsi;

- yeni vergiqoyma mənbələrinin tapılması;
- vergi siyasətinin koordinasiyası və administrasiyasının gücləndirilməsi.

Son illərdə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə müxtəlif təşviqedic mexanizmlərin tətbiqinə başlanmışdır. Bunların da müəyyən qismi məhz vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsinə aiddir. Məhz bu təşviq mexanizmləri son nəticədə vergi yükünü cüzi də olsa azaltmışdır. Azərbaycanın Reytingdə irəliləməsi və ya geriləməsi İndeksin artması və azalmasından asılı olmamışdır. Bunun obyektiv səbəbləri olsa da, reytingin hesablanması və tərtib olunması metodologiyasında mövcud qüsurların nəticəsi də hesab etmək olar.

Azərbaycan vergi yükünə görə neft-qaz və təbii resurslar əsasında formalaşan iqtisadiyyata malik ölkələrlə müqayisədə ən aşağı göstəriciyə malikdir. Azərbaycanda qeyri-rəsmi, qanundankənar proseslərin qarşısını almaq, onların rəsmiləşdirilməsinə nail olmaq və beləliklə, “kölgə iqtisadiyyatı”nın xüsusi çəkisini azaltmaq üçün çox iş görə bilər.

Azərbaycan Doing business indeksində mövqeyini hər il yaxşılaşdıraraq, 2015-ci ildəki 66,82 balla 80-ci yerdən 2018-ci ildə 71,54 balla 57-cü yerə yüksəlmişdir. Azərbaycan hökumətinin son illər vergi sistemində həyata keçirdiyi islahatlar - ƏDV depozit hesabının tətbiqi, bəyannamələrin elektron formada təqdim edilməsi, vergilərin elektron formada ödənişi, fiziki və hüquqi şəxslərin qeydiyyatının real vaxt rejimində aparılması, vergitutma sahəsində xərc tələb edən prosedurlar, vergi qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməsinə sərf olunan vaxt və vergi ödənişlərinin sayının azaldılması və digər yeniliklər “Paying Taxes 2018” hesabatında yaxşı nəticənin əldə olunmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Dünya ölkələrində vergi yükü ilə bağlı mövcud vəziyyətin və inkişaf meyllərinin təhlilindən çıxan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, vergi sisteminin formalaşdırılmasında, o cümlədən optimal vergi yükünün müəyyənləşdirilməsində hər nə qədər ayrı-ayrı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək vacib olsa da, ölkənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq da bir o qədər vacibdir.

Müasir qloballaşma şəraitində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlığının mühüm şərtlərindən biri də valyuta ehtiyatlarının kifayətlidir. Məlum olduğu kimi Mərkəzi Bankın və Neft Fondunun ehtiyatları əsasən dünyanın aparıcı banklarında saxlanılır ki, maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq bu vəsaitlərdən istifadə edilməsi vaxtaşırı çətinləşə bilər.

Beynəlxalq kapital bazarları zəiflədikcə, Azərbaycan banklarının daxili kredit ehtiyaclarını qarşılamaq üçün xarici resurslar cəlb etməyə imkanı olmayacaq. Beləliklə, Azərbaycandakı hazırkı zəif maliyyə vasitəçiliyi daha da çətinləşə bilər. Real sektorun, xüsusilə də qeyri-neft sektorunun kreditləşməsində bu azalma, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün daha çətin bir problem olacaqdır. Belə bir şərait, ölkənin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini daraldacaqdır. Buna görə də, AMB bankların likvidliyini təmin etmək səylərini davam etdirməlidir. AMB böhran əleyhinə tədbirlər kimi kommertiya banklarına vergi təşəbbüsləri və məcburi ehtiyat normalarının minimumadək azaldılması məsələlərini yenidən nəzərdən keçirə bilər. Geniş vergi güzəştlərinin tətbiqi, indiki aşağı iqtisadi artım və yüksək inflyasiya şəraitində büdcəyə vergi daxilolmalarının azalmasına səbəb ola bilər.

2004–2018-ci illər ərzində pul siyasətinin nailiyyətlərindən biri də iri neft gəlirlərindən istifadə ilə müşayiət olunmuş sıçrayışlı iqtisadi artım dövründə milli valyutanın həddindən artıq möhkəmlənməsinə yol

verilməməsi olmuşdur. Bu dövrdə, yüksək neft qiymətləri və artan neft ixracı ölkə iqtisadiyyatının xarici balansının əhəmiyyətli yaxşılaşması ilə müşayiət olunmuş, məzənnə siyasətinin ən mühüm hədəflərindən olan - iri həcmdə xarici valyuta ehtiyatlarının akkumulyasiyası baş vermişdir. Xarici valyuta ehtiyatlarına qarşı olan beynəlxalq tələblər (3 aylıq idxala, M_2 pul aqreqatına nisbət) baxımından, AMB-nin malik olduğu ehtiyatlar həmin tələbləri dəfələrlə aşmışdır.

Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, bankların ümumi mənfəətlilik və maliyyə dayanıqlılığı göstəriciləri pisləşmiş, dayanıqlı və dayanıqsız bankların göstəriciləri arasındakı fərq dərinləşmişdir. Bank sektorunun mənfəətliliyi mənfə zonada olmuş, kapital adekvatlığı əmsalı 20 faiz azalmış, sağlam və risklərə həssas banklar arasında təzad daha da artmışdır. Bank sisteminin uzunmüddətli funksionallığına potensial təhlükə yaradan yeni problemlər - iqtisadiyyatın dollarlaşması, maliyyə institutlarının kapital mövqelərinə təzyiq, iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi və kredit portfelinin keyfiyyətinin pisləşməsi yaranmışdır.

Yeni dövrün bank sektoruna, eyni zamanda pul siyasətinin iqtisadiyyata səmərəli ötürücülüynə neqativ təsirlərindən biri də iqtisadiyyatda dollarlaşma meyillərinin yenidən vüsət almasıdır. 2018-ci ilin sonunda iqtisadiyyatda dollarlaşma səviyyəsi yenidən kəskin şəkildə artmışdır. Bu isə öz növbəsində iqtisadi siyasətin manevr imkanlarına məhdudlaşdırıcı təsir etməklə yanaşı, bankların valyuta mövqeyinin zəifləməsinə də səbəb ola bilər.

Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, gələcəkdə maliyyə resurslarının diversifikasiyasının həyata keçirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə istehsalçıların maliyyə resursları ilə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi və bu sahədə qarşıya çıxacaq risklərin düzgün

qiymətləndirilməsi üzrə mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi də vacib məsələlərdəndir.

Bank sektorunun “maliyyə dayanıqlığı” bankların maliyyə vəziyyətini statik və dəyişməz kəmiyyət kimi əks etdirir və bu, bank sektorunun elə bir vəziyyətidir ki, bu vəziyyətdə onun aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyəti təmin olunsun:

-bank sektoru maliyyə resurslarının hərəkətinə səmərəli və fasiləsiz kömək göstərir;

-gələcək risklər onların nisbətən uğurlu idarə edilməsi şəraitində məqbul dəqiqliklə müəyyənləşdirilir və qiymətləndirilir;

-bank sektoru maliyyə sisteminin və real iqtisadiyyatını gözlənilməz hadisələrini problemsiz absorbsiya etməyə qadirdir.

Bank sektorunun maliyyə dayanıqlığının və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə yönələn tədbirlər aşağıdakılara əsaslanmalıdır:

– bank sektorunun səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə qanunvericilik və normativ bazanın təkmilləşdirilməsi;

– bank sektorunun sabitliyinin ilkin şərti kimi makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsinə yönələn tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi;

– bank sektorunun səmərəli institusional strukturunun formalaşdırılması sahəsində baş tənzimçi kimi mərkəzi bankın fəaliyyətinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti ilə uzlaşdırılması;

– problemlə bankların ayrılması, bankların birləşməsi və qovuşması yolu ilə bank sektorunun yenidən strukturlaşdırılması, habelə müvəqqəti müdiriyyətlər təyin edilməsi və daha sonra mülkiyyətin dəyişdirilməsi.

Azərbaycan Respublikasında inkişaf etmiş və etibarlı bank

sisteminin yaradılması üçün bankların yeni Bazel standartlarına qoşulması tələb olunur. Ancaq bu tələblərin reallaşdırılması - Avropa tələblərinə bütün milli spesifikasiya ilə adaptasiya olunmasını tələb edir. Bunun üçün isə yeni fəaliyyət mexanizmləri hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir. Yeni standartların Azərbaycan banklarının fəaliyyətlərinin müxtəlif aspektlərinə uyğunluğu da nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiyasının son illərdə artmasına baxmayaraq, onun indiki səviyyəsi ən azı 2 dəfə aşağıdır. Hazırda ölkə iqtisadiyyatının pulla təminatı ÜDM-in 30,04%-i təşkil etsə də, ekspertlərin fikrincə, bu hədd, normal fəaliyyətdə olan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün nominal ÜDM-in 40-60%-i, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar üçün isə 80-00%-i həddində olmalıdır.

İqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi həm də, ölkədə kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğunun və onun miqyasının dolayı göstəricisi hesab edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə pul kütləsi ÜDM-dən demək olar ki, 2 dəfə çoxdur, Azərbaycanda isə bu rəqəm ÜDM-in 1/5-dən də azdır ki, bu da, ölkədə satılan malların və xidmətlər üzrə hesablaşmaların təxminən bir o qədərinin bank sistemi vasitəsilə aparılmadığını göstərir.

Ölkə iqtisadiyyatı yüksək inkişaf etmişsə, maliyyə dərinliyi də ona müvafiq yüksək olmalıdır. Yaxud maliyyə dərinliyi yüksəkdirsə, deməli, ölkənin maliyyə sektorunun pul resurslarını investisiya məqsədləri üçün yenidən bölüşdürmə imkanı və potensialı kifayət qədərdir və bunun nəticəsi özünü qısa müddətdə iqtisadiyyatın yüksək inkişaf templərində göstərəcəkdir.

İqtisadi ədəbiyyatda hesablaşmalar aparmaq üçün monetizasiyanın ən azı 40% yaxud 55-65% səviyyəsində olmasını optimal sayan fikirləri nəzərə alsaq, bu gün üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiya əmsalının 50%-dən az olmamasını

məqbul hədd kimi qəbul etmək olar. Bu həddlə müqayisə edildikdə, Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiya əmsalı arzu olunandan ən azı 2,5 dəfə, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin göstəricilərindən isə təxminən 4-5 dəfə aşağıdır.

Aparılmış təhlillər göstərir ki, milli bank sektorunda kapitallaşma səviyyəsi qeyri-qənaətbəxş səviyyədədir. Tələb olunan səviyyədə kapitallaşma probleminin həlli kompleks sürətdə aparılmalı və Azərbaycan Respublikasında bank sisteminin makro və mikro səviyyələrdə müxtəlif aspektləri nəzərə alınaraq həyata keçirilməlidir.

2018-ci ilin sonuna maliyyə sabitliyi və maliyyə dayanıqlığı göstəricilərindən olan kapital adekvatlığı 22,6%, likvid aktivlərin cəmi depozitlərə nisbəti 40% olmuşdur.

Qəbul edilmiş yanaşmalara uyğun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bankların kapitalının ÜDM-ə nisbəti minimum 5-6% civarında olmalıdır. 2018-ci ildə Azərbaycanda bu göstərici 5,1% olmuşdur, bu isə bankların kapitallaşmasının bir qədər aşağı olduğuna dəlalət edir.

Son illərdəki iqtisadi strategiyaya uyğun olaraq, bank kreditləri əsasən istehlakın və idxalın maliyyələşməsinə təmin etmişdir. Məhz bu səbəbdən, bank kreditlərinin ÜDM-ə nisbəti cəmi 30 faiz həcmində olmuşdur ki, bu da, dayanıqlı inkişafı təmin edən normadan təxminən 2 dəfə azdır. İqtisadi artım strategiyası artıq dəyişdiyindən, bank kreditləşməsinə artırılmasına dəstək verməsinə səbəb olacaq yeni mənbələrin tapılmasına ehtiyac yaranmışdır.

Azərbaycanda pul-kredit sistemində həyata keçirilən siyasət, müəyyən nailiyyətlərə baxmayaraq, dünya maliyyə sisteminin çökməsi fonunda makroiqtisadi sabitliyin və iqtisadi artım mənbələrinin likvidliyinin təmin olunması üçün bu sahədə nəzarət və tənzimlənmə

sisteminin təkmilləşdirilməsi, bank sisteminin yüksək maliyyə dayanıqlılığının təmin olunmasına ehtiyac vardır. Burada hər şeydən əvvəl, adekvat kapitallaşma səviyyəsi, maliyyə ehtiyatlarının optimal göstəriciləri və likvidliyinin əldə olunması tələb olunur.

Banklar üçün minimum kapital tələbinin beş dəfə artırılaraq 50 milyon manata çatdırılması müəyyən maliyyə yastığı formalaşdırsa da, baş vermiş daxili və xarici şokların neytrallaşdırılması üçün yetərli olmamışdır. Son illərdə, bank kreditləri üzrə faizlər müəyyən dərəcədə aşağı salınsa da, bu həddlər yenə də yüksəkdir.

2005-2018-ci illər ərzində pul aqreqlarının dinamikası ahəngdar olmamışdır. AMB tərəfindən ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülsə də, iqtisadiyyatın nağdlaşma səviyyəsi hələ də, yüksək olaraq qalır. Azərbaycan iqtisadiyyatında inflyasiya prosesləri pul siyasəti tənzimləyiciləri ilə bilavasitə bağlı olmadığından, pul aqreqlarının artım sürəti yavaşımqla getmiş, 2010-2012-ci illərdə bu artım bərpa olunsa da, 2013-cü ildə yenidən aşağı düşmüşdür. Geniş pul kütləsi 2015-ci ildən başlayaraq mütləq azalma nümayiş etdirir və 2018-ci il də daxil olmaqla, hələlik 2014-cü il səviyyəsindən xeyli aşağıdır.

Monetar indikatorların artım tempi ilə nominal ÜDM-in artım tempinin müqayisəsi göstərir ki, bu templər kifayət qədər fərqlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiya səviyyəsi 2006-2007-ci illər istisna olmaqla, aşağı olduğundan, pul amillərinin üstün artmasını təbii saymaq olar. Həmçinin dövriyyədə olan nağd pulların 2005-2016-cı illər ərzində artım dinamikasının daima azalma ilə müşayiət olunmasına baxmayaraq, dövriyyədə olan nağd pulun M_3 aqreqlarına nisbəti, əksinə, artım dinamikası ilə getmişdir. Son illərdə Azərbaycanda pul bazasının

böyük əksəriyyəti, təxminən 97-98%-i manatla aparılan əməliyyatlar hesabına formalaşır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının monetizasiyasının son illərdə artmasına baxmayaraq, onun indiki səviyyəsi ən azı 2 dəfə aşağıdır. Monetizasiya səviyyəsinin artım templərindəki fərqlər daha çox müxtəlif illərdə ölkədə neft qiymətlərindən asılı olan ÜDM-in artım templərindəki fərqlərlə bağlı olmuşdur.

2018-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının pulla təminatı ÜDM-in 18,27%-i təşkil etsə də, nüfuzlu dünya ekspertlərinin fikrincə, bu hədd, normal fəaliyyətdə olan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün nominal ÜDM-in 40-60%-i, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar üçün isə 80-100%-i həddində olmalıdır.

Bütün deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında kreditin və pul emissiyasının genişlənməsi ölkəyə son illərdə axmaqda olan valyuta gəlirləri və ölkənin malik olduğu valyuta ehtiyatlar hesabına baş verir. Aparılan təhlillər də göstərir ki, istər kreditlərin, istərsə də, pul kütləsinin artım tempi də məhz valyuta ehtiyatlarının artım tempinə uyğun getmişdir. Lakin bunu ölkənin bank sisteminin və maliyyə bazarının inkişafına aid etmək mümkün deyildir. Halbuki, normal fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatında pul kütləsinin dəyişməsinə yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi və kreditlərə olan tələbat müəyyən edir.

Eəhlillərin nəticəsi olaraq, qeyd etmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının monetar şərtləri hələlik kifayət qədər əlverişlidir. Pul bazası və inflyasiya səviyyəsi hədəf göstəricisindən aşağıdır. Fiskal stimulların, o cümlədən, sosial paketin qiymətlərə təsirini tənzimləmək üçün Mərkəzi Bank pul siyasəti alətlərindən istifadə edir. Son illərdə uçot dərəcəsi dəfələrlə endirilmiş və faiz dəhlizinin diapazonu

daralmışdır. Rəqəmsal ödənişlər üzrə dövlət proqramı uğurla icra olunur və nağdsız dövriyyənin artmasının nəticəsində kölgə iqtisadiyyatının leqallaşması isiqamətində də irəliləyişlər müşahidə olunur. Pul bazasının artması ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafı və qeyri-neft ixracının genişlənməsi də inflyasiyanın cilovlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Artan pul kütləsinin arxasında indi yerli istehsal məhsulu dayanır. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-in həcmi üstələməsi həm manatın məzənnəsi, həm də inflyasiyanın cilovlanması üçün imkanlar yaradır. Bu gün Azərbaycanda pul bazasında hər manatın arxasında səkkiz manat strateji valyuta ehtiyatı dayanır. Bunu hiss edən bazar iştirakçılarının inflyasiya gözləntiləri çox aşağıdır. Azərbaycanda fiskal və monetar siyasətin uzlaşdırılmasını da uğurla saymaq olar.

Hazırda əsas çağırış bank sistemindəki izafi likvidliyin hesabına real sektorun kreditləşdirilməsini sürətləndirməkdir. Bu problemin həlli üçün - həm banklar xüsusilə risk antipatiyasını azaltmaqla, kredit faizlərinin əlçatarlığını təmin etməlidir, həm dövlət kredit zəmanət mexanizminin imkanlarından daha geniş istifadə etməlidir, həm də real sektor bankları inandıra biləcək biznes layihələri təqdim etməlidirlər.

Bir qayda olaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə monetizasiya səviyyəsi ÜDM-in 60% -ndən yuxarıdır. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrin təxminən dördüdə üçüdə iqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsi ÜDM-in 80% -dən yuxarı rəqəmlə xarakterizə olunur. Əksinə, inkişaf etməkdə olan və transformasiya iqtisadiyyatına malik ölkələrin təxminən 70%- “maliyyə dərinliyi” ÜDM-in 60%-dən aşağı, bütövlükdə ölkələrin 85%-ndə isə ÜDM-in ölkə 80% -dən aşağıdır.

2005-2018-ci illərdə Azərbaycanın bank sektorunun kifayət qədər uğurlu inkişafına baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə

iqtisadiyyatın pulla təminatı səviyyəsi çox aşağı rəqəmlərlə ifadə olunmaqdadır. Azərbaycanın bank sektorunun ölkə iqtisadiyyatında rolu hələ də arzu olunan səviyyədə deyil. Azərbaycanda bank aktivlərinin ÜDM-də payı son illərdə bir qədər artsa da, bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdən, məsələn, Şərqi Avropa ölkələrindən (65-80%) az, Qərbi Avropa ölkələrindən isə dəfələrlə (280-400%) aşağıdır. Digər göstəricilərdə də eyni mənzərə müşahidə olunur - bank kreditlərinin ÜDM-də payı 40,0%, əmanətlərin payı isə 13,0%-dir. Azərbaycanın bank sistemində yeganə dövlət bankı olan Beynəlxalq Bankın inhisarçılığı bir qədər zəifləsə də, bütün parametrlərinə görə üstünlüyünü yenə saxlamaqdadır. Azərbaycanda bankların ümumi aktivlərinin 39,1%-i, kredit portfelinin 26,1%-i Beynəlxalq Bankın payına düşür.

Bank sferasında inhisarçılığın aradan qaldırılması üçün digər bankların aktivləri və kapitalının artırılması Mərkəzi Bankın əsas vəzifələrdən biri olmalı, komməriya banklarına aşağı faiz dərəcələri ilə kredit vermək, məcburi ehtiyat normalarını azaltmaq və digər güzəştlər etməklə buna yardımçı olmalıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, bank sisteminin dayanıqlığının və ölkə iqtisadiyyatında rolunun artırılması, habelə əhalinin etibarının qazanılması üçün zəruri addımlar atılmalı, müasir iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verməyən komməriya banklarının fəaliyyəti dayandırılmalıdır.

Dövlətin pul-kredit siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də bank sisteminin maliyyə dayanıqlığının və likvidliyin yüksəldilməsi, bu sektorda risqlərin azaldılması, bank sektorunun xarici rəqabətdən qorunması, bankların pulyaratma kimi keyfiyyət göstəricisinin daha da yaxşılaşdırılması olmalıdır.

Respublikanın bank sistemində kommersiya bankları ilə iqtisadiyyatın real sektoru arasında kreditlərdən səmərəli istifadə edilməsi sahəsində problemlər qalır. Hazırda Azərbaycanın kommersiya banklarının iqtisadiyyatın real sektoruna verdiyi kreditin ümumi bank aktivlərində xüsusi çəkisi cəmi 62,3% təşkil etsə də, bank kreditlərinin əsas hissəsini yenə də qısamüddətli kreditlər təşkil edir, həmçinin kreditlərin əksəriyyəti istehsal sahələrinə deyil, təxminən 3/1-i ticarət və xidmət sektoruna, daşınmaz əmlakın tikintisi və alınmasına, başqa sözlə, istehlak sferasına yönəldilir ki, bunun da iqtisadiyyatın ümumi inkişafında əhəmiyyətli rolu ola bilməz. Bunun əsas səbəbi odur ki, kommersiya banklarının uzunmüddətli kredit verməsi yenə də kifayət qədər risklidir və vaxtı keçmiş problemlə borcların ümumi kredit qoyuluşlarında payı 6,9% təşkil edir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq üçün iqtisadiyyatın dollarlaşmasının müəyyən həddi keçməsinə yol verilməməsi də vacib şərtlərdən biridir. Neftin dünya bazar qiymətlərinin artması ixrac olunan malların məbləğini və ölkənin valyuta ehtiyatlarını artırır ki, bu da son nəticədə nominal və real valyutaların bahalaşmasına səbəb olur. Neft ixrac edən ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ixracın əsas hissəsinin xam neft təşkil etməsi və neftin dünya qiymətlərinin isə dəyişkən olması, valyuta məzənnəsinin real dəyərinin kəskin dalğalanmalarına gətirib çıxarır. Real effektiv valyuta məzənnələrinin bahalaşması ölkədən ixrac olunan malların rəqabət qabiliyyətliyini aşağı salır və qeyri-neft sektoruna aid edilən malların ixracı müvafiq olaraq aşağı düşür.

Azərbaycanın makroiqtisadi göstəriciləri əsasən müsbət meyllərlə xarakterizə olunmasına baxmayaraq, bu səviyyə ölkənin daxili sosial-iqtisadi problemlərinin hamısını həll etmək üçün hələlik kifayət deyil,

xüsusən yerli bazarda yüksək risk amilinin mövcudluğu uzunmüddətli kredit proqramlarını Azərbaycanın bank sisteminin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirmək imkanı vermir.

Son maliyyə böhranının dərslərindən biri odur ki, indi valyuta ehtiyatlarının səhmlərdə, qiymətli kağızlarda saxlanması riskli bir işdir. Həm də Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarının əksər hissəsi (90 %-indən artığı) böhranın ən geniş miqyasda yayıldığı regionlarda - Amerika Birləşmiş Ştatlarında və Avropa Birliyi ölkələrində saxlanılır. Həmin ölkələrin özünün də valyuta ehtiyatları ən çox qiymətli kağızlarda, fondlarda yerləşdirilib və onların qiymətləri azalmaqda davam edir. Mərkəzi Bank həmin vəsaitlərin bir qismini fondlarda yerləşdirməklə böhrandan sonra daha çox gəlir əldə etmək niyyətində olmasına baxmayaraq, sonrakı proseslər, dünya bazarında baş verən qiymət dəyişiklikləri göstərdi ki, hələlik fondların mövcud qiyməti ondan gəlir götürməyə zəmanət vermək imkanında deyil. Təbii ki, dövlətin strateji valyuta ehtiyatlarının indiki vaxtda gəlirli olmayan sahələrə yönəldilməsi onun azalmasına təsir etməkdədir.

Pul siyasətinin ötürücülüynün yüksəldilməsi, maliyyə–bank sistemində pul bazarının daha yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi çağırışı qalmaqdadır.

Pul dövriyyəsinin sürətlənməsi nağd pulların kredit pulları ilə əvəzlənməsinə, qarşılıqlı hesablaşmalar sisteminin inkişafına, bank işində müasir kompüter texnologiyalarının tətbiqinə, pul hesablaşmalarının elektron vasitələrinin daha geniş istifadə olunmasına gətirib çıxarır.

Bank sistemində kapitallaşma və likvidlik problemlərini həll etmək məqsədilə müəyyən həcmdə maliyyə resursları ayrılmalıdır. Milli valyutanın devalvasiyasından sonra banklarda qeyri-işlək aktiv

portfelinin həcmi artmışdır. Restrukturizasiya olunmuş kreditlərin dinamikası bankların kredit portfelinin keyfiyyətinin pisləşməsi tendensiyasının davam edəcəyini, qeyri-ışlək kreditlərin həcminin artacağını göstərir. Mövcud problemin həlli üçün qeyri-ışlək aktivlərin restrukturizasiyasına ehtiyac vardır.

Post-neft iqtisadiyyatına keçid və qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm işlərdən biri effektiv maliyyə inklüzivliyi sisteminin formalaşdırılmasıdır. Ölkədə maliyyə inklüzivliyinin artımına nail olunması iqtisadi fəaliyyətin dəstəklənməsinə, sahibkarlığın inkişafına, məşğulluğun yaxşılaşdırılmasına, ev təsərrüfatlarının istehlak imkanlarının artırılmasına və gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına əlavə dəstək verə bilər. Bundan əlavə, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın (MKOS) maliyyə xidmətlərinə çıxışının yaxşılaşması ayrı-ayrı şirkətlərdə və bütövlükdə ölkədə məhsuldarlığın artmasına, məşğulluq imkanlarının genişlənməsinə və resursların daha məhsuldar bölgüsünə kömək edə bilər.

Azərbaycanın bank və sığorta sektoru ilə müqayisədə lizinq bazarı zəif inkişaf etmişdir. Lizinq vasitəsilə yeni texnika və avadanlıqların alınması və eləcə də köhnəlmiş texnika və avadanlıqların yenilənməsi sahibkarlığın inkişafına dəstək verə bilər. Bütövlükdə, mövcud bir sıra müsbət meyillərə baxmayaraq, Azərbaycanda maliyyə inklüzivliyinin artırılmasına xidmət edən nağdsız əməliyyatların genişləndirilməsi imkanları mövcuddur.

Maliyyə xidmətlərinin çatdırılması kanallarının genişləndirilməsinin təşviq edilməsi, elektron ödənişlər üzrə qanunvericilik çərçivəsinin formalaşdırılması, mikromaliyyə institutlarının ödəniş sistemlərinə inteqrasiyası istiqamətində

tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində təşəbbüslər vardır. Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə maliyyə inklüzivliyinin dərinləşdirilməsinə, xüsusilə regionlarda və kənd yerlərində maliyyə xidmətləri ilə təminatın yaxşılaşdırılmasına, müştərilərə hərtərəfli və keyfiyyətli maliyyə xidmətlərinin göstərilməsinə, regional iqtisadi inkişafa və məşğulluğa dəstək verilməsinə şərait yaradacaqdır.

Şirkətlərin, xüsusilə də bank sektorunun öz aktivlərini səmərəli idarə etməsi və likvid vəsaitlərə çıxış əldə etməsi üçün aktivlərdən gələn pul axınları ilə təmin edilmiş qiymətli kağızlar buraxmasına ehtiyacı vardır. Lakin bu tipdə qiymətli kağızların emissiyasını həyata keçirmək üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Maliyyə bazarlarında şəffaflıq və likvidliyin təmin olunması baxımından mütəşəkkil banklararası pul bazarının inkişafı vacibdir.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, maliyyə sabitliyinin və bütövlükdə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə elə bir mexanizm yaradılmalıdır ki, bu mexanizm, əldə olan resurslardan istifadə edilməsi imkanlarının genişlənməsinə xidmət etmiş olsun. Bunun üçün ehtiyat normasını azaltmaq, ümumi pul kütləsində nağd pulun kəmiyyətini aşağı salmaq, resursların depozitliyini məhdudlaşdırmaq lazımdır. Eyni zamanda, milli iqtisadiyyatın dollarlaşmasının qarşısı alınmalıdır. Bu prosesdə ancaq tələb olunan səviyyədə valyuta resurslarından istifadə etmək lazımdır. Burada söhbət, strateji idxaldan, xarici borcların ödənilməsindən və s. gedir. Əgər, resursların manatla qiymətləndirilməsinin formalaşmasından, daxili iqtisadi proseslərin manatla maliyyələşdirilməsindən söhbət gedirsə, o zaman, daxili iqtisadi

mexanizmində milli pul sisteminin oynayacağı rolu nəzərə almaq lazımdır.

Hazırda pul bazarının aparıcı seqmenti olan banklararası bazarda əməliyyatların həcmi nisbətən aşağıdır. Banklararası bazarın inkişaf etdirilməsi üçün kommersiya bankları arasında etimadın gücləndirilməsi, faiz dəhlizi parametrlərinin banklararası bazarın fəaliyyətini dəstəkləyici konstruksiyada istifadə imkanlarının təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, dərin və likvid qiymətli kağızlar bazarı banklararası bazarın inkişafını təmin edən amillərdəndir. Xüsusilə də dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi banklararası bazarda təminat problemini həll etməklə, əməliyyatların həcmnin artmasına təkan verə bilər.

Müştəriyönümlü dəyişikliklər bankların rəqəmsallaşma istiqamətində transformasiyasını təşviq edir. Bankın tam rəqəmsallaşdırmaya nail olması üçün standart əməliyyatlar və sadə məhsullar alternativ xidmət kanallarına ötürülür. Alternativ xidmət kanallarının effektiv fəaliyyəti üçün İT arxitekturası və infrastrukturu dəyişdirilir.

Azərbaycanın bank sistemində bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əksər banklar standartlaşdırma və mərkəzləşdirmə mərhələsində, bəzi banklar isə rəqəmsallaşdırma prosesinin erkən mərhələsindədir. Rəqəmsallaşdırmaya tam keçid sektorda əməliyyat risklərinin azalmasını təmin edə bilər.

Sığorta sektoru üzrə mövcud tənzipləmə və nəzarət mexanizmi risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və preventiv nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Sığorta bazarı iştirakçılarının müstəqil risk idarəetməsi, uyğunluq və aktuari nəzarəti funksiyalarının mövcud olmasına dair tənzimləyici tələblər müəyyən

edilməmişdir. Nəticədə, sığorta sektorunda effektiv idarəetmə və daxili nəzarət sisteminin formalaşdırılması üçün çətinliklər yaranır.

Azərbaycan hökumətinin cəlb etdiyi kreditlərin böyük əksəriyyəti infrastruktur layihələrinə yönəldilməsinə baxmayaraq, bu vəsaitlər hesabına reallaşan həmin infrastruktur layihələri ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin əldə olunmasında birbaşa olmasa da, dolayı yolla iştirak edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici borcun məbləğinin ölkələr üzrə az və ya çox olmasına həmin ölkənin iqtisadiyyatının nə dərəcədə inkişaf etməsi də təsir göstərir.

Xarici borc, bir tərəfdən, ölkənin maliyyə resurslarının artmasına səbəb olur, digər tərəfdən, iqtisadi böhranın maliyyə risklərini artırır. Ümumi xarici borcun və vaxtı keçmiş borcların toplam həcmi beynəlxalq kredit bazarında ölkənin reytinginə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Ölkədə borcun ÜDM-ə nisbətə kritik səviyyəsi – Valyuta Fondunun hesablamasına görə 60%; Dünya Bankının hesablamasına görə 80-100% hesab olunur. Bu həddi aşmaq o deməkdir ki, digər ölkələrdən alınmış borclarının ödənilməsi daxili maliyyə resurslarının bura cəlb edilməsi vasitəsilə baş verəcək. Əvəzində, dövlət daxili ehtiyacları üçün mal və xidmətlər istehsal etmək əvəzinə onu ixrac hesabına təmin edəcək.

Həmçinin faiz də daxil olmaqla borc öhdəliklərinin qaytarılmasını proqnozlaşdırarkən nəzərə alınmalıdır:

- bu öhdəliklərin nisbəti, yəni güzəştli şərtlərin mövcudluğu;
- xarici kapital bazarının açıqlıq dərəcəsi;
- real valyuta məzənnəsi rejimi;
- iqtisadi böhranın baş vermə riski.

Elmi ictimaiyyət və beynəlxalq ekspertlərin dəyərləndirmələrinə görə xarici borc göstəricilərindən ən vacibi – ümumi xarici borcun ÜDM-dəki payıdır və xarici borcların ÜDM-dəki payı 30%-ə qədərdirsə, bu, aşağı risk dərəcəsi, 40% həcmində orta risk dərəcəsi və bundan yuxarı isə yüksək risk dərəcəsi hesab edilir. Başqa sözlə, Azərbaycanın bu günkü xarici borcları aşağı risk dərəcəsinə də yaxın deyil.

İqtisadiyyatın sağlamlaşdırılmasının və antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsinə hazır olmağı əks etdirən göstəricilərdən ən vacibi – ölkənin xarici borcunun həcmidir. İstər xaricdən alınan kreditlər, istərsə də daxili borclar müəyyən həddi aşdıqda neqativ hala çevrilir və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici borclar ÜDM-nin həcmi 2-3 dəfə ötəndə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə böyük təhdidlər ola bilər.

Azərbaycanın 1995-2018-ci illər ərzində xarici borcların ÜDM-də xüsusi çəkisi, xarici borcların mal və xidmətlərin illik ixracının həcminə nisbəti, xarici borcların məbləğinin dövlət gəlirlərinə nisbəti, valyuta ehtiyatlarının illik xarici borc ödənişlərinə nisbəti, xarici borca xidmət və ÜDM-in dəyişmə templəri arasındakı əlaqə və s. göstəricilərin təhlili göstərir ki, xarici borcların mövcud səviyyəsi o qədər də təhlükəli olmasa da, ölkəyə kreditlər əvəzinə birbaşa investisiya cəlb edilməsinə üstünlük verilməlidir. Həm də götürülmüş kreditlərdən daha səmərəli, eyni zamanda, təyinatı üzrə istifadə olunmasına nail olunmalıdır.

Xarici borcların idarə edilməsində ən əsas məsələ ölkənin idarə edilə biləcək borc yükünün müəyyən edilməsi və borc qalıqlarının nəzarətdə saxlana bilinməsi və dəqiq borclanma metodlarının müəyyən edilməsidir. Xarici borcların mənbələri, sektorlar üzrə bölgüsü, xüsusi sektorun borclanma yükü, cəlb edilmiş xarici borcların səmərəli istifadə edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və xarici borc qalığının digər

makroiqtisadi göstəricilərə uyğunluğu xarici borcların idarə edilməsində mühüm amildir. Xarici borcların idarə edilməsi ümumi maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla tədiyyə balansı, pul-kredit sistemi və valyuta ehtiyatları ilə uyğunluğu daimi olaraq nəzarətdə saxlanmalıdır. Uzunmüddətli iqtisadi artım ssenariləri ilə xarici borc stokunda dəyişmələrin proqnozlaşdırılması davamlı olaraq həyata keçirilməli, hökumət bu sahədəki riskləri dəqiq qiymətləndirməlidir. Burada əsas məsələlərdən biri ölkədə pul-kredit siyasəti həyata keçirən Mərkəzi Bank və xarici borcların idarə edilməsi ilə birbaşa məşğul olan Maliyyə Nazirliyi arasında koordinasiyanın güclü olması və bu sferada səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsidir.

Son illərdə ölkəyə sürətlə daxil olmuş əlavə valyuta vəsaitlərindən xarici borcların vaxtında qaytarılması ilə yanaşı ölkə daxilində qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşuna yönəldilməsi də əhəmiyyətli ola bilər. Strateji baxımdan maliyyələşdiriləcək sahələrdə milli iqtisadi subyektlərin hökmran mövqe tutması üçün xüsusi mühit və şərait yaradılmalıdır.

Azərbaycanın son illərdəki strateji valyuta ehtiyatlarının məbləği ÜDM-in həcminə bərabər və ya ondan artıq olmuşdur. Məhz bu ehtiyatların sayəsində ölkəmizdə:

7. Strateji valyuta ehtiyatları 33 aylıq mal və xidmətlərin idxalını əvəz etmək imkanına malikdir;

8. Dövlətin fiskal mövqeyini əks etdirən strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-ə nisbəti ilə məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti arasındakı fərq, hələlik məqbul səviyyədədir;

9. Məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti - məqbul hesab edilən həddədir;

10. “Borc göstəriciləri” Beynəlxalq Standartının (“Borc dayanıqlılığının əsas tərəfləri” və BVF-nin “Həssaslıq göstəriciləri” adlı metodika üzrə) tələblərinə görə daxili borcun ÜDM-ə faiz nisbəti iki müxtəlif nisbəti: 20-30%-i aşmamalıdır. Hazırda Azərbaycanda daxili borcun ÜDM-ə faiz nisbəti 1,5% təşkil etməklə qoyulan nisbətdən çox aşağı həddədir;

11. BVF-in “Dövlət sektoru borcunun Statistikası” Qaydalarına görə - dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclər qoyulan minimal tələbdən aşağıdırsa, bu borc yükü ilə bağlı aşağı riskin olmasından xəbər verir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun metodologiyalarına əsasən, dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclərin dövlət büdcəsinin gəlirlərinə nisbəti aşağı orta və yüksək dərəcələri ilə müvafiq olaraq: 25%, 30% və 35% həddlər daxilində ölçülür. Bu göstərici Azərbaycan üzrə 2018-ci ildə 11,2%-dən aşağıdır;

12. Dövlət büdcəsinin balansının ÜDM-ə nisbəti - bu göstərici də son illərdə bir qayda olaraq, aşağı səviyyədədir.

Azərbaycanda xarici borcların dayanıqlılıq göstəricilərinin təhlili göstərir ki, hələlik xarici borclar Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün təhlükəli həddə deyil. Azərbaycanda bu göstərici son 3-4 ildə 2 dəfədən çox azalaraq 2018-ci ilin sonuna 8,3% olmuşdur ki, bu da beynəlxalq təcrübədə maksimum həddən dəfələrlə aşağıdır.

Son illərin faktiki materialları göstərir ki, Azərbaycanın xarici borcunun ümumi daxili məhsulda çəkisi 13-15 faizə çatır. Həm də adambaşına düşən xarici borcların xüsusi çəkisinə görə Azərbaycan MDB ölkələri içərisində Özbəkistan istisna olmaqla, digər ölkələrdən xeyli aşağı göstəriciyə malikdir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və xarici maliyyə asılılığını azaltmaq üçün iqtisadiyyatın dollarlaşmasının müəyyən həddi

keçməsinə yol verilməməsi də vacib şərtlərdən biridir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, sağlam milli iqtisadiyyatın formalaşmasında dövrüyyədə olan nağd pulla ÜDM-in nisbətinin gözlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün dövrüyyədə olan pul kütləsinin ÜDM-ə nisbəti ən azı 70-80 faiz həddində olmalıdır. 2018-ci ildə bu rəqəm Azərbaycanda cəmi 30,0 faiz təşkil etmişdi.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından kreditlərin Azərbaycan iqtisadiyyatının sektorlar üzrə paylanmasında enerji və nəqliyyat sektorlarının üstünlüyü açıq-aşkar görünür. Təbii ki, bu sektorlar gələcək iqtisadi artım və inkişaf üçün daha vacibdir. Lakin səhiyyə və sosial müdafiə, təhsil, maliyyə, ətraf mühitin mühafizəsi kimi sektorlar da uzun müddətli və perspektiv inkişafda əhəmiyyətli olacağını unutmaq olmaz. Bu sektorlarda kifayət qədər ehtiyac olmasına baxmayaraq, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının investisiyaları bu sahələrə demək olar ki, yönəldilmir.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditlərindən səmərəli istifadə üçün layihələrin seçilməsində aşağıdakı meyarlar müəyyən etmək lazımdır: əgər yerli uyğun layihə təklifləri dünya və ölkə qanunlarında təsbit olunan ekoloji standartlara cavab verərsə, onda yerli layihələrə üstünlük verilməli; beynəlxalq layihələrin uzunmüddətli və sabit səmərə verəcəyi, həmçinin layihə ixracyönümlü və ya idxalıvəzədən istiqamətdə təklif olunarsa, ölkə büdcəsinə yükü azaltmaq üçün onun daha böyük maliyyə və sosial nəticələrlə reallaşacağına və ölkə ərazisində daha çox əlavə dəyər yaradılacağına etimad nüfuzlu ekspertlər tərəfindən təsdiq olunmalıdır.

MDB ölkələri arasında isə Azərbaycanla Qazaxıstanın göstəricilərinin müqayisəsi daha məqsədəuyğundur. Çünki Azərbaycan kimi Qazaxıstan da neft-qaz ölkəsi olmaqla, həm də daha çox neft

gəlirlərinə malikdir. 2018-ci ilin sonuna Qazaxıstanın xarici borcu 2017-ci illə müqayisədə 5,4 milyard dollar (10%) azalaraq 40,3 milyard dollar və ya ÜDM-in 25,8%-ni təşkil edib. Borc limiti hələlik təhlükəsiz səviyyədədir, belə ki, borcların ödənilməsi xərcləri büdcə gəlirlərinin təxminən 12,2% (yol verilən həddi 15%) təşkil edib.

Beləliklə, bu müqayisələr göstərir ki, Azərbaycan MDB respublikaları arasında ən az xarici borcu olan ölkələrdən biridir. Azərbaycanın indiki şəraitdə inkişaf etməkdə olan ölkə kimi xarici borcu istər ÜDM-ə nisbətində, istərsə də adambaşına düşən borca məbləğinə görə kifayət qədər əlverişli vəziyyətdədir. Həm də xarici borcun ÜDM-dəki payının cəmi 12% təşkil etməsi, neft gəlirlərinin xeyli azaldığı bir vaxtda xarici kreditlərdən yenə də istifadə etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. AR Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası statistik bülleteni 2018
2. AR Mərkəzi Bankı Statistik bülleten 12/2018
3. AR Mərkəzi Bankı Statistik bülleten. №12 (106)/2008
<https://uploads.cbar.az/assets/182c7d538a7a9c4343a6a9c02.pdf>;
<https://uploads.cbar.az/assets/ff86c5d5d2eff923116c838ed.pdf>;
№12/2011<https://uploads.cbar.az/assets/ff86c5d5d2eff923116c838ed.pdf> ;
№ 12(225)2018
4. AR Milli Bankı Bülleten №8(179) 2017;
5. AR Milli Bankı, Statistik bülleten №09 (211) 09/2012s.3, 11-19
6. AR Milli Bankı, Statistik bülleten №7(125) 7/2010, s,16-17.
7. AR Milli Bankı. Bülleten №1(214) 2018. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2016
8. AR Milli Bankı. İllik hesabat Bakı 2001.
9. AR Milli Bankı. İllik hesabat Bakı 2016.
10. AR Milli Bankı. Statistik Bülleten №12(225)
<https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>
11. Aras O.N., Süleymanov E.. “Azərbaycan iqtisadiyyatı”. Bakı: “Şərq-Qərb” Mətbəəsi”, 2010. 316 s.
12. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat nazirliyi: Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu, Hesabat-2015;
13. Azərbaycan Respublikasının prezidentinin rəsmi saytı [Elektron mənbə]<http://www.president.az/articles/25231>
14. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 2015-2018-ci illər ərzində edilmiş bütün dəyişikliklərlə: <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>
15. Azərbaycan rəqəmlərdə 2018. Bakı: Səda, 2008, s. 128.
16. Azərbaycan sənayesi 2015, B.. 2015;
17. Azərbaycanın sənayesi 2017 Bakı: Səda, 2017
18. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2014, Bakı 2014
19. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2015, B., 2015;
20. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2017, Bakı 2017
21. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2018, Bakı 2018

22. Azərbaycanın vergi sistemi (xüsusi buraxılış) - 15 il Bakı 2015, 168 s.
23. Bank sektorunun icmal balansı <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>;
24. Bəşirov R. A. - Bank İşı, Bakı 2016
25. Davamlı inkişaf konsepsiyasının sosial-iqtisadi aspektləri elshanhajizadeh.com/az/article-view/14/329/; Mustafayev F.F. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Monoqrafiya. Bakı, "Elm" 2008. – s.88
26. Davamlı inkişaf konsepsiyasının sosial-iqtisadi aspektləri elshanhajizadeh.com/az/article-view/14/329/
27. Davamlı inkişaf və ekoloji problemlər files.preslib.az/projects/azereco/.../eco_m2_1.pd;
28. Əsgərova R. Pul, Kredit və Banklar, Bakı-2007, S. 60-75
29. Kəlbiyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. "Xarici ölkələrin vergi sistemi", Dərslük, Bakı: "İqtisad Universiteti", 2011, s.442
30. Qənbərov F.Ə. Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım (Monoqrafiya), Bakı, Elm 2012, s.
31. Quliyev R.R. Qloballaşan iqtisadiyyat. Azərbaycan prizmasında Bakı 2002.
32. Məmmədov F.Ə, Musayev A.F, Sadıqov M.M, Rzayev Z.H, Kəlbiyev Y.A. vergilər və vergitutma. Dərslük, Bakı, GBS, 2006-s432
33. Məmmədov Z.F.. Bank fəaliyyətinin əsasları. Bakı-2013, s.75-85
34. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 06 dekabr 2016//<https://president.az/az/articles/view/21953>
35. Milli iqtisadiyyat: modernləşmə və davamlı inkişaf/ xalqazeti.com/az/news/education/33766
36. Musayev A.F. "Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri". Bakı, 2004;
37. Mustafayev F.F. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Monoqrafiya. Bakı, "Elm" 2008. – s.88
38. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi. 20 il 1991-2011, AR Vergi Nazirliyi 2011, 180 s.
39. Paşayev T.Ə.. Azərbaycanca vergilər. B., 2001

40. Rəşad Kərimov. Bank sistemində maliyyə vasitəçiliyi göstəricilərinin maliyyə dərinliyinə təsiri.
<https://uploads.cbar.az/assets/6e3f2b89d07ecc6e2ec81fd7e.pdf>

41. Sadıqov E. M. Bank əməliyyatları, 2010

42. Sadıqov M.M., Balayeva E.Ə., Həmişəyeva Ş.Ü. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi, Bakı-2003, S. 44-50

43. Tağıyev və başqaları. Maliyyə, pul tədavülü və kredit, Bakı-1999, S. 90-102

44. Vəliyev D. Beynəlxalq Maliyyə, Bakı-2000, S. 71-78

İNGİLİS DİLİNDƏ

45. Abdullev B., Konya L. Growth maximizing tax rate for Uzbekistan. Applied Econometrics and International Development. Vol. 14-1. 2014

46. Agarzayev A. Budget and tax policy of the government of Azerbaijan against the coronavirus, s. 106 // https://www.esd-conference.com/upload/book_of_Proceedings_esdBaku2021_Online.pdf

47. Ahmadov M. A. Swot analysis and assessment of azerbaijan's Transition potential to the concept of sustainable development <https://unec.edu.az/application/uploads/2020/09/PDF-1908.pdf>

48. Ahmet Şengönül ve Mehmet Songur (2010), "Türkiyede mali kural: Olsaydı ya da olacaksa", SETA Analiz, Sayı 29, s.4-5.

49. Angel and the Lawman books.google.ru/books?isbn=1606015370 – s. 223

50. Armey, D. (1995): The Freedom Revolution: The New Republican House Majority Leader Tells Why Big Government Failed, Why Freedom Works, and How We Will Rebuild America, Regnery Publishing, Washington, D.C.

51. Arthur B. Laffer /The Laffer Curve: Past, Present and Future/ Executive Summary Backgrounder, No. 1765, The Heritage Foundation, Washington. June 1 2004.

52. Arundel A., Bordoy C., Kanerva M. Neglected innovators: How do innovative firms that do not perform R&D innovate? INNO-Metrics Thematic Paper, MERIT, University of Maastricht, 2008

53. Budget of the United States Government // U.S. Government Publishing Office. URL: <https://www.govinfo.gov/app/collection/budget/2018>.

54. Chobanov D., Mladenova A. What is the optimum size of government. Institute for Market Economics, Bulgaria. August 2009.

55. Christian Broda and David E. Weinstein (2004), “Happy news from the dismal science: Reassessing Japanese Fiscal Policy and Sustainability”, Columbia Business School, Center on Japanese Economy and Business, Working Paper Series, WP No. 228.s.7-10

56. Core principles for effective banking supervision Basel Committee on banking supervision 2012

57. Costanza R., Folke C. Ecological Economics and Sustainable Development. Paper prepared for the international Experts Meeting for the Operationalization of the Economics of Sustainability. Manila, Philippines. 1994. July 28-30.

58. Cozef F. Stiglits Qloballaşma və onun dogurdugu narazılıqlar. Bakı 2004 səh. 95

59. Craig Burnside (2005), “Theoretical Prerequisites for Fiscal Sustainability Analysis”, The World Bank, Fiscal sustainability in theory and practice A Handbook. Chapter 2. pp. s. 4, 11-30.

60. Daly, H. 2007. Ecological economics: the concept of scale and its relation to allocation, distribution, and uneconomic growth. Pp. 82-103 in H. Daly. Ecological Economics and Sustainable Development: Selected Essays of Herman Daly. Cheltenham, UK: Edward Elgar.

61. Daly, H. and Farley, J. 2004. Ecological Economics: Principles and Applications. Washington: Island Press.; Daly, H. 2005. Economics in a full world. Scientific American 293(3): 100—107. Turk, J. & Bensen, T. (2011);

62. Democracy Index 2018 // Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2018/>

63. Details of Public Revenues – Egypt // OECD. Stat. URL: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REVEGY>

64. Eleniewski J., Trebby J. P., and Nagode D., 2014. Trends in State Taxation: Consumption tax vs Income tax.

65. Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS), 2002, Oxford, UK, www.eolss.net

66. Francisco de Castro and Pablo Hernandez de Cos (2002), “On the sustainability of the Spanish public budget performance”, Instituto de

Estudios Fiscales, Hacienda Pública Española / Revista de Economía Pública, 160 (1/2002). s. 9-10

67. Hakkio, C.S. and Rush, M. (1991), "Is the Budget Deficit "Too Large" ", Economic Inquiry, Vol: 29, No: 3, pp. 429-445.

68. Hughes J. P. & Mester L. J. Efficiency in banking: theory, practice and evidence Philadelphia 2008

69. IMF International Financial Statistics

70. Indicators of Sustainable Development, UN Department for Policy Coordination and Sustainable Development, December, 1994

71. International Debt Statistics 2018 The World Bank/
<https://datatopics.worldbank.org/debt/ids/countryanalytical/AZE>

72. James P. Cunningham, Arnold C. Harberger. Microeconomic Tests Of Ricardian Equivalence. 2005

73. KPMG Audit and tax advisory, 2010.

74. Lomakina T.Y. Sustainable development For continuing education For the preservation of the future -s.1-2.
<https://www.elibrary.ru/download/elibrary.>

75. Marco Buti, Sylvester Eijffinger and Daniele Franco (2003), "Revisiting the Stability and Growth Pact: Grand Design or Internal Adjustment?" European Commission Directorate-general for Economic and Financial Affairs, Economic paper, No 180. s.4

76. OECD library, World Economic Indicators.
<https://data.worldbank.org/indicator>

77. Oliver Blanchard and others (1990) "The sustainability of fiscal policy: New answers to an old question", OECD Economic Studies No. 15. S.11-12

78. Panahova G.M. Opportunities and priorities of azerbaijan's Transition to the concept of sustainable Development: s, 242: https://www.esd-conference.com/upload/book_of_proceedings/Vol3_Online.pdf

79. Paying Taxes 2018: overall ranking and data tables // PWC. URL: <https://www.pwc.com/gx/en/services/tax/publications/paying-taxes-2018/overall-ranking-and-data-tables.html>

80. PwC and World Bank/IFC "Paying Taxes 2014: The Global Picture" s.140.

81. Rahn R. And Fox /H., What is the Optimum Size of Government,” Vernon K. Kriebe Foundation. 1996

82. Revenue Statistics 2018: // OECD Library. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/revenue-statistics-2018_6e87f932-en

83. Revenue Statistics in Latin America and the Caribbean 2018 // OECD. URL: <https://www.oecd.org/tax/revenue-statistics-in-latin-america-and-the-caribbean-24104736.htm>

84. Revenue//Parliament of Australia. URL: https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/BudgetReview2018/RevenueOverview.

85. Revenues – Egypt // OECD. Stat. URL: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REVEGYTax> Revenue. Receipt Budget, 2018 // Government of India. URL: https://www.indiabudget.gov.in/budget2019-20/receipt_budget.php

86. Richard S. Thorn –“Introduction to money and banking”, Harper Collins & Row, International -1976

87. Robert J. Barro /Government Spending in a Simple Model of Endogeneous Growth/ The Journal of Political Economy Vol. 98, No 5, Part 2. pp. 103-125.

88. Scully, G., 1994. “What is the optimal Size of government in the US?”, National Center for Policy Analysis, Policy Report No 188.

89. Sebastian Edwards (2002), “Debt relief and fiscal sustainability”, National Bureau of Economic Research, Working Paper 8939.s.3

90. Solarz J.K. Rozwoj system ow bankowych / J. K. Solarz. – Warszawa, 2014 (Biblioteka Menedzera i Bankowca)

91. State Taxation Administration Annual Report (2018) //State Taxation Administration of the People’s Republic of China.URL: <http://www.chinatax.gov.cn/chinatax//n810219/n810744/c102031/c5169812/5169812/files/>

92. Tax Revenue. Receipt Budget, 2019-2020 // Government of India. URL: <https://www.indiabudget.gov.in/budget2018/receiptbudget.php>

93. Taxation trends in the European Union – 2009 : стар. отчет / Европейский Союз, 2009. – 391 с.

RUS DİLİNDƏ

94. Абрамчик Л.Я. Налоговое администрирование в системе финансового контроля // Финансовое право. 2005. № 6. С. 15-18.

95. Агузарова Ф.С., Хидирова Э.А. Тенденции развития налогообложения малого бизнеса в Российской Федерации // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований.- 2015. - №3. - С. 407-410.

96. Аджемоглу Дарон, Робинсон Джеймс А. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты [перевод с английского]. - Москва : Издательство АСТ, 2015. - 575с.

97. Алистратова Л.Ю. Содержание государственного администрирования в сфере налогообложения // Право и жизнь. 2009. № 135(9).

98. Анализ и оценка банковской деятельности Г. Щербакова Москва Санкт Петербург 2007, s. 30-45

99. Аналитические материалы (МАТЕРИАЛЫ СТАТКОМИТЕТА СНГ) Международный научный и общественно-политический журнал ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА № 7–8, 2014 s.182-197

100. Англо-русский большой универсальный переводческий словарь. — 2012. // dic.academic.ru.

101. Англо-русский словарь по экологии. — 2011. // dic.academic.ru.

102. Андрианов В. Концептуальные подходы к разработке стратегии устойчивого развития экономики России до 2030 г. ОБЩЕСТВО И ЭКОНОМИКА, № 7, 2016, с. 5: -

103. Андрианов В.Д. Монетизация экономики: глобальные тенденции и российские реалии // <https://viperson.ru/wind.php?ID=666261&soch=1>

104. Андрианова В.Д. Эволюция основных концепций регулирования экономики от теории меркантилизма до теории саморегуляции. - М.: Экономика, 2008.

105. Аукуционек С. П. Модель Джона Хикса. Современные буржуазные теории и модели цикла: критический анализ. — М.: Наука, 1984. — С. 59-66.

106. Бабенко А.В., Абрамовских Л.Н. Объем денежной массы и вопросы продовольственной безопасности. s.2 // <http://www.kgau.ru/new/all/konferenc/konferenc/2013/e18.pdf>

107.Балдин К.В., Быстров О.Ф. Антикризисное управление: макро и микроуровень / К.В. Балдин, О.Ф. Быстров. – М.: Дашков и К, 2014. 316 сәһ.

108.Бобылев С.Н. Индикаторы устойчивого развития: региональное измерение: пособие по региональной экологической политике /С.Н. Бобылев. - М. : Акрополь, ЦЭПР, 2007. - 60с.
http://www.ecologyandculture.ru/upload/File/Bobylev_1.pdf

109.Боссель Х. Показатели устойчивого развития: теория, методика, практическое использование: отчет, представленный на рассмотрение Балатонской группы /Х. Боссель. – Тюмень: Институт проблем освоения Севера СО РАН, 2001. - 122 с.

110.Букаев Г.И. О дальнейшем совершенствовании налоговой системы и налогового администрирования // Налоговая политика и практика 2004г №1 С.10-18.

111.Бурцев Д.Г. Изменения в налоговом администрировании в условиях модернизации налоговых органов. //Налоговый вестник. 2002. - № 11. - С.23-27.

112.Быстров О.Ф. и др. Управление инвестиционной деятельностью в регионах Российской Федерации: Монография / Быстров О.Ф., Поздняков В.Я., Прудников В.М., Перцов В.В., Казаков С.В. – М.: ИНФРА-М, 2008. 358 сәһ.

113.Волков Л. Г. Исследование работы коммерческого банка - М.:Логос 2012, s. 89-95

114.Волков Л. Г. Исследование работы коммерческого банка - М.:Логос 2012

115.Ганбаров Ф.А. Эффективность политики валютного курса в республике Азербайджан GLOBAL SCIENTIFIC POTENTIAL ECONOMIC SCIENCES№ 6(15) 2012 // https://www.elibrary.ru/download/elibrary_

116.Глазунова В.В. Сравнение налоговых систем развитых и развивающихся стран: взаимосвязь развитости экономики с характеристиками налоговой системы, с.2. // <https://apni.ru/article/4111-sravnenie-nalogovikh-sistem-razvitikh-i-razv>

117. Глазьев С.Ю. Основа обеспечения экономической безопасности страны: альтернативный реформационный курс // Российский журнал. 1997. № 1. С. 5-6.
118. Городецкий А. Об основах институциональной трансформации (теоретический аспект) // Вопросы экономики, 2000, № 10, с. 26.
119. Греков И.Е. О методологии определения монетизации экономики // Управление общественными и экономическими системами. 2012. № 1. С.6.
120. Греков И.Е. О методологии определения монетизации экономики // Управление общественными и экономическими системами 2012. № 1. с.6.
121. Греков И.Е. О совершенствовании подходов к определению монетизации экономики и обоснование ее оптимального уровня // Финансы и кредит. 2007. №11. с.65
122. Гринкевич Л.С., Абрамов А.П. Проблемы и перспективы совершенствования налогового администрирования в Российской Федерации // Финансы и кредит. 2006. - №12 (216). - С. 35-39.
123. Давыдова Н, Тимофеева О. Устойчивое развитие города. Вопросы разработки стратегии // Журнал муниципальная экономика - 2000.- №4.- С.18-23.
124. Даниловских Т.Е., Зудина Л.В. Уровень монетизации экономики как инструмент экономической политики РФ // Актуальные вопросы экономических наук. 2014. С.165
125. Друкер П. Эффективный управляющий. Перевод на русский язык: А. Мкервали. - М., 2004;
126. Дюженкова Н.В. Система критериев и показателей для оценки состояния экономической безопасности // Информационный бизнес в России: сб. науч. трудов по мат-лам науч.-практ. семинара. Тамбов: ТГТУ, 2001. С. 42.
127. Енин Ю.И., Журавлев В.А. Финансовая безопасность страны: Параметры, критерии, механизмы обеспечения, с.67 // http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/8442/2/Enin_Yu_1999_3_ocr.pdf

128.Ерофеев, П. Ю. Особенности концепции устойчивого развития /П. Ю. Ерофеев // Экономическое возрождение России. - 2007. - № 3(13). - С. 20-29.;

129.Ершов М.В. О связи денежно-кредитной и промышленной политики в деятельности банковской системы России // Деньги и кредит. – 2013. - №6. – С. 3-11.

130.Золотарева О.А. Денежно–кредитная политика: от мейнстрима к постсоветским реалиям / О. А. Золотарева. –СПб.: Издво СПбГЭУ, 2014.–282 с.

131.Зуб А.Т. Антикризисное управление: Учебник для студ. вузов. – М.: Аспект пресс, 2011. – сәh.117

132.Индексы и индикаторы устойчивого развития /Н.П. Тарасова, Е.Б. Кручина <http://www.ustoichivo.ru/i/docs/18/tarasova.pdf> Contemporary Environmental Issues; Bridgpoint Education, Inc.; ISBN 1-935966-14-6;

133.Индикаторы и индексы устойчивого развития: Институт проблем устойчивого развития. https://www.cosd.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=1;

134.Индикаторы устойчивого развития России (эколого-экономические аспекты)./ Под ред. С. Н. Бобылева, П. А. Макеенко — М.: ЦПРП, 2001. — 220 с.

135.Иншакова Е.И. Устойчивое развитие стран СНГ: теоретическая характеристика и система индикаторов/ Е.И. Иншакова //Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 5, Экономика. - 2004. - № 1. - С. 79-84.

136.Исмайлова Ф.Э. Особенности денежно-кредитного регулирования в период глобального кризиса в развитых странах и в странах СНГ. s.10-11 [//https://www.elibrary.ru/download/elibrary_30022787_33226144.PDF](https://www.elibrary.ru/download/elibrary_30022787_33226144.PDF)

137.Калашникова И.Н. Влияние налогового администрирования на уровень собираемости налогов // Экономический анализ: теория и практика. -2009. №2. - С. 59-64.г

138.Киевич А.В., Конончук И.А., Пригодич И.А., Реформирование налоговых систем стран Европейского Союза в кризисный период. s.40 // <https://core.ac.uk/download/223071234.pdf>

139.Кисель И. А. Анализ применяемых в практике показателей результативности налогового менеджмента на предприятии / И. А. Кисель // Экономика и банки. – 2014. – № 2. – С. 3-9;

140.Кисель С.Л. Рынок банковского кредита в контексте посткризисного этапа экономического развития РБ. Материалы третьей международной научно–практической конференции по вопросам банковской экономики «Банковская система: устойчивость и перспективы развития», Беларусь, 17–18 мая 2012. С. 14–17.

141.Ковалев П. П. Сценарный анализ. Структура метода / П. П. Ковалев // Управление финансовыми рисками – 2013, № 1. Сәһ. 2-21.

142.Колесник Е.А. Совершенствование управления социально-экономическим развитием монопромышленного города. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Челябинск, 2010. - 184 с

143.Конончук И. А. Организация налогового менеджмента в корпорациях США / И.А. Конончук // Экономика и банки. – 2016. – № 2. – С. 20-26.;

144.Конончук И. А. Освобождение от налогообложения в условиях зачетного метода расчета НДС / И. А. Конончук // Экономика и банки. – 2018. – № 1. – С. 19–24.

145.Коротков Е.М. Антикризисное управление / Е.М. Коротков. – М.: ИНФРА-М, 2012. 350 сәһ.

146.Костина Т.И. Мамедов Н.М. Основания концепции устойчивого роста http://sawater-info.net/ecoindicators/pdf/kostina_mamedov.pdf

147.Криволеви́ч Е.А. Макропруденциальный анализ и оценка устойчивости банковского сектора №15 2010, Стр.43-46; pro-factory.ru/osnovnye-instrumenty-makroprudencialnogo-bankovskogo-nadzora/; discovered.com.ua/glossary/makroprudencialnyj-analiz/;

148.Крутик А.В. Антикризисный менеджмент / А.В. Крутик, А.И. Муравьев. – СПб: Питер, 2011. 432 сәһ.

149. Кузнецов Д.А., Руденко М.Н. Систем индикаторов оценки экономической безопасности страны // https://elibrary.ru/download/elibrary_

150. Ларионова И.В. Реорганизация коммерческих банков / Ларионова И.В. – М.: Финансы и статистика, 2012. 368 сәһ.

151. Логунцев Е. Концепция устойчивого развития с позиций междисциплинарного подхода. // Городское управление. – 2000. - №11 – с. 24-32.

152. Лыкова Л.Н., Букина И.С. Налоговые системы зарубежных стран: уч. пос. – М.: Юрайт, 2014;

153. Малкина М.Ю. Уровень монетизации, структура денежной массы и качество денег в экономике (сравнительный анализ положения в России и зарубежных странах) // Финансы и кредит. 2010. №30. s. 2.

154. Межгосударственный Статистический Комитет Содружеств Независимых Государств

155. Международный Валютный Фонд Показатели финансовой Устойчивости. Руководство по составлению, 2007, s.1.- <https://www.imf.org/external/pubs/>

156. Мекуш Г.Е. Подходы к разработке индикаторов устойчивого развития на региональном уровне / Г.Е. Мекуш // География и природные ресурсы. - 2006. -№ 1. - С. 18-23.

157. Миркин Я.М. Финансовое будущее России: экстремумы, бумы и системные риски. _ <http://www.mirkin.ru/fin-future/part1/1/monetary-system.html>

158. Миркин Я.М. Экономико-статистическое исследование финансовой глубины экономики Вестник НГУЭУ 2015 № 4, s. 24-25, <file:///C:/Users/User/Downloads/ekonomiko-statisticheskoe-issledovanie-finansovoy-glubiny-ekonomiki.pdf>

159. Монетизация экономики // https://dev.abcdef.wiki/wiki/Economy_monetization

160. Назарова Е.В. Антикризисное управление кредитными организациями: учеб.-метод. комплекс / Е. В. Назарова – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2012. 237 сәһ.

161. Налоги и налогообложение (под ред. Русаковой И.Г., Кашина В.А) Москва, ЮНИТИ, 2000, с 493

162.Новая парадигма развития России в XXI веке. Комплексные исследования проблем устойчивого развития: идеи и результаты. Под редакцией В.А. Коптюга, В.М. Матросова, В.К. Левашова. Изд. 2-е. М.: Academia, 2000. 416 с.

163.Новый большой англо-русский словарь.

164.Официальный сайт Банка России. URL: http://www.cbr.ru/statistics/credit_statistics/MS.asp

165.Официальный сайт ОЭСР. URL: <http://stats.oecd.org/Index.aspx>

166.Перелет Р.А. Показатели устойчивого развития / Р.А. Перелет //Устойчивое развитие: природа – общество - человек: материалы международной конференция – М., 2006. - Т. 1; То же [Электронный ресурс] //Научный портал ВИНТИ: [сайт]. – [М., б.г.]. – URL: http://science.viniti.ru/index.php?option=com_content&task=view&Itemid=139&Section=&id=316&id_art=0002437

167.Показатели устойчивого развития: структура и методология /под общ. ред. Цибульского В.Р. – Тюмень: Изд-во Ин-та пробл. освоения Севера СО РАН, 2000. — 358 с.

168.Покрытан П.О. О предмете антикризисного управления / П.О. Покрытан // Экономист, 2013, №6. Szh. 50-54.

169.Портер М Международная конкуренция. М.1993

170.Пригодич И. А. Банковский риск: сущность, методика оценки, управление / И. А. Пригодич // Экономика и управление. - 2012. - № 4. - С. 85.

171.Пригодич И. А. Ключевые проблемы ранней диагностики рисков в банках и пути ее совершенствования / И. А. Пригодич // Экономика и банки. - 2014. - № 2. - С. 26–33.

172.Пригодич И. А. Развитие интегрированной системы диагностики банковских рисков как актуальное направление совершенствования диагностики в банках /И.А.Пригодич// Экономический бюллетень Научно-исследовательского института Министерства экономики Республики Беларусь. - 2014. - № 9. - С. 28-35.;

173.Райзберг Б.А. Современный экономический словарь. / Б.А. Райзберг, Лозовский Л.Ш. – М., 2009. – 235 szh.

174.Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия, Третье издание. Москва ИНФРА-М, s.495

175. Сайфиева С.Н. Налоговая нагрузка на российскую экономику / С.Н. Сайфиева. - М.: АКЦИ, 2010.- 240 с.;

176. Смирнов А.В. Причины финансовой неустойчивости кредитных организаций / А.В. Смирнов. – Банковский менеджмент, №12, 2012. Сәһ. 2-8.

177. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора. – М.: Издательство МГУ и ИНФРА-М, 1997. – 720 с.

178. Стратегическое управление в зарубежных финансовых институтах развития / Под ред. Андрианова В.Д. - М.: Консалтбанкир, 2012.

179. Стратегия и проблемы устойчивого развития России в XXI веке / Под редакцией А.Г. Гранберга, В.И. Данилова-Данильяна, М.М. Циканова, Е.С. Шопхоева.-М.: ЗАО «Издательство «Экономика».2002.- 414с.

180. Тарасова Н. П. Индексы и индикаторы устойчивого развития / Н.П.Тарасова, Е.Б.Кручинина // Устойчивое развитие: природа – общество – человек : материалы международной конференции – М., 2006. – Т. 1. – С. 127–144. <http://www.ustoichivo.ru/i/docs/18/tarasova.pdf>

181. Теляк О.А. Значение финансовой глубины в развитии экономики s.196 / <https://rep.polessu.by/bitstream/123456789/8345/1/6.pdf>

182. Тишкова А.А. Россия в системе оценок глобальных «целей тысячелетия» и индикаторов ее устойчивого развития / А.А. Тишков // Использование и охрана природных ресурсов России. 2005. № 3. С. 52-67.

183. Тодаро «Экономическое развитие» Киев 1994

184. Урсул А.Д. Концептуальные проблемы устойчивого развития // Бюллетень РАН. Использование и охрана природных ресурсов в России. –2005. - № 1. - С. 30–38.

185. Устойчивое развитие [Электронный ресурс] // Википедия: свободная энциклопедия: [сайт]. – URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki>

186. Фетисов Г.Г. Устойчивость коммерческого банка, рейтинговые системы ее оценки / Фетисов Г.Г. – М.: Финансы и статистика, 2013. 136 сәһ.

187. Филобокова Л.Ю. Динамика доходов расширенного бюджета и оценка налоговых условий для ведения предпринимательской

деятельности в Российской Федерации / Государственный советник.- 2015.-№3(11).-С.19-24.

188. Финансовые институты развития: особенности стратегического управления / Под ред. Андрианова В.Д. - М.: Экономика, 2013.

189. Хиллман, Арье Л. - Государство и экономическая политика: возможности и ограничения управления: учебное пособие. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2009. - стр. 348

190. Хильчевская Р.И. Проблемы экологической экономики в свете концепции Устойчивого развития // Экономика и математические методы. 1996. Т. 32. Вып. 3. s. 85-95.

191. Центр раскрытия оперативной информации (Служба раскрытия информации о компаниях РФ) - [Электронный ресурс] / Интерфакс - Режим доступа : <http://www.e-disclosure.ru/>

192. Чебунин А.С. Финансовая устойчивость: понятие, сущность, факторы влияния
<https://scienceproblems.ru/images/PDF/2018/29/finansovaja.pdf>

193. Шинази Г. Дж. Сохранение финансовой стабильности / Г. Дж. Шинази. – МВФ: Управление внешних связей, 2005. – 278сh.

194. Щеглов В.Ю. Предоставление налоговых льгот для стимулирования инновационной деятельности предприятий / В.Ю. Щеглов // Фундаментальные исследования.- 2014.- № 8. - С. 422-425.;

195. Щербак А. П. Основные направления оценки эффективности коммерческого банка

196. Экономика налоговой политики. Пер. с англ. Под ред. Майкла П. Девере, Москва, Филинь, 2001, с. 2

197. Яруллина Г.Р. Управление устойчивым экономическим развитием предприятий промышленного комплекса: теория и методология. Автореф. дисс. докт. экон. наук. – Казань, 2011.

İNTERNET MƏNBƏLƏRİ

198. https://www.azerbaijans.com/content_1671_az.html

199. <https://cbar.az>

200. <https://archive.doingbusiness.org/en/doingbusiness>

201. <https://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/sdi/indicators>

202. <https://www.taxes.gov.az> <https://www.e-disclosure.ru/> Центр раскрытия оперативной информации

203. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
204. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое развитие](https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое_развитие)
205. <https://www.azstat.org>
206. <https://www.economy.gov.az>
207. <https://www.finance.gov.az>
208. <https://www.heritage.org/>
209. <https://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/store/5/dbq1>
210. <https://www.nba.az>
211. <https://www.olifun.az>
212. <https://www.president.az/articles/2558>
213. https://www.stat.gov.az/menu/2/development/IS_Development.pdf
214. <https://www.taxes.gov.az>
215. <https://www.vergijurnali.az>; <http://www.stat.gov.az>
216. <https://www.vergiler.az>
217. <https://uploads.cbar.az/assets/fda7f4b02b46b495ceb27290e.pdf>
218. <http://www.cisstat.info/0base/frame-rus.htm>
219. <https://www.president.az/articles/2558>
220. https://www.stat.gov.az/menu/2/development/IS_Development.pdf
221. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое развитие](https://ru.wikipedia.org/wiki/Устойчивое_развитие)
222. <https://kprf.ru/library/classics/marxism/3849.html?ysclid=lexuvc5ixq15265322>
223. <https://russian.china.org.cn/russian/49591.htm>; <https://research-journal.org/archive/1-67-2018-january/syaokan-socializm-s-kitajskim-licom?ysclid=lexv10kh9n7>
224. <https://e-qanun.az/framework/15399>
225. <https://president.az/az/articles/view/2558>
226. <https://e-qanun.az/framework/25029>
227. https://vk.com/topic-8392452_32220792
228. <https://www.pro-factory.ru/osnovnye-instrumenty-makroprudencialnogo-bankovskogo-nadzora/discovered.com.ua/glossary/makroprudencialnyj-analiz/>
- <https://www.economy-ru.info/economy-ru.info/info/66910/> Модель Домара - Энциклопедия по экономике

230. <https://www.thebalance.com> > ... > US Economy > Hot Topics
 Timothy Geithner: Biography, Effect on Economy - The Balance

231. <https://www.imf.org/ru/Home>

232. <https://www.nbrb.by/bv/articles/10373.pdf>

233. <https://erlassjahr.de/wordpress/wp-content/uploads/2018/04/Global-Sovereign-Debt-Monitor-2018.pdf>

234. https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/short_term_debt_to_reserves/

235. <https://www.socar.az/az/page/hasilat-hesabat>; <https://C:/Users/User/Downloads/Davamlhesabat2018-ci.pdf>

236. <https://www.oilfund.az/report-and-statistics/report-archive>

237. <https://www.babypips.com/forexpedia/fiscal-dominance>

238. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/Tax/us-tax-current-trends-in-state-taxation-consumption-tax-versus-income-tax-010915.pdf>

239. <https://www.azstat.org> <http://www.finance.gov.az>

240. <https://banker.az/az%C9%99rbaycanin-valyuta-ehiyatlari-son-10-ild%C9%99>

241. <https://cbar.az>; <http://www.azstat.org> <http://>

242. https://cesd.az/new/wp-content/uploads/2018/09/CESD_Azerbaycan_Xarici_Borc_2018.pdf

243. <https://finance.gov.az> <http://www.economy.gov.az>

244. <https://goldenfront.ru/articles/view/sravnim-valovoj-vneshnij-dolg-stran-sng-i-vostochnoj-evropy->

245. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fm/2016/02/pdf/fm1602.pdf>

246. <http://www.finance.gov.az>

247. <https://www.azstat.org/>,

248. <https://www.azstat.org/>, www.maliyye.gov.az, www.nba.az

249. <https://www.economy.gov.az>

250. <https://www.e-disclosure.ru/>

251. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/reo/2Q16/mcd/eng/pdf>

252. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16296.pdf>

253. <https://www.maliyye.gov.az>,

254. <https://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/store/5/dbq1.do>

255. <https://www.muhasibat.az/xarici-borclara-gore-dunya-olkelerinin-reytingi/>
256. <https://www.nba.az>
257. <https://www.nba.az> Azərbaycan Respublikası Milli Bankı. Bülleten №1 (179) 2015;
258. <https://www.olifun.az>
259. <https://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
260. https://money.aol.com/news/articles/banking/_a/lost-bank-tapes-may-expose-millions/
261. https://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=MEI_FIN
262. <https://uploads.cbar.az/assets/fda7f4b02b46b495ceb27290e.pdf>
263. <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=accounts>
264. <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=stat.gov.az>
265. <https://worldimmigrationmap.com/pages/ru/articles/democracyindex/>
266. <https://www.cbar.az>
267. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/Tax/us-tax-current-trends-in-state-taxation-consumption-tax-versus-income-tax-010915.pdf>
268. <https://interfax.az/view/825977>
269. <https://unec.edu.az/application/uploads>

DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAFIN HƏDD GÖSTƏRİCİLƏRİ (Monoqrafiya)

XÜLASƏ

Təqdim edilən monoqrafiya GİRİŞ, 5 Fəsil, Nəticə, Ədəbiyyat siyahısı və Əlavələrdən ibarətdir.

Monoqrafiyanın I Fəslində Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlıq göstəricilərinin müəyyən edilməsinin, dayanıqlı inkişafın mahiyyəti və məzmununa dair nəzəri-metodoloji əsasları işlənir, dayanıqlı inkişafın təmin olunması şərtləri və başlıca istiqamətləri, iqtisadi sistemin özünütənzimləmə mexanizmi, dayanıqlı iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişafa nail olunması üzrə tədbirlər müəyyən edilir, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı inkişafının təmin olunmasına yönəldilən strateji konsepsiya və proqramlar şərh olunur. Burada həmçinin, iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını qiymətləndirilməsi kriteriləri, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasından irəli gələn müasir indikatorların təsnifatı verilir, dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji ünsürlərlə əlaqələndirilməsi prinsipləri göstərilməklə, Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinə keçidin təzahürləri, dayanıqlı, davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan modelin strateji istiqamətləri ətraflı tədqiq olunur və Azərbaycan iqtisadiyyatının sabit artım qabiliyyəti üzrə dayanıqlıq indikatorlarının və ölkədə iqtisadi vəziyyətin GZİT təhlili əsasında qiymətləndirilmə meyarları müəyyən edilir.

II Fəsildə Azərbaycanın iqtisadiyyatının maliyyə dayanıqlığı və fiskal qaydaların tətbiqinin başlıca şərtləri açıqlanır, maliyyə və fiskal dayanıqlılığın mahiyyəti, onların dayanıqlılığını xarakterizə edən göstəricilər və tərkib ünsürləri göstərilir, müasir dünya ölkələrində fiskal qaydalar və onların tətbiqi ilə bağlı tələb olunan başlıca şərtlər ətraflı şərh edilərək, Azərbaycanın maliyyə dayanıqlığı dünyanın aparıcı ölkələrində fiskal sektorun dayanıqlılığının mövcud qiymətləndirilməsi əsasında ölkəmizdə fiskal qaydaların mümkün tətbiq istiqamətləri göstərilir.

III Fəsildə Azərbaycanın vergi sisteminin və vergi daxilolmalarının tutulma mənbələrinə görə tətbiqinin xüsusiyyətləri göstərilməklə, vergi

daxilolmalarının birbaşa və dolaylı vergilər üzrə qruplaşdırılması, dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının makroiqtisadi parametrlərinin qiymətləndirilməsi, vergi daxilolmalarının iqtisadiyyatın sektorları, birbaşa və dolaylı vergilər, ayrı-ayrı vergi növləri üzrə makroiqtisadi təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında iqtisadi inkişafın vergilərlə stimullaşdırılması yolları göstərilir. Burada həmçinin, “Heritage fondunun” İqtisadi azadlıq indeksinə və “Doing business” hesabatına görə dünyanın aparıcı ölkələri və region ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda vergi yükü təhlil olunur və bu göstərici üzrə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri göstərilir.

IV Fəsildə bank sisteminin ölkə iqtisadiyyatının və maliyyə sisteminin tənzimlənməsində rolu, bank sektorunun maliyyə dayanıqlığı, monetizasiya səviyyəsinin həddləri və onun qiymətləndirilməsində dünya təcrübəsi geniş şərh olunur, Azərbaycanın bank sisteminin fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin, iqtisadiyyatının pulla təminatı və pul aqreqatlarının makroiqtisadi, həmçinin MDB ölkələri ilə müqayisəli təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında fiskal dayanıqlılığın və davamlı monetar siyasətin qəbul edilməsinə yeni tələblər çərçivəsində bankların rəqəmsal transformasiyasının sürətləndirilməsi və Azərbaycan iqtisadiyyatında dayanıqlı monetar və maliyyə şərtlərin formalaşmasında bank sisteminin fəaliyyətinin gücləndirilməsi və tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilir.

V fəsildə xarici borclanmanın ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti və fəsadları şərh olunur, Azərbaycan və Rusiya iqtisadiyyatı rəqabətqabiliyyəti, borc dayanıqlığı, həmçinin Azərbaycan və Rusiyanın maliyyə dayanıqlığı və xarici maliyyə asılılığını xarakterizə edən əsas hədd göstəriciləri təhlil olunur və müxtəlif ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınaraq müqayisəli qiymətləndirilir.

Məllifin monaqrafik tədqiqatda əldə etdiyi ən mühüm nəzəri-metodoloji ümumiləşdirmələri, təklif və tövsiyələri işin sonunda ƏSAS NƏTİCƏLƏR kimi verilmişdir.

Əsər elmi işçilər, mədəniyyət və mədəni irsin iqtisadiyyatı ilə məşğul olan mütəxəssislər, magistr və doktorantlar, ali məktəb müəllimləri və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

**ПРЕДЕЛЬНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ УСТОЙЧИВОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ**

Монография

РЕЗЮМЕ

Представленная монография состоит из ВВЕДЕНИЯ, 5 глав, заключения, библиографии и приложений.

В первой главе монографии разрабатываются теоретико-методологические основы определения показателей устойчивости экономики Азербайджана, излагаются сущность и содержание устойчивого развития, условия и основные направления обеспечения устойчивого развития, механизм саморегулирования экономической деятельности, определены механизмы саморегулирования экономической системы, устойчивость экономики и меры по достижению устойчивого развития, интерпретируются настоящие стратегические концепции и программы Азербайджана, направленные на обеспечение устойчивого и стабильного развития экономики. Здесь же приведены критерии оценки устойчивости экономического развития, классификация современных показателей, вытекающих из концепции устойчивого развития, принципы координации устойчивого развития с экономическими, социальными и экологическими элементами и на этой основе показаны некоторые признаки проявления перехода к устойчивому экономическому развитию, стратегические направления модели в Азербайджане, определены критерии оценки устойчивого и динамичного развития на основе анализа показателей стабильности и устойчивости роста экономики Азербайджана и экономической ситуации в стране,

Во второй главе излагаются сущность финансовой и бюджетной устойчивости, основные индикаторы характеризующие их устойчивость, составные элементы и необходимые условия, требуемые для финансовой устойчивости экономики Азербайджана. На основе подробного изучения существующих фискальных правил и их применения в современных странах мира, показываются возможные направления и способы применения этих правил в Азербайджанской практике.

В третьей главе показаны особенности налоговой системы Азербайджана и на основе группировки налоговых поступлений на

прямые и косвенные по источникам их взимания, анализированы налоговые поступления по видам налогов и по секторам экономики Азербайджана. Кроме того подробно анализируется налоговое бремя в Азербайджане по сравнению с ведущими странами мира и странами региона согласно Индексу экономической свободы «Heritage» и отчету «Doing Business», на основе оценки макроэкономических параметров налоговых поступлений указываются направления улучшения позиции Азербайджана по этому показателю и даются конкретные рекомендации по стимулированию экономического развития с помощью налоговых механизмов.

В четвёртой главе подробно изучаются роль банковской системы в регулировании экономики и финансовой системы страны, условия финансовой устойчивости банковского сектора, пределы уровня монетизации и мировой опыт ее оценки, проводится макроэкономический анализ основных показателей банковской системы, денежных агрегатов, денежно-кредитной безопасности экономики Азербайджана. На основе сравнительного анализа со странами СНГ, в рамках новых требований по принятию фискальной стабильности и устойчивости денежно-кредитной политики, обозначены направления ускорения цифровой трансформации банков и укрепления функционирования банковской системы, а также совершенствования механизмов регулирования в формировании стабильных денежно-кредитных и финансовых условий в экономике Азербайджана.

В пятой главе разъясняются значение и последствия внешних заимствований для экономики страны, сравнительно анализируются некоторые показатели конкурентоспособности экономики, долговой устойчивости, а также основные пороговые показатели, характеризующие финансовую устойчивость и внешнюю финансовую зависимость Азербайджана и России с учетом опыта развитых стран мира.

В конце работы в качестве **ОСНОВНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ** приводятся наиболее важные теоретические и методологические обобщения, предложения и рекомендации, полученные автором в монографическом исследовании.

Работа предназначена для научных работников, специалистов в области экономики, культуры и культурного наследия, магистрантов и докторантов, преподавателей и студентов.

SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT LIMITS

Monograph

RESUME

The presented monograph consists of INTRODUCTION, 5 chapters, conclusion, bibliography and appendices.

The first chapter of the monograph develops the theoretical and methodological foundations for determining indicators of the sustainability of the Azerbaijani economy, outlines the essence and content of sustainable development, the conditions and main directions for ensuring sustainable development, the mechanisms of self-regulation of the economic system, the sustainability of the economy and measures to achieve sustainable development are defined, the present strategic concepts and programs of Azerbaijan aimed at ensuring sustainable and stable economic development are interpreted. Here, the criteria for assessing the sustainability of economic development, the classification of modern indicators derived from the concept of sustainable development are given, the principles of linking sustainable development with economic, social and ecological elements are indicated, the manifestations of the transition to a sustainable economic development model in Azerbaijan, and the strategic directions of the model based on the logic of sustainable, continuous and dynamic development are studied in detail and evaluation criteria are determined on the basis of a SWOT analysis of the stability indicators of the stable growth capacity of the economy of Azerbaijan and the economic situation in the country.

In Chapter II, the main conditions for the financial stability of Azerbaijan's economy and the application of fiscal rules are explained, the essence of financial and fiscal stability, the indicators characterizing their stability and their constituent elements are indicated, and the main conditions required for fiscal rules and their application in modern world countries are explained in detail, based on the current assessment of the financial stability of Azerbaijan in the world's leading countries of the fiscal sector stability, the possible directions of fiscal regulations in our country are indicated.

In Chapter III, the features of Azerbaijan's tax system and the application of tax receipts according to the sources of collection are indicated, the

grouping of tax receipts by direct and indirect taxes, the evaluation of the macroeconomic parameters of tax receipts to the state budget, the macroeconomic analysis of tax receipts by sectors of the economy, direct and indirect taxes, and separate types of taxes and on the basis of its evaluation, ways of stimulating economic development with taxes are shown. It also analyzes the tax burden in Azerbaijan compared to the world's leading countries and regional countries according to the Economic Freedom Index of the "Heritage Fund" and the "Doing Business" report, and directions for improving Azerbaijan's position on this indicator are indicated.

In Chapter IV, the role of the banking system in the regulation of the country's economy and financial system, the financial stability of the banking sector, the limits of the level of monetization, and the world experience in its assessment are widely interpreted, accelerating the digital transformation of banks within the framework of new requirements for adopting fiscal stability and a sustainable monetary policy based on the macroeconomic analysis and evaluation of the main indicators of the banking system of Azerbaijan, the financial security of its economy and monetary aggregates, as well as comparative analysis with the CIS countries and the formation of stable monetary and financial conditions in the economy of Azerbaijan, directions for strengthening the activity of the banking system and improving regulatory mechanisms are indicated.

In Chapter V, the importance and consequences of foreign borrowing for the country's economy are explained, the competitiveness of Azerbaijan's and Russia's economy, debt stability, as well as the main threshold indicators characterizing Azerbaijan's and Russia's financial stability and foreign financial dependence are analyzed and compared, taking into account the experience of different countries.

The author's most important theoretical-methodological generalizations, suggestions and recommendations obtained in the monographic research are given as MAIN RESULTS at the end of the work.

The work is intended for scientific workers, specialists in the economy of culture and cultural heritage, masters and doctoral students, university teachers and students.

MÜƏLLİFİN BİOQRAFIYASI

Tanrıverdi Əhməd oğlu Paşa – 1950-ci il dekabrın 9-da Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalının Ardanış kəndində anadan olmuşdur. 1968-ci ildə Ardanış kənd orta məktəbini, 1974-cü ildə Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunu bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1959-cu ildə Bakı Bakı Səyahətlər və Ekskursiya Bürosunda ekskursovjl-gid kimi başlamışdır. 1974-1976-cı illərdə təyinatla Yüngül sənaye Nazirliyinin 3 saylı Tikiş fabrikində baş mühasibin müavini işləmişdir. 1974-1975-ci illərdə Kırmda ordu sıralarında xidmət etmişdir. 1976-1979-cu illərdə Azərbaycan EA İqtisadiyyat İnstitutunun əyani aspiranturasında təhsil almışdır. 1979-2000-ci illərdə İqtisadiyyat İnstitutunda iqtisadçı-mühəndis, kiçik elmi işçi, elmi işçi, böyük elmi işçi vəzifələrində, 2000-2002-ci illərdə «İnformasiya və

statistika», 2002-2018-ci illərdə isə «Maliyyə, pul-kredit siyasəti» şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Hazırda həmin şöbənin aparıcı elmi işçisidir.

İşlədiyi müddətdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə – iqtisadi nəzəriyyə, makroiqtisadi siyasət, maliyyə-vergi, pul-kredit problemləri və s. aid - «Azərbaycanda vergilər - 2000» və «Neft-qaz sənayesində bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri - 2011» (həmmüəlliflə), 2011-ci ildə «Qlobal maliyyə böhranı: səbəbləri, dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün nəticələri» adlı üç monoqrafiya, 7 kollektiv monoqrafiya, 2 dərslik (kollektiv), 2 rusca-azərbaycanca iqtisadiyyat və maliyyə terminləri lüğətinin (kollektiv), «Rusca-azərbaycanca iqtisadiyyat terminləri» və «Maliyyə-kredit terminləri» lüğətləri, Naxçıvan MR-in yaradılmasınının 75 illiyinə həsr edilmiş analitik tarixi-statistik məcmuə, 300-ə yaxın elmi məqalə (onlardan 10-u xaricdə) və 50-dən artıq tezis çap etdirmişdir.

Elmi tədqiqatlarında irəli sürdüyüm təklif və tövsiyələrin müxtəlif Nazirlik və komitələrdə nəzərə alınmasına dair 5 Tətbiq arayışı vardır. Onun əsərlərinə «Scolar» beynəlxalq saytında 15-dən çox istinadlar edilmişdir.

2006-2014-cü illərdə Azərbaycan Milli Ensiklopediyasında yarım ştat redaktor vəzifəsində çalışmaq, Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının xüsusi cildində (2007) dərc olunan 6,5 çap vərəqi həcmində 4 irihəcmli məqalənin müəllifi olmuş, 1-4-cü cildlər üçün müəllifliyi göstərilməyən 500-ə yaxın iri və xırda həcmli iqtisadi məqalələr yazmışdır.

AMEA-da işlədiyi müddətdə xarici ölkələrdə (Rusiya, Türkiyə, Yunanıstan, Özbəkistan) 15-ə yaxın beynəlxalq konfransda çıxış etmiş və məruzəsinin elmi mətnləri dərc olunmuşdur. Həmçinin Respublikada keçirilən elmi-praktik konfranslarda, seminarlarda 50-dən artıq elmi məruzə ilə çıxış etmişdir. Respublikada və İnstitutnda dərc edilən 40-dan artıq monoqrafiya və məcmuənin, konfrans materiallarının elmi redaktoru olmuşdur.

Respublikanın mərkəzi qəzet (XALQ, Respublika, Azərbaycan, ELM və s.) və jurnallarında iqtisadiyyatın müxtəlif problemlərinə dair 40-a yaxın elmi-populyar məqalələri çap olunmuşdur.

T.Paşa Respublika parlamentinin qəbul etdiyi bir sıra qanunların (Vergi Məcəlləsi, Elmi və elmi fəaliyyət haqqında, Bələdiyyə vergiləri haqqında, Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və s. haqqında) qanunların, Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial-

iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi haqqında Dövlət Proqramının) komissiyalarda və müvafiq instansiyalarda müzakirəsində, həmçinin Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişafına dair İqtisadiyyat İnstitutunda tərtib edilən kompleks proqramların, konsepsiyaların hazırlanmasında iştirak etmişdir.

2008-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti və Xarici İşlər Nazirliyinin «AMEA İqtisadiyyat institutunun müasir Elm Mərkəzinə çevrilməsinə dair» BMT-nin Ticarət və inkişaf üzrə konfransının (UNSTAD) rəhbərliyi ilə müvafiq layihənin hazırlanmasında, həmçinin AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və AMEA Rəyasət Heyətinin sifarişi ilə “Gəncə-Qazax”, “Quba-Xaçmaz” və “Dağlıq Şirvan” iqtisadi rayonunun davamlı inkişafına dair qrant layihəsində iştirak etmişdir.

1998-2018-ci illərdə Azərbaycan Prezidentinin fərmanları ilə təsdiq edilmiş Dövlət Statistika sistemində islahatların aparılmasına və təkmilləşdirilməsinə dair 5 mərhələni (1998-2002; 2003-2007; 2003-2007; 2008-2012; 2013-2017-ci illər) əhatə edən Dövlət Proqramlarının, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika sistemində islahatların aparılmasına və təkmilləşdirilməsinə dair Azərbaycan Prezidentinin fərmanları ilə təsdiq edilmiş Dövlət

Proqramlarının yerinə yetirilməsində iştirak etmişdir.

1998-2018-ci illərdə həmin Proqramın yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı ilə Dövlət Statistika Komitəsi nəzdində yaradılan “Statistika Şurasının” və “Metodoloji Şurasının” üzvü olmuşdur.

1994-2012-ci illərdə AMEA Rəyasət Heyətinin nəzdindəki Terminologiya Komissiyasının, 2012-ci ilin martından isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin nəzdindəki Terminologiya Komissiyasının üzvüdür.

1989-cu ildən AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının üzvüdür. 2008-2014-cü illərdə İqtisadiyyat İnstitutunun Müdafiə Şurasının nəzdindəki Elmi Seminarın üzvü olmuşdür.

1989-cu ildən İqtisadiyyat İnstitutunun Həmkarlar Təşkilatının

sədridir və hazırda AMEA Azad Həmkarlar Komitəsi Rəyasət Heyətinin üzvüdür.

2016-cı ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində Elmi Şuranın Qərarı ilə yaradılan “İşğal olunmuş torpaqlara dəyən zərəin qiymətləndirilməsi üzrə işçi qrupu”nun üzvüdür.

2000-ci ildə «Azərbaycan iqtisadiyyatının dünəni və bu günü» adlı kollektiv elmi əsəri Asiya Müsəlmanları təşkilatının qrant müsabiqəsində I pul mükafatına layiq görülmüşdür.

2005-ci ildə məhsuldar elmi fəaliyyətinə görə və AMEA-nın 60 illik Yubileyi ilə əlaqədar AMEA Rəyasət Heyətinin, 2018-ci ildə AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun 60 illik Yubileyi ilə əlaqədar İctimai Elmlər Bölməsinin FƏXRİ FƏRMANLARI ilə təltif olunmuşdur.

TANRİVERDİ PASHA
SUSTAINABLE ECONOMIC
DEVELOPMENT LIMITS
Monograph

ТАНРИВЕРДИ ПАША
ПРЕДЕЛЬНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ
УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РАЗВИТИЯ
Монография

Yığılmağa verilib: 08.07.2018

Çapa imzalanıb: 11.09.2018

Format: 60x84 16/1

15,8 ç.v.

Tirajı: 300